

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI**

TAHRIRIYAT HAY’ATI

Bosh muharrir: prof. Nabiye D.H.

Bosh muharrir o‘rinbosari:

f.-m.f.d. Bekpulatov I.R.

Mas’ul kotib: dots. Ne’matova Y.O.

Tahririyat hay’ati a’zolari:

prof. Bahriddinova B.M.

prof. Yoziyev L.Y.

prof. Jabborov A.M.

prof. Jabborov X.J.

f.-m.f.d. Imomov A.A.

prof. Kamolov L.S.

prof. Normurodov M.T.

prof. Nurillayeva Sh.N.

p.f.d. Oripova N.X.

prof. Korotkov A.S.

prof. Ochilov A.O.

prof. Tojiyeva G.N.

prof. To‘rayev D.T.

prof. Umirzakov B.YE.

prof. Xayriddinov B.X.

prof. Xolmurodov A.E.

prof. Choriyev S.A.

prof. Shodiyev R.D.

prof. Shodmonov N.N.

prof. Erkayev A.P.

prof. Ernazarova G.X.

prof. Eshov B.J.

prof. Qo‘yliyev B.T.

prof. Bekmurodova G.H.

prof. Imanova G.T.

prof. Bobonazarov G‘.Y.

prof. Shukurov O.M.

prof. Yusupova A.SH.

f.f.d. Imomova G.M.

dots. Ro‘ziyev B.X.

dots. Eshqorayeva N.G‘.

dots. Hamrayeva Y.N.

dots. Rizayev B.X.

dots. Nashirova Sh.B.

f.f.f.d. Musayeva D.T.

prof. Tashatov A.K.

prof. Nabiye G‘.A.

t.f.d. Qurbonov M.

prof. Diyorova M.

prof. Xurramov J.

dots. Rahmatullayev Y.

dots. Jabborov O.

2026
1(1)

QarDU xabarlari
Ilmiy-nazariy, uslubiy jurnal

Muassis: Qarshi davlat universiteti

Jurnal Qashqadaryo viloyati

Matbuot va axborot boshqarmasi

tomonidan 2010.17.09 da

№ 14–061 raqamli guvohnoma

bilan qayta ro‘yxatdan o‘tgan.

Musahhihlar:

Shodmonova D.E.

Tursunboyev B.N.

Pardayeva D.R.

Sahifalovchi:

Yuldoshev D.N.

Texnik muharrir:

Raxmatov M.

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining qarorlari bilan fizika-matematika, kimyo, biologiya, tarix, falsafa, siyosatshunoslik, filologiya, pedagogika-psixologiya va iqtisod fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

**Jurnal 2009-yilda
tashkil etilgan.**

**Yiliga 4 marta
chop etiladi.**

MUROJAAT UCHUN MANZIL:

Pochta manzili: 180003, Qarshi,
Ko‘chabog‘, 17. Qarshi davlat universiteti,
Filologiya fakulteti binosi, 107-xona.

Telefon: 97-222-10-80

TelegramID:

https://t.me/Qardu_Xabarlari2024

Elektron pochta: qardu_xabarlari@mail.ru

Veb-sayt:

<https://qarshidu.uz/oz/page/ilmiy-jurnal-NEW>

Ijtimoiy-gumanitar
fanlar

Jurnaldan olingan materiallarga “QarDU xabarlari” jurnalidan olindi”, degan havola berilishi shart. Mualliflardan kelgan materiallar egalariga qaytarilmaydi.

MUNDARIJA

TARIX

Xolboyev I.A. Turkiston o'lkasida huquqshunoslikka oid bilimlar rivojlanishining dastlabki davr tarixi.....	4
Xolikulova Sh.B. O'zbekistonda kimyo sanoatini barpo etishdagi rejaviy muammolar va siyosiy ayblovlar.....	9
Muxamedova M.S. I.V.Savitskiy nomidagi qoraqalpog'iston davlat san'at muzeyi faoliyatining rivojlanish jarayonlari (XX asr oxiri – XXI asr boshlari).....	14
Ostonov U.S. Mang'itlar sulolasining bosib o'tgan tarixiy yo'li.....	19

FALSAFA

Aminov N.Q. Ijtimoiy siyosat va ijtimoiy ishning sotsiologik modellari.....	25
Meliboyev A. Ilg'or xorijiy tajribalar asosida ijtimoiy farovonlikka erishish va kambag'allikka qarshi kurash masalalari.....	28
Qurbonov T.H. Tafakkur provinsializmidan qutulish yo'llari: nazariy-tahliliy yondashuv	32
Sunatov D.H. Axloqiy va estetik madaniyatning dialektik aloqadorligi hamda yoshlar ma'naviy kamolotini ta'minlashdagi falsafiy asoslari.....	35
Berdiyev B.R. Kambag'allik: xususiyatlari va turkumlash tamoyillari.....	40
Abduraxmonov M. Yangi O'zbekistonning turkiy davlatlar tashkilotiga a'zolidan ijtimoiy-falsafiy asoslari.....	43
Mo'minov F.Q. Insonning ma'naviy kamolotida axloqiy idealning tutgan o'rni.....	47

FILOLOGIYA

Ikromova N.O. Comparative and psycholinguistic approaches to translation strategies: a case study of chingiz aytmатов's "farewell, Gulsari!".....	53
Sattorova Sh.B. O'simlik nomlarida milliy til va madaniyatning aks ettirilishi (o'zbek, rus va turk tillari misolida).....	58
O'rinova O.T. O'zbek onomastikasining shakllanishida chorvachilikka oid onomastik birlikning o'rni.....	64
Abdug'aniyeva Sh.J. "Turkiston viloyati gazetasi"dagi qator shoirlarning muvashshah she'rlari yoritilishi.....	68
Xamrayeva M.G'. Lingvistik evidensiallik unsurida parazitik va noparazitik mirativlik kategoriyalari.....	73
Хамраева Ё.Н. Историко-семасиологическое исследование лексики русского и узбекского языков.....	78
Jumayeva K.T. Muhammadrasul Mirzo "Devon"ida arabiy tarixiy- etimologik qatlam....	83
Pirimova M.Sh., Jumayev T. O'zbek tili antroponimlarining tarixiylikka munosabat talqini.....	87
Пардаева Д.Р., Азаматова М.А. Коммуникативный сбой как механизм сатиры и юмора в прозе А. П. Чехова.....	92
Пардаева Д.Р., Одилова Б.А. пространственно-временная модель романа Ч. Айтматова «Плаха»: лингвистический анализ художественного хронотопа.....	97
Nusurov U.N. Mavzu va ramz uyg'unligi.....	101
Хамраева Ё.Н. Низомжонова Л.Н. История изучения абстрактных существительных в русском и узбекском языкознании.....	103
Ne'matova Y. Saroy urug'i nomi bilan bog'liq joy nomlari xususida (Namangan viloyati misolida).....	107
Raxmatullayeva K.N. Ayol obrazi talqinida axloqiy ideal va ijtimoiy determinizm muammosi (Lev Tolstoy va Abdulla Qodiriy asarlari misolida).....	111
Shadmanova A.S Shukur Xolmirzayev va Konstantin Paustovskiy asarlarida peyzajning	

funksional-estetik xususiyatlari.....	115
Narzulloyeva M.N. Abdulla Qodiriyning “O‘tgan kunlar” asarida epistolyar uslubning mafkuraviy va ijtimoiy talqini.....	119
Azizova N.B. Lisoniy shaxsning konseptual asoslari: nazariy qarashlar va amaliy tadqiqotlar.....	123

PEDAGOGIKA

Joldasova G.K. Talabalarining mustaqil ta’lim faoliyatini tashkil etishda pedagog va talaba mas’uliyatlari.....	128
Ishonkulov Sh.Sh. Raqamli san’at: talabalarda kreativ fikrlashni yuksaltirishda zamonaviy raqamli dasturiy vositalarning o‘rni.....	132
Ibotova Sh.A., Boboqulov B.A. Artificial intelligence and public services: prospects of digitalization in Uzbekistan.....	138
Raxmatova D.J. Talabalarda kognitiv faoliyatga nisbatan pozitiv kayfiyatni hosil qilish metodikasi (Maktabgacha ta’lim yo‘nalishi misolida).....	143
Suyunov O.O. Shaxs irodaviy fazilatlarini rivojlantirish – pedagogik muammo sifatida....	146
Qodirov B. Talabalarining ma’lumotlar bazasi bo’yicha bilimlarini rivojlantirishda tizimli yondashuv.....	150
Quldosheva Sh.I. Shaxsga yo’naltirilgan ta’lim sharoitida emotsional-irodaviy tarbiya: oila va MTT integratsiyasi masalalari.....	153
Fayzullayeva X. Yoshlar ma’naviyatini shakllantirishda diniy qadriyatlarning dolzarbligi	157
Qobilova N.X. Ta’lim muhiti sharoitida bo’lajak pedagoglarda loyihaviy kompetentlikni shakllantirishning pedagogik modeli va shart-sharoitlari.....	162
Xalliyev H. Yengil atletikada uzunlikka sakrash texnikasining bosqichma-bosqich shakllanish modeli.....	168

SIYOSATSHUNOSLIK

Haydarov A.U. Jamiyat xavfsizligi va barqarorligini ta’minlashning ijtimoiy siyosiy tahlili.....	175
---	-----

**TURKISTON O'LKASIDA HUQUQSHUNOSLIKKA OID BILIMLAR
RIVOJLANISHINING DASTLABKI DAVR TARIXI**

Xolboyev Ilyos Abdijabborovich

O'zbekiston Milliy universiteti

mustaqil tadqiqotchisi

ilyosxolboev030777@gmail.com

ORCID 0009-0006-3177-8677

UDK 94 (575.1):340.15

Annotatsiya. Turkiston o'lkasida oliy ma'lumotli huquqshunoslarni tayyorlash masalasi bevosita Turkiston Xalq universitetining tashkil etilishi va faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'ldi. Universitet bilan bir vaqtda tashkil etilgan "ijtimoiy-iqtisod" fakultetida o'lka miqyosida dastlabki oliy ma'lumotli iqtisodchilar va huquqshunoslarni tayyorlash yo'lga qo'yildi. Sovet hokimiyatchiligi qaror topgan dastlabki yillarda o'lka hayotida huquqshunoslarga bo'lgan talab juda yuqori bo'lsa-da, mazkur ta'lim dargohida mutaxassislar tayyorlash masalasi turli sabablarga ko'ra bir necha yillar davomida to'laqonli ravishda o'z yechimini topishi og'ir kechdi. Maqolada o'lkada ilk huquqshunoslarni tayyorlash uchun jamiyat ijtimoiy-siyosiy hayotida tabiiy ehtiyojning paydo bo'lishi, huquqshunoslar tayyorlaydigan fakultetning umumiy o'quv faoliyati, fakultet o'quv-uslubiy jarayonidagi muammolar, mahalliy millatlar vakillari uchun fakultetda ta'lim olishning cheklanib qolishi, huquqshunoslarni tayyorlashda bir yoqlama siyosiy talablar asosidagi noto'g'ri yondashuv va uning oqibatlari tarixiy manbalar asosida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Turkiston o'lkasi, sud-huquq tizimi, universitet, fakultet, talaba, oliy ma'lumotli huquqshunos, kommunistik partiya, mutaxassis, dars, professor-o'qituvchi, ta'lim, milliy tarkib.

**HISTORY OF THE INITIAL PERIOD OF THE DEVELOPMENT OF
KNOWLEDGE PERTAINING TO JURISPRUDENCE IN THE TURKESTAN
REGION**

Abstract. The issue of preparing lawyers with higher education in the Turkestan region was directly connected with the establishment and activity of the Turkestan People's University. In the "socio-economic" faculty, organized at the same time with the University, the preparation of the initial economists and lawyers with higher education on the scale of the region was set in motion. Although the demand for lawyers in the life of the region was very high in the initial years when Soviet authority was established, the finding of a solution in a full manner for the issue of preparing specialists in this educational abode proceeded with difficulty for several years due to various reasons. In the article, the appearance of a natural need in the socio-political life of society for preparing the first lawyers in the region, the general study activity of the faculty preparing lawyers, the problems in the faculty's educational-methodological process, the limitation of receiving education at the faculty for representatives of local nationalities, the incorrect approach based on one-sided political demands in preparing lawyers and its consequences are illuminated on the basis of historical sources.

Key words: Turkestan region, judicial-legal system, university, faculty, student, lawyer with higher education, communist party, specialist, lesson, professor-teacher, education, national composition.

Kirish. Turkiston o'lkasida oliy ma'lumotli huquqshunos mutaxassislarni tayyorlash masalasi, bu borada amalga oshirilgan dastlabki urinishlar, sovet huquqshunosligining o'lkada qaror topishi, shuningdek, oliy ma'lumotli huquqshunoslar tayyorlash yo'lida mehnat qilgan o'qituvchi-pedagoglar faoliyati vatanimiz tarixining nisbatan kam o'rganilgan mavzularidan biri hisoblanadi. Sovet davlatchiligi davrida o'lkada oliy ma'lumotli huquqshunoslar tayyorlash mavzusi, bu jarayonning tashkil etilishi va yo'lga qo'yilishi masalalari olimlarimiz tomonidan bir nechta ilmiy xulosalarda e'lon qilingan[1]. E'lon qilingan ilmiy xulosalarda huquqshunoslar tayyorlash jarayoni ko'proq umumiylik asosida yoritilgan, partiyaviy mezonlarga moslashtirilgan holda taqdim etilgan, tanlangan mavzuning qamrovi e'tiborga olingan holda yuqoridagi masalalar to'laqonli tahlil etilmagan yoki olib borilgan tadqiqot maqsadidan kelib chiqib chuqur o'rganilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda xronologik ketmaketlik, qiyosiy tahlil, tarixiylik, xolislik, tarixiy manba va dalillarga tayanish metodlari asosida O'zbekiston Milliy arxivi, Toshkent shahar Markaziy davlat arxivi fondlaridan unumli foydalanildi.

Natijalar va muhokama. O'lkada 1918-yili ilk oliy ta'lim dargohi sifatida Turkiston Xalq universitetining ochilishi tibbiyot, qishloq xo'jaligi, iqtisodiyot kabi sohalar uchun oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash borasidagi qo'yilgan jiddiy qadam bo'ldi. Ilm maskanida bir nechta soha mutaxassislari bilan bir qatorda oliy ma'lumotli huquqshunoslar

tayyorlashning yo'lga qo'yilishi, o'lka miqyosida oliy ma'lumotli huquqshunoslarga bo'lgan kuchli ehtiyojni biroz bo'lsa-da so'ndirishga bo'lgan amaliy harakat bo'ldi. Chunki o'lkada sovet hokimiyatining hukmronligini saqlab qolish va mustahkamlash uchun oliy ma'lumotli huquqshunoslarga nisbatan bo'lgan talab o'sha davrning eng muhim zaruriyatlaridan biri hisoblandi. Universitet ochilishi bilan bir vaqtda "adabiyot-falsafa", "ijtimoiy-iqtisodiyot", "qishloq xo'jaligi", "matematika", "texnika" kabi yo'nalishlarda bu ta'lim dargohining ilk fakultetlari o'z faoliyatini boshlab yubordi[2:37]. Universitet bilan bir vaqtda o'z faoliyatini boshlagan "ijtimoiy-iqtisodiyot" fakulteti asosan iqtisod va yuridik (huquq) deb nomlangan ikki bo'lim (yo'nalish)dan iborat bo'ldi. Universitet tarixining keyingi yillarida huquqshunos kadrlar tayyorlaydigan fakultet har xil sabablarga ko'ra 1918–1921- yillarda "ijtimoiyot-iqtisod", 1921–1924 yillarda "ijtimoiy fanlar", 1924–1928- yillarda "mahalliy xo'jalik va huquq", 1928–1930-yillarda "sho'ro xo'jaligi va huquq", 1934–1938- yillarda "ma'muriy huquq" kabi nomlar bilan atalib kelgan. Nisbatan bir-biriga yaqin bo'lgan ikkita yo'nalishni birlashtirgan "fakultet xo'jalik, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarga mutaxassislar hamda davlat va ijtimoiy qurilish yo'nalishlari uchun xodimlar tayyorlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan"[3:53]. Bitta fakultet tarkibida bo'lgan bu ikkita yo'nalishning ta'lim jarayonidagi faoliyati, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti bir necha yillar davomida bir-biriga hamohang ravishda rivojlanib bordi.

Fakultetdagi ikkala yo'nalishning tinglovchilari soni o'zaro mutanosib ravishda teng taqsimlanmadi. 1918-yil kuz oylarida fakultetda tahsil olayotgan 148 nafar tinglovchilarning 110 nafari iqtisodiyot yo'nalishida, 38 nafari huquq yo'nalishida ta'lim olayotgan tinglovchilardan iborat bo'ldi[4:567]. Son jihatidan nisbatan kam bo'lgan huquq yo'nalishida ta'lim olayotgan tinglovchilarning 23 nafarini erkaklar va 15 nafarini xotin-qizlar tashkil etdi. Universitetda o'quv jarayoni asosan kunning ikkinchi yarmida yoki kechki paytda olib borildi. Buning asosiy sabablaridan biri dars berayotgan professor-o'qituvchilarning ko'pchiligi turli tashkilotlarda kunduzi mehnat faoliyatini olib borishgan. Shu bilan birga tinglovchilarning ham aksariyat qismi turli idora va tashkilotlarda mehnat qilib, kunning ikkinchi yarmida tahsil olish bilan mashg'ul bo'lishgan. Bu kabi holat fakultetning "huquq" bo'limida ham o'z aksini topgan bo'lib, tahsil olayotgan tinglovchilarning yarmidan ko'prog'i, ya'ni 21 nafari yoki 55% dan ortig'i ta'lim olish bilan birga turli idora va tashkilotlarda maosh evaziga xizmat qilishgan[5:568]. Butun o'lkada kechayotgan og'ir ijtimoiy-iqtisodiy qiyinchiliklar fakultet tinglovchilarining ham kundalik turmushida o'z aksini topgan bo'lib, tinglovchilarning ayrimlari jamoaviy ishlarga jalb etilishi bilan birga "moddiy yetishmovchiliklar sababli ko'p vaqtini non topish uchun sarflashga majbur"[6:6] bo'layotganligi tarixiy manbada keltirib o'tilgan.

1918-yildagi yozgi ta'tildan so'ng "ijtimoiy-iqtisodiyot" fakultetida 27 oktyabrdan tinglovchilarga ma'ruzalar o'qish boshlanadi [7:565]. Fakultet o'qituvchilar kengashining birinchi yig'ilishida S.A. Kogen fakultet dekani etib saylanadi[8:565]. Barchamizga ma'lumki, o'lka miqyosida ochilgan birinchi oliy ta'lim muassasasining professor-o'qituvchilari tarkibi asosan rus tilida so'zlashuvchi pedagoglardan iborat bo'lganligi sababli dastlabki yillarda universitetdagi dars mashg'ulotlari asosan rus tilida olib borildi. Universitetda mahalliy millat vakillariga nisbatan ta'lim olishda til muammosining mavjudligi, afsuski, aksariyat mahalliy millat vakillarining bu tinglovchilar safida bo'lishiga, biror bir mutaxassislik bo'yicha tahsil olishiga imkon bermadi. Bu kabi manzara "ijtimoiy-iqtisodiyot" fakulteti pedagoglar jamoasida ham o'z aksini topgan bo'lib, tinglovchilarga dars mashg'ulotlarini olib boradigan professor-o'qituvchilarning barchasi rusiyazon millat vakillaridan tashkil topgan. Fakultetda dars jarayonlari boshlangan dastlabki yillarda huquq bo'limi professor-o'qituvchilardan S.A. Kogen statistika, G.N.Cherdansev siyosiy iqtisod va maishiy xo'jalik tarixi, V.V. Rusikov iqtisodiy geografiya, M.P. Spitsin umumiy buxgalteriya, N.L. Lappo-Danilevskiy huquq nazariyasi, Y.L. Vaynshteyn davlat huquqi, A.N. Kushakevich rim huquqi tarixi, A.V. Trapeznikov psixologiyadan[9:565] tinglovchilarga o'quv mashg'ulotlarni olib bordi. Fakultetning ilk talabalariga ta'lim berayotgan o'qituvchilarning aksariyati o'z mutaxassisligi bo'yicha ma'lum darajadagi bilim va tajribaga, mutaxassisligiga oid yetarli kasbiy malakaga, o'z sohasini amaliy jihatdan yaxshi bilgan pedagoglardan tashkil

topganligi tahsinga sazovor, albatta. Jumladan, o'qituvchilardan N.L. Lappo-Danilevskiy Kiyev universitetining huquqshunoslik fakultetini[10:207], A.N. Kushakevich Novorossiyskiy universiteti (Odessa)ning huquqshunoslik fakultetini[11:208] tugatgan mutaxassislar bo'lishgan. Albatta, bu huquqshunos o'qituvchilar o'z davrining yetuk mutaxassislari, huquq fanini amaliy va nazariy jihatdan yaxshi bilgan pedagoglar bo'lishgan bo'lsa-da, keyinchalik fakultetning qisqacha tarixiy faoliyati haqida yozilgan manbada "Biroq bu olimlarning aksariyati eski yuridik maktabga mansub bo'lib, huquq fanlarini marksistik ruhda o'qitishni ta'minlay olmadilar"[12:2] degan fikrlar keltirib o'tilgan. Yuqorida keltirilgan jumladan shuni anglab yetishimiz mumkinki, sovet davlatchiligi uchun mutaxassis olimning o'z sohasi bo'yicha bilimi, tajribasi, malakasi muhim ahamiyatga ega bo'lmadi, balki bu pedagogning partiyaviyligi va amaldagi mafkuraga qanchalik darajada sodiqligi alohida e'tiborga molik jihat deb hisoblandi.

Albatta, fakultetda dastlabki yillarda ta'lim jarayonini tashkil etish, auditoriyalarda o'quv jarayonini risoladagidek amalga oshirish ishlari osonlik bilan kechmadi. 1924-yilda "Ijtimoiy fanlar fakulteti"dagi umumiy ahvol o'rganilganida "qoniqarsiz deb baholanishi mumkin"[13:155] ligi keltirilib, fakultet o'z binosiga ega emas, o'quv va yordamchi xonalar jihozlanmagan, kutubxonaning (adabiyotlar bilan) ta'minlanganligi 40 %, ayrim kafedralarda professorlar yo'q, fakultet ilmiy va xo'jalik ehtiyojlari judayam kam moliyalashtirilishi evaziga ilmiy tadqiqot ishlari rivoji to'sqinlikka uchrayotganligi muammolar sifatida keltiriladi.

Fakultetda o'qitilayotgan mutaxassislik fanlari bo'yicha kerakli adabiyotlarni topishning iloji yo'qligi, mutaxassislik fanlari bo'yicha zaruriy ma'lumotlar beruvchi qo'llanma yoki o'quv-uslubiy manbalarining mavjud bo'lmaganligi, umuman olganda, mashg'ulotlarni olib borish uchun kerakli zaruriy materiallarning bo'lmaganligi o'quv dargohidagi dars jarayonining yanada qiyinlashishiga sabab bo'ldi. Mutaxassislik fanlaridan mashg'ulotlarni olib borish uchun ma'lum bir fan dasturlarning o'z vaqtida ishlab chiqilmaganligi, ma'ruzalar o'qish uchun kerakli ma'lumotlar topishning mushkulligi o'qituvchilarga dars mashg'ulotlarini olib borishida noqulaylik hosil qildi. Buning oqibatida ayrim o'qituvchilar o'z faniga taalluqli bo'lgan kerakli manbalarga ega bo'lishmadi, dars mashg'ulotlarini o'tishga yetarli darajada tayyor bo'la olishmadi. Shu sababli pedagoglar belgilangan mavzu bo'yicha auditoriyada ma'ruzalar o'qishda qiyinchiliklarga duchor bo'lishgan "ularning aksariyati maxsus ilmiy faoliyatga o'zini tayyorlamagan, kurs rejasini tuzishga va ma'ruza o'qishga tayyorlanmagan"[14:567]. Fakultetda bu kabi moddiy-uslubiy muammolarning mavjudligi o'zi-o'zidan ta'lim sifatiga, tinglovchilarning yaxshi ta'lim olishiga, kasbga oid bilimlarni chuqur o'zlashtirishga, talabalar umumiy salohiyatining ijobiy taraflama yuksalishiga tabiiy ravishda salbiy ta'sir ko'rsatib turdi. Shu bilan birgalikda yuqori turuvchi mas'ul tashkilotlar tomonidan o'z vaqtida ta'limga tegishli aniq dastur va ko'rsatmalarning berilmaganligi ma'lum bir ma'noda darslarni tashkil etishda o'ziga xos murakkabliklarning kelib chiqishiga, ta'lim sifatining pasayib ketishiga sabab bo'ldi. 1918-yil 15-dekabrda fakultet dekani S.A. Kogen baxtsiz tasodif tufayli vafot etgach, uning o'rniga 20-dekabrda N. L. Lappo-Danilevskiy fakultet dekani sifatida saylanadi[15:566].

1919-yil 19-yanvar kuni Toshkentda harbiy komissar K. Osipov tomonidan bolsheviklar yakkahukmronligiga qarshi uyushtirilgan isyon, o'lkadagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatga o'zining sezilarli ta'sirini ko'rsatib murakkab bir vaziyatni hosil bo'lishiga sabab bo'ldi. Bo'lib o'tgan siyosiy voqealar to'liqini, tashkil etilganiga hali ko'p vaqt bo'lmagan universitet o'quv jarayonida ham o'z ifodasini topdi. Isyon bostirilgandan so'ng oradan bir yarim oy o'tib o'z ishini qaytadan boshlagan universitetda tinglovchilarining soni keskin kamayib ketishi holati kuzatildi. Albatta, tinglovchilarning keskin kamayib ketishiga yuqoridagi siyosiy voqealar bilan birgalikda, jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy jabhasida kechayotgan beqaror vaziyat, mustahkam hokimiyat boshqaruvining shakllanmaganligi, ishlab chiqarishdagi murakkab moddiy shart-sharoit, aholi kundalik turmush hayotida mavjud bo'lib turgan o'ta og'ir yetishmovchilik va yo'qchilik to'g'ridan to'g'ri ta'sir ko'rsatdi. Shu bilan birga, aksariyat tinglovchilarning kunduzi turli tashkilotlarda ishlab, kechki paytlarda dars mashg'ulotlariga qatnashi ham turli noqulaychiliklar tug'ilishiga sabab bo'ldi. "Ijtimoiy-iqtisodiyot" fakultetining huquq

yo'nalishida ham yanvar hodisalari ta'sirida tabiiy ravishda tinglovchilar soni keskin kamayishi kuzatildi. Bo'lib o'tgan siyosiy voqealardan so'ng ushbu yo'nalishda tahsilni qaytadan davom ettirayotgan tinglovchilar soni bor-yo'g'i 16 kishi[16:569] bo'lib qoldi. 10 nafar erkak, 6 nafar xotin-qizlardan iborat bo'lgan ushbu tinglovchilarning milliy tarkibi 10 ta rus, 5 yahudiy, 1 polyak millatiga mansub tinglovchilar bo'ldi. Fakultetda o'qishda qolgan bu tinglovchilarning ma'muriy-hududiy jihatdan kelib chiqishi, ya'ni hududiy mansubligi ham o'lka manfaatlariga mos kelishi dargumon bo'lib 7 kishi Rossiya, 7 kishi Turkiston, 1 kishi Kavkaz, 1 kishi Sibir[17:569] mintaqasidan bo'lgan tinglovchilardan iborat bo'ldi. Shu sababli ham fakultetning dastlabki bitiruvchilar tabiiy ravishda rusiyzabon talabalardan tashkil topgan. Izlanishlarimiz davomida fakultetni 1922-yildan boshlab dastlabki bitiruvchilar tugatganligi haqidagi tarixiy ma'lumotlarga ega bo'ldik [18:88].

Keyingi yillarga kelib butun universitetda bo'lgani kabi, fakultet tinglovchilarining soni ham vaqt o'tishi bilan ko'payib borishi kuzatildi. 1920-yil 25-dekabrda "ijtimoiy-iqtisodiyot" fakultetida ta'lim olayotgan talabalar umumiy soni 563 nafarni tashkil etdi. Bu tinglovchilarning 419 nafari 1 bosqich, 107 nafari 2 bosqich, 37 nafari 3 bosqich tinglovchilari hisoblangan. Bu talabalarga jami 19 nafar, 4 nafar professor va 15 nafar o'qituvchilar mutaxassislikka oid turli fanlardan dars mashg'ulotlarini olib borishgan[19:53].

Universitet tashkil topgan dastlabki yillarda universitet talabalarining milliy tarkibi o'lka manfaatlaridan yiroq bo'ldi. Ushbu ta'lim dargohidagi talabalar xususida "1920-yilning oxiriga kelib universitetda ta'lim oluvchilarning 60%ini mahalliy millat vakillari tashkil qilgan edi"[20:146;351] deb ta'kidlab o'tilsa-da, "ijtimoiy-iqtisod" fakultetidagi manzara bu ko'rsatkichlarni o'zida aks ettirmadi. Fakultetda tahsil olayotgan talabalarining kurslar kesimidagi soni va milliy tarkibi 1921–22-yillarda quyidagicha bo'ldi[21:63].

Millatlar	1-kurs	2-kurs	3-kurs	4-kurs	jami
Rus	85	47	7	18	167
Yahudiy	74	20	4	12	110
Arman	32	-	2	1	35
Qirg'iz	5	1	-	-	6
Eron	2	-	-	-	2
Tatar	4	1	-	-	5
Nemis	8	-	-	-	8
O'zbek	3	-	-	-	3
Tojik	5	-	-	-	5
	218	69	13	31	331

Fakultetning aynan huquq yo'nalishi 1- kursda 52 erkak, 23 xotin-qiz, 2- kursda 19 erkak, 11 xotin-qiz, 3- kursda 4 erkak, 2 xotin-qiz, 4-kursda 10 erkak, 2 xotin-qiz, yo'nalish bo'yicha jami talabalar 85 erkak, 38 xotin-qizlardan iborat bo'lib umumiy huquqshunoslar soni 123 kishidan iborat bo'lgan[22:39]. Yuqoridagi jadvalda fakultet yuqori kurslarida mahalliy millat vakillaridan birorta talabaning mavjud bo'lmaganligining guvohi bo'lishimiz mumkin. Faqatgina birinchi kursda mahalliy millat vakillarining judayam kam sonli yoshlari tahsil olayotganligi e'tiborimizni tortadi. Ahvolning bunday bo'lishini, albatta, universitet faoliyatining ilk yillarida til muammosining mavjudligi, mahalliy xalqlar farzandlarining bu oliy ta'lim dargohida o'qishini bir necha yillar ortga surganligi bilan izohlasak bo'ladi.

Sovet davlatining yakka kommunistik mafkura va g'oyaga asoslangan biryoqlama noto'g'ri siyosati, jamiyat a'zolarining xilma-xil fikr yuritishiga to'sqinlik qildi. Jamiyat ijtimoiy-siyosiy hayotida turli qatlamlarning o'z imkoniyatlarini namoyon etishga, har xil fikr va qarashlarning erkin rivojlanishiga yo'l bermadi. Ma'lum bir o'lchov va qoliplar bilan chegaralab qo'yilgan sovet boshqaruv tizimi davlat va jamiyat rivojlanishida ko'pchilik holatlarda o'zining salbiy ko'rinishini ifoda etdi. Hukmron partiya tomonidan belgilab berilgan o'lchamlari asosida o'tkazib turiladigan "tozalash"lar jamiyatning tobora turg'unlashishiga, oddiy aholining biqiq bir tor siyosiy doira ichida, haq-huquqlari toptalgan ravishda yashashiga xizmat qilib keldi. Bu kabi siyosiy "tozalash" tadbirlari jamiyat a'zolarini vaqti-vaqti bilan turli ko'rinishdagi "chig'ir"lardan o'tkazib partiya o'lchamlariga tobora moslashtirib borish uchun shart-sharoit yaratib berdi. "Tozalash" amaliyoti fakultet tinglovchilari orasida ham partiyaviy mezonlar asosida o'tkazildi. Turkiston ta'lim xalq

komissarligining 1923-yil 25-yanvardagi №11-sonli buyrug'i ijrosini ta'minlash maqsadida "ijtimoiy-iqtisodiyot" fakultetining 1-bosqich talabalaridan 13 nafari, 2-bosqich talabalaridan 4 nafari, 3-bosqich talabalaridan 3 nafari, 4-bosqich talabalaridan 2 nafari[23:15] universitet talabalari orasida o'tkazilgan "tozalash" tadbiri sababli talabalar safidan chetlashtiriladi.

Fakultetda dars berayotgan ayrim o'qituvchilar jamiyat ijtimoiy-siyosiy hayotida faol ishtirok etib, ilmiy jarayonlardagi bahs-munozaralarda, vaqtli matbuot sahifalarida o'zlarining mutaxassisligiga oid bo'lgan mavzularda munosib chiqishlar qilib turishgan. O'qituvchilar tomonidan yozilgan maqolalar asosan sovet davlati qonunchiligining nazariy-amaliy muammolarini yoritish, jamiyat hayotida yuz berayotgan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarning mazmun-mohiyatini tushuntirishga bag'ishlangan. Universitet davriy nashri hisoblangan "Народный Университет" gazetasida, shu bilan birgalikda "Просвещения", "Рабочая кооперация", "Новый веках", "Наша газета"[24:567] kabi turli ijtimoiy-siyosiy mazmundagi gazetalarda ma'lum bir masalalarda o'zlarining fikrlarini bayon etishgan. Sovet davlatchiligi boshqaruvining shakllanishi va siyosiy jarayonlarda kechayotgan yangilanishlarni keng ommaga targ'ib etish maqsadidagi tahliliy materiallarini maqolalar ko'rinishida vaqtli matbuotda e'lon qilib borishgan. Masalan, tinglovchilarga huquqshunoslikka doir fanlardan mashg'ulotlar o'tib kelayotgan fakultet o'qituvchilardan I.I. Krilsov, B. Usatenko-Chervonniy, L. Uspenskiy, L.I. Dembo, I.I. Anosov, N. Aleksin, Valentina Sobberrey, V. Ivanov, G. Belov kabi o'qituvchi-pedagoglar respublika adliya tizimi tarixidagi birinchi siyosiy-huquqiy jurnal hisoblangan "Вестник Юстиции Узбекистана" oylik jurnalida o'zlarining huquqiy, ijtimoiy-siyosiy maqolalari bilan ishtirok etishgan[25]. E'lon qilingan maqolalarda asosiy e'tibor ushbu davrda o'lkaning siyosiy-huquqiy sohalarida kechayotgan turli ko'rinishdagi keskin o'zgarishlar, o'lka respublikalari orasida 1924–1925-yillarda o'tkazilgan ma'muriy-hududiy bo'linishning huquqiy jihatlari, respublikalarning o'zaro munosabatlari masalasi va uning oqibatlarini, sovet davlati qonunchiligi nazariyasi, sovet davlati boshqaruvida yer-suv va mulkchilikka nisbatan munosabat, sud-huquq tizimida olib borilayotgan sovet davlatining o'ziga xos siyosatini tashviqot etish masalalariga bag'ishlangan fikrlar mualliflar tomonidan ilgari surilgan.

Xulosa va takliflar. O'lka ijtimoiy-siyosiy hayotida huquqshunoslarga bo'lgan o'ta kuchli talabni bitta fakultet miqyosida tayyorlanayotgan bitiruvchilar bilan qanoatlantirishning imkoni bo'lmasa-da, lekin fakultet faoliyati o'lkada sovet boshqaruvi uchun oliy ma'lumotli huquqshunoslarni tayyorlab berishni boshlagan dastlabki ta'lim maskani sifatida xalqimiz tarixi sahifalariga muhrlanib qoldi. O'lkada oliy ma'lumotli huquqshunos mutaxassislar tayyorlashning yo'lga qo'yilishi eng birinchi Turkiston Xalq universitetida boshlangan bo'lsa-da, keyinchalik o'lka sud-huquq tizimi hamda davlat va jamiyat rivoji uchun boshqa oliy ta'lim dargohlarida ham mutaxassislar tayyorlash yo'lga qo'yildi. Ilk bitiruvchilar mahalliy qiziqishlarni deyarli qanoatlantirmasa-da, keyingi yillarga kelib tayyorlanayotgan mutaxassislarning milliy tarkibida o'zgarishlar bo'lib vaziyat yaxshi tarafga o'zgarib bordi. Lekin yillar mobaynida tayyorlanayotgan mutaxassislarning soni, o'z sohasi bo'yicha bilim darajasi va malakasining oshib borishi bilan birga, bitiruvchilarning siyosiy ongi, partiya g'oyalariga sadoqati sovet hokimiyatining doimiy diqqat markazida bo'lib turdi. Chunki kommunistik partiya manfaatlarini chinakam himoya qilish, sovet davlatchiligining o'lkada mustahkam qaror topishining ta'minlanishi, umuman, sovet qonunchiligining oddiy xalq ommasiga chuqur singdirilishi masalalari oliy ma'lumotli huquqshunoslarning partiya g'oyalariga sadoqati va fidoyiligiga bevosita bog'liq edi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Агзамходжаев А.А., Блиндер Б.А. Юридический факультет ТашГУ. – Ташкент: Ўқитувчи, 1980. – С.5;
2. ЎзМА Р-368-фонд, 1-рўйхат, 34-йиғмажилд, 37 - орқа варак.
3. ЎзМА Р-34-фонд, 1-рўйхат, 1186-йиғмажилд, 53- варак.
4. ЎзМА Р-34-фонд, 1-рўйхат, 107-йиғмажилд, 567- варак.
5. ЎзМА Р-34-фонд, 1-рўйхат, 107-йиғмажилд, 568- варак.
6. Тошкент шаҳар марказий давлат архиви 38-фонд, 1-рўйхат, 90-йиғмажилд, 6-варак.
7. ЎзМА Р-34-фонд, 1-рўйхат, 107-йиғмажилд, 565-орқа варак.

8. ЎзМА Р-34-фонд, 1-рўйхат, 107-йиғмажилд, 565-орка варақ.
9. ЎзМА Р-34-фонд, 1-рўйхат, 107-йиғмажилд, 565-орка варақ.
10. ЎзМА Р-34-фонд, 1-рўйхат, 107-йиғмажилд, 207- варақ.
11. ЎзМА Р-34-фонд, 1-рўйхат, 107-йиғмажилд, 209- варақ.
12. Тошкент шаҳар марказий давлат архиви 38-фонд, 1-рўйхат, 2778-йиғмажилд, 2-варақ.
13. ЎзМА Р-37-фонд, 1-рўйхат, 1612-йиғмажилд, 155- варақ.
14. ЎзМА Р-34-фонд, 1-рўйхат, 107-йиғмажилд, 567- варақ.
15. ЎзМА Р-34-фонд, 1-рўйхат, 107-йиғмажилд, 566- варақ.
16. ЎзМА Р-34-фонд, 1-рўйхат, 107-йиғмажилд, 569- варақ.
17. ЎзМА Р-34-фонд, 1-рўйхат, 107-йиғмажилд, 569- варақ.
18. Қаранг. И.Холбоев. Ўзбекистонда олий маълумотли ҳуқуқшунос мутахассислар тайёрлаш тарихи.// Ўтмишга назар. 2021. 4-жилд. 6-сон. 88-бет.
19. ЎзМА Р-34-фонд, 1-рўйхат, 1186-йиғмажилд, 53- варақ.
20. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Иккинчи китоб. Тошкент-2000. 146-бет., Ўзбекистон тарихи. Биринчи китоб. (1917-1991 йиллар). Тошкент-2019. 351-бет.
21. ЎзМА Р-25-фонд, 1-рўйхат, 1032-йиғмажилд, 63- варақ.
22. ЎзМА Р-368-фонд, 1-рўйхат, 199-йиғмажилд, 39- варақ.
23. ЎзМА Р-34-фонд, 1-рўйхат, 1724-йиғмажилд, 15- варақ.
24. ЎзМА Р-34-фонд, 1-рўйхат, 107-йиғмажилд, 567- варақ.
25. Қаранг. Крыльцов И.И. Государственное размежевание Средне-Азиатских Советских Республик.// Вестник Юстиции Узбекистана, 1925. №1. – С.11; <https://orcid.org/0009-0007-8928-7691>

O‘ZBEKISTONDA KIMYO SANOATINI BARPO ETISHDAGI REJAVIY MUAMMOLAR VA SIYOSIY AYBLOVLAR

Xolikulova Shaxnoza Boymuxammatovna

Navoiy davlat universiteti dotsenti

kholikulova_sh@mail.ru

UDK 338.012

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekistonda kimyo sanoatini barpo etish jarayonida uchragan rejayiy muammolar va ularning siyosiy ayblovlar bilan bog‘liq talqin etilishi o‘rganiladi. Maqolada 1930–1940-yillar industrializatsiyasi, besh yillik rejalar, staxanovchilik harakati, irrigatsiya va energetika inshootlarining qurilishidagi kamchiliklar arxiv manbalari asosida tahlil qilingan. Chirchiq elektrokimyo kombinati kabi yirik obyektlardagi kechikishlar, loyiha xatoliklari va resurslar taqchilligi ko‘p hollarda “zararli faoliyat” sifatida baholangani yoritiladi. Shu bilan birga, siyosiy tazyiqlar, “xalq dushmani” ayblovlari va kadrlarning nohaq munosabat sanoat rivojlanishiga ko‘rsatgan ta’siri ochib beriladi. Maqola industrial siyosat va siyosiy kampaniyalar o‘rtasidagi murakkab bog‘liqlikni tahlil qiladi. Muallif, arxiv hujjatlari, tergov yig‘ma jildlari va davriy matbuot ma’lumotlaridan foydalanib maqolani dalillar asosida yoritgan.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, kimyo sanoati, industrializatsiya, besh yillik rejalar, staxanovchilik, Chirchiq elektrokimyo kombinati, qurilish muammolari.

PLANNED ISSUES AND POLITICAL ACCUSATIONS IN THE DEVELOPMENT OF THE CHEMICAL INDUSTRY IN UZBEKISTAN

Abstract. This article examines the planning problems encountered during the establishment of the chemical industry in Uzbekistan and how these issues were interpreted through the lens of political accusations. Based on archival sources, the study analyzes the industrialization of the 1930–1940yy, five-year plans, the Stakhanovite movement, and deficiencies in the construction of irrigation and energy facilities. It highlights that delays at major sites such as the Chirchik Electrochemical Plant, design flaws, and shortages of resources were often classified as “sabotage.” The article also reveals how political pressure, accusations of being “enemies of the people,” and the unjust repression of specialists affected industrial development. The research explores the complex relationship between industrial policy and political campaigns. Using archival documents, investigation case files, and periodical press materials, the author presented the article based on evidence

Keywords: Uzbekistan, chemical industry, industrialization, five-year plans, Stakhanovite movement, Chirchik electrochemical plant, construction problems.

Kirish. O‘zbekistonda sanoat tarmoqlarining, ayniqsa, kimyo sanoatining shakllanishi va rivojlanishi XX asrning 20–40-yillaridagi SSSR siyosiy-iqtisodiy siyosati bilan uzviy bog‘liq holda kechdi. Markazlashgan rejali iqtisodiyot sharoitida respublika iqtisodiyoti

asosan paxtachilikka yo'naltirildi va bu yo'nalishni qo'llab-quvvatlash uchun kimyo, energetika, neft-gaz hamda mashinasozlik tarmoqlari tez sur'atlarda barpo etildi. Biroq bu jarayonlar ko'p hollarda puxta rejalashtirilmagan, loyihalash va qurilish ishlari shoshmashosharlik bilan amalga oshirilgani bois ko'plab kamchiliklarni keltirib chiqardi.

1930-yillardan boshlangan industrializatsiya, staxanovchilik harakati, yirik qurilishlar, irrigatsiya inshootlari va elektr stansiyalari qurilishi O'zbekiston sanoat miqyosida jiddiy o'zgarishlar bosqichini boshlab berdi. Shu bilan birga, bu davr "katta terror", siyosiy taqiqlar va "вредительство" ayblovlari bilan ham yo'g'rilgan bo'lib, sohadagi mutaxassislar faoliyati siyosiy tazyiqlar ta'sirida buzib talqin qilindi.

Aynan shu tarixiy sharoitda Chirchiq elektrokimyo kombinati, Navoiy kimyo kombinati, irrigatsiya qurilmalari kabi strategik obyektlarning barpo etilishi, ulardagi muvaffaqiyatlar va muammolarni o'rganish mamlakat sanoat rivojlanishi tarixi va uning ijtimoiy-siyosiy tizimlar bilan bog'liq jihatlarini ochib berishda muhim ahamiyatga ega.

Metodlar. Ushbu tadqiqotda bir qancha ilmiy usullar qo'llanildi. Tarixiy-xronologik metod orqali 1920–1940-yillardagi SSSR iqtisodiy va siyosiy siyosati hamda O'zbekiston sanoat tarmoqlarining bosqichma-bosqich rivojlanishi o'rganildi. Arxiv materiallari, partiya qarorlari, qurilish hujjatlari va tergov bayonnomalari manbashunoslik tahlili asosida tadqiq etildi. Qiyosiy-tahliliy usul sanoat qurilishlarini SSSRning boshqa mintaqalaridagi tajriba bilan solishtirish imkonini berdi. Iqtisodiy tahlil orqali besh yillik rejalar bajarilishi, resurslar taqsimoti va qurilish muddatlaridagi muammolar baholandi. Siyosiy-ijtimoiy tahlil esa "katta terror", ayblov kampaniyalari va ma'muriy bosimning sanoat rivojiga ta'sirini ochib berdi. Olingan barcha ma'lumotlar ilmiy-tahliliy umumlashtirish orqali yakuniy xulosalarga birlashtirildi.

Natija va muhokama. Sobiq ittifoq davrida yagona xalq xo'jaligi kompleksini qurishga zo'r berib harakat qilindi. Hududlar iqtisodiyoti ma'lum sohaga majburan ixtisoslashtirildi. Iqtisodiyot tarmoqlari orasida jadal ishlab chiqarishni majburan yuqori darajaga ko'tarish musobaqalari o'tkazildi. Butun O'zbekiston SSR qishloq xo'jaligi asosan paxtachilikni rivojlantirishga yo'naltirilgan edi. Shu sababli respublikada paxtachilik bilan bevosita bog'liq bo'lgan sanoat tarmoqlari keng rivojlandi. Xususan, qishloq xo'jaligi texnikalarini ishlab chiqaruvchi mashinasozlik, mineral o'g'itlar hamda zararkunandalarga qarshi kimyoviy vositalar tayyorlovchi kimyo sanoati kengaytirildi. Shuningdek, ushbu tarmoqlarning uzluksiz faoliyat yuritishini ta'minlash maqsadida neft-gaz va energetika sanoati ham rivojlantirildi. Bunga qo'shimcha ravishda, respublikada oltin qazib olish sanoati ham jadal sur'atlar bilan taraqqiy etdi. Natijada butun iqtisodiyot bir tomonlama rivojlanadigan bo'lib qoldi.

Kimyo sanoati korxonalari puxta rejalashtirilmagan holda tezlik bilan qurildi. Buning obyektiv sabablaridan biri ikkinchi jahon urushi va undan keyingi xo'jalikni qayta qurish bilan bog'liq muammolar etib ko'rsatildi.

1929-yil 9-may kuni BK(b)P Markaziy Qo'mitasi "Fabrika va zavodlarda sotsialistik musobaqa haqida"gi qarorni qabul qildi. Kimyo sanoatida sotsialistik musobaqa 1929-yil bahorida, birinchi besh yillik rejaning birinchi yilida boshlandi. Unga birinchilardan bo'lib Bondyuj kimyo zavodi, Leningrad korxonalari, Yaroslavl'dagi "Ishchilar g'alabasi" zavodi, Orexovo-Zuyevoda joylashgan "Karbolit" zavodi va boshqa ko'plab korxonalarning jamoalari qo'shildilar. 1930-yilga kelib, kimyo sanoatidagi fidoyilik va sotsialistik musobaqa misli ko'rilmagan darajaga yetdi va sanoatning boshqa sohalaridan ilgarilab ketdi. 1931-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, soha ishchi va xizmatchilarining 74,3 foizi sotsialistik musobaqaga jalb etilgan edi. Kimyo sanoatining rivojlanish barcha bosqichlarida sotsialistik musobaqaning turli shakllari besh yillik rejalarini bajarishga ko'mak berdi[1]. Bu harakatlarga Buxarin ham ijobiy baho bermagan, "sotsialistik industrializmni targ'ib qilgan bo'lsak, keyinchalik yelka qisib, hatto achchiqchilik bilan katta-katta o'sib borayotgan zavodlarimizga hammasini "yeb qo'yadigan", xalq massalaridan iste'mol vositalarini tortib oladigan va ma'lum xavf tug'diradigan "ajdodlar"dek qaray boshladik. Bizda "ortiqcha industrializatsiya", "byudjetning haddan tashqari qiyinlashuvi" va shunga o'xshash noroziliklar bor edi"[2].

1939-yilda ikkinchi jahon urushi boshlangach, Markaz O'rta Osiyoda kanallar,

to'g'onlar qurish, energiya ishlab chiqarishga va korxonalar qurishga tezlik bilan kirishdi. Uzluksiz ommaviy ish tartibi tashkil etildi. Katta Farg'ona kanadi 1939-yilda 45 kun ichida qurilishi bunga dalil bo'la oladi. Bu holat butun ittifoq chaqirig'iga aylandi. "Sanoat korxonalari va uskunalarini, yo'l va ko'priklarni, obihayot oqadigan kanallarni va suv omborlarini ... tez, soz va arzon quraylik. Bu jangovar chaqiriq va ayni damda muhim konkret vazifa"[3] degan shiorlar paydo bo'la boshladi.

1935-yili Donbassda ko'mir qazib chiqarishda belgilangan me'yorni 14 barobar oshirgan shaxtachi Aleksey Staxanovning ismi tez orada butun Ittifoq bo'ylab tanilgan va ramziy timsolga aylangan. Aslida bu yutuq Staxanovning o'zigagina emas, balki uning bir necha hamkasblari bilan birgalikda amalga oshirilgan ishga tegishli edi. Biroq umumittifoq darajasidagi siyosiy tashviqot uchun yagona va fidoyi qahramon haqidagi tarix ancha kerak edi. Staxanovning me'yorni bir necha barobar oshirishi haqidagi voqea VKP(b) partiyasi tomonidan "staxanovchilik harakati" deb nomlangan maxsus tashviqot kampaniyasiga asos qilib olindi. Staxanovning natijalari millionlab odamlarni ilhomlantirdi va ular iqtisodiyotning turli sohalarida minglab shunga o'xshash mehnat fidokorliklarini amalga oshirishga intilishdi. I.Stalin bu harakatni sanoatda "inqilob yasaydigan kuch" deb atagan va bu g'oya siyosiy tashviqot orqali keng yoyilgan. Masalan, 1939-yil 21-dekabr kuni, Stalinning 60 yillik yubileyi munosabati bilan zavod ishchisi Gudov ikki frezer stanokda ishlab, me'yorni 85 marta bajargan[4].

SSSR xalq xo'jaligining birinchi besh yillik rejasi 1928-yil oktyabrda boshlanib, 1932-yil dekabrda bajarilgan. Besh yillik rejalarini o'sha davr sharoitida Fayzulla Xo'jayev jur'at bilan keskin ravishda tanqid qilgan. O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti raisi Fayzulla Xo'jayev 1927-yil aprel oyida VKP(b) MK kotibi va VKP(b) MK O'rta Osiyo byurosi birinchi kotibi I.A.Zelenskiy nomiga yuborgan xatida shunday deb yozgan edi: "Besh yillik rejasi xayolparastlik bilan tuzilgan. Bu reja na imkoniyatlarimiz darajasiga, na bizning ixtiyorimizdagi vositalarimiz talabi va ko'lamga mos emas. Shuningdek, bu xo'jalik rejasi bizning haqiqiy imkoniyatlarimiz, tajribamiz, xalq xo'jaligimiz taraqqiyotiga mos bo'lmagan holda tuzilgan. Shuning uchun men Burnashev pozitsiyasini (bizning byudjetimiz haddan tashqari tez o'sishi haqidagi fikrlarini) noto'g'ri va yolg'on deb hisoblayman. Bu nuqtayi nazar bizning xo'jalik ahvolimizning asosiy masalalarini tushunmaslik va kalondimog'likdan kelib chiqadi"[5]. "Ikkinchi qurilish bu Kuvasayevskaya GRES, yirik elektrostansiya. U Farg'ona vodiysida qurilayapti, quvvati 48-50 ming kilovatt va u butun yoki deyarli butun Farg'ona sanoatiga elektr energiyasi berishi kerak edi. Bu qurilish juda uzoq cho'zildi. Va bu bejiz emas. Ko'mir olib kelish va uni uzatish uchun estakada 75 000 (quvvat) hisobidan qurilgan, elektrostansiya binosi esa 48 000 quvvatga mo'ljallangan, holbuki, stansiyaning loyihaviy quvvati 70 000 ni tashkil etadi. Ko'rib turibsizki, loyihaning asosidayoq xatolik elementlari bor edi"[6].

Rejalar ortidan quvish O'zbekiston sanoat qurilishida avval boshidan yo'l qo'yilgan edi. Chirchiqqurilish ishlarida buni ko'rishimiz mumkin. Partiya quruvchilar oldiga aniq vazifa qo'ydi: mamlakatga paxta kerak, uni yetishtirish uchun esa o'g'it zarur. Qancha tez kombinat ishga tushsa, shuncha ko'p paxta sanoatga yetib boradi. Buni nafaqat har bir quruvchi, balki atrof qishloqlar aholisi, kolxozchilar ham yaxshi bilar edilar. Ular ko'pincha Chirchiqqa butun xalq ishi deb qarab kelishar edi. Qurilish brigadalari qahramonlik mehnati namunalarini ko'rsatdilar. Masalan, 1940-yil 4-aprelda V. Kazmishyev rahbarligidagi suvoqchilar brigadasi bir smenalik vazifani 978 foizga bajardi. Qurilishdan ancha uzoqda ham betonchilar Xalmatov, Tursunboyev va Ovsinnikov, montajchi Sidorov, toshtaroshlar Charikov va Mishanin, yog'och ustalari Vojdayev va Semyonov nomlari mashhur bo'ldi. Muhandis-texnik xodimlar va ishchilar qiyin masalalarni hal etishda ko'p mahorat, topqirlik va jasorat ko'rsatdilar. Masalan, o'sha yillarda mahalliy samosvallar yetarlicha ishlab chiqarilmas edi va qurilish ulardan deyarli ololmas edi. Chirchiqstroy transportchilari samosvallarni o'zlari yasadilar. Ular ZIS-5 yuk mashinalari shassisiga yog'ochdan yasalgan ag'darma kuzovlar o'rnatdilar[7].

1936-yil 17-noyabrda O'zbekiston SSR rahbariyati ishtirokida o'tkazilgan tantanali mitingda bo'lajak Komsomolsk GESi kotlovaniga quyiladigan betonning dastlabki kubometri

yotqizilgan. D.P. Rozit elektrostansiyaning birinchi agregati oktyabr inqilobining 20 yilligiga elektr toki beradi deb ishonch bildirgan. Rozitning bu bayonoti ishni jadallashtirishga qaratilgandi. Chunki obyektlarni ishga tushirish rejasi bajarilmayotgandi. Materiallar va jihozlar vaqtida keltirilmayotgan, ishlar yetarli moliyalashtirilmayotgan edi. Bo'limlar ishida ham kamchiliklar bor edi. Ayrim uchastkalarda mehnat unumdorligi past, buning ustiga, kadrlar qo'nimsizligi yuqori, qurilish smetasi qiymatini oshirib yuborish kabi holatlar mavjud edi. Yuqorida qayd etilgan omillar butunittifoq qurilishida fojiali ko'rinishlarda namoyon bo'ldi. 1937 – 1938-yillarda butun Sovet mamlakati hududida sodir etilgan mudhish katta terror Chirchiqqurilishdagi bir qancha rahbar xodimlar, taniqli ishchi-xizmatchilarni chetlab o'tmadi. 1937-yil yanvarida Chirchiqqurilishning bosh muhandisi D.P. Rozit qamoqqa olindi. SSSR Oliy sudi Harbiy kollegiyasi qarori bilan 1937-yil 1-iyulda u oliy jazoga hukm etildi. Ma'lum vaqt o'tgach Konstantin Alekseyevich Drennov ham hibsga olindi. “Стахановец Чирчикстроя” gazetasining 1938-yil 14 martdagi sonida mana bu mash'um xabar e'lon qilingan: “... Vatan xoinlari Ikromov, Xo'jayev, Rozitlar o'zlarining jirkanch changalini “Chirchiqqurilish” ishiga ham soldilar. O'zlarining qabih niyat, maqsadlari bilan qurilishni tugallashni paysalga soldilar, davlat mablag'larini shamolga uchirdilar va qurilishdagi sofdil ishchilarni xizmatdan siqib chiqardilar. Shu bilan bir qatorda, ular qurilishni yot, begona kishilar, har turli bandit-qotillar bilan to'ldirib yuborganlar. Biz Chirchiqqurilish jamoasi Oliy sudning bu ashaddiy fashizmning yollanma bandit to'dalarini yo'q qilish to'g'risidagi hukmini qo'llab-quvvatlaymiz”. K.A.Drennov esa turmadan V.M.Molotovga bir necha bor xatlar yuborgan, o'zining va Rozitning pok nomini tiklashga urinib ko'rgan. Ammo K.A. Drennov 1941 yili qamoqdaligida halok bo'ldi. 1957-yili u rehabilitatsiya qilindi[8]. Bu masalada F. Xo'jayev tergov jarayonida shunday javob beradi. “Men yana takrorlaymanki, sanoat haqida batafsil gapira olmayman, chunki bu ishga men bevosita rahbarlik qilmaganman. Shundan keyin men qurilish masalasiga to'xtalmoqchiman. O'zbekistonda qurilishning ortda qolish sur'atlari u yerda qurilish materiallari sement, temir, yog'och kam topilgani bilan izohlanar edi, ammo bu haqiqatning faqat yarmi, to'liq haqiqat esa shundan iboratki, qurilish atayin buzib kelinar edi. Mana, masalan, maktab qurilishi. Maktab qurilishi, asosan, g'isht talab qiladi. O'zbekistonda shunchalik ko'p daraxt borki, milliardlab g'isht tayyorlash mumkin. Joyning o'zida, O'zbekistonning o'zida milliardlab g'isht ishlab chiqarish mumkin. Lekin qurilish mavsumida odatda g'isht bo'lmas edi”[9].

Arxiv ma'lumotlariga ko'ra, qurilish muddatlarining kechikishining sabablari: Qurilish muddatlarining buzilishidagi eng muhim sabab ittifoq miqyosidagi og'ir sanoat xalq komissariyati tizimida faoliyat yuritgan xiyonatkor trotskiychi-buxarinchilar to'dasining zararli faoliyati bo'lgan. Bu to'daning vakili Pyatakov va uning Chirchiqstroyda joylashtirilgan agent-shpioni Rozit ana shu jarayonda, ayniqsa, faollik ko'rsatgan.

Zararli faoliyatning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat bo'lgan:

- a) qurilish loyihalarini chek-chegarasiz va ko'p marta qayta ishlab chiqish;
- b) asosiy moddiy resurslarni muhim bo'lmagan va mayda obyektlarga yo'naltirish;
- v) olingan materiallarni barcha obektlarga tarqatib, hech birini to'liq tugatmaslik;
- g) ayrim qurilish materiallari va jihozlar uchun sun'iy ravishda narxlarni oshirish;

d) kombinatning kimyo va energetika qismlari o'rtasida qurilish sur'atlarining sun'iy ravishda uzib qo'yilgani natijasida, kombinat qurilishi belgilangan muddatlarda yakunlanmadi. Qurilish deyarli 8 yilda ham natijaga erishmagan. 1937-yilda partiya trotskiychi-buxarinchi to'dani fosh qildi va Chirchiq qurilishi rahbariyatiga yangi rahbarlar tayinlandi. Xalq dushmanlarining shafqatsiz fosh etilishiga qaramasdan, Chirchiqstroyning yangi rahbariyati tomonidan zararli faoliyatning oqibatlarini tezda bartaraf etish uchun zarur chora-tadbirlar ko'rilmadi, qurilish sust, qoniqarsiz sur'atda davom etdi. Chirchiq elektrokimyo kombinati loyihasidagi zararli qarorlarni fosh etishda katta ahamiyatga ega

voqea – 1937-yilning oxirida Lazar Moiseyevich Kaganovichning qurilishga tashrifi bo‘ldi[10].

SSSRda urushdan keyingi yillarda kimyo sanoatida yillik va besh yillik rejalarni muddatidan oldin bajarish va ortig‘i bilan uddalash uchun sotsialistik musobaqa yangi kuch bilan avj oldi. Chirchiq elektrokimyo kombinati, Dorogomilov kimyo zavodi, Gorlov azot-tuk kombinati, Voskresensk kimyo kombinati, Orexovo-Zuyevoda joylashgan “Karbonit” zavodi va Derbenev kimyo zavodi jamoalarining urushdan keyingi besh yillikni to‘rt yilda bajarish to‘g‘risidagi chaqiriqlari kimyo sanoati korxonalarida qarshi olindi[11].

Xulosa qilib aytganda, SSSR davrida O‘zbekiston iqtisodiyoti bir tomonlama rivojlantirilib, mamlakat asosan paxta yetishtirishga ixtisoslashtirildi. Bu ehtiyojni qondirish maqsadida kimyo, neft-gaz, energetika va mashinasozlik tarmoqlari shoshilinch sur‘atlarda barpo etildi. Kimyo sanoati korxonalarining tez va rejasiz qurilishi ko‘plab kamchiliklarga, qurilish muddatlarining uzoqqa cho‘zilishiga, loyiha xatoliklariga va moddiy resurslarning samarasiz sarflanishiga olib keldi. Bu muammolarning bir qismi haqiqiy iqtisodiy qiyinchiliklar bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi qismi siyosiy ayblovlar trotskiychi-buxarinchi “zararli faoliyat” kompaniyasi doirasida izohlangan.

1930-yillar industrializatsiya siyosati va staxanovchilik harakati sanoatning tezkor o‘shishi uchun qo‘llanilgan bo‘lsa-da, amalda mehnat resurslarining zo‘riqishi, loyihalashdagi xatolar va ma‘muriy bosimlarni kuchaytirdi. Chirchiq qurilishi misolida ko‘rilganidek, siyosiy tazviqlar va “xalq dushmani” degan ayblovlar ko‘plab mutaxassislarning nohaq jazolanishiga sabab bo‘ldi, bu esa qurilish sur‘atlariga salbiy ta‘sir qildi.

Shu bilan birga, ikkinchi jahon urushi arafasida kanallar, GRESlar, yo‘llar va irrigatsiya inshootlarini shoshilinch qurish O‘zbekiston industrial rivojlanishining yangi bosqichini belgilab berdi. Bu jarayonda mahalliy ishchi va muhandislar qahramonligi, staxanovchilik ruhidagi mehnat fidoyiligi muhim omil bo‘ldi.

Umuman olganda, O‘zbekistonda kimyo sanoati va sanoat infratuzilmasining shakllanishi obyektiv iqtisodiy ehtiyojlar, markazlashgan rejalashtirishdagi kamchiliklar va siyosiy kompaniyalar ta‘sirida kechgan murakkab va qaramaqarshilikka boy jarayon bo‘ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Развитие химической промышленности в СССР (1917-1980). –Москва: Наука, 1984. – С.35.
2. Артамонова Ж., Петров Н. Процесс Бухарина 1938 г.: Сборник документов. – Москва, МФД, 2013. – 960 с.
3. Совет Ўзбекистони, 1964 йил, 5 июль. –Б. 3.
4. Трудовая слава: как развивалось движение передовиков-стахановцев.Источник : <https://realnoevremya.ru/articles>
5. Ражабов Қ. Ўзбекистон XX асрда. –Тошкент.: “Фан” 2024 й. Б-639.
6. Народный комиссариат юстиции СССР. Судебный отчет по делу антисоветского «право-троцкистского блока», рассмотренному военной коллегией Верховного суда Союза ССР 2-13 марта 1938 г. – Москва, 1938. – С. 116-129.
7. Первенец химии Узбекистана Чирчикское производственное объединение «Электрохимпром» - Ташкент: Научно-исследовательский институт научно-технической информации и технико-экономических исследований Госплана УзССР, 1978. – С. 3.
8. Шамсутдинов Р., Балтабаева К., Тўйчибоев Х., Махкамов А., Иминов Ж. Чирчикқурилиш катағони //Водийнома. 2023 йил №1 (28) Б-48-70
9. Судебный отчет по делу антисоветского “право-троцкистского блока” рассмотренному военной коллегией Верховного суда Союза ССР 2-13 марта 1938 г. – Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 1938. – С. 125.
10. ЎзМА, Р-837-фонд, 6-руйхат, йиғма жилд-222. 43-бет.
11. Ҳайдаров И. Ўзбекистон саноатининг совет иттифоқи ягона халқ хўжалигидаги ўрни (1945-1991 йиллар). – Тошкент, 2019. – Б. 35.

**I.V. SAVITSKIY NOMIDAGI QORAQALPOG'ISTON DAVLAT SAN'AT MUZEYI
FAOLIYATINING RIVOJLANISH JARAYONLARI
(XX asr oxiri – XXI asr boshlari)**

Muxamedova Munisa Sabirovna

O'zbekiston tarixi davlat muzeyi

katta ilmiy xodimi, tarix fanlari doktori (DCs), professor

munisa.muhammedova@mail.ru

ORCID 0000-0002-7574-9724

Annotatsiya. Maqolada Qoraqalpog'iston davlat san'at muzeyining 1990-yillardan 2000-yillargacha bo'lgan rivojlanish yo'li, xalqaro hamkorlik va muzey turizmi sohasidagi faoliyati tahlil qilinadi. Muzey bu davrda ko'p sonli ko'rgazmalar tashkil etgan, BMT va xorijiy elchixonalar tomonidan moliyalashtirilgan loyihalar, "Madaniy meros" va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan qo'shma tadbirlarni amalga oshirgan. Maqolada, shuningdek, "Muzey do'stlari" klubining tashkil etilishi va uning fan-dreyzing hamda turistik faoliyatdagi ahamiyati, muzeyning xorijdagi ko'rgazmalari va ilmiy-ma'rifiy lektoriylari xususida tahliliy asoslari bayon etilgan. Maqola negizida keltirilgan faktik ma'lumotlar Qoraqalpog'iston davlat san'at muzeyining milliy va jahon madaniy merosi, uning ijtimoiy va madaniy roli hamda xalqaro hamkorlik orqali ommaviylashtirishdagi ta'sirini asoslab beradi.

Kalit so'zlar: Qoraqalpog'iston davlat san'at muzeyi, madaniy turizm, muzey pedagogikasi, ko'rgazmalar va ekspozitsiyalar, xalqaro hamkorlik, muzey do'stlari klubi, fandreyzing, sayyor muzey loyihasi.

**DEVELOPMENT PROCESSES OF THE ACTIVITY OF THE
KARAKALPAKSTAN STATE ART MUSEUM NAMED AFTER I.V. SAVITSKIY
(end of the 20th century - beginning of the 21st century)**

Abstract. The article analyzes the development of the Savitsky State Art Museum of the Republic of Karakalpakstan from the 1990s to the 2000s, as well as its activities in the fields of international cooperation and museum tourism. During this period, the museum organized numerous exhibitions funded by the UN and foreign embassies, and implemented joint projects with international organizations such as "Cultural Heritage" and others. The article also examines the establishment of the "Friends of the Museum" club and its significance for fundraising and tourism activities, as well as the museum's international exhibitions and its educational and public lecture programs. The factual data presented in the article confirm the role of the Savitsky State Art Museum of the Republic of Karakalpakstan in preserving and promoting national and world cultural heritage, as well as its social and cultural impact through international cooperation.

Keywords: Savitsky State Art Museum of the Republic of Karakalpakstan, cultural tourism, museum pedagogy, exhibitions and displays, international cooperation, "Friends of the Museum" club, fundraising, "Mobile Museum" project.

Kirish. Muzeylar jamiyatning madaniy xotirasi, tarixiy merosi va badiiy qadriyatlarini saqlash hamda targ'ib etishda muhim ijtimoiy institut sifatida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, mustaqillik yillarining ilk bosqichida muzey muassasalari faoliyatini saqlab qolish, ularning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash va jamoatchilik bilan aloqalarini yo'lga qo'yish dolzarb masalalardan biriga aylangan edi. Shu nuqtayi nazardan, Qoraqalpog'iston davlat San'at muzeyining 1990-yillar davomidagi faoliyatini statistik ko'rsatkichlar asosida tahlil qilish ilmiy ahamiyatga ega. 1992–2000-yillar davri muzey faoliyatida o'tish bosqichi sifatida xarakterlanadi. Bu yillarda iqtisodiy va tashkiliy qiyinchiliklarga qaramasdan, muzey o'zining asosiy vazifalari – ekspozitsiyalarni saqlash, ko'rgazmalar tashkil etish va keng jamoatchilik uchun ma'rifiy xizmat ko'rsatish faoliyatini uzluksiz davom ettirdi. Mazkur jarayonlarni aniq raqamlar asosida o'rganish muzeyning barqaror rivojlanish darajasini, jamoatchilik bilan o'zaro aloqalarini hamda ilmiy-ma'rifiy faoliyati samaradorligini baholash imkonini beradi. Ushbu maqolada 1992–2000-yillar kesimida muzeyga tashrif buyuruvchilar soni, tashkil etilgan ko'rgazmalar va muzey fondida saqlanayotgan ekspozitsiyalar miqdori kabi asosiy statistik ko'rsatkichlar tahlil qilinadi. Mazkur tahlil orqali Qoraqalpog'iston davlat San'at muzeyining mustaqillikning ilk yillaridagi rivojlanish dinamikasi ochib beriladi hamda mavzuga oid tadqiqotlarning umumiy ilmiy xulosalari uchun mustahkam asos yaratiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda tarixiy va madaniy yodgorliklarni saqlash, muzeylashtirish va muzey faoliyatini takomillashtirish masalalari jahondagi yirik ilmiy tadqiqot markazlari va Xalqaro muzeylar kengashining e'tiboriga aylanib bormoqda. Bu

yo'nalishda olib borilayotgan tadqiqotlar muzeylarning madaniy va ta'limiy funksiyalarini mustahkamlash, muzey turizmini rivojlantirish va muzey tarmoqlarini kengaytirish imkonini beradi. Muzeylarni rivojlantirish faoliyatiga oid tadqiqotlar tarixiy-madaniy yodgorliklarni saqlash va ularni ommaviy foydalanishga taqdim etishda samarali strategiyalarni aniqlashga yordam beradi. Bu tadqiqotlar asosida muzey xizmatlarining turizm va ta'lim sohalarida integratsiyasini kuchaytirish hamda muzeyning moddiy va nomoddiy boyliklaridan samarali foydalanish mexanizmlarini ishlab chiqish mumkin. I.V.Savitskiy nomidagi Qoraqalpog'iston davlat san'at muzeyi ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar uchun asosiy ilmiy baza hisoblanadi. Muzey eksponatlari va ko'rgazmalari tarixiy-madaniy yodgorliklarni saqlash va targ'ib qilish jarayonlarini tahlil qilishda muhim ma'lumot manbayidir. Tadqiqotda qo'llaniladigan asosiy metodlar quyidagilarni o'z ichiga oladi tahliliy va taqqoslash usullari – muzey faoliyati va turli davlatlar muzeylari tajribasini solishtirish (Hooper-Greenhill E. *Museums and their Visitors*. – Routledge: 1994. – 206 p.; Kirshenblatt-Gimblett V. *Destination Culture: Tourism, Museums, and Heritage*. – University of California Press: 1998. – 348 p.; Neil G., Kotler P., Wendy I. *Museum marketing and strategy: designing missions, building audiences, generating revenue and resources* – 2nd ed. 2008. – 511 p.; Rungard S. *Marketing and Public Relations Handbook for Museums, Galleries and Heritage Attractions*. – Altamira Press. 2000. – 304 p.; Stephen E. *Making Museums Matter*. – Published by Smithsonian Books. 2002. – 288 p. tadqiqotlari asosida), statistik tahlil – turistik oqimlar, tashriflar soni va muzey xizmatlari samaradorligini raqamli baholash (O'zbekiston milliy arxivi – M-7-jamg'arma, 1-ro'yxat, 1191- ish hujjatlari asosida, intervyu va so'rovlar – muzey xodimlari va tashrif buyuruvchilardan sifatli ma'lumotlar yig'ish (I.V. Savitskiy nomidagi Qoraqalpog'iston davlat san'at muzeyi joriy arxivi materiallari asosida), arxiv va davriy nashrlarni tahlil qilish – muzey eksponatlari va ko'rgazmalar tarixi, ularning rivojlanish jarayonini o'rganish (Dehqonov J. Fransiya O'zbekiston san'ati bilan tanishmoqda // Xalq so'zi. 1998-yil 7-fevral, Jahon axborot agentligi. Nukus muzeyi majmuyi – o'tmish va kelajak orasidagi aloqalar // Xalq so'zi. 1998-yil 21-fevral, Ishanova M. O'zbekiston muzeylarining madaniy-ma'rifiy faoliyati. I.V. Savitskiy nomidagi Qoraqalpog'iston Respublikasi davlat san'at muzeyi misolida // San'at, 2021.- № 2. – B. 41-42. <https://skift.com/history-of-online-travel> // Schal D. The Definitive oral history of online travel.) asosida amalga oshirildi. Ushbu metodlar V. Savitskiy nomidagi Qoraqalpog'iston davlat san'at muzeyining rivojlanish faoliyatini har tomonlama o'rganish va samarali strategiyalarni ishlab chiqish imkonini beradi.

Natijalar va muhokama. Madaniy turizmga o'ziga xos rivojlanish yo'liga ega bo'lgan Qoraqalpog'iston davlat san'at muzeyi 1993 –1997-yillarda badiiy muzeylar tizimida eng ko'p ko'rgazmalar tashkil etgani qayd etiladi. Ko'rgazmalarni moliyalashtirishda xorijiy elchixonalar homiyligi jalb etilgan. BMTning O'zbekistondagi vakolatli organlari tomonidan muzey to'plamlaridagi noyob eksponatlar asosidagi otkritkalar “Londondagi Royal Society of arts” nashriyot uyi tomonidan chop etilgan. 1997-yilda Gollandiyaning “Madaniy meros” nodavlat assotsiatsiyasi tomonidan qo'shma loyiha doirasida “Orol ayollari” va “Sening isming ayol” kabi global mavzulardagi blokbuster ko'rgazmalar tashkil etildi. Bu ko'rgazmalarda nafaqat Orol dengizi muammolari va ekologik inqirozlar, balki ayollarning ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy hayoti ham o'z aksini topgan. Bulardan ko'rinadiki, yangi davrga kelib, muzeylarning ijtimoiy-tarbiyaviy roli va ahamiyati kengayib borgan. Muzeylar mamlakatlararo hamkorlik munosabatlarini yo'lga qo'yish, madaniy aloqalarni mustahkamlash, qolaversa, umuminsoniy mavzularga dunyo hamjamiyati e'tiborini qaratishga yo'naltirilgan.

Mazkur tashabbus muzey faoliyatining murakkab iqtisodiy va tashkiliy sharoitlarda ham xalqaro hamkorlikni saqlab qolish va rivojlantirishga qodir ekanini namoyon etdi. Shu davrda respublika muzeylarida umumiy faoliyat deyarli to'xtab qolgan bo'lishiga qaramay, Qoraqalpog'iston davlat San'at muzeyida ma'rifiy ishlarni davom ettirishga alohida e'tibor qaratildi.

Xususan, muzey lektoriysi faoliyati doirasida 18 ta yangi mavzudagi ma'ruzalar matni ishlab chiqildi. Ushbu ma'ruzalarning tematik ko'lami juda keng bo'lib, ular milliy va jahon san'ati tarixi, madaniy meros, tasviriy san'atning turli yo'nalishlari hamda muzeyshunoslik

masalalarini qamrab oldi. Ma'ruzalar qoraqalpoq, rus va ingliz tillarida tayyorlanib, jami 96 ta ma'ruza o'tkazildi. Bu esa muzeyning turli auditoriyalar – mahalliy aholi, talabalar, tadqiqotchilar va xorijiy mehmonlar uchun ochiq va inklyuziv ta'lim maydoni sifatida faoliyat yuritganini ko'rsatadi. Muzey lektoriysi doirasida ishlab chiqilgan ekskursiya mavzulari mazmunan keng qamrovli bo'lib, ular milliy, mintaqaviy hamda jahon san'ati tarixini tizimli ravishda yoritishga qaratilgan. Mazkur mavzularni shartli ravishda bir necha yirik ilmiy-yo'nalishlarga ajratish mumkin. Birinchi yo'nalish milliy va mintaqaviy madaniy merosni yoritishga bag'ishlangan mavzularni qamrab oladi. Jumladan, "Qoraqalpoqlarning xalq amaliy san'ati", "Qoraqalpoq kashtado'zligi", "Zargarlik san'ati", "Qoraqalpoq haykaltaroshlari" kabi mavzular orqali qoraqalpoq xalqining an'anaviy badiiy tafakkuri, amaliy san'at turlari va ustalik maktablari ilmiy asosda tahlil qilingan. "Qadimgi Xorazm san'ati" hamda "Mizdakxon arxitektura dekorlari" mavzulari esa mintaqaning qadimiy sivilizatsion markaz sifatidagi o'rnini ochib berib, me'morchilik va bezak san'ati rivojini tarixiy manbalar asosida yoritishga xizmat qilgan.

Mazkur muzeyda birinchilardan bo'lib, 1996-yil "Muzey do'stlari" klubi tashkil etilgan. Jahon amaliyotida uchraydigan va O'zbekistonda ilk bor tashkillashtirilgan buningdek klub, odatda, muzeylar bilan hamkorlikda ish olib borib, axborot va tadbirlarni keng jamoatchilikka yetkazish, muzey kolleksiyalarini saqlash va ko'rsatish uchun mablag' topishga yordam beradi. 1975-yilda Bryusselda bo'lib o'tgan "Jahon muzey do'stlari" klubi xalqaro 11- kongressida rasman "Jahon muzey do'stlari federatsiyasi" tashkil etilgan. Bu davrda federatsiyaning 700 mingdan ortiq a'zosi bo'lib, ular 30 ta yo'nalishda faoliyat yuritgan[1]. Federatsiya tomonidan reklama kompaniyalari o'tkazish, muzey turizmini rivojlantirish, ashyolarni restavratsiya qilish, eksponatlar sotib olish, kataloglar ishlab chiqish, yangi muzeylar tashkil etish borasida xayriya va auksion tadbirlarda mablag' yig'ish ishlari tashkillashtirilgan. O'zbekistonda esa bu faoliyat oradan 21 yil o'tib, amaliyotga kirib keldi. Bu jarayonda AQSh va Fransiya elchixonalari madaniyat markazlari muzeyning birinchi klub hamkoriga aylandi. Natijada muzey turizmini rivojlantirishda fandreyzing kompaniyalari o'tkazish va xorijiy sarmoyalarni jalb etish yo'lga qo'yila boshladi. Mazkur muzeyda birinchilardan bo'lib, 1996-yil "Muzey do'stlari" klubi tashkil etilgan. Jahon amaliyotida uchraydigan va O'zbekistonda ilk bor tashkillashtirilgan buningdek klub, odatda, muzeylar bilan hamkorlikda ish olib borib, axborot va tadbirlarni keng jamoatchilikka yetkazish, muzey kolleksiyalarini saqlash va ko'rsatish uchun mablag' topishga yordam beradi. 1975-yilda Bryusselda bo'lib o'tgan "Jahon muzey do'stlari" klubi xalqaro 11 kongressida rasman "Jahon muzey do'stlari federatsiyasi" tashkil etilgan. Bu davrda federatsiyaning 700 mingdan ortiq a'zosi bo'lib, ular 30 ta yo'nalishda faoliyat yuritgan[2]. Federatsiya tomonidan reklama kompaniyalari o'tkazish, muzey turizmini rivojlantirish, ashyolarni restavratsiya qilish, eksponatlar sotib olish, kataloglar ishlab chiqish, yangi muzeylar tashkil etish borasida xayriya va auksion tadbirlarda mablag' yig'ish ishlari tashkillashtirilgan. O'zbekistonda esa bu faoliyat oradan 21 yil o'tib, amaliyotga kirib keldi. Bu jarayonda AQSh va Fransiya elchixonalari madaniyat markazlari muzeyning birinchi klub hamkoriga aylandi. Natijada muzey turizmini rivojlantirishda fandreyzing kompaniyalari o'tkazish va xorijiy sarmoyalarni jalb etish yo'lga qo'yila boshladi.

1998-yil Fransiyaning Kann shahrida davlatlararo rasmiy uchrashuv negizida I. Savitskiy nomidagi Qoraqalpog'iston davlat san'at muzeyi to'plamidan tashkil topgan ko'rgazma tashkil qilindi. Bu ko'rgazma ikki mamlakat prezidentlarining oliy patronajligida bo'lib o'tdi. Ko'rgazmada Xiva, Buxoro, Samarqand kabi tarixiy shaharlarni aks ettiruvchi fotosuratlar ham namoyish etildi[3]. Ushbu ko'rgazma ochilishda "Qizilqumda omon qolganlar" nomli Nukus muzeyidan o'rin olgan badiiy asarlar katalogi fransuz tilida chop etildi. Fransuz san'atshunoslari fikricha, Nukus muzeyi asarlari kolleksiyasi o'zining badiiy boyligi bilan Sankt-Peterburgdagi mashhur Rus Davlat muzeyidan keyin ikkinchi o'rinni egallaydi. Fransiya matbuotida ta'kidlanishicha, muzey asarlari ko'rgazmasi "Markaziy Osiyo san'atining yangi qirralari"ni ochib berdi. Jumladan, "Liberason" gazetasi mutaxassislarning guvohlik berishicha, ko'p tanish bo'lmagan rassomlar asarlari namoyish etilishi, san'atdagi avangardizm uslubiga bo'lgan nuqtayi nazarni o'zgartirishga imkoniyat berdi.

Normandiyaning “Liberte” davriy nashri ta’kidlashicha, “mazkur ko’rgazma O’zbekiston madaniy merosi va avangard uslubidagi tasviriy san’atini mahalliy aholiga tanishtirishga katta hissa qo’shdi[4]”. Ushbu ko’rgazma Fransiyada zamonaviy o’zbek tasviriy san’atiga bo’lgan qiziqish va ehtiromni yanada kuchaytirishga yo’naltirilgan bo’lib, avvalo o’zaro madaniy almashinuvni rag’batlantirishga xizmat qildi.

2000-yilda muzey ilmiy xodimi O. Udovenkoning Vashigtondagi Milliy juhudlar muzeyi bilan olib borilgan yozishmalari asosida, O’zbekistondagi Isroil elchixonasi bilan hamkorlikda “Amaravella” rassomlar guruhining ko’rgazmasi tashkil etildi. Bu hamkorlik ilk bor respublika ko’rgazmasining uzoq xorij, xususan, okean ortiga qilgan safariga asos bo’ldi. AQSh san’atshunoslari va keng mutaxassislar jamoatchiligi muzey ko’rgazmasidan joy olgan asarlarni iliq baholadilar.

Bu davrga kelib, boshqa muzeylarda lektoriylik faoliyati deyarli to’xtab qolgan bo’lishiga qaramay ushbu muzeyda 18 ta yangi mavzudagi ma’ruzalar matni ishlab chiqildi. Ular turli tematikada, asosan qoraqalpoq, rus va ingliz tillarida 96 ta ma’ruzadan iborat bo’ldi.

2002-yillarda muzey lektoriysi faoliyati ancha kengaydi. Xorijiy muzeylarning yetakchi ilmiy xodimlari tomonidan turli mavzularda ma’ruzalar olib borilishi yo’lga qo’yildi. Xususan:

1. Qoraqalpoq gilamlari (E. Sareva. Sankt-Peterburg Etnografiya muzeyi);
2. AQSh muzeylari menejmenti (O. Udovenko. Qoraqalpog’iston davlat san’at muzeyi);
3. AQSh muzeylari (Eren Tassar. Vashington Milliy portretlar galereyasi);
4. Avangard va 1910–20-yillardagi badiiy oqimlar (Tretyakov galereyasi ilmiy ishlar bo’yicha direktor o’rinbosari A.I. Morozov)”[5] shular jumlasidandir.

Ushbu ma’ruzalarda muzey xodimlari bugungi kunda jahon muzeylarining rivojlanish tamoyillari, kolleksiyalarning xorij muzeylari fondidagi saqloviga oid tahliliy taqdimotlar bilan tanishdilar. Shuningdek, muzey ilmiy xodimlaridan F. Utuliyeva, O. Udovenko, M. Babanazarovalar Vena universiteti sharqshunoslar klubi, AQShning Nyu-Bransvik shahridagi Zimmerli san’at muzeyi, Vashingtondagi Tekstil muzeylarida ma’ruzalar o’qidilar. Bu ma’ruzalar “I. V. Savitskiy – to’plovchi, arxeolog, rassom”, “Qoraqalpoq rassomlari va haykaltaroshlari”, “1920–30-yillar O’zbekiston rangtasviri” mavzularida kechdi [6]. Ushbu jarayonlar orqali ular xorijiy auditoriyani muzeyga jalb etish borasida samarali natijalarga erishdilar.

Buyuk britaniyalik rejissyor Richard Dion 2003-yilda muzeyga nomi berilgan Igor Savitskiy va u to’plagan kolleksiyalar haqida hikoya qiluvchi hujjatli filmni suratga oldi. Mazkur film ham ushbu muzey va undagi eksponatlarni jahonga tanitishda ahamiyatli bo’ldi.

O’sha yili muzeyning rangtasvir kolleksiyasidan 96 ta asar saralab olinib, AQShning (Foundation for International arts and education) tashkiloti kuratori G. Guroff tomonidan tashkil etilgan ko’rgazmaga taqdim etildi. Muzey shuhrati tobora oshib borar ekan, xorijiy “Sunday times”, “Frankfurter Allgemeine Zeitung” jurnallarida uning ko’rgazmalari, noyob kolleksiyalari tavsifi va targ’ibotiga oid maqolalar e’lon qilindi. 2004-yilga kelib esa Rossiyaning “Белый город” nashriyoti bilan hamkorlikda muzey fondidan tanlab olingan 150 ta rangtasvir, grafika va haykaltaroshlik namunalari asosida muzey katalogi tayyorlandi. «Машинвест» dizaynerlik kompaniyasi tomonidan muzey ekspozitsiyasi dizayni yangilandi.

2010-yilda muzeyga bag’ishlab, “Jahon” axborot agentligi ham “O’zbekiston javohiri” nomli hujjatli filmlar turkumini suratga oldi. Ular orasida “The Desert of Forbidden Art” (rejissor Amanda Pope, Tehavdar Georgiev, 2010, EMMY mukofotiga nomzod) filmi ham bor bo’lib, unda noyob arxiv hujjatlari va fotolardan foydalanilgan. Shuningdek, xorijiy ommaviy axborot vositalarining (BBC, RAI 3, Mir, Vesti-Rossiya-24, Voice of America TV) reportajlari, “Start Igorya Savitskogo”, (“Savitskiy qarashlari”, rejissor A. Hamroyev, 2015), “Неизвестная коллекция” (“Noma’lum kolleksiya”, Rossiya kanalining h/f, 2017) kabi filmlar ham ishlanib, muzey faoliyati keng tanishtirildi. Film va teleko’rsatuvlar ekranga chiqqanidan keyin muzeyga xorijiy tashrifchilarining qayd etilishi keskin oshdi.

O’zbekiston muzeylari tajribasida birinchi marotaba muzey xodimlariga qoraqalpoq milliy ornamentlari va maxsus bichim asosida uniformalar joriy etildi. Ekskursavodlar

uniformasi muzeyda taqdim etilayotgan tasvirlar va motivlar asosida tanlandi, o'z navbatida bu tashrifchilarga muzey imijining estetik ahamiyatini faollashtirishga xizmat qildi.

2003-yildan 2014-yilga qadar muzey Britaniya kengashi, YUNESKO, Shvetsariya Hamkorlik Byurosi, «Лаборатория общественного», Desht-i-Art markazi (Qozog'iston) ko'magida «Музей на колесах» ("Sayyor muzey", muallif M. M. Babanazarova) loyihasini amalga oshirdi. Loyiha Qoraqalpog'iston qishloq yoshlarining ta'lim va madaniyat sohasiga qiziqishini yanada oshirishga qaratilgan bo'lib, u chekka hududlardagi maktablarda, bolalar uyi va oromgohlarda ma'ruzalar, ko'chma ko'rgazmalar o'tkazish, tarixiy yodgorliklarga sayohatlar uyushtirish va o'quvchilarning muzeyga tashrifini kengaytirish amaliyotini o'z ichiga oldi.

2003-yilga qadar mahalliy o'quvchilarning muzeyga tashrifi atigi 2-3 foizni tashkil qilgan bo'lsa, "Sayyor muzey" loyihasi faoliyat yuritgan davrda bu ko'rsatkich yildan yilga oshib borgan. Hozirgi paytda ko'plab muzeylar o'z loyiha va dasturlarini amaliyotga tatbiq etmoqda. Muzey loyihasi, bu avvalo, pedagogik texnologiya hisoblanadi. U o'lkashunoslik to'garaklarida dolzarb bo'lgan bilimlarni qo'llash va loyihalash faoliyatiga kiritish usullarni egallash, ijtimoiy-madaniy muhitda ishlashning yangi metodlarini ishlab chiqish hamda ijodiy ishlar, ko'rgazmalar shaklida muzey mahsuloti yaratishni ko'zda tutadi. Muzeyda olib boriluvchi madaniy-ma'rifiy faoliyat orqali pedagogikada muhim hisoblangan jihatlar, ya'ni ta'lim, tarbiya, o'qitish jarayonlarini turli darajada amalga oshirish mumkin. Zero, muzeylarning madaniy-ma'rifiy faoliyati uzoq yo'lni bosib o'tgan bo'lib, undagi har bir bosqichga muayyan tarixiy davr xususiyatlari ta'sir ko'rsatgan.

2010-yil yakunlariga ko'ra, mazkur muzey tomoshabinlar tashrifi bo'yicha O'zbekiston muzeylari statistikasida birinchi o'rinni egalladi va O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligining «"ayyohlar e'tiborini qozongan muzey" faxriy diplomi bilan taqdirlandi[7]. 2012-yil sentabr oyida esa ushbu muzey dunyo sayyohlik sohasida ahamiyatli o'rinni egallaganini belgilovchi sayohatlar, mehmonxona va restoranlar faoliyatini yorituvchi 50 milliondan ortiq foydalanuvchiga ega dunyodagi eng yirik veb-sayt TripAdvisor emblemasi (stikeri) va tavsiyanomasi bilan mukofotlandi. Ushbu sayyohlik sayti 2000-yilda AQShda tashkil etilgan bo'lib[8], bugungi kunda 49 ta davlatda 28 ta tilda onlayn ish olib boradi. Unda tahlillarga ko'ra, bir oyda 460 mln.sayt tashrifchilarga xizmat ko'rsatib, eng yirik sayyohlik portali sifatida turizm masalalariga bag'ishlangan 859 mln.ga yaqin fikrlar jamlangan. 2014-yilga kelib, ushbu sayt Toshkent, Samarqand va Xiva tarixiy madaniy meros obyektlari qamrovidagi turistik resurlarni ham qamrab oldi. Shu tariqa 6 ta muzey: O'zbekiston tarixi davlat muzeyi, O'zbekiston davlat san'at muzeyi, Qoraqalpog'iston davlat San'at muzeyi, Temuriylar tarixi davlat muzeyi, O'zbekiston amaliy san'ati muzeylari bo'yicha ma'lumotlar kiritilgan.

Xulosa va takliflar. Qoraqalpog'iston davlat san'at muzeyi o'zining noyob kolleksiyalari, keng ko'lamli ko'rgazmalari va pedagogik faoliyati orqali madaniy turizm rivojida o'ziga xos yo'lni bosib o'tgan. 1993–1997-yillarda tashkil etilgan ko'rgazmalar, jumladan, global mavzulardagi "Orol ayollari" va "Sening isming ayol" ko'rgazmalari, tarixiy, ekologik va ijtimoiy muammolarni keng auditoriyaga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etdi. Muzey faoliyati xalqaro hamkorlik va madaniy almashinuvni rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lib, xorijiy elchixonalar, BMT vakolatli organlari, nodavlat tashkilotlar va xalqaro san'at muassasalari bilan amalga oshirilgan loyihalar bu jarayonni mustahkamladi. Shu bilan birga, "Muzey do'stlari" klubi va fandreyzing faoliyati muzey turizmini rivojlantirish hamda moliyaviy resurslarni jalb qilishda samarali mexanizm sifatida namoyon bo'ldi. Muzey lektoriysi va pedagogik dasturlar, shuningdek, "Sayyor muzey" loyihasi orqali chekka hududlardagi yoshlarni madaniyat va tarixiy merosga qiziqtirish imkoniyati yaratildi. 18 ta yangi mavzudagi ma'ruzalar va 96 ta o'tkazilgan lektoriy tadbirlari muzeyning ilmiy-ta'limiy funksiyasini kengaytirib, mahalliy va xorijiy auditoriyani jalb qildi. Shuningdek, muzeyning xalqaro ko'rgazmalari, hujjatli filmlar va media loyihalari global auditoriyada O'zbekiston madaniy merosi va avangard san'atining tan olinishini ta'minladi. Natijada muzeyning tashrif buyuruvchilar soni ortdi va u sayyohlik sohasida yetakchi pozitsiyasini mustahkamladi. Taklif o'rniida aytish joizki, 2020–2025-yillar oralig'ida yuqorida o'rganilgan

davrga nisbatan birmuncha sustlashgan muzey faoliyatini yanada rivojlantirish uchun xalqaro hamkorlik loyihalarini kengaytirish va yangi ko'rgazmalarni tashkil etish, fandreyzing va "Muzey do'stlari" kabi mexanizmlarni mustahkamlash orqali moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, muzeyning noyob kolleksiyalarini global auditoriyaga tanitish uchun media va hujjatli film loyihalarini davom ettirish zarur sanaladi. Shu tariqa, Qoraqalpog'iston davlat san'at muzeyi nafaqat tarixiy-madaniy merosni saqlash, balki madaniy turizm va ta'limiy xizmatlarni integratsiyalashda ilg'or tajriba namunasiga aylangan va boshqa muzeylar uchun samarali model sifatida xizmat qilinishini ta'minlash imkoniyatlari rivojlanadi.

Foydalanilgan manbalar

1. Всемирная Федерация друзей музеев (ВФДМ): краткий исторический обзор // Museum, 1993. - №2. - С. 4-7.
2. Дехқонов Ж. Франция Ўзбекистон санъати билан танишмоқда // Халқ сўзи, 1998 йил 7 февраль.
3. Жаҳон ахборот агентлиги. Нукус музейи мажмуи-ўтмиш ва келажак орасидаги алоқалар // Халқ сўзи, 1998 йил 21 февраль.
4. O'zbekiston Milliy Arxivi, M-7-jamg'arma, 1-ro'yxat, 1191- ish, 27-varaq.
5. O'zbekiston Milliy Arxivi, M-7-jamg'arma, 1-ro'yxat, 1191- ish, 14-varaq.
6. Ishanova M. O'zbekiston muzeylarining madaniy ma'rifiy faoliyati.
7. I.V.Savitskiy nomidagi Qoraqalpog'iston Respublikasi davlat san'at muzeyi misolida // San'at, 2021.- № 2. - B. 41-42.
8. <https://skift.com/history-of-online-travel> // Schal D. The Definitive oral history of online travel. Murojaat sanasi: 2016-yil, 22- noyabr
9. Hooper-Greenhill E. Museums and their Visitors. – Routledge: 1994. – 206 p.
10. Kirshenblatt-Gimblett V. Destination Culture: Tourism, Museums, and Heritage. – University of California Press: 1998. – 348 p.
11. Neil G., Kotler P., Wendy I. Museum marketing and strategy: designing missions, building audiences, generating revenue and resources – 2nd ed. 2008. – 511 p.
12. Rungard S. Marketing and Public Relations Handbook for Museums, Galleries and Heritage Attractions. – Altamira Press. 2000. – 304 p.
13. Stephen E. Making Museums Matter. – Published by Smithsonian Books. 2002. – 288 p.
14. Dehqonov J. Fransiya O'zbekiston san'ati bilan tanishmoqda // Xalq so'zi, 1998-yil 7-fevral.
15. Jahon axborot agentligi. Nukus muzeyi majmui-o'tmish va kelajak orasidagi aloqalar // Xalq so'zi, 1998-yil 21-fevral.
16. Ishanova M. O'zbekiston muzeylarining madaniy ma'rifiy faoliyati . I.V.Savitskiy nomidagi Qoraqalpog'iston Respublikasi davlat san'at muzeyi misolida // San'at, 2021.- № 2. - B. 41-42.
17. <https://skift.com/history-of-online-travel> // Schal D. The Definitive oral history of online travel.
18. Всемирная Федерация друзей музеев (ВФДМ): краткий исторический обзор // Museum, 1993. - №2. - С. 4-7.
19. O'zbekiston Milliy arxivi, M-7-jamg'arma, 1-ro'yxat, 1191- ish, 14-varaq.
20. O'zbekiston Milliy arxivi, M-7-jamg'arma, 1-ro'yxat, 1191- ish, 27-varaq.

MANG'ITLAR SULOLASINING BOSIB O'TGAN TARIXIY YO'LI

Ostonov Utkir Sanaqulovich

Qarshi davlat universiteti tadqiqotchisi

ostonovutkir42@gmail.com

ORCID 0009-0004-7336-1867.

UDK 930.9: (390)

Annotatsiya. Mazkur maqola mang'it sulolasining dastlab qanday paydo bo'lganligi, ularning shakllanish jarayonlari haqida bayon etadi. Mang'it so'zining ma'nosi, sulolaning paydo bo'lgan davri, mang'itlardan chiqqan mang'it xoni Edigay haqida va ularning keyingi faoliyati haqida hikoya qiladi.

Mang'it. Mang'itlar – yirik qabilalardan biri. O'zbekiston hududida, 1923–1926-yillar ma'lumotlariga ko'ra, mang'itlarning umumiy soni 130 mingdan ortiq kishi. Shundan Buxoro xonligi hududida (100 ming kishi), Buxoro vohasi va Qarshi atrofida (44 ming kishi) o'rta oqimda (10 ming kishi), Chorjo'y tumanida (11 ming kishi), Jizzaxda (2600 kishi), Xorazmda (10 ming kishi) yashagan. Mang'itlar qoraqalpoqlar va Shimoliy Kavkazdagi no'g'aylar tarkibida ham bo'lgan, bir qismi esa Shimoliy Afg'onistonda yashagan. O'zbekistonda yashovchi mang'itlar bir qancha yirik va mayda urug'larga bo'lingan. Eng yiriklari: oq Mang'it, och Mang'it, qora Mang'it, chala Mang'it, boyg'undi Mang'it. Bulardan tashqari temirxo'ja, isoboy, g'aulak, ko'sa, toz, qorabayir, baqirchi, kula, tamg'ali, mang'it qozoq,

o'n ikki cho'qay, gala botir, beshkal, chobakchak, uz, uvolay va boshqalar. Mang'itlar Buxoro xonligining siyosiy hayotida faol qatnashganlar. 1753-1920-yillargacha Buxoroni idora qilib kelgan xonlar Mang'itlarning to'q urug'idan bo'lgan, shu sababli xonlikda katta imtiyozlarga ega edilar.

Tayanch so'zlar: Xunn qabilalari, yuechjilar, O'g'uzxon, "Shajarayi turk", mang'itlar urug'i, urug'lar, qabilalar, "nog'ay", Yesugay Bahodir, Temur Qutluqxon.

THE HISTORICAL PATH TRAVERSED BY THE MANGHIT DYNASTY

Abstract. This article describes how the Manghit dynasty initially emerged and the processes of its formation. It discusses the meaning of the term "Manghit," the period during which the dynasty came into existence, information about Edigey — the Manghit khan who descended from this lineage — and outlines the subsequent activities of the Manghits. The Manghits were one of the major tribes. According to data from 1923–1926, the total number of Manghits in the territory of Uzbekistan exceeded 130,000 people. Of this number, around 100,000 lived within the Bukhara Khanate; 44,000 in the Bukhara oasis and Qarshi area; 10,000 in the middle reaches; 11,000 in the Chardjui district; 2,600 in Jizzakh; and 10,000 in Khorezm. Manghits were also present among the Karakalpaks and the Nogais of the North Caucasus, while part of the population resided in northern Afghanistan. The Manghits living in Uzbekistan were divided into several large and small clans. The largest among them were: White Manghit, Light Manghit, Black Manghit, Half (Intermediate) Manghit, and Boyghundi Manghit. In addition to these, there were also clans such as Temirkhoja, Isoboy, G'aulak, Kosa, Toz, Qorabayir, Baqirchi, Kula, Tamg'ali, Manghit Qazaq, Onikki Cho'qay, Gala Botir, Beshkal, Chobakchak, Uz, Uvolay, and others. The Manghits actively participated in the political life of the Bukhara Khanate. From 1753 to 1920, the khans who ruled Bukhara belonged to the Toq branch of the Manghit tribe, which gave them significant privileges within the khanate.

Keywords: Xiongnu tribes, Yuezhi, Oghuz Khan, Shajara-i Turk, Manghit tribe, clans, tribes, "Nogai," Yesugei Bahadur, Temur Qutluq Khan.

Kirish. O'zbekiston tarixidan ma'lumki, Buxoro tarixida mang'itlar sulolasi hukmronlik davri o'z ahamiyatiga egaligi bilan ajralib turadi. Bu sulolaning shakllanish jarayoni 100 yillarga borib taqaladi. Tarix silsilasida toblanib, turli hukmronlarga xizmat qilgan bu urug' vakillari vaqti kelib o'z hukmronliklarini qo'lga kiritishdi va O'zbekiston tarixida o'zlaridan o'chmas iz qoldirdilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Mang'itlar sulolasi tarixini yoritishda ko'plab o'rta asr, amirlik, keyingi davrda tadqiqotlar olib borgan ko'plar manbashunos, tarixchi olim va allomalarning asarlaridan foydalanilgan.

Natijalar va muhokama. Mang'itlar urug'ining paydo bo'lish tarixi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Ushbu mavzuni yoritish maqsadida xalqlarning paydo bo'lib shakllana boshlagan qadimgi davriga nazar tashlaymiz.

Urug'lar, qabilalar eng qadimiy jamoalardir. Qabila sinfsiz jamiyatdagi etnik birlik va ijtimoiy tashkilot tipidir. Qabila a'zolari o'tmishga bir-biriga qon-qarindosh bo'lgan holda urug' va boshqa mayda bo'lakchalarga bo'lingan.

Qadimiy Turkiston serqabila diyor bo'lib, har qaysining taraqqiyot yo'li uzoq o'tmishga borib taqaladi. Ajdodlarimiz bosib o'tgan ibtidoiy jamiyat taxminan 800 ming yilni o'z ichiga oladi.

Miloddan avvalgi III asrda Sharqiy Turkistonda va Shimoli-sharqiy Tibetda yashagan katta qabilalar birlashmasi Xitoy manbalarida ("da yuechji") katta yuechjilar deb atalgan. Qadimiy Xitoyning shimolida tashkil topgan Xunn qabilalari kuchayib ketadi va Xitoyga doimo xavf solib turadi, xunlarning ko'chmanchi davlati tizimiga 24 qabila kiradi. Mazkur davlat o'z taraqqiyotining eng yuqori cho'qqisiga O'g'uzxon davrida (miloddan avvalgi 209–174-yillar) erishadi. O'g'uzxon Xitoy imperiyasini bosib oladi. Mo'g'ulistondan Hindistongacha va Kaspiy dengizigacha bo'lgan yerlar uning imperiyasiga kiradi.

Eronlik mashhur olim, tarixchi, filolog, tabib va yirik davlat arbobi Rashiduddin Fazlulloh ibn Imoduddavla Abdulxayr al-Hamadoni xunlarning afsonaviy qahramoniga bag'ishlab "O'g'uznoma" asarini yozadi. Ushbu kitobda O'g'uzxon davlatiga kirgan uyg'ur, qang'li, qipchoq, qorluq, kolach va boshqa qabilalarning shakllanishi haqida qiziqarli ma'lumotlar berilgan[1]. Qadimgi Xitoy tarixchilari turkiy xalqlarni xunlar deb atagan. Xunlar davlati keyinchalik ikkiga – sharqiy xunn va g'arbiy xunnga bo'linib ketgan.

Abdul'oziyning Alankuva haqidagi rivoyati, ayniqsa, xarakterlidir: "Bir kecha yotib erdi, sahar vaqtida uyg'ondi. To'nglikdin bir yoruq nimarsa kelib kirdi, kunday ko'rdikim, yoruqning ichinda bir kishi kelib kirdi, kunday ko'rdikim, yoruqning ichinda bir kishi shaklli

oqsari, ko'zlari shahlo kelib evning ichiga tushdi. Alankuva qotinda yotqan zaifalarni turguzmoq uchun qichqirayin tedi. Ovozi chiqmadi. Tili tutildi. Turayin tedi, qo'l va oyoqining joni ketdi. Ammo aqli yerinda. Ul kishi ohista-ohista qatiga keldi. Taqi juft bo'ldi. Yana to'nglikdan chiqib ketdi. Bu so'zni aytсам hech kishi ishonmas teb, aytmadi. Besh-olti kun o'tkandin so'ng, yana keldi. Har necha kunda bir kelmakin qo'ymadi. Ul kelgan kechasi Alankuva homila bo'ldi. To'rt-besh oylik bo'lgandin qarindoshlari yig'ilib kelib homila bo'lganining voqeasini so'radilar. Alankuva ancha ko'rganin aytdi. Taqi aytdi: "menga er kerak bo'lsa bormasmu erdim. Taqi ul kim zaifa ham bo'lsam ko'p xalq meni podshoh qilib tururlar. O'zumni, muncha elni va xalqni va ikki o'g'limni sharmanda qilib munday noma'qul ishni hargiz qilurmanmu? Bir necha kecha evimning " toshinda saqlab yoting, Xudoyi Taolo meni sharmanda qilmas bo'lsa, sizlarga ham ko'rsatur. Taqi ul kim meni bu qornimdaki o'g'lon to'qsa, albatta, rasmiy kishiga o'xshamas, andin ham bilursiz. Xudoyi Taoloning bir hikmati bor turur, mening bu homila bo'lmoqlikimda", – tedi[2].

Xalq kuzatib Alankuvaning aytganlariga ishonch hosil qildi. Shu tariqa u ersiz uch o'g'il ko'rdi. Birinchisi Bakun Qatag'an. Barcha Qatag'an eli aning nasli tururlar. Ikkinchisining oti Baskun Chalchi. Chalchut eli aning nasli turur. Uchlanchisining oti Balanjir Munkak. Uni xon etib ko'tardilar. Budanjirning ikki o'g'li – Buka va Tuka bor edi. Otasi o'lgandan so'ng Buka xon bo'ldi. Uning bir o'g'li bor edi. Ismi Dutumnan. Otasi o'lgach, u xon bo'ldi.

Uning to'qqiz o'g'li bor edi. Ulug'i Kaydu otasi o'lgandan so'ng xon bo'ldi. Kayduxonning uch o'g'li bor. Katta o'g'li Boysinqur otasi olamdan o'tgach xon bo'ldi. Aqlli va odil podshoh bo'lib, ko'p ellarni o'ziga qo'shib oldi. Do'stlarga yaxshilik, dushmanga yomonlik qilib podshohlik qildi. Olamdan o'tgach o'rniga o'g'li Tumna xon bo'ldi. Uning to'qqiz o'g'li bor edi. Katta o'g'lining ismi Chaksu bo'lib, uning ham uch o'g'li bor edi. "Ulug' o'g'lining oti Tuyokin. Ikkinchi o'g'lining oti Urut. Uchunchi o'g'lining oti Mankit. Bu uchusining o'g'lonlari uch uruk el bo'ldilar". Shundan Mang'itlar urug'i boshlanadi. Shu voqea sodir bo'lgan davrni aniqlash maqsadida Tumanaxon o'g'illarini sanashni davom ettiramiz[3].

Ikkinchi o'g'li-Yorimsher Bakanchu. Uchunchi o'g'lining oti Kachuli. Aning o'g'lining oti Erdamchi barlos, barcha barlos eli muning nasli tururlar. Amir Temur ushbu uruqdin erdi. Barlosning ma'nosi sipohsolor temak bo'lur. Turkiysi chirik boshlab yuriyturgan kishi. To'rtinchi o'g'li – Samkachun. Beshinchi o'g'li – Batkulki. Oltinchi o'g'li - Kabilxon. Chingizxon va boshqa ko'p ellar Kabilxonning o'g'lonlaridan paydo bo'lganlar. Yettinchi o'g'li – udarbayon, sakkizinchi – Bo'ljar duglan. (Mo'g'ul oqsoqoli duglan degan). To'qqizinchi o'g'li – Chintoy[4].

Tumnaxon mo'g'ullarning nirun urug'lariga podshohlik qildi. Uning 9 o'g'li bor edi. Eng katta o'g'li Chaqsu edi. Chaqsuni uch o'g'li bor edi: birinchisi Tuyuqin, ikkinchisi Urut, uchinchisi Manqit. Bu uchalasini o'g'lonlari uch urug'ga bosh bo'ldilar[5].

Tumanaxon Turkiston o'lkasining ba'zi unga tobe bo'lmagan shaharlarga yurish qildi. Uning ikki xotini bor edi: biridan 7 ta, ikkinchisidan 2 ta farzand[6]. Tumnaxonning eng katta o'g'li Choqsuning uchta o'g'li bor edi: To'yokin, Urut va Manqit (mang'it) bo'lib, barcha mang'it urug'i shu kishining naslidir.

Tumanxon o'lgandan so'ng, oltinchi o'g'li Kabilxon podshoh bo'ldi. Uning olti o'g'li bor edi. Ikkinchi o'g'li Bartan Bahodir, otasi o'lgach, xon bo'ldi. Bartan Bahodirning to'rt o'g'li bo'lib, uchinchisi Yesugay Bahodir xon bo'ldi.

Yesugay Bahodirning besh nafar o'g'li bo'lib eng kattasi Temuchin – Chingizxon edi. U 1155-yilda tug'ilgan. Tumna xondan keyin Chingizxonga qadar uch kishi (Kabilxon, Bartan Bahodir, Yesugay Bahodir) xon bo'ldi. Ularning har qaysisi vafotiga qadar podshohlik qildilar. To'rt kishining podshohlik davrini o'rtacha 20 yildan taxmin qilganda ham 80 yil bo'ladi. Balkim undan ham ko'proq bo'lur. To'rt kishining podshohlik davrini hisobga olib Abdulg'ozining "Shajarayi turk" asariga asoslanib xulosa chiqaradigan bo'lsak, mang'it urug'ining shakllanish davri X asr oxiri XI asr boshlariga to'g'ri kelishi mumkin.

Abdulg'oziy "Shajarayi turk"da aytishicha, Chingizxon Urganch shahrini egallagandan so'ng o'z yurtiga qaytadi. Jo'jixon esa Urganchni olgandan so'ng Qipchoq, rus

yerlarini bosib olish bilan band edi. “Jo‘chixon bir kun ko‘chib bora erdi, bir ovli yerga tushdi. O‘zi xasta, beklarina buyurdi kim ovlang! Ovlar ovlab yuriy erdilar kim, bir mang‘it o‘tib Chingizxon qotiga bora erdi. Bularni ko‘rib Jo‘jixonni birga xayol qilib ketdi. Taqi bir necha ko‘ndin so‘ng Chingizxon qatig‘a bordi. Chingizxon Jo‘chining xastalikin so‘radi. Ul manqit aytdi kim, xasta va sog‘ ekanin bilmadim. Falon yerda ov ovlab yuriy erdi”[7] .

O‘zbek Sho‘ro Qomusida ta‘kidlanishicha, mang‘itlarning ajdodlari XIII asr boshlarida Mo‘g‘ulistonda yashab kelgan mo‘g‘ul qabilalari edi. Ular XIII asr davomida Dashti Qipchoqqa kelib o‘rnashganlar. XIII-XIV asrlarda mang‘itlarning katta qismi Volga va Ural daryolari oralig‘iga joylashgan. Shu davr mobaynida qipchoqlar ta‘siri ostida o‘z tillarini unutib, turk-qipchoq tilini qabul qilganlar.

XIV asrning oxirida alohida o‘rda (Mang‘it o‘rdasini) tashkil etganlar. XV asrning o‘rtalarida Mang‘itlar “nog‘ay” (no‘g‘ay) deb atalgan, ularning o‘rdasi esa “Nog‘ay o‘rdasi” nomini olgan. XVI asrning o‘rtalarida Nog‘ay o‘rdasi Katta Nog‘ay va Kichik Nog‘ayga bo‘lingan. Keyinchalik Katta Nog‘ay tarkibidagi mang‘itlar o‘zbeklar, qoraqalpoqlar, qisman qozoqlarning etnik tarkibiga kirganlar. Mang‘itlar hozirgi O‘zbekiston territoriyasiga XIV asrda ko‘chib kelganlar. Movarounnahrda qadimdan yashab, dehqonchilik bilan shug‘ullanib keluvchi o‘zbeklarning madaniy ta‘siri ostida mang‘itlarning bir qismi asta-sekin o‘troqlashib borgan, bir qismi esa XIX asr oxiri va XX asrning boshlariga qadar yarim o‘troq holda yashab, chorvachilik bilan shug‘ullanib kelgan.

Qarshi cho‘lida va Buxoro vohasida yashovchi mang‘itlarning ko‘pchiligi qorako‘l qo‘ylarni, Samarqand viloyatining tog‘oldi va tog‘liq tumanlarda yashovchi mang‘itlar esa jaydari qo‘ylarni boqar edilar. Mang‘itlar dehqonchilik ham qilganlar. Qo‘l hunarmandchiligi (gilam, turli rangdagi matolar, bo‘z, alacha, qalami va boshqa narsalar) ham birmuncha rivojlangan edi. Mang‘itlarning uzun patli gilami – julxirs mashhur bo‘lgan[8] .

O‘zbek Sho‘ro Qomusidan yozilgan ma‘lumotlar hech o‘zgartirmasdan qanday bo‘lsa o‘sha holicha keltirilgan. Va shu ma‘lumotlarning ko‘p qismini to‘ldiradigan, ozmi-ko‘pmi aniqlik kirgizadigan manbalarni navbatdagi mavzuda bayon etishga o‘tamiz. “Mang‘it” so‘zi manbalarda “Mang‘it”, “Manqit”, “Manqut” ko‘rinishlarida berilgan. Yirik muarrix Abulg‘oziy “Manqit” xonining nabirarasi deb ko‘rsatganini yuqorida qayd etdik.

Professor To‘ra Nafasov mang‘itlar haqida quyidagi fikrni bildiradi: “Mang‘it” – qadimgi turkiy qabilalardan biri, o‘zbek xalqi tarkibiga kirgan yirik etnik birlik. A. Ishayev “mang‘it” so‘zining etimologiyasini shunday aniqlagan: Mang‘it+at-minglar, mang‘at – eng qadimiy nom, “-t” affiksi oltoy tilida jamlik ma‘nosini bildiradi. O‘zbek xalqining Ming qabilasi ham bor. Mang‘it, Ming ikki qabila nomi bo‘lsa ham, ma‘no va yaratilishi prinsipi bir xil. Aholining miqdoriga nisbatan aytilgan. Etnonimlarning toponimga ko‘chishi XVII - XIX asrlarda yuz bergan[9].

Chingizxonning O‘rta Osiyoga bostirib kelgan armiyasining faqatgina ozchilik qismi totar-mo‘g‘ullar bo‘lgan. ko‘pchiligi qipchoqlar, o‘g‘izlar, mang‘it va boshqa qabilaga daxldor kishilar bo‘lgan. Assimilyatsiya jarayoni kuchayishi natijasida mo‘g‘ullar turk tilidan o‘rganganlar. O‘zaro muloqotda turk tili mo‘g‘ul tilidan ustun turgan. XIV asrda Oltin O‘rdada hech kim mo‘g‘ul tilida gaplashmagan. Turk adabiy tili qaror topgan. Ma‘lum bo‘lgan xonlikning hujjatlari turk tilida yozilgan.

Mang‘it urug‘i amirlari doimiy ravishda Chig‘atoy, ya‘ni Movarounnahr amirlari bilan aloqada bo‘lib kelganlar. Idikubiy-mang‘it Urusxondan (Oq O‘rda va Oltin O‘rdada hukmronlik qilgan 1375–1376-yillarda qochib sohibqiron Amir Temurdan najot so‘rab keladi. Mang‘itlar Amir Temur va temuriylar davrida Shohruh bilan Yedigey mang‘it va Isabeklar o‘rtasida elchilar yuborilib, sovg‘a salomlar topshirilgan. Hatto Shohruh (Xuroson hukmdori) Yedigeyning qizini o‘g‘li Muhammad Juqiyga nikohiga berishini so‘ragan[10].

XV asrning birinchi choragida Oq-O‘rdada yashovchi ko‘chmanchi qabilalardan iborat o‘zbek davlati tashkil topgan. Mazkur davlatni Abulxayrxon boshqaradi. Bu xon juda katta hududda yashovchi ko‘chmanchi qabilalarni birlashtiradi. Uning qabilalarni birlashtirish uchun olib borgan kurashlarida mang‘it qavmlari yetakchi rolni o‘ynagan edilar[11].

Oq O‘rdaga Amir Temur yordamida xon bo‘lgan va Oltin O‘rdani bosib olgan To‘xtamish XIV asrning keyingi choragida Sohibqironga bosh raqib bo‘lib chiqadi. Bu haqda

Abulg'oziy shunday yozadi: "Oq manqit qabilasidan Qutluqqiyo tegan bir kishi bor edi. Aning bir o'g'li, bir qizi bor erdi. Qizni Temurbek o'g'lon oldi. Temur Qutluqxon andin vujudga keldi. O'g'lining oti Edigay turur. Ul To'qtamishxonga navkar bo'ldi. Vaqtiki To'qtamish O'risxondin (Oq O'rda xoni) qochib Temurbiyning yoniga Samarqand keldi. Ortindin Edigay Manqit keldi, aytdi kim O'risxon ja'mi lashkar qilib bu tarafga mutavvajih bo'ldi, deb. Temurbiyning madadi birlan To'qtamishxon O'risxonni bosib Jo'jixonning xalqiga ega bo'lib shahri saroyda xonlik taxtiga o'tirdi[12].

Temur Qutluqxon haddi Tamizga yetgandan so'ng Edigay Manqitning xoharxodasi erdi. Temur Qutluqning ko'nglida podshohlik dag'dag'asi bor erdi. Ul sababdan To'qtamishxon ani o'lturmoqqa qasd qildi. Temur Qutluqxon andin qochib Temurbiyning yoniga keldi. Edigay Manqit Temur Qutluqdin ayrilib qolib erdi. Olti oydin so'ng Edigay Manqit Temur Qutluqqa kelib qo'shildi. Bir necha vaqtdan so'ng Amir Temur Eron mamlakatiga otlandi. To'qtamishxon Movarounnahrni xoli topib Samarqandga kelib bir necha musulmonlarni shahid qilib, qatl va g'orat qilib qaytib ketdi. Amir Temur bu xabarni eshitib qaytib kelib Samarqandda turmay To'qtamishxonning ustiga otlandi".

Amir Temur To'qtamishga qarshi birinchi yurishni 1389-yilda amalga oshirdi. Shu jangda Mang'it xoni Edigay (manbalarda Iduku, Yedigey ko'rinishlarida ham keltirilgan) Sohibqiron bilan birgalikda To'qtamishxonga qarshi kurashdi. Edigayning Amir Temur bilan yaqinlashish jarayonini Ibn Arabshoh ham xarakterli tasvirlagan: Dashti Qipchoq bepoyon podshohlik bo'lib, keng cho'llarni o'z ichiga olar edi. Uning sultoni To'xtamish Temurga qarshi urushib muxolif bo'lgan sultonlarning peshvosi, go'yo bayroqdori, chunki u Temurga adovat bildirib chiqqanlardan eng birinchisi bo'lib, Turkiston yerlarida u yana qarshi jang qilgan edi.

Shu tariqa Amir Temur hukmronlik qilgan davrda ham mang'itlardan chiqqan Edigay bahodir kabi kishilar tarix zarvaraqlarida paydo bo'lib o'zlaridan munosib nom qoldirganlar.

XVI asrning boshlarida Shayboniyxon qo'shini safida ham ko'plab mang'it urug'idan bo'lgan kishilar ishtirok etganlar[13]. XVIII asrning 20-yillarida Qarshi vohasida mang'itlar hukmronlik qilishga intiladilar. Muhammad Rahimbiy Otaliq (1753-1758) mang'it sulolasining birinchi hukmroni bo'lib Buxoro taxtiga o'tiradi[14].

Mang'it va qozoq qabilaviy birikmalari va Shayboniylar davlatining inqirozida keyingi turk-mo'g'ul qabilalar tarkibida bir nomdagi turli qabilalar: qipchoqlar, mang'itlar, qang'lilar, qo'ng'irotlar, naymanlar kabi yirik elatlarning umumiy nomi "o'zbeklar" deb yuritilgan. Bu to'g'rida Ro'zbehon Isfahoniy "Mehmonomai Buxoro" da yozishicha, barcha shayboniylar va hatto qozoq va mang'itlar umumiy bir nom bilan "o'zbek xalqi" deb nomlanadi[15].

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib shuni ta'kidlash joizki, mang'itlar sulolasi haqida tariximizda olib borilgan tadqiqotlar nisbatan kamdir. Mavjud izlanishlarning ayrimlari esa to'liq yoritilmagan, bir tomonlama talqin qilingan yoki qayta-qayta takrorlangan. Shu sababli O'zbekiston tarixida muhim iz qoldirgan mang'it urug'i va uning faoliyati haqida keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar olib borish zarur. Zero, bu urug' vakillari Buxoro amirligi tarixida o'ziga xos va salmoqli iz qoldirgan. Mang'itlar sulolasini o'rganish ko'plab tarixiy manbalar, qo'lyozmalar hamda arxiv ma'lumotlarini tahlil qilishni talab etadi. Mazkur yo'nalishdagi tadqiqot ishlari hozirgi kunda ham davom ettirilmoqda.

Foydalangan adabiyotlar

1. Rashiduddin F. Oguznoma (turkman tilida). –Ashgabat, 1990. 118-bet.
2. Abulg'oziy. Shajarayi turk. –Toshkent: Cho'lpon, 1992. 44-bet.
3. Obod Jo'raqulov. Qashqadaryo mang'itlari. –Toshkent, 1993. 18-bet.
4. O'sha asar, 46-bet.
5. Abulg'oziy. Shajarayi turk. –Toshkent, 1992. 46-b.
6. Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi. –Toshkent, 1994. 74-b.
7. O'zbek sovet ensiklopediyasi. 6-t: –Toshkent, 1975. 594-595-betlar.
8. Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. –Toshkent: O'qituvchi, 1968: 113-114-betlar.
9. Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. Toshkent: O'qituvchi. 1968: 113-114-betlar.
10. Norboev. N. O'zbek urug'lari. Toshkent, 2001. 37- bet.

-
11. Shoniyozov. K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. Toshkent, 2001. 403- bet.
 12. Abulg'oziy. Shajarayi turk. –Toshkent: Cho'lpon, 1992. 99-bet.
 13. Norboyev N. O'zbek urug'lari. –Toshkent. 2001. 38- bet.
 14. Shoniyozov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. –Toshkent, 2001. 405- bet.
 15. Jabborov I. O'zbek xalqi etnografiyasi. –Toshkent, 1994. 78-79-b.

**IJTIMOY SIYOSAT VA IJTIMOY ISHNING SOTSILOGIK
MODELLARI**

Aminov Nurbek Qurbonovich

Qarshi davlat universiteti

Falsafa va sotsiologiya kafedrası o'qituvchisi

aminovnurbik@gmail.com

ORCID 0009-0003-2714-3351

UDK 301:323.10(045)

Annotatsiya. Aholining turli guruhlariga ijtimoiy yordam turlarini ko'rsatishda sotsiologik yondashuv asosida ijtimoiy muammolarni o'rganish, aniqlash, tahlil qilish va muayyan yordam turini ko'rsatish katta ahamiyat kasb etadi. Sotsiologik so'rovnomalar mavjud muammolarni aniqlash va yechimini ishlab chiqishda aniq va asoslangan ma'lumotlarni olishga imkon beradi. Muammoli vaziyatlarni hal etish bo'yicha tadqiqotlar olib borish, sotsiologik tadqiqotlar o'tkazish texnologiyasi yaxlit sistema sifatida kompleks yondashuvni shakllantiradi.

Ijtimoiy ishning sotsiologik modellari har biri ijtimoiy muammolar va ularni hal qilishning tegishli usullariga o'ziga xos yondashuvni shakllantiradi. Ijtimoiy ish xodimlari vaziyatning xarakteri hamda mijozlarning ehtiyojlarini ijtimoiy kontekstda o'rganadilar. Ijtimoiy ish jarayonida sotsiologik modellar o'zaro aloqadorlikda qo'llaniladi. Ijtimoiy ish xodimi o'z amaliy faoliyatida ushbu modellardan birini yoki ularning kombinatsiyasini qo'llashi mumkin. Turli sotsiologik modellar haqida xabardor bo'lish mutaxassislariga mijozlar bilan ishlashda, muhtojlarga yordam ko'rsatishda o'z yondashuvlarini samarali va oqilona tashkil etish imkoniyatini beradi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy siyosat, ijtimoiy ish, sotsiologik modellar, sotsiologik yondashuv, sotsiologik so'rovnomalar va ijtimoiy ish, metodologik asoslar, fanlararo yondashuv, kompleks yechimlar.

SOCIOLOGICAL MODELS OF SOCIAL POLICY AND SOCIAL WORK.

Abstract. In providing social assistance to various groups of the population, it is of great importance to study, identify, analyze social problems and provide a specific type of assistance based on a sociological approach. Sociological questionnaires allow obtaining accurate and substantiated information in identifying existing problems and developing solutions. Conducting research on solving problem situations, the technology of conducting sociological research forms a comprehensive approach as a holistic system.

Each of the sociological models of social work forms its own approach to social problems and appropriate methods of solving them. Social workers understand the nature of the situation, the situation, and the needs of clients in the social context. In the process of social work, sociological models are used in conjunction with each other. A social worker may use one of these models or a combination of them in his or her practice. Being aware of various sociological models allows professionals to effectively and intelligently organize their conversations with clients to help those in need.

Keywords: social policy, social work, sociological models, sociological approach, sociological surveys and social work, methodological foundations, interdisciplinary approach, complex solutions.

Kirish. Ijtimoiy siyosat - jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish, aholini ijtimoiy himoyasi va turmush farovonligi darajasini oshirishni ta'minlashga yo'naltirilgan chora-tadbirlar majmuidir. Ijtimoiy siyosatning asosiy maqsadi – imkoniyatlar tengligi, ijtimoiy adolat uchun sharoit yaratishdir. Ijtimoiy siyosat aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, mehnat munosabatlarini tartibga solish, sog'liqni saqlash va ta'lim, qashshoqlik va ijtimoiy tengsizlikka qarshi kurash dasturlarining sistemasini o'zida aks ettiradi. Ijtimoiy siyosatning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

– adolat va tenglik: jamiyatning barcha a'zolari uchun teng imkoniyatlarni ta'minlash, kamsitish va tengsizlikka qarshi kurashish.

– birdamlik: muhtojlarni qo'llab-quvvatlash va eng zaif qatlamlarni ijtimoiy himoya qilish.

Ijtimoiy ish nazariyasining metodologik asoslari ijtimoiy ishning tadqiqoti va amaliyotini amalga oshirish imkonini beruvchi tamoyillar, yondashuvlar va usullar sistemasidir. Metodologik asoslar ijtimoiy ish olib borish jarayonini to'g'ri tashkillashtirish texnologiyalari va yo'riqnomalarini o'zida aks ettiradi va ijtimoiy ish xodimlariga samarali ijtimoiy tadbirlarni amalga oshirishda yordam beradi. Ijtimoiy ish nazariyasining asosiy metodologik jihatlari mavjud:

Fanlararo yondashuv – ijtimoiy ish falsafa, sotsiologiya, psixologiya, antropologiya, iqtisodiyot, huquq va tibbiyot kabi turli fanlardagi nazariy bilimlarga asoslanadi. Bu ijtimoiy

ish xodimlariga murakkab ijtimoiy muammolarni tushunish va kompleks yechimlarni ishlab chiqish uchun turli nazariy va amaliy vositalardan foydalanish imkonini beradi. [5, s.36]

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ijtimoiy ish nazariyasining uslubiy asoslari turli yondashuvlar va strategiyalarni birlashtiradi, bu esa mutaxassislariga murakkab ijtimoiy muammolarni yanada samarali hal qilish imkonini beradi.

Metodologiya ijtimoiy ish xodimlariga nazariyalarning hayotda, amaliy faoliyatda qo'llash malakalarini shakllantiradi. A.S. Kravsevning ta'kidlashicha, metodologiya – inson bilish faoliyatining nazariyasidir. [10, s.129] A.A. Gritsanovning yozishicha, “metodologiya – inson nazariy va amaliy faoliyatini tashkil etish va amalga oshirish yo'llari haqidagi ta'limotdir”. Ijtimoiy ishni tashkil qilish turli nazariyalarga, yondashuvlarga, metodlarga asoslangan holda amalga oshiriladi. Ijtimoiy ishni o'rganishda ijtimoiy ish xodimi professional darajadagi nazariy tushunchalar, bilimlar va amaliy ko'nikmalar, malakalarga ega bo'lishi lozim.

Mahallalarning aholini ijtimoiy himoya qilish borasidagi faoliyatini yanada rivojlantirish bo'yicha Prezident farmonlari va qarorlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari e'lon qilinmoqda. “Mahallalarda ijtimoiy xizmatlarni ko'rsatish va ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalarga yordam berish tizimini yangi bosqichga ko'tarish hamda xotin-qizlarni kasbga o'rgatish ishlarini yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida” [1] “2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” ishlab chiqildi. Unda mamlakatning yaqin kelajakdagi taraqqiyoti ustuvor yo'nalishlari quyidagilar bilan bog'lanadi: “Inson qadrini yuksaltirish va erkin fuqarolik jamiyatini yanada rivojlantirish orqali xalqparvar davlat barpo etish; mamlakatimizda adolat va qonun ustuvorligi tamoyillarini taraqqiyotning eng asosiy va zarur shartiga aylantirish; adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish;”. [2] Ta'lim sohasini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlarini amalga oshirish bo'yicha “yo'l xaritasi” [3] ishlab chiqarildi. 2025-yil 26-dekabrda davlat rahbarining Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga qilgan Murojaatnomasida ham ijtimoiy himoya tizimini yanada takomillashtirish va xalqimiz hayotini farovonlashtirish bo'yicha ustuvor vazifalar belgilab berilgan. [4]

Tadqiqot metodologiyasi. Ijtimoiy siyosat va ijtimoiy ishning sotsiologik modellarining muammosini tahlil qilishda analiz, sintez, kuzatish, abstraksiya, deduksiya, induksiya mantiqiy usul va uslublardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Ijtimoiy ishning sotsiologik modellari [6, s.89] – bu ijtimoiy ish qanday va nima uchun shakllanishini tushuntiruvchi va uning usullari va amaliyotini belgilaydigan turli yondashuvlar va nazariyalardir. Ushbu modellar ijtimoiy ish xodimlariga ijtimoiy muammolarni yaxshiroq tushunishga va ularni hal qilish uchun tegishli strategiyalarni tanlashga yordam beradi. Ijtimoiy ishning asosiy sotsiologik modellari quyidagilardan iborat: [7, s.63]

1. Tibbiy model – bu model individual muammolar va kasalliklarga qaratilgan bo'lib, ularni biologik nuqsonlar yoki ruhiy xastaliklari sabablari va oqibatlarini o'rganadi. Ushbu kontekstdagi ijtimoiy ish tibbiy yondashuvlardan foydalangan holda mijozlarni tashxislash, davolash va rehabilitatsiya qilishga yo'naltiriladi; [8, s.41]

2. Ijtimoiy adolat modeli – bu model ijtimoiy tengsizliklarga e'tibor qaratadi va muhtoj aholi qatlamiga yordam beradigan sharoitlarni o'zgartirishga va yaxshilashga intiladi. Ushbu model doirasida ishlaydigan ijtimoiy xodimlar advokatlik bilan shug'ullanadi, huquqiy yordamga muhtoj aholi guruhlarining huquqlarini himoya qiladi va ijtimoiy siyosatdagi o'zgarishlar ustida ishlaydi. [9, s.21]

3. Psixosotsiologik model – bu model muammolar rivojlanishida individual va ijtimoiy omillarning o'zaro ta'sirini o'rganishga yo'naltirilgan. Ushbu model ruhiy salomatlikni ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlar kontekstida tahlil qiladi va o'rganadi. Ushbu yondashuvdan foydalanadigan ijtimoiy ish xodimlari ham psixologik yordam, ham ijtimoiy aralashuv usullaridan foydalanadilar.

4. Tizim modeli – bu yondashuv insonni atrof-muhit va boshqa tizimlar (oilalar, jamiyat, muassasalar va boshqalar) bilan munosabatlari kontekstida ko'rib chiqadi. Ijtimoiy ish xodimlari ushbu munosabatlarni tushunish va o'zgartirish uchun ishlaydi, bu esa mijozning

hayot farovonligini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

5. Ekologik model – bu model mijozning atrof-muhitiga, ya'ni jismoniy, ijtimoiy va madaniy muhitda yashashiga e'tibor qaratadi. Ushbu model mijozning muammolarini hal qilish uchun atrof-muhitning ta'sirini, shuningdek, mijoz va uning atrof-muhit o'rtasidagi o'zaro ta'sirini hisobga olish kerakligi g'oyasini o'zida aks ettiradi;

6. Tuzilish modeli – strukturaviy yondashuv ijtimoiy tuzilmalar va tizimlarning (masalan, iqtisodiyot, siyosat, madaniyat) individual va guruh muammolariga ta'sirini tahlil qiladi. Ushbu modeldagi ijtimoiy ish qashshoqlik va tengsizlikka olib keladigan disfunktsional ijtimoiy tuzilmalarni o'zgartirishga qaratilgan.

7. Xulq-atvor modeli – yondashuv mijozning xatti-harakatlarini ijobiy mustahkamlash va xatti-harakatlarni o'zgartirish kabi turli metodlar orqali o'zgartirishga qaratilgan. Ijtimoiy ish xodimlari mijozlarning ijtimoiy va shaxsiy muammolarini hal qilish uchun o'ziga xos texnologiyalardan foydalanadilar.

8. Kritik model – ijtimoiy ishning tanqidiy modeli muammolarni tanqidiy nazariya obyekti sifatida o'rganadi, zo'ravonlik, tahdidlar, jinoyatchilik va zulmga qarshi ijtimoiy adolat mexanizmlari bo'lishini ta'kidlaydi. Ushbu model faollik va ijtimoiy harakatlar orqali zulm va tengsizlik tuzilmalarini aniqlash va o'zgartirishga harakat qiladi.

Xulosa. Ijtimoiy ishning sotsiologik modellari aholining turli guruhlar bilan ijtimoiy ish olib borishda qo'llanilishi maqsadga muvofiq. Aholining turli guruhlar bilan ijtimoiy ish olib borishda kognitiv, gumanistik, tizimli modellar, ekzistensial model, psixosotsial modellar muhim ahamiyat kasb etadi. Kognitiv model – bu model fikrlar va e'tiqodlar hissiyotlar va xatti-harakatlarga qanday ta'sir qilishini o'rganishga qaratilgan. Kognitiv xulq-atvor terapiyasi ushbu modeldagi asosiy metodlardan biridir.

Gumanistik model – bu model o'z-o'zini namoyon qilish, shaxsiy tajriba va shaxsiy mas'uliyat muhimligini ta'kidlaydi. Gumanistik yondashuvdan foydalanadigan ijtimoiy ishchilar mijozning o'zini namoyon qilishi va rivojlanishiga yordam beradigan qo'llab-quvvatlovchi va empatik muhit yaratadi. Bunday yondashuvlardan biri Karl Rojersning terapiyasi hisoblanadi.

Ijtimoiy ishning tizim modeli. Ushbu model shaxs va uning ijtimoiy muhiti o'rtasidagi o'zaro ta'sirga qaratilgan. Tizimli terapevtlar oila yoki guruh tizimlaridagi munosabatlar dinamikasini va bu dinamikaning individual muammolarga qanday ta'sir qilishi mumkinligini o'rganadilar. Ushbu model shaxslararo munosabatlardagi muammolarni va oilaviy nizolarni hal qilish uchun ishlatiladi.

Birikish nazariyasi – bu modelga ko'ra, g'amxo'rlik qiluvchilar bilan dastlabki munosabatlar keyingi munosabatlarga va xatti-harakatlarga ta'sir qiluvchi ichki bog'lanishlarni shakllantirish zaruriyati nazarda tutiladi.

Ekzistensial model – bu model ekzistensial yondashuvlar tanlov, erkinlik, hayot mazmuni va inson mavjudligi masalalarini o'rganishga yo'naltirilgan. Ushbu modeldan foydalanadigan ijtimoiy ish xodimlari mijozlarga ekzistensial inqirozlarga duch kelishlariga, ularning qadriyatlarini o'rganishga va duch keladigan qiyin vaziyatlarda chiqib ketishning to'g'ri variantlarini yordam beradi.

Ijtimoiy ishning psixologik modellari mijozlarning hissiy va xulq-atvor muammolarini tushunish uchun foydalaniladi. Ushbu modellar ijtimoiy ish xodimlariga mijozlarga qiyinchiliklarni yengishga, xatti-harakatlarini o'zgartirishga va hayot darajasini yaxshilashga yordam beradigan turli yondashuvlar va usullardan foydalanishga imkon beradi. Psixologiya sohasidagi bilimlardan foydalanish ijtimoiy ish amaliyotini boyitadi va murakkab ijtimoiy vaziyatlarni to'liqroq tushunishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 29-iyundagi PQ-300-son qarori
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022–2026 -yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. //lex.uz/docs/5841063
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 02.02.2024 yildagi PQ-54-son qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasi. – Toshkent, 2025.

5. Кирьянова О.Г. Кризис американской семьи. – М., 2003. – 320 с. Сиви А. Общая теория населения. – Москва: Прогресс, 1977. – 504 с.
6. Холостова Е.И., Кононова Л.И. Технология социальной работы: учебник. – 5-е изд., стер. – Москва: Дашков и К, 2022. – 478 с.
7. Чернецкая А.А. и др. Технология социальной работы: учебник. – Ростов н/Д: Феникс, 2006. – 400 с.
8. Кравченко А.И. Социальная работа: учеб. пособие. – Москва, 2015. – 512 с.
9. Басов Н.Ф., Басова В.М., Бессонова О.Н. Основы социальной работы: учеб. пособие. – 3-е изд., испр. – Москва: Академия, 2015. – 256 с.
10. Попов Е.В. (ред.) Основы философии: учеб. пособие. – Москва, 1997. – 141 с.

ILG'OR XORIJIY TAJRIBALAR ASOSIDA IJTIMOYIY FAROVONLIKKA ERISHISH VA KAMBAG'ALLIKKA QARSHI KURASH MASALALARI

Azizjon Meliboyev

Qo'qon davlat universiteti

falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

aziznizomiddinovich@gmail.com

ORCID 0009-0000-4632-2476

UDK 101.1:316.323(575:1)

Annotatsiya. Mazkur maqolada bugungi kunda barcha jamiyatlar uchun dolzarb global muammolardan biri hisoblangan kambag'allik va qashshoqlikni kamaytirish hamda unga qarshi kurash mexanizmlarining samaradorligini oshirish masalalariga e'tibor qaratilgan. Shuningdek, ilg'or xorijiy tajribalar asosida ijtimoiy farovonlikka erishish yo'llari tahlil etiladi.

Ushbu muammo nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy, ma'naviy va siyosiy barqarorlikni ta'minlashda ham muhim ahamiyatga ega. Jahon tajribasida erishilgan natijalar asosida mazkur masala aniq misollar bilan yoritilib, ilmiy va falsafiy tahlillar olib borilgan. Tadqiqot jarayonida tarixiylik, ilmiylik, qiyosiylik, analiz va sintez metodlaridan foydalanilib, muammo yuzasidan tahliliy taklif va xulosalar berishga harakat qilingan.

Bundan tashqari, maqolada zamonaviy axborotlashgan jamiyat sharoitida insonning intellektual salohiyatini erkin namoyon etishiga hamda fuqarolik jamiyatida o'zini to'liq erkin his etishiga to'sqinlik qiluvchi nochorlik va ijtimoiy nochorlik muammolarini bartaraf etish kelajak oldida turgan muhim vazifalardan biri sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: Jamiyat, global, ijtimoiy, ijtimoiy farovonlik, kambag'allik, qashshoqlik, o'rtahol, model, mulkdor.

ISSUES OF ACHIEVING SOCIAL PROSPERITY AND FIGHTING POVERTY BASED ON ADVANCED FOREIGN EXPERIENCES

Abstract. The article focuses on the issues of eliminating poverty and destitution, which is considered one of the global problems for all societies today, and strengthening the effectiveness of mechanisms to combat it, and thereby achieving social well-being based on advanced foreign experiences. This issue is of great importance not only in ensuring economic, but also social, spiritual and political stability, and an attempt has been made to provide analytical proposals and conclusions based on the results achieved by world experience, using historical, scientific, comparative, analysis and synthesis methods, based on specific examples and scientific and philosophical analyses. In addition, the article considers that eliminating the problem of helplessness and helplessness, which prevents a person from freely manifesting his intellectual potential and feeling completely free in a civil society in a modern information society, is one of the greatest goals facing the future. We believe that the relevance of the topic put forward in the article is justified by our above considerations.

Keywords: Society, global, social, social welfare, poverty, misery, middle class, model, owner.

Kirish. Bozor munosabatlarida taqsimot tengsizlikka qurilgan ekan, jamiyat a'zolari daromadlari tabaqalashgan bo'lib, adolatli va adolatsiz tengsizlikni yuzaga keltiradi. Ma'lumki, kishilar tabiatan jismoniy va aqliy jihatdan bir-biridan farq qiladi. Ularning ish qobiliyati, bilimi, malakasi, mahorati ishbilarmonligi birligida ko'rinadi. Lekin kishi qobiliyatining kamol topishi, rivojlanishi va uning yuzaga chiqishining ijtimoiy sabablarga bog'liq jihatlari ham bor. Jamiyatda inson savodli, qobiliyatli va egallagan malakasiga yarasha ish bilan band bo'lishi, umuman, foydali faoliyat bilan shug'ullanishi shart. Biologik jihatdan esa har bir kishi bir xil iste'dodga ega emas, qobiliyatlarda tafovut tabiatan mavjud.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, kishilarda tug'ma qobiliyatning o'zi yetarli bo'lmay, uni ishga solish imkoniyatlari va iqtisodiy-siyosiy tizim ham bevosita tengsizlikka ta'sir etadi. O'z navbatida, daromadlardagi tengsizlik turmush darajasining ham tabaqalashuviga olib keldi. Bu farq, avvalo, shahar bilan qishloq aholisi o'rtasida, ayrim kishilar, oilalar, jamoalar va hududlar o'rtasida kuzatildi va kishilarning jamiyatda "boy", "o'rtahol", "mulkdor" yoki "kambag'al" va "qashshoq" degan qatlamlarini vujudga keltirdi. Kishilar daromadidagi tabaqalashuv esa aholi turmush darajasi ko'rsatkichlarining farqlanishini ham boshlab berdi va turli davlatlarda turli xil ko'rinishda namoyon bo'ldi. Kambag'allik va boylik muammosi azaldan mavjud bo'lib, doimo ijtimoiy muammolar hamda ziddiyatlarni, hattoki, qurolli to'qnashuvlarni keltirib chiqargan. Demak, bozor iqtisodiyoti sharoitida daromadlarning tengsizligi mavjud bo'lar ekan, bu ma'lum darajada mulkiy tengsizlikni keltirib chiqaradi, natijada boy va kambag'allik real voqelikka aylanadi. Shu nuqtayi nazardan ta'kidlash kerakki, kambag'allikning oldini olish, uni qisqartirish borasidagi dunyo mamlakatlari amaliyotida mavjud bo'lgan tajribalar, usullar va mezonlarni o'rgangan holda, 2025-yilda O'zbekistonda milliy ko'p qirrali kambag'allik indeksi (n-MPI) loyihasi shuni ko'rsatdiki, voyaga yetgan aholining 18,4 foizi – taxminan 4,2 million kishi – ko'p qirrali kambag'allikda yashaydi, ya'ni ular ta'lim, oziq-ovqat xavfsizligi va norasmiy bandlik kabi sohalarida bir vaqtning o'zida bir nechta yetishmovchiliklarga duch kelmoqda. O'zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlar kambag'allikni qisqartirish va aholi turmush farovonligini oshirish tizimini tubdan isloh qilish va takomillashtirib borishi dolzarb mavzu bo'lib qolaveradi. Hozirda biz, 2030-yilga qadar Barqaror Rivojlanish Maqsadlariga (BRM) erishish muddatiga yaqinlashar ekanmiz, kambag'allik hamon eng dolzarb va o'zaro bog'langan muammolardan biri bo'lib qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Amerikalik iqtisodchi olim Angus Styuart Diton 2015-yilda "iste'mol, kambag'allik va farovonlikni tahlil qilgani uchun" Nobel mukofotiga sazovor bo'lgan. U iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlash hamda kambag'allikni qisqartirishga xizmat qiladigan iqtisodiy siyosatni shakllantirishda muhim omillarni tadqiq etgan. Xususan, olim har bir iste'molchining tanlov qilish jarayoni, aholi daromadlari hamda qiyin iqtisodiy sharoitlarda iste'mol darajasi o'rtasidagi bog'liqlikni chuqur tahlil qilgan [1]. Daniyalik olim Gøsta Esping-Andersen [2], amerikalik iqtisodchi Jeffrey Sachs [3] va boshqa tadqiqotchilar tomonidan kambag'allik masalasi mavjud ijtimoiy-iqtisodiy tizim muammolari bilan uzviy bog'liq holda, shuningdek, aholi farovonligi bilan aloqador ijtimoiy hodisa sifatida o'rganilgan. Tadqiqotlar xulosalariga ko'ra, inson nafaqat ishchi kuchi sifatida, balki tadbirkorlik qobiliyati hamda ma'naviy-ruhiy salohiyatga ega bo'lgan ijtimoiy subyekt sifatida namoyon bo'ladi. U ushbu imkoniyatlarini amaliyotda qo'llash orqali iqtisodiy faoliyatni amalga oshiradi va takror ishlab chiqarish jarayonida faol ishtirok etadi. Insonning ruhiyati, ma'naviyati, manfaatlari hamda ehtiyojlarini qondirish zarurati uni mehnat faoliyatiga undaydi va nochor ahvolga tushib qolmaslik choralari ko'rishga sabab bo'ladi.

Xorijiy olimlar tomonidan kambag'allik va qashshoqlikka ta'sir etuvchi omillar hamda uni qisqartirish muammolari keng ko'lamda tadqiq etilgan. Jumladan, John Maynard Keynes, Alfred Marshall, David Ricardo, Amartya Sen, Michael Kremer, Abhijit Banerjee, Esther Duflo, Gøsta Esping-Andersen, Jeffrey Sachs, Benjamin Seebom Rowntree, Angus S. Deaton, Daron Acemoglu va James A. Robinson kabi olimlar ushbu yo'nalishda ilmiy izlanishlar olib borganlar [4].

Shuningdek, maqolani yoritishda tarixiylik, qiyosiy (komparativ) tahlil, analiz va sintez kabi nazariy-metodologik usullardan foydalanilgan.

Natijalar va muhokama. Xalqaro miqyosda rivojlangan mamlakatlarning kambag'allikni qisqartirish tajribasi, asosan, ularni ijtimoiy himoya qilish ko'rinishida namoyon bo'lmoqda. Bu jarayonni amalga oshirishda davlatning tegishli organlariga qaraganda nodavlat tuzilmalarning o'rni ortib borayotganligi yaqqol ko'zga tashlanadi.

Dunyoning turli mamlakatlarida qo'llanilayotgan kambag'allikni qisqartirish modellari quyidagilardan iborat:

1. Kontinental model. Germaniya, Belgiya, Niderlandiya, Avstraliya, Shveysariya, Fransiya davlatlariga xos bo'lib, ijtimoiy himoya darajasi bilan mehnat faoliyatining

davomiyligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni nazarda tutadi. Ushbu model kuchli majburiy ijtimoiy sug'urta xizmatlariga asoslanadi. Kambag'allikka qarshi kurash tizimi barcha ish beruvchilar uchun majburiy bo'lgan va ishlovchining zaruriy ehtiyojlarini qondirish uchun zarur darajada eng kam ish haqining belgilanishiga asoslangan.

2. Ijtimoiy himoyaning liberal modeli. Buyuk Britaniya, Irlandiya, AQSH va Yaponiyada amal qiladi. Liberal model doirasida mamlakatga xos bo'lgan ayrim xususiyatlar yoritiladi. Masalan, AQSh va Yaponiyada ijtimoiy yordam dasturlari tarqoq bo'lib, kambag'allarning ayrim toifalariga manzilli yo'naltirilgan. Nafaqalar kambag'allashish jarayonini jilovlagan holda, uni bartaraf etmaydigan darajada belgilanadi. Bunday siyosat kambag'allik holati individning shaxsiy tanlovi natijasi hisoblanadi, degan g'oyaga asoslanadi.

3. Ijtimoiy himoyaning Janubiy Yevropa modeli. Italiya, Ispaniya, Gretsiya, Portugaliyada amal qilib, ijtimoiy ta'minotning nisbatan past darajasi bilan tavsiflanadi, ijtimoiy himoya esa oila va qarindoshlarning himoyasi bir-birini qo'llab-quvvatlashga asoslangan.

4. Ijtimoiy-demokratik (Skandinaviya) modeli. Daniya, Shvetsiya, Finlyandiya, Norvegiya, Islandiya mamlakatlarida shakllangan bo'lib, turli ijtimoiy xavf-xatarlar va jamiyat tomonidan qo'llab-quvvatlanishni talab qiluvchi hayotiy vaziyatlarning keng qamroviga ega. Ijtimoiy xizmatlar bilan mamlakatning aholi qatlamlari kafolatlanadi, ish bilan bandlik va sug'urta badallarining to'lanishi bilan bog'liq emas.

Dunyoda kambag'allikni qisqartirishga qaratilgan samarali dasturlar, strategiya va chora-tadbirlarni ishlab chiqish hamda ularda belgilangan masalalarni amalga oshirish dolzarb hisoblanadi. Ushbu o'rinda 2019-yilda iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofotiga sazovor bo'lgan olimlar ham aynan jahonda kambag'allikni pasaytirish bo'yicha olib borgan tadqiqotlari uchun mukofotlanganligini esga olish zarur bo'ladi. Bular amerikalik Maykl Kremer va kelib chiqishi asli hindistonlik bo'lgan Abxidjit Banerdji hamda uning rafiqasi Ester Dyuflo bo'lib, ular kambag'allikni aniqlash va uni bartaraf etish borasida ijtimoiy innovatsiyalarni amaliyotga tatbiq etishdi [5].

Ularning ilmiy tadqiqot natijalariga ko'ra, kambag'allikni yuzaga keltiradigan omillar, shart-sharoitlar diagnostikasi bilan birga har bir mamlakat, hudud va oila kesimida bartaraf etish mumkinligi aniqlandi. Tabiiy fanlar va tibbiyotda olib boriladigan tajriba usullaridan keng foydalangan holda, mazkur olimlar Keniya va Hindiston oilalari, individlari misolida dala tajribasi asosida kambag'allikni aniqlash, uni pasaytirish bo'yicha izlanishlarni olib borishib, quyidagi bosh savolni qo'yishdi: kambag'al davlatlarda tahsil olayotgan o'quvchi bolalar uchun bepul tushlik foydalimi yoki o'quv qo'llanma? Ular tomonidan olib borilgan ko'plab tajribalar shuni tasdiqladiki, bepul tushlik va qo'shimcha o'quv qo'llanma o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatkichiga unchalik ham sezilarli ta'sir ko'rsatmas ekan. Shu boisdan maktablarni turli xildagi zamonaviy o'quv qurollari bilan ta'minlash, moddiy-texnika bazasini yaxshilashga yo'naltirilgan moliyaviy xarajatlarni amalga oshirish, o'quvchilarni bepul tushlik va kiyim-boshlar bilan ta'minlash kabi choralar qumga suv sepkan kabi singib ketar ekan. O'zlashtirish ko'rsatkichi va o'quvchilarning bilim saviyasini ko'taradigan asosiy omil: ta'lim berish shaklini va o'qituvchilarning ta'lim berish sifatini oshirish, o'quvchilarga individual yondashuv usullarini kuchaytirish hamda bolalarni qiynab keladigan gijja kasalliklaridan forig' bo'lishlarini ta'minlashga bog'liq ekan. Bolalar organizmida joylashgan parazitlardan xoli bo'lmasdan turib, ularga qanchalik bilim bermang, uning aqli va tafakkuri kengayib qolmasligini Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ham tasdiqladi. Shu paytga qadar BMT, Jahon banki, Jahon valyuta tashkiloti va turli jamg'armalar tomonidan kambag'al davlatlarga milliardlab AQSh dollari qiymatida moliyaviy yordamlar, subsidiyalar yo'naltirilganiga qaramay, aholining savodxonligi oshib, o'zini o'zi ish bilan ta'minlash va tadbirkorlik qobiliyati oshib qolmadi.

Kambag'allikni kamaytirishda AQSH modeliga xos jihatlar quyidagilardan iborat [6] :

1. Mamlakatda ish o'rinlarini yaratish orqali oilalarni kambag'allik darajasidan olib chiqish. Yangi ish joylari yaratilishini rag'batlantirish.

2. Sifatli ijtimoiy xizmatlarni rivojlantirish va ijtimoiy tovarlar imkoniyatlarini

kengaytirish.

3. Arzon uy-joylar hajmini ko'paytirish. Uysizlar ko'pligini inobatga olib, yakka tartibda uyjoy quruvchilarga uy qurish va ta'mirlashga imtiyozlar berilishi.

4. Kam ta'minlangan oilalar, ota-onalarga yordam berishda ularning farzandlariga arzon xizmatlar ko'rsatish, maxsus subsidiyalar berish yo'lga qo'yilgan.

Xitoy Xalq Respublikasida kambag'allikni qisqartirish islohotlari 1970-yillardan boshlangan bo'lib, hukumat tomonidan besh bosqichda amalga oshirish belgilangan. Mamlakatda kambag'allikni qisqartirish bo'yicha ishlab chiqilgan chora-tadbirlar va dasturlarda asosiy e'tibor qishloq xo'jaligini isloh qilish, muammolari va chegara hududlarini rivojlantirish, sog'liqni saqlash va ta'lim sifatini yaxshilash, kambag'allik darajasi yuqori bo'lgan hududlarda kichik sanoat zonalarini tashkil etish orqali aholi bandligini oshirishga qaratildi.

Shavkat Mirziyoyev kambag'illikni kamaytirish bo'yicha alohida Xitoy tajribasini va boshqa davlatlar tajribasini o'rganadigan institut tashkil etishni taklif qildi. Uning fikricha, "faqat yangi-yangi drayverlar bo'lishi kerak. Eng katta kamchiliklarni bilib, O'zbekiston sharoitida kambag'allikni qisqartirish bo'yicha nima qilsa bo'ladi. Alternativa bo'lishi kerak. IT texnologiyalarini rivojlantirib, xarajatni kamaytirib, ish joyini ko'paytirib, kambag'allikni qisqartirish, boshqa maqsadim yo'q" [7].

Kambag'allikni qisqartirish bo'yicha Indoneziya tajribasida asosiy e'tibor nafaqat inson kapitali, balki infratuzilmani ham rivojlantirish, aholining boy va kambag'al guruhlari daromadlari o'rtasidagi tafovutni kamaytirishga qaratilgan. Bundan tashqari so'nggi yillarda mamlakatda kambag'allikni qisqartirishga yo'naltirilgan strategiyada aholini moddiy qo'llab-quvvatlashning asosiy uch yo'nalishi amalga oshirilgan.

- aholini ijtimoiy himoya qilish dasturlarini amalga oshirish;
- aholi ehtiyojmand qatlamining ijtimoiy-iqtisodiy xizmatlardan foydalanish imkoniyatini oshirish;

- aholiga mikrokreditlar ajratilishini kengaytirish.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish kambag'allar mulkiy huquqlarini, ayniqsa yerga bo'lgan huquqlarini kengaytirishni talab qiladi. Samarasiz muassasalar, korrupsiya, va siyosiy beqarorlik investitsiyalarni susaytirsalar, sog'liqni saqlash, ta'lim va infratuzilmani rivojlantirishga grantlar va hukumat yordami esa inson va jismoniy kapitalni oshirish orqali iqtisodiy o'sishga katta yordam beradi [8].

Boshqa bir qator tadqiqotchilar esa ko'plab buyuk imperiyalarning parokanda bo'lishi va davlatlarning inqirozga yuz tutishini o'rganib, aholining kambag'al qatlami ortishini faqatgina jug'rofiy, iqlim, din, siyosiy arboblarning qashshoqlik masalasiga e'tiborsizligi kabi omillar tushuntira olmasliklarini isbotlashadi. Ularning tadqiqotlarida bardavom iqtisodiy farovonlik jamiyatda barcha qatlamlarining siyosiy va huquqiy manfaatlariga teng xizmat qiluvchi "inklyuziv" institutlar roliga bog'liq. Ya'ni ko'p fikrlik va demokratiya jamiyatda iste'dod va ijodiy g'oyalarni qo'llashga imkon yaratib jamiyatlarni olg'a rivojlantiradi. Bunga teskari ravishda jamiyatda siyosiy va huquqiy qaror qabul qilish tor doiradagi hukmron qatlam qo'lida bo'lsa, ular boshqa aholi qatlamini ekspluatatsiya qilishlari va elita bo'lmaganlarni mablag'larini so'rish uchun "ekstraktiv" tashkilotlar yaratiladi. Ekstraktiv tashkilotlari mavjud davlatlar esa katta iqtisodiy rivojlanishga erisha olisholmagan, chunki oddiy xalqda tadbirkorlik va investitsiya bilan shug'ullanishga katta ishtiyoq bo'lmaydi. Shu sabab, qashshoqlikka qarshi kurashadigan davlatlar, aholini siyosiy va huquqiy tengligini, ularning ovozlari inobatga olinishlari uchun sog'lom muhit yaratishsa, muammo samarali hal bo'ladi deb ta'kidlashadi [9].

Kambag'allikka qarshi kurash masalasi global masala bo'lganligi tufayli BMT Bosh Assambleyasi kambag'allikka qarshi kurash bo'yicha o'n yilliklarni e'lon qilib, tegishli tadbirlarni amalga oshirib kelmoqda. Bunga asosan juda ko'plab mamlakatlar ham qashshoqlikdan butunlay qutilish rejalarini ishlab chiqqan. Jumladan Xitoy, Pokiston, Bangladesh kabi mamlakatlar shu qisqa davrda butunlay kambag'allikdan qutilish rejasini ishlab chiqqan va buni muvaffaqiyat bilan amalga oshirmoqda [10].

Xulosa va takliflar. Kambag'allikni bartaraf etish muammosi yashash minimumini

ta'minlash bilan chambarchas bog'liqdir. Bir mamlakatda andoza uchun qabul qilingan yashash minimumi, boshqa mamlakatda qabul qilina olmaydi. Masalan, AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniyada yashash minimumi oylik daromadining 40% ga to'g'ri keladi; Finlyandiya, Italiya, Gretsiya, Ispaniyada 50%, Irlandiya va Portugaliyada 60%; Ruminiya, Chexiya, Slovakiyada "yetarlicha" emaslik belgisi o'rtacha jon boshi daromadining 50-60%, kambag'allik chizig'i esa yetarlicha emaslikning 60-70% darajasida o'rnatilgan. Bolgariyada minimal ish haqi iste'mol savati asosida hisoblangan sotsial minimumning 60-70% ni, kambag'allik chegarasi esa minimal ish haqining 65% ni tashkil etadi[11].

Xulosa qilganda, rivojlangan mamlakatlarning ijtimoiy siyosatida davlat himoyasi usulidan ko'ra, ko'proq o'zini o'zi himoyalash usuliga zo'r bermoqda. Bu mamlakatlarda soliqlar bo'yicha imtiyozlar berish yo'li bilan daromadlarning ishlashi, majburiy sotsial sug'urtalashning rivojlanishi, firma ichidagi sotsial siyosat; uchinchi, notijorat sektorining, jamoatchilik tashabbuslarining kengayishi; fuqarolar va biznesning xayriya tadbirlaridagi ishtiroki; jamiyat barcha a'zolarining investitsiyalar manbayi sifatidagi jamg'arma va omonatlardan manfaatdorligi rag'batlantiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Дитон А. Великий побег: Здоровье, богатство и истоки неравенства. – Москва: Изд-во института Гайдара; Фонд «Либеральная Миссия», 2016. – С. 368.
2. Джеффри Сакс. Конец бедности: экономические возможности нашего времени. – М.: Изд-во института Гайдара, 2011. – 424 с. (англ. The End of Poverty: Economic Possibilities for Our Time, 2005)
3. Эспинг – Андерсен Гёст. Три мира благосостояния капитализма. – Princeton, Nyu-Djersi: Princeton University Press. ISBN 9780069028573
4. Keynes, J. M. The General Theory of Employment, Interest and Money. - N.Y.: BN Publishing, 2008. -296p.; Маршал А. Основы экономической науки. / Пер. с англ. – М.: Эксмо, 2007. – С. 832.
5. Kremer, Michael (1993), Population Growth and Technological Change: One Million B.C. to 1990, The Quarterly Journal of Economics (The MIT Press) . — T. 108 (3): 681–716.
6. Shavkat Mirziyoyev — "Ish joyini ko'paytirib, kambag'allikni qisqartirish — boshqa maqsadim yo'q". <https://www.gazeta.uz/uz/2020/06/04/mirziyoev-poverty-reduction/>
7. J.Lazarus, (2008). "Participation in Poverty Reduction Strategy Papers: reviewing the past, assessing the present and predicting the future". Third World Quarterly. 29 (6): S-1205–1221.;
8. D.Acemoglu, J. A Robinson. (2012). Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty (1st). 1st ed. New York: Crown, 529.
9. Qosimova G.Q. Mamlakatimizda kambag'allik darajasini kamaytirish yo'llari. Scientific progress. Volume 2 | ISSUE 7 | 2021.–B.808-816. <http://www.scientificprogress.uz/uz>

TAFAKKUR PROVINSIALIZMIDAN QUTULISH YO'LLARI: NAZARIY-TAHLILY YONDASHUV

Qurbonov Tohir Hamdamovich

Qarshi davlat universiteti falsafa va sotsiologiya
kafedrası dotsenti, falsafa fanlari nomzodi.

tohir-qurbonov1969@mail.ru

ORCID 0009-0008-3283-7274

UDK 392.0 (045)

Annotatsiya. Mazkur maqolada tafakkur provinsializmi tushunchasining mohiyati, uning ijtimoiy-tarixiy va ma'naviy ildizlari tahlil etiladi. Shuningdek, globallashuv sharoitida tafakkur provinsializmini bartaraf etishning asosiy yo'llari, xususan, ta'lim tizimi, ilmiy fikrlash, madaniy ochiqlik va intellektual mobillik orqali mazkur muammoni yengib o'tish imkoniyatlari ilmiy asosda yoritib berilgan. Jahonda kechayotgan globallashuv jarayonlari jamiyat taraqqiyotining barcha sohalariga, jumladan inson tafakkuri shakllanishiga ham jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu sharoitda tafakkurning mahalliy tajriba va tor qarashlar doirasida qolib ketishi, ya'ni tafakkur provinsializmi ijtimoiy taraqqiyotga salbiy ta'sir etuvchi omil sifatida namoyon bo'lmoqda.

X.Gadamer o'zining "Haqiqat va usul" nomli kitobida ta'kidlaganidek: "Tafakkur provinsializmi insonning dunyoga munosabatida cheklanganlik, yangicha g'oya va yondashuvlarga nisbatan qarshilik, tanqidiy fikrlashning sustligi bilan ifodalanadi. Bunday holat nafaqat shaxsiy rivojlanishni, balki jamiyatning ilmiy, madaniy va iqtisodiy taraqqiyotini ham sekinlashtiradi" [1].

Shu sababli tafakkur provinsializmini ilmiy jihatdan o'rganish, uning sabab va oqibatlarini tahlil

qilish hamda bartaraf etish mexanizmlarini ishlab chiqish zamonaviy ijtimoiy fanlarning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Jamiyat taraqqiyoti ko'p jihatdan inson tafakkurining darajasi bilan belgilanadi. Tafakkurning tor doirada shakllanishi, ya'ni provinsial tafakkur jamiyatning ijtimoiy, ilmiy va madaniy rivojiga jiddiy to'siq bo'lib xizmat qiladi. Hozirgi globallashuv sharoitida tafakkur provinsializmini bartaraf etish dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri hisoblanadi.

Kalit so'zlar: tafakkur, provinsializm, globallashuv, ma'naviyat, ilmiy fikrlash, intellektual rivojlanish, fikrlash fenomeni, mustaqil fikrlash.

WAYS TO ESCAPE PROVINCIALISM OF THOUGHT: THEORETICAL-ANALYTICAL APPROACH

Abstract. The article analyzes the phenomenon of provincialism of thinking as a philosophical problem that negatively affects the development of social consciousness. The author examines the socio-historical foundations of this phenomenon, its manifestations in contemporary society, and the main ways to overcome it from the perspective of social philosophy. The study substantiates that the development of the education system, the formation of an open intellectual environment, and the improvement of spiritual and moral culture play a decisive role in overcoming the provincialism of thinking. The conclusions of the article emphasize the importance of developing an open and dynamic mode of thinking for enhancing the intellectual potential of society.

Keywords: thinking; provincialism; globalization; spirituality; scientific thinking; intellectual development; phenomenon of thinking; independent thinking.

Kirish. Jamiyat taraqqiyoti tarixiga nazar tashlansa, uning barqaror yoki sekin rivojlanishi ko'p jihatdan inson tafakkurining holati bilan bog'liq ekanini ko'rish mumkin. Tafakkur ijtimoiy hayotni anglash, baholash va o'zgartirishning asosiy vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Shu ma'noda tafakkurning cheklangan shaklda qolib ketishi jamiyat taraqqiyoti uchun jiddiy muammo hisoblanadi.

Hozirgi davrda bunday holat ko'pincha tafakkur provinsializmi tushunchasi orqali ifodalanadi. Tafakkur provinsializmi insonning voqelikni anglashda mahalliy tajriba, an'ana yoki tor ijtimoiy muhit doirasi bilan cheklanib qolishi, umuminsoniy tajriba va global intellektual yutuqlarga nisbatan befarq yoki ehtiyotkor munosabatda bo'lishi bilan xarakterlanadi [1].

Bu holat nafaqat shaxsning intellektual rivojiga, balki jamiyatning ma'naviy va innovatsion salohiyatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli tafakkur provinsializmini falsafiy jihatdan tahlil qilish va uni bartaraf etish yo'llarini asoslash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tafakkur provinsializmi tushunchasining mohiyati, uning ijtimoiy-tarixiy va ma'naviy ildizlari tahlil etgan olimlarimiz, xususan, J. Baron, - tanqidiy fikrlash va kognitiv barqarorlik orqali provinsializmni yengish imkoniyati sifatida ko'rsatadi. G.O'tamuradova "provinsial fikrlashga qarshi kurashda ijodiy fikrlashning ahamiyati va uning rivojlantirish usullari" sifatida ta'kidlagan. S. Siddiqova esa "tanqidiy fikrlashni rivojlantirish orqali provinsializmga qarshi kurash yo'llari" sifatida tahlil etadi. J. Xudoyqulov esa "ta'lim orqali global va kreativ fikrlashni rivojlantirish yo'llari" ekanligini asoslab bergan. Anonymous esa "tanqidiy va fanlararo fikrlash modellari orqali provinsializmni yengish yo'llari" sifatida e'tirof etgan.

Tahlillarning umumiy xulosasiga asosan quyidagilarni ta'kidlash mumkin:

Birinchidan, kognitiv psixologik tahlil – provinsializmning ichki sabablari va kognitiv xatolar; ikkinchidan, pedagogik va ta'limiy tahlil – tanqidiy fikrlashni rivojlantirish orqali provinsializmga qarshi kurash; uchinchidan, fanlararo va integrativ yondashuv – global bilimlar va fanlararo sintez orqali fikrlashni kengaytirish; to'rtinchidan, ijodiy fikrlash – globallashuv va innovatsiya asosida mahalliy fikrlardan chiqish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tafakkur provinsializmi fenomeni nazariy-ilmiy jihatdan o'rganildi hamda uni bartaraf etish yo'llari tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida ijtimoiy-gumanitar fanlarga xos bo'lgan quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi.

Jumladan, nazariy tahlil va sintez metodi orqali tafakkur provinsializmi tushunchasining mazmun-mohiyati, uning ijtimoiy tafakkurda namoyon bo'lish shakllari va sabablari ilmiy manbalar asosida tahlil qilindi hamda umumiy xulosalar shakllantirildi.

Tarixiy-mantiqiy yondashuv metodi yordamida esa provinsial tafakkurning shakllanish jarayoni, uning tarixiy ildizlari va jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq jihatlari o'rganildi. Bu metod tafakkurdagi cheklanganlik va mahalliylik omillarining evolyutsiyasini anglash imkonini berdi.

Shuningdek, qiyosiy tahlil metodi qo'llanilib, turli jamiyatlar va madaniy makonlarda global tafakkur hamda provinsial tafakkur o'rtasidagi farqlar solishtirildi. Natijada tafakkurni yangilashda ta'lim, madaniyat va axborot makonining roli aniqlandi.

Tadqiqot davomida induksiya va deduksiya metodlari asosida xususiy holatlardan umumiy xulosalar chiqarildi hamda umumiy nazariy qoidalar asosida aniq tavsiyalar ishlab chiqildi.

Bundan tashqari, falsafiy-aksiologik yondashuv orqali tafakkur provinsializmining qadriyatlar tizimiga ta'siri tahlil qilindi va ochiq, tanqidiy hamda global fikrlash madaniyatini shakllantirish zarurati asoslandi.

Qo'llanilgan mazkur metodlar majmuasi tadqiqot maqsadiga erishish, ilmiy xulosalarning xolisligi va asosliligini ta'minlashga xizmat qildi.

Tahlil va natijalar. Tafakkur provinsializmi tushunchasi – ilmiy adabiyotlarda “provinsializm” atamasi ko'pincha madaniy yoki ijtimoiy cheklanganlik ma'nosida qo'llaniladi. Ijtimoiy falsafa nuqtayi nazaridan tafakkur provinsializmi inson ongining muayyan holati bo'lib, u fikrlash jarayonining o'z-o'zini cheklashi bilan tavsiflanadi. Bunda inson o'z dunyoqarashini yagona to'g'ri mezon sifatida qabul qilib, boshqa tafakkur modellarini ikkinchi darajali deb baholaydi.

M.Mamardashvili o'zining “Fikrlash fenomeni” nomli kitobida ifoda etganidek: “Tafakkur provinsializmi esa shaxs yoki ijtimoiy guruhning dunyoqarashi mahalliy tajriba bilan cheklanib qolishi, umuminsoniy yoki global qarashlarni inkor etishi bilan tavsiflanadi” [2]. Shuningdek, K.Poppening “Ochiq jamiyat va uning dushmanlari” kitobida tafakkur provinsializmiga quyidagicha ta'rif berib o'tgan. Ya'ni, “Falsafiy nuqtayi nazardan, tafakkur provinsializmi dogmatizm va konservatizm bilan uzviy bog'liq bo'lib, yangilanishga qarshi ichki qarshilikni yuzaga keltiradi. Bu esa intellektual inqirozga olib kelishi mumkin” [3].

Tafakkur provinsializmining ijtimoiy sabablariga ba'zi bir omillar ta'sir ko'rsatadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, tafakkur provinsializmining shakllanishi bir qator ijtimoiy omillar bilan bog'liq. Jumladan, ta'lim jarayonida tayyor bilimlarni o'zlashtirishga ortiqcha e'tibor qaratilib, mustaqil fikrlash va bahs madaniyati yetarli darajada rivojlantirilmaligi ushbu holatni kuchaytiradi.

Shuningdek, axborot makonining biryoqlama bo'lishi, turli nuqtayi nazarlarni solishtirib tahlil qilish imkoniyatining cheklanganligi ham tafakkur doirasini tor aylantirib qo'yadi[3]. Natijada inson o'z qarashlarini mutlaq haqiqat sifatida qabul qilishga moyil bo'ladi.

Tafakkur provinsializmining vujudga kelishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

- ta'lim tizimida tanqidiy fikrlashga yetarli e'tibor berilmasligi;
- ilmiy va madaniy aloqalarning cheklanganligi;
- axborot makonining yopiqligi;
- an'anaviy fikrlash usullarining mutlaqlashtirilishi [4].

Ayniqsa, ta'lim tizimida reproduktiv bilim ustuvor bo'lib, ijodiy va mustaqil fikrlash yetarlicha rivojlantirilmasa, provinsial tafakkur mustahkamlanib qoladi.

Tafakkur provinsializmini bartaraf etish yo'llari:

Falsafiy tahlil asosida tafakkur provinsializmini yengish quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirilishi mumkin, deb hisoblaymiz.

Birinchidan, ta'lim tizimida tanqidiy fikrlash va erkin mulohaza madaniyatini shakllantirish zarur. Ta'lim jarayoni shaxsni tayyor xulosalarga emas, balki mustaqil xulosa chiqarishga yo'naltirishi lozim.

Zamonaviy ta'lim tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Xususan, tanqidiy fikrlash, tahlil va sintez ko'nikmalarini shakllantirish tafakkur provinsializmini yengishda muhim omil hisoblanadi[5].

Ikkinchidan, milliy tafakkurni global falsafiy meros bilan uyg'unlashtirish muhim

ahamiyatga ega. Bu milliylikni inkor etish emas, balki uni keng intellektual makonga olib chiqishni nazarda tutadi.

Xalqaro ilmiy hamkorlik, akademik mobillik va xorijiy tajribalarni o'rganish tafakkur doirasini kengaytiradi. Bu esa mahalliy cheklanganlikdan chiqishga xizmat qiladi[6].

Uchinchidan, axborotni tahlil qilish, turli manbalarni qiyoslash va baholash qobiliyatini rivojlantirish zarur. Axborot madaniyati shakllanmagan jamiyatda tafakkur provinsializmi mustahkamlanib qolishi mumkin.

Axborotni tanlab qabul qilish, manbalarni tahlil qilish va soxta ma'lumotlarni farqlay olish qobiliyati tafakkur provinsializmini bartaraf etishda muhim ahamiyatga ega.

To'rtinchidan, falsafiy bilimlar insonni keng qamrovli fikrlashga undaydi. Umuminsoniy qadriyatlar asosida tarbiyalangan shaxs provinsial tafakkurdan yiroq bo'ladi [7].

Xulosa. Tafakkur provinsializmi jamiyat taraqqiyotini sekinlashtiruvchi salbiy omil hisoblanadi. Uni bartaraf etish kompleks yondashuvni talab qiladi. Ta'lim tizimini isloh qilish, ilmiy va madaniy ochiqlikni ta'minlash, axborot madaniyatini yuksaltirish hamda ma'naviy tarbiyani kuchaytirish orqali tafakkur provinsializmini yengish mumkin. Bu esa o'z navbatida jamiyatning intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Tafakkur provinsializmi ijtimoiy taraqqiyotni cheklovchi falsafiy muammo hisoblanadi. Uning bartaraf etilishi ta'lim, axborot muhiti va ma'naviy tarbiya tizimini kompleks rivojlantirish bilan uzviy bog'liq. Tafakkurning ochiq va dinamik shaklini shakllantirish jamiyatning intellektual salohiyatini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Gadamer X.G. Haqiqat va usul. – Moskva: Progress, 1988. 126-6et.
2. Mamardashvili M. Fikrlash fenomeni. – Tbilisi, 1991. 138-6et.
3. Popper K. Ochiq jamiyat va uning dushmanlari. – Moskva: Feniks, 1992. 242-6et.
4. Bekmurodov M.B. Ijtimoiy tafakkur va modernizatsiya. – Toshkent: Fan, 2015. 194-6et.
5. Jurayev D. Ta'lim falsafasi. – Toshkent: Universitet, 2018. 262-6et.
6. Kastels M. Axborot asri. – Moskva: GU VSHE, 2000. 168-6et.
7. Forobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Meros, 1993. 146-6et.
8. Bekmurodov M. O'zbek mentaliteti. – Toshkent, 2001. – 95 b.
9. Erkeyev A. Ma'naviyat va taraqqiyot. – T.: Ma'naviyat, 2009. –B. 414.
10. Мункеева Р.Б., Серебрякова Ю.А. Понятие “национального характера”// Вестник Бурятского государственного университета. Педагогика. Филология. Философия., 2018, №3. – С. 33.
11. Котенёва А. В. Духовные ценности как фактор психологической защищенности личности. // Вестник Костромского государственного университета, 2008, № 4. – С. 38-44.

AXLOQIY VA ESTETIK MADANIYATNING DIALEKTIK ALOQADORLIGI HAMDA YOSHLAR MA'NAVY KAMOLOTINI TA'MINLASHDAGI FALSAFIY ASOSLARI

Sunatov Dilshod Hoshimovich

Qarshi davlat universiteti dotsenti
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

sunatov_d@bk.ru

ORCID 0009-0003-8044-3687

UDK 17:7:316

Annotatsiya. Zamonaviy globallashtirish sharoitida yuz berayotgan ijtimoiy, madaniy va axborot jarayonlari yoshlar ongiga bevosita ta'sir ko'rsatib, ularning axloqiy va estetik qarashlari, qadriyatlar tizimi hamda hayotiy pozitsiyasini belgilashda muhim omilga aylanmoqda. Axloqiy va estetik madaniyatning uzviy birligi va o'zaro ta'sir mexanizmlarini, yoshlarning axloqiy-estetik madaniyatini yuksaltirish vositalarini falsafiy jihatdan tahlil qilish va o'rganish dolzarb ilmiy muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu sababli mazkur maqolada ilmiy bilishning tarixiylik va mantiqiylik, qiyosiy tahlil, tizimli yondashuvlar kabi usullaridan foydalanilgan holda axloqiy-estetik madaniyat ijtimoiy reallikning tarkibiy qismi sifatida rivojlanib boruvchan tizim ekanligi, axloqiy va estetik madaniyatning o'zaro aloqadorligi, mazmuni, tuzilishi, rivojlanish mexanizmlari, shuningdek shaxsning jamiyat axloqiy tajribalarini egallash va ulardan o'z tajribalarida foydalanish, o'z-o'zini muntazam takomillashtirib borish singari jihatlarni qamrab olishi tizimli ravishda tahlil qilingan va shular xususida mulohaza yuritilgan. Shu bilan bir qatorda, san'at,

adabiyot, ommaviy axborot vositalari va milliy-ma'naviy qadriyatlarining yoshlar axloqiy-estetik madaniyatini yuksaltirishdagi ahamiyati ochib berilgan. Tadqiqot natijalari axloqiy va estetik madaniyatning dialektik uyg'unligi yoshlarning ma'naviy kamolotini ta'minlashda muhim metodologik asos ekanligini ko'rsatadi hamda ularni tarbiyalashda kompleks yondashuv zarurligini asoslab beradi.

Kalit so'zlari: Axloqiy madaniyat, estetik madaniyat, dialektik aloqadorlik, axloqiy-estetik birlik, yoshlar ma'naviy kamoloti, ma'naviy tarbiya, ijtimoiy qadriyatlar, madaniy modernizatsiya.

THE DIALECTIC RELATIONSHIP OF MORAL AND AESTHETIC CULTURE AND THEIR PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS IN ENSURING THE SPIRITUAL MATURITY OF YOUTH

Abstract. In the context of contemporary globalization, ongoing social, cultural, and informational processes exert a direct influence on the consciousness of young people, becoming a significant factor in shaping their moral and aesthetic views, value systems, and life orientations. The philosophical analysis and examination of the intrinsic unity and interaction mechanisms of moral and aesthetic culture, as well as the means of enhancing the moral and aesthetic culture of youth, have therefore emerged as a pressing scholarly issue. Accordingly, this article employs such methods of scientific inquiry as historical and logical analysis, comparative analysis, and a systemic approach to examine moral and aesthetic culture as a dynamic and evolving component of social reality. The study systematically analyzes the interrelation, content, structure, and developmental mechanisms of moral and aesthetic culture, along with the individual's assimilation of society's moral experience, its application in personal practice, and continuous self-improvement. Furthermore, the article elucidates the role and significance of art, literature, mass media, and national spiritual values in enhancing the moral and aesthetic culture of youth. The research findings demonstrate that the dialectical harmony of moral and aesthetic culture constitutes a crucial methodological foundation for ensuring the spiritual development of young people and substantiate the necessity of a comprehensive approach to their moral and spiritual education.

Keywords: Moral culture, aesthetic culture, dialectical interrelation, moral-aesthetic unity, spiritual development of youth, moral education, social values, cultural modernization.

Kirish. Jamiyat mahsuli, ijtimoiy hayotning muhim mulki sifatida madaniyat – insoniyat ajdodlarining mehnati, bilimlari, dunyoqarashini o'zida aks ettiradi va ularni saqlab muntazam boyitib boradi. Madaniyatsiz jamiyat bo'lmaganidek, madaniyat ham jamiyatdan tashqarida mavjud bo'lmaydi. Murakkab ijtimoiy voqelik sifatida madaniyatning o'ziga xos xususiyati shundaki, u ijtimoiy hayotning vorisi sifatida qadriyatlarni to'playdi, ularni kelgusi avlodlarga yetkazib beradi. Insonlarning xatti-harakati, ya'ni ularning ijtimoiy faoliyati madaniy qadriyatlarni, mezonlarni qaror toptirishda asosiy vosita vazifasini, shuningdek, insonlarning ijtimoiy va shaxsiy munosabatlari, shaxslararo va guruhlararo aloqalari shaklida ham ifodalanadi. Bu esa madaniyat va axloqning aloqadorligini ko'rsatadi. Jamiyat tafakkurining yuksalishi bevosita axloqiy va estetik madaniyat bilan bog'liq bo'lib axloqiy va estetik madaniyat mushtarakligi shaxsning yetuk va izchil ma'naviy dunyoqarashini ifodalaydi. Axloqiy-estetik madaniyat ijtimoiy reallikning tarkibiy qismi sifatida hamisha o'zgarib, rivojlanib boruvchan tizimdir. Shuning uchun amaliy faoliyat uning hal qiluvchi muhim omili, strukturaviy elementlari o'rtasidagi aloqadorlikning sharti va usulini tashkil qiladi. Yaxlit tizimni tashkil etuvchi bu qismlar o'rtasidagi aloqadorlik axloqiy-estetik madaniyatni alohida hamda nisbiy mustaqil tuzilma sifatida qarab chiqishga imkon beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Axloqiy va estetik madaniyat uzviy aloqador bo'lib, ularning mohiyat-mazmuni har bir shaxs ma'naviyatini belgilovchi mezon ekanligida ham in'ikos etadi. Axloqan va estetik jihatdan barkamol inson o'z milliy qadriyatlari, marosim va udumlaridan, turmush va tafakkur tarzidan zavqlanadi, shuningdek, boshqa xalq va millatlar ma'naviy olamiga ham havas bilan beg'araz munosabatda bo'ladi, o'zining insonparvarlik tuyg'ularini ham namoyon etadi. Axloqiy-estetik madaniyat o'z-o'zidan yuzaga keladigan ma'naviy omil emas, balki vujudga kelgunga qadar bilim, ko'nikma, tajriba kabi omillar ta'sirida shakllanadi[1]. U hayotda ma'naviy asos vazifasini bajarib, jamiyatdagi kishilarning emotsional manfaat va ehtiyojlarini qondirish borasidagi faoliyatlarini nazorat qiladi. Demak, axloqiy-estetik madaniyat rivojlanishi uchun muayyan maqsadlar taraqqiyotiga xizmat qilishi kerak. Olim A.Sher "Axloqiy madaniyat shaxsning jamiyat axloqiy tajribalarini egallash va ulardan o'z tajribalarida foydalanish, o'z-o'zini muntazam takomillashtirib borish singari jihatlarni qamrab oladi; shu bilan shaxs axloqiy taraqqiyotining belgisi hisoblanadi hamda davlat va jamiyatdagi axloqiy darajani yuksaltirishga xizmat qiladi"[2], – deb ta'kidlaydi.

Olim B.Husanov axloqiy madaniyatning muhim tarkibiy qismi bo'lgan muomala madaniyati xususida: "Muomala shaxslararo munosabatning shunday ko'rinishi, uning yordamida odamlar bir-birlari bilan axloqiy, estetik, madaniy, siyosiy va ruhiy jihatdan aloqaga kirishadilar, ta'sir o'tkazadilar va ta'sirlanadilar. Shu boisdan muomala ijtimoiy kategoriya sifatida turmushning barcha sohalarida qo'llanish mohiyatiga ko'ra bevosita yoki bilvosita ishtirok etadi"[3], – deb izohlaydi. A.Ochildiyev "So'z va xatti-harakatlar birligida axloqiy madaniyat o'zini yorqin namoyon qiladi. Inson so'zda bir narsani qayd etib, amaliyotda o'zi unga rioya qilmasligi, xushmuomalalik, tavoze ortida g'arazli manfaatlar yotishidek holatlar axloqiy madaniyatda mazmun va shakl birligi, ular o'rtasidagi uyg'unlik alohida ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi"[4]. A.Sher axloqiy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lgan etiket xususida to'xtalib o'tadi. Etiketning mohiyatini tushuntirib, faylasuf: "Etiket – takallufning mayda-chuyda jihatlarigacha ishlab chiqilgan odob qoidalarini sifatida ijobiy, kishining ko'zini quvontiradigan muomala hodisasi. Lekin ayni paytda, u asl axloqiy asosini yo'qotgan majburiy mulozamat tarzida ham namoyon bo'ladi: etiket qoidalarini bajarayotgan kishi aslida o'z xohish-ixtiyoriga qarshi ish ko'rayotgan bo'lishi ham mumkin"[5], – degan fikrni bildiradi. Estetik madaniyatning nazariy asoslarini tadqiq etishda zamonaviy rus olimlari Y.Borev, Kagan, Bichkovlarning o'ziga xos yondoshuvini ko'rish mumkin. Bu tadqiqotlarda estetik madaniyatning taraqqiyoti bevosita estetik anglash tizimidagi tushunchalar va kategoriyalar bilan bog'liq tadqiq etiladi. Zamonaviy o'zbek olimi T. Mahmudov, estetik madaniyatning ma'naviy kamolot masalalari bilan bog'liqligi, jamiyatni modernizatsiya qilishda badiiy-estetik omillarning o'zni, nafosat falsafasi mezoniy tushunchalarining estetik madaniyat tizimidagi in'ikosi masalalarini tadqiq etar ekan, shaxsning estetik madaniyati ma'naviy yuksalish jarayonining muhim omili[6] sifatida ta'kidlaydi. Shuningdek, estetik tarbiyaning shaxs barkamolligidagi ahamiyati kabi masalalar bir qator estetik olimlar tomonidan tadqiq etilgan. M. Umarov teatr estetikasi, A. Sher estetik tarbiya masalalariga to'xtalar ekan, ularning estetik madaniyat bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. Shuningdek, O.G'aybullayev, Arzimatovalar o'z tadqiqotlaridagi estetik madaniyatning u yoki bu muammolarini tahlil etar ekan, uning nazariy asoslari xususida to'xtalib o'tishgan. Olima M.Nurmatova, N.Abdullayevlar "Axloqiy-estetik madaniyat" nomli uslubiy qo'llanmasida axloqiy va estetik madaniyatning o'zaro aloqadorligini tahlil qilib: "Jamiyat tafakkurining yuksalishi esa bevosita axloqiy va estetik madaniyat bilan bog'liq bo'lib axloqiy va estetik madaniyat mushtarakligi shaxsning yetuk va izchil ma'naviy dunyoqarashini ifodalaydi"[7],–deb ta'kidlaydilar.

Bugungi kunda yosh avlod dunyoqarashida milliy qadriyatlarga sodiqlik tuyg'ularini shakllantirish orqali ta'lim bilan tarbiyaning uzviyligini ta'minlash dolzarb masalalardan biriga aylangan. Chunonchi, O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrdagi O'RQ-637-sonli "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida jismonan va aqlan sog'lom, estetik boy dunyoqarashga ega bo'lgan yoshlarni tarbiyalashga doir vazifalarning alohida ko'rsatib o'tilganligi shaxs estetik madaniyati sohasini jiddiy tadqiq qilishni taqozo etadi. Bu esa axloqiy-estetik madaniyatni uzviy bog'liq holda tadqiq etish zaruriyatini keltirib chiqarmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot davomida qo'yilgan maqsadga erishish uchun natijani ideal, aqliy kutish, buning uchun ilmiy va kognitiv harakatlarni amalga oshirish talab etiladi. Axloqiy va estetik madaniyatga avvalo, tarbiya va o'z-o'zini tarbiya qilish mahsuli sifatida qarash lozim. Zero, bunday shaxs turli ijtimoiy muhit ta'siri va favqulodda sodir bo'ladigan hodisalar zarbidan o'zini yo'qotib qo'ymaydi, o'z o'zni va ijtimoiy mohiyatini anglab yetadi va o'ziga tegishli xulosani chiqaradi. Shuning barobarida, muomala odobi shaxsni, eng avvalo, shirinsuxanlilik, kamsuqumlik, bosiqlik, xushfe'llilik singari axloqiy me'yorlarda namoyon qiladi. Qo'yilgan muammoning yechimini topishda ilmiy bilishning analiz va sintez, umumlashtirish, tarixiylik va mantiqiylik kabi usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Mamlakatimiz oldida eng buyuk maqsad jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, barcha sohalarida chuqur sifat o'zgarishlarini amalga oshirish, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hayotni modernizatsiya hamda isloh etishdan iboratdir. Mazkur maqsadni ro'yobga chiqarish fuqarolarda, ayniqsa, o'sib kelayotgan yosh avlod tafakkur o'zgarishlarini amalga oshirish, ularning ijtimoiy faolligini ko'tarish, ma'naviy madaniyatini

yuksaltirish, pirovard natijada kishilarda jamiyatda sodir bo'layotgan voqea-hodisalarga mas'ullik hissini shakllantirish asosida yuz bermoqda. Demak, ma'naviyat Yangi O'zbekistonni barpo etishda, yoshlarimizning haqiqiy Vatan o'g'lonlari bo'lib voyaga yetishlarida va boshqa jihatlarida bosh omil bo'lib hisoblanar ekan, bugungi kunda yoshlarimiz ongiga bir necha asrlarga teng boy ma'naviy merosimizni singdirishimiz va albatta, bugungi globallashuv jarayonida milliy ma'naviyatimizga tahdid solayotgan buzg'unchi g'oyalarga qarshi kurashda bu boy ma'naviy merosimizdan unumli foydalanishimiz lozim. Zero, Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev: "Ma'lumki, bugun dunyoda keskin kurash va raqobat hukm surmoqda, manfaatlar to'qnashuvi kuchaymoqda. Globallashuv jarayonlari insoniyat uchun beqiyos yangi imkoniyatlar bilan birga kutilmagan muammolarni ham keltirib chiqarmoqda. Milliy o'zlik va ma'naviy qadriyatlarga qarshi tahdid va xatarlar tobora ortmoqda. Faqat o'zini o'ylash, mehnatga, oilaga yengil qarash, iste'molchilik kayfiyati turli yo'llar bilan odamlar, ayniqsa, yoshlar ongiga ustamonlik bilan singdirilyapti. Terrorizm, ekstremizm, transmilliy va kiberjinoyatchilik, odam savdosi, narkotrafik kabi tahdidlar xavfi oshib bormoqda. Ba'zi hududlarda atayin beqarorlik yuzaga keltirilib, norozilik kayfiyati avj oldirilmog'ida. Bunday tahlil va vaziyatda hushyor va ogoh bo'lib, xalqimizning tinchligi, mamlakatimiz manfaatlarini o'ylab yashash zarur"[8], – deb bejiz ta'kidlamagan edilar. Yuksak ma'naviyatli jamiyat qurish va jahon hamjamiyatiga kirib borish ko'p jihatdan axloqiy-estetik madaniyatning taraqqiyoti va mustahkamlanishiga bog'liqdir. Bunda san'atning muhim o'rni bor. Haqiqiy san'at asarlari, estetik qadriyatlar inson axloqini poklantirishga, axloqiy-estetik madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Prezident Shavkat Mirziyoyev: "Adabiyot, san'at va madaniyat yashasa, millat va xalq, butun insoniyat bezavol yashaydi"[9], – degan edilar. Adabiyot va san'at yosh avlodni ma'naviy-estetik ruhda tarbiyalashda muhim sanaladi. Shuningdek, Prezident Sh.Mirziyoyev: "Yoshlarni san'at maskanlariga, xususan, teatr va muzeylar, konsert tomoshalariga muntazam jalb etish, o'zbek va jahon madaniyatining eng sara namunalaridan bahramand etish orqali ularning ma'naviy-axloqiy, estetik didi va madaniy darajasini yanada yuksaltirish"[10], hozirgi avlodni ma'naviy tarbiyalashning asosi bo'lmog'i kerakligini rasmiy Qarorlarda ham belgilab bergan edilar.

San'at, ayniqsa, she'riyat, musiqaning ruhiy hayot in'ikosi ekanligini hamda uning kishilarga chuqur ta'sir etish xususiyatlari haqida so'z borganda, hayotdan zavqlanish, ehtirosli kayfiyatni kechiradi. Arastu musiqaning inson estetik madaniyati yuksalishidagi ahamiyatini ta'kidlar ekan, u musiqaning jamiyatdagi ijtimoiy-ma'naviy vazifalariga alohida e'tibor qaratadi: birinchidan, musiqa tarbiya uchun zarur; ikkinchidan, inson ruhini poklantiradi; uchinchidan, tarang faoliyatdan chiqib, dam olishga chorlovchi intellektual ovutish vazifasini o'taydi; to'rtinchidan, davolaydi va ko'ngilni ochadi; beshinchidan, rahm va qo'rquvdan forig' etib, inson ko'ngilini ko'tarib, unga rohat baxsh etadi[11]. Forobiy "Musiq haqida katta kitob" asaridagi fikrlarni ta'kidlamoq kerak. Forobiy musiqaning uch turi mavjudligi, biri insonga rohat-farog'at bag'ishlaydi, ikkinchisi his-tuyg'ularni qo'zg'aydi, uchinchisi esa kishini o'ylash, fikrlashga undaydi, xullas, inson ma'naviyatini boyitishini aytib o'tadi.

Umuman, shaxsda axloqiy-estetik madaniyatni takomillashtirishda barcha san'at turlarining roli, o'rni va ahamiyati, ta'sir etish doirasi, imkoniyatlari cheksiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 2-fevral "Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida", 2023-yil 30-avgust "O'zbek milliy maqom san'atini yanada rivojlantirish va soha vakillari faoliyatini qo'llab-quvvatlash choralari to'g'risida"gi Qarori, 2020-yil 26-may "Madaniyat va san'at sohasining jamiyat hayotidagi o'rni va ta'sirini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni san'at sohasini yanada taraqqiy topishiga yordam berdi. Prezident Sh.Mirziyoyevning adabiyot, san'at va madaniyat bo'yicha Farmonlari ma'naviyat va ma'rifatning inson kamoloti, barkamol avlod tarbiyasida qanchalik katta ahamiyatga ega ekanligidan dalolatdir.

Hozirgi kunda shaxs axloqiy-estetik madaniyatiga ta'sir etuvchi eng kuchli zamonaviy vositasi sifatida ommaviy axborot vositalari e'tirof etilmoqda. Ommaviy axborot vositalari jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab olishi, davlat siyosatini odamlar ongiga

yetkazishi, inson – jamiyat davlat o'rtasidagi vositachi rolini bajarishi, shaxs va jamiyat manfaatlarini himoya qilishi bilan katta ahamiyatga ega. Shuningdek, inson va jamiyatning tarixiy taraqqiyoti, milliy va umuminsoniy qadriyatlar jahonda siyosiy, ijtimoiy iqtisodiy, ma'naviy sohada ro'y berayogan yangiliklar ommaviy axborot vositalari orqali yoritiladi. Odamlar ongiga singdiriladi. Shu nuqtayi nazardan aytish mumkinki, ommaviy axborot vositalari alohida olingan shaxsning dunyoqarashini ma'naviy olamini shakllantirish, jamoatchilik fikrini qaror toptirish vazifasini bajaradi.

Axloqiy-estetik madaniyatni yuksaltirishda axloqiy-estetik qadriyatlar ham alohida o'rin tutadi[12]. Axloqiy qadriyatlar har bir kishi, millat, elat, xalqning iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, ma'naviy-madaniy, kundalik maishiy turmush faoliyatida nisbatan turg'un, barqarorlik kasb etib, o'zligini bildirib, namoyon etib nihoyatda qadrlanadigan, ardoqlanadigan yuksak darajada shakllangan axloqiy sifat va fazilatlarining muayyan tizimidan iborat. Ularga insonparvarlik, jamoatchilik, adolat, qonuniylik, vatanparvarlik, xushmuomalalik va odoblilik, oddiylik va kamtarlik, halollik va rostgo'ylik, ochiq ko'ngillik va mardlik, saxiylilik va muruvvatlilik, o'zaro hurmat, do'stona munosabat, samimiylik, sabr-qanoat, hayolilik va pokizalik, homiylik va saxovat, fidoyilik, sadoqat, mehr-muhabbat, mehnatsevarlik, sihat-salomatlik, jasurlik kabilar kiradi. Ajdodlar tomonidan qoldirilgan ma'naviy-axloqiy meros insonning axloqiy kamolotini shakllantirishga qaratilgan minglab nasihatnomalar millat ma'naviyatining sarchashmasi bo'lgan axloqiy qadriyatlar sifatida yangicha mazmundagi ma'naviy-axloqiy hayotni qaror toptirishga xizmat qiladi. Prezident Sh.Mirziyoyev: "Umummilliy harakatga aylanib borayotgan "Yangi O'zbekiston" g'oyasi zahirida ana shunday ulug' ajdodlarimiz, umuman olganda, milliy tariximizda Birinchi va Ikkinchi uyg'onish davrlariga asos solgan alloma bobolarimizning orzu-intilishlari va armonlari ham mujassam, desak, adashmagan bo'lamiz"[13], – degan edi.

Shaxsda axloqiy-estetik madaniyatni shakllantirish bugungi kunning dolzarb masalasi va barchamiz bunga birdek mas'ulmiz. Maqsadga erishish uchun esa mavjud imkoniyatlar va vositalardan samarali foydalanish talab etiladi.

Xulosa va takliflar. Yuqorida bildirilgan fikrlarga tayanib xulosa qiladigan bo'lsak, *birinchidan*, insonning o'ziga, o'zining salohiyatiga va kuch-quvvatiga, o'z hayotining egasi o'zi ekaniga ishonishi jamiyat kelajagi uchun g'oyatda muhim. Bunday ishonch odamga madad va quvvat beradi, ertangi kunga dadil intilib, yashashga undaydi; *ikkinchidan*, yoshlarning jamiyat hayotidagi o'zgarishlarni anglash va farqlashi, ijobiy jihatlarni e'tirof etishi ham muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, ular o'zlarida zamonaviy talablarga mos keluvchi layoqat va ko'nikmalarni shakllantirib borishi zarur. Shu bois xalqimizning milliy-ma'naviy qadriyatlarini o'rganish, jarayonlarga ta'sirini tadqiq etish mamlakat taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi; *uchinchidan*, milliy iqtisodiyotimiz zamonaviy rivojlangan davlatlar iqtisodiyoti darajasiga yetishi uchun ham iqtisodiyotga ta'sir etadigan barcha ijtimoiy-ma'naviy omillarni o'rganish, ijobiy qadriyatlarimizni rivojlantirish, salbiy illatlar va qarashlarni bartaraf etib borish kerak. Shundagina, mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlashga qaratilgan kompleks yondoshuv shakllanib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sunatov D. H. The effect of globalization and localization of moral consciousness on cultural space //Актуальные вопросы гуманитарных наук: теория, методика, практика. – 2022. – С. 105-112.
2. А.Шер. Ахлоқшунослик. Дарслик. –Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2010, –Б. 304.
3. Хусанов Б., Ғуломов В. Муомала маданияти. –Тошкент: Иқтисод-молия, 2009. –Б. 57.
4. Очилдиев А. Маданият фалсафаси. –Тошкент: Мухаррир, 2010. – Б. 34.
5. А.Шер. Ахлоқшунослик. Дарслик. –Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2010. –Б. 307.
6. Махмудов Т. Эстетика и духовные ценности. – Ташкент: "Шарқ" нашриёти, 1993. – 286 с.; Махмудов Т. Мустақиллик ва маънавият. –Тошкент: Шарқ, 2001. – 160 б.; Махмудов Т., Петров В. Вопросы методологии эстетического анализа искусства. –Ташкент: Фан, 2006.– 48 с.
7. М. Нурматова, Н. Абдуллаева. Ахлоқий ва эстетик маданият.–Тошкент: Университет.–В.6.

8. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2021-yil 19-yanvar kuni ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish, bu borada davlat va jamoat tashkilotlarining hamkorligini kuchaytirish masalalari bo'yicha o'tkazilgan videoselektor yig'ilishida so'zlagan nutqidan. (<https://president.uz/oz/lists/view/4089>)

9. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2018-yil 7-avgustdagi "O'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotini xalqaro miqyosda o'rganish va targ'ib qilishning dolzarb masalalari" mavzusidagi xalqaro konferentsiya ishtirokchilariga yo'llagan tabrik nutqidan. (<http://m.xabar.uz/uz/madaniyat/shavkat-mirziyoyev-adabiyot-sanat-va>)

10. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 31-maydagi "Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirish va takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qaroridan. (<https://president.uz/oz/lists/view/584>)

11. Аристотель. Этика. –М.: Издательство АСТ, 2021. – 123 с.

12. Sunatov Dilshod Hoshimovich. (2023). INTERRELATIONSHIP OF CULTURAL SPACE AND PARADIGMS OF MORAL CONSCIOUSNESS. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 11(9), 218–226.

13. <https://tuit.uz/post/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyev>

KAMBAG'ALLIK: XUSUSIYATLARI VA TURKUMLASH TAMOYILLARI

Berdiyev Bobir Raxmatovich

Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar instituti tadqiqotchisi

UDK 364.662.

Annotatsiya. Maqolada kambag'allik ijtimoiy-iqtisodiy hodisa sifatida kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi. Kambag'allikning namoyon bo'lish xususiyatlari, uni turkumlashtirish mezonlari va klassifikatsiya tamoyillari ilmiy-nazariy jihatdan yoritiladi. Kambag'allikni faqat daromad kamligi yoki moddiy yetishmovchilik bilan cheklab bo'lmastligini, u ijtimoiy tengsizlik, ta'lim va sog'liqni saqlash imkoniyatlarining cheklanganligi, madaniy resurslarga kirish darajasi hamda shaxsning ijtimoiy hayotdagi ishtiroki bilan uzviy bog'liq ekanligi asoslanadi. Shu nuqtai nazardan, mutlaq va nisbiy kambag'allik tushunchalarining farqli jihatlari, ularni aniqlash mezonlari hamda zamonaviy ijtimoiy siyosatdagi o'rni tahlil qilinadi. Merosi (avloddan-avlodga o'tuvchi) kambag'allikning ijtimoiy stratifikatsiya jarayonlari bilan bog'liqligi, uning jamiyat taraqqiyotiga ta'siri ko'rsatib o'tiladi. Shuningdek, kambag'allikni baholashda ko'p o'lchovli yondashuvning ahamiyati, jumladan, daromad, bandlik, ta'lim, sog'liq, yashash sharoiti va ijtimoiy kapital kabi omillarni hisobga olish zarurligi ilmiy dalillar asosida yoritiladi. Maqolada kambag'allikni turkumlashda iqtisodiy, ijtimoiy va demografik mezonlar bilan bir qatorda, hududiy va madaniy xususiyatlarni ham inobatga olish lozimligi ta'kidlanadi. Xulosa qismida esa kambag'allikni qisqartirish bo'yicha samarali ijtimoiy siyosat yuritish uchun uning mazmuni va turlarini chuqur ilmiy anglash muhim ahamiyat kasb etishi qayd etiladi.

Kalit so'zlar: kambag'allik, turkumlash, tamoyillar, nisbiy kambag'allik, ko'p o'lchovli kambag'allik.

POVERTY: FEATURES AND PRINCIPLES OF CLASSIFICATION

Abstract. The article examines poverty as a complex socio-economic phenomenon through a comprehensive approach. It analyzes the characteristics of poverty manifestation, as well as the criteria and principles of its classification from a scientific and theoretical perspective. The author argues that poverty cannot be limited solely to low income or material deprivation; rather, it is formed through the interaction of economic, social, cultural, and philosophical factors. Poverty is closely connected with social inequality, limited access to education and healthcare, restricted cultural resources, and the level of an individual's participation in social life. From this standpoint, the differences between absolute and relative poverty, their identification criteria, and their role in modern social policy are examined. The article also discusses inherited (intergenerational) poverty and its relationship with processes of social stratification, highlighting its impact on societal development. Furthermore, the importance of a multidimensional approach to poverty assessment is emphasized, including the consideration of such factors as income, employment, education, health, living conditions, and social capital. The study underlines that, in addition to economic, social, and demographic criteria, regional and cultural characteristics should also be taken into account when classifying poverty. In conclusion, it is noted that a deep scientific understanding of the nature and types of poverty is essential for developing effective social policies aimed at poverty reduction.

Keywords: poverty, classification, principles, relative poverty, multidimensional assessment.

Kirish. Kambag'allik hodisasi insoniyat tarixining barcha davrlarida mavjud bo'lgan murakkab ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy jarayon sifatida, zamonaviy davrda ham o'zining yangi ko'rinishlari va texnologik mazmuni bilan ijtimoiy tafakkur markazida turibdi. Kambag'allikni faqat iqtisodiy mezonlar orqali emas, balki insonning ma'naviy salohiyati,

texnologik savodxonligi va ijtimoiy ong darajasi bilan ham baholash lozim. Chunki kambag'allik insonning moddiy hayot sharoitidagi qiyinchilik emas, balki uning ichki dunyosidagi imkoniyatlar to'siqlari va ijtimoiy tizimdagi nomutanosibliklarning aksidir. Bu masalada turli olimlar o'z ilmiy qarashlarini ilgari surib, kambag'allikni aniqlash, tasniflash va uni bartaraf etish tamoyillarini falsafiy va texnologik nuqtai nazardan tahlil etganlar.

Mavzuga doir adabiyotlarning tahlili. M.Pardayev "Kambag'allikni qisqartirish va iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha xorijiy mamlakatlar tajribasi" asarida "Yaponiyada kambag'allikni kamaytirish faqat moddiy yordamlar bilan emas, balki insonda intizom, ijtimoiy ong va mehnatsevarlikni shakllantirish orqali amalga oshirilgan" [1] deb yozadi. U Yaponiyaning tajribasini tahlil qilib, "axloqiy intizom texnologiyasi"ni kambag'allikka qarshi kurashda asosiy vosita sifatida talqin etadi. Bu fikr chuqur falsafiy asosga ega: kambag'allikni yo'qotish uchun insonning ongini o'zgartirish, mehnatni qadriyat sifatida anglash zarur. Tanqidiy nuqtai nazardan, M.Pardayevning qarashlari global miqyosda ijobiy, ammo ular "raqamli tafakkur" va "zamonaviy texnologik ong"ning ijtimoiy adolatdagi rolini yetarlicha aks ettirmaydi. B.Mardonov o'zining "Postindustrial jamiyatda kambag'allikni aniqlash tartibi" asarida "kambag'allikni postindustrial sharoitda faqat moddiy ko'rsatkichlar orqali aniqlab bo'lmaydi; bu insonning ma'naviy va intellektual imkoniyatlari darajasi bilan belgilanadi" [2] deb yozadi. Muallif kambag'allikni "xizmatlar sifati, ta'lim va sog'liq imkoniyatlaridan foydalanish, insonning ijtimoiy aloqalar darajasi" orqali aniqlashni taklif qiladi. Unga ko'ra, kambag'allik texnologik jarayonlarga moslashuv darajasining pastligi bilan ham o'lchanadi. Bu yondashuv zamonaviy raqamli iqtisodiyot konsepsiyasiga to'liq mos keladi, chunki u kambag'allikni insonning "ma'naviy-intellektual resurslaridan foydalana olmasligi" bilan bog'laydi. Ammo Mardonov modelida "ijtimoiy hissiyotlar va ruhiy ehtiyojlar" tahlili yetarlicha aniqlikda yoritilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi: maqolada kambag'allikning sabablari,oldini olish yo'llarini ilmiy asoslashda analiz, sintez, umumlashtirish, taqqoslash,kuzatish kabi usul va usullardan,tarixiylik,mantiqiylik va oyektivlik prinsiplaridan foydalanildi.

Natijalar va muhokama.Kambag'allik namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari uning ko'p qirrali mohiyati va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga bog'liqligidan dalolat beradi. U faqat daromadning pastligi bilan belgilanmay, balki insonning ijtimoiy tizimdagi o'rni, madaniy imkoniyatlari va huquqiy maqomi bilan ham bevosita uzviydir. P.Taunsend ta'kidlaganidek, "kambag'allik – bu insonlarning jamiyatda qabul qilingan minimal turmush standartlariga erishish imkoniyatidan mahrumligi bilan belgilanadi". [3] Shu bois kambag'allikning namoyon bo'lishi ko'p hollarda nisbiy va mutlaq shakllarda kuzatiladi. Mutlaq kambag'allik minimal ehtiyojlarning qondirilmaligi bilan bog'liq bo'lsa, nisbiy kambag'allik insonlarning ijtimoiy muhitdagi boshqa guruhlar bilan qiyosiy imkoniyatlariga asoslanadi.

Kambag'allikni turkumlashtirish mezonlari iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy omillarni qamrab oladi. Dj.Foster va A.Sen tomonidan ishlab chiqilgan ko'p o'lchovli kambag'allik indeksi ushbu jarayonning nazariy asosini belgilab beradi. Ularning fikricha, "kambag'allikni to'liq anglash uchun faqat daromad darajasini emas, balki sog'liq, ta'lim, yashash sharoiti va inson erkinliklarini ham hisobga olish zarur". [4] Demak, kambag'allikni turkumlashtirish faqat iqtisodiy ko'rsatkichlar emas, balki ijtimoiy imkoniyatlarning ham kengaytirilgan tizimiga asoslanishi lozim. Namoyon bo'lish tamoyillari nuqtai nazaridan kambag'allikning asosiy belgilaridan biri – uning merosiy xarakterga ega bo'lishidir. O. Levis "madaniy kambag'allik" nazariyasida ta'kidlaganidek, "kambag'allik avloddan-avlodga ko'chib, o'zining ijtimoiy-madaniy qadriyatlar tizimi orqali barqaror ijtimoiy muhitni shakllantiradi". [5] Shu bois kambag'allikni bartaraf etishda nafaqat iqtisodiy, balki ma'naviy va madaniy yondashuvlar ham hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, kambag'allikni turkumlashtirishda hududiy va demografik mezonlar ham muhimdir. Jaxon Bankining tadqiqotlarida qayd etilishicha, "qishloq hududlaridagi kambag'allik ko'pincha infratuzilma va xizmatlardan uzoqlik tufayli kuchayadi, shahardagi kambag'allik esa bandlik va uy-joy bilan bog'liq muammolar orqali namoyon bo'ladi". [6] Bu esa kambag'allikni qisqartirish siyosatida hududiy va ijtimoiy tabaqalanishni inobatga olish zarurligini ko'rsatadi.

Kambag'allik namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari uning ko'p qirrali va murakkab ijtimoiy hodisa ekanidan dalolat beradi. U bir vaqtning o'zida iqtisodiy, madaniy, psixologik va siyosiy omillarni o'zida mujassamlashtiradi. P.Alcock ta'kidlaganidek, "kambag'allik – bu faqat resurslarning yetishmovchiligi emas, balki jamiyatdagi asosiy normalar va qadriyatlardan chetlanish, ijtimoiy integratsiyaning izdan chiqishi bilan bog'liqdir". [7] Shu bois kambag'allikni o'rganishda uning namoyon bo'lish shakllari va ularni turkumlashtirish mezonlari ijtimoiy-falsafiy yondashuv orqali tahlil qilinishi lozim.

A.Senning ta'kidlashicha, "kambag'allikni to'liq tushunish uchun uni faqat daromad darajasi bilan emas, balki insonning erkinliklari va imkoniyatlarining torayishi bilan ham izohlash lozim". Demak, kambag'allikning mohiyati faqat iqtisodiy emas, balki ijtimoiy va falsafiy mazmunga ham ega. Kambag'allikni turkumlashtirish mezonlari turlicha yondashuvlarni o'zida mujassamlashtiradi. Mutlaq kambag'allik insonning minimal ehtiyojlarini qondira olmaslikda ko'rinsa, nisbiy kambag'allik jamiyatdagi boshqa qatlamlarga nisbatan imkoniyatlarning torayishi bilan belgilanadi. P.Sonders bu haqda "nisbiy kambag'allik daromadlar taqsimotidagi nomutanosiblikni ifodalaydi va u jamiyatdagi adolat va birdamlik darajasini o'lchash mezonini bo'lib xizmat qiladi" deya qayd etadi. Shu bois kambag'allikni tasniflashda nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va madaniy omillar ham hisobga olinishi zarur.

Kambag'allik namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari uni murakkab ijtimoiy hodisa sifatida talqin etishga undaydi, chunki u iqtisodiy resurslarning yetishmasligi bilan bir qatorda, ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi tafovutlar, madaniy imkoniyatlarning torayishi va siyosiy jarayonlardan chetlanish bilan ham chambarchas bog'liqdir. G. Room bu holatni shunday izohlaydi: "kambag'allik insonning ijtimoiy resurslardan uzilishi, jamiyatdagi normal aloqalardan chetda qolishi va ijtimoiy ekskluziya shaklida namoyon bo'ladi". [8] Demak, kambag'allikning xususiyatlari uni faqat iqtisodiy mezonlarda emas, balki kengroq ijtimoiy-falsafiy kontekstda tahlil qilishni taqozo etadi. Kambag'allikni turkumlashtirish mezonlari nafaqat moddiy ehtiyojlar darajasi, balki ijtimoiy ishtirok, ta'lim, sog'liq va madaniy kapitaldan foydalanish imkoniyatlari orqali ham belgilanadi. J.Mack va S.Lansli bu borada shunday fikr bildiradi: "insonlar jamiyatda qabul qilingan normal turmush standartlaridan mahrum bo'lsa, ular kambag'allikda yashayotgan hisoblanadi". [9] Shu ma'noda, kambag'allikni turkumlashtirishning mezonlari nisbiylik, ijtimoiy integratsiya darajasi va resurslardan foydalanish imkoniyatlari bilan ham belgilanadi.

Xulosa va takliflar: Xulosa qilib aytganda, kambag'allik namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari uning ko'p qirrali tabiatida ifodalanib, uni turkumlashtirish mezonlari nafaqat daromad va iste'mol darajasi, balki ijtimoiy ishtirok, gender tengligi, hududiy tafovutlar va madaniy imkoniyatlar bilan ham belgilanadi. Tamoyillar esa kambag'allikni vaqtinchalik, davriy va doimiy shakllarda farqlash, uni avloddan-avlodga o'tuvchi ijtimoiy hodisa sifatida tushunishni talab qiladi. Shu tariqa, kambag'allikni chuqur tahlil qilish falsafiy nuqtai nazardan inson qadr-qimmatini, ijtimoiy adolat va birdamlikning zarur sharti sifatida namoyon bo'ladi.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda aytish mumkinki, kambag'allik – bu ijtimoiy tizimning iqtisodiy, ma'naviy va texnologik komponentlari o'rtasidagi muvozanatning buzilishi natijasidir. U moddiy qashshoqlikdan tashqari, insonning o'z imkoniyatlarini anglash, bilimdan, texnologiyadan va ijtimoiy resurslardan foydalanish imkoniyatining cheklanganligi sifatida namoyon bo'ladi. Kambag'allikni turkumlashtirish mezonlari nafaqat iqtisodiy daromad va iste'mol ko'rsatkichlariga, balki insonning raqamli tafakkur darajasi, ma'naviy motivatsiyasi va ijtimoiy faolligiga ham tayanishi zarur. Ma'naviy jarayonlar kambag'allikdan chiqishning ruhiy mexanizmini ifodalasa, texnologiyalar bu jarayonning vositasi sifatida xizmat qiladi. Kambag'allikni bartaraf etish esa insonni raqamli ong, ijodkorlik va axloqiy mas'uliyat birligiga olib kiruvchi ijtimoiy-falsafiy harakatdir.

Kambag'allik namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari uning ijtimoiy hayotning turli qatlamlariga singib ketgan kompleks hodisa ekanligini ko'rsatadi. U ko'pincha iqtisodiy qashshoqlik sifatida talqin etilsa-da, aslida ijtimoiy tengsizlik, madaniy imkoniyatlarning cheklanganligi va siyosiy ishtirokdan mahrumlik bilan ham belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Pardayev M.Q. Kambag'allikni qisqartirish va iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha xorijiy mamlakatlar tajribasi. – "JMBM", №2(8), 2021, B.4–24.
2. Mardonov B.B., Abruev A.O. Postindustrial jamiyatda kambag'allikni aniqlash tartibi. – "Iqtisod va moliya", №9(145), 2021, B.55–61.
3. Townsend P. Poverty in the United Kingdom. – London: Allen Lane and Penguin Books, 1979. – 1216 p. – P. 413.
4. Foster J., Sen A. On Economic Inequality. – Oxford: Clarendon Press, 1997. – 168 p. – P. 64.
5. Lewis O. La Vida: A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty. – New York: Random House, 1966. – 560 p. – P. 23.
6. World Bank. World Development Report. – Washington: World Bank, 2018. – 148 p. – P. 71.
7. Alcock P. Understanding Poverty. – London: Palgrave, 2006. – 280 p. – P. 21.
8. Room G. Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion. – Bristol: Policy Press, 1995. – 226 p. – P. 14.
9. Mack J., Lansley S. Poor Britain. – London: Allen & Unwin, 1985. – 244 p. – P. 74.
10. Abdug'ani Abduvaliyev. Ijtimoiy siyosat va kambag'allikni qisqartirish muammolari. Toshkent: Iqtisodiyot, 2018, B.- 45.

YANGI O'ZBEKISTONNING TURKIY DAVLATLAR TASHKILOTIGA A'ZOLIGINING IJTIMOY-FALSAFIY ASOSLARI

Muxiddin Abduraxmonov,

O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti, (PhD)

Muxiddin1967@gmail.com

UDK 323/321:1(09) (584.4)

Annotatsiya. Maqolada Yangi O'zbekistonning Turkiy davlatlar tashkilotiga (TDT) a'zo bo'lishining ijtimoiy-falsafiy asoslari va tashqi siyosatdagi o'rni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Ishda Turkiy davlatlar tashkilotining mintaqaviy va global siyosatdagi ahamiyati, shuningdek, uning Yangi O'zbekiston tashqi siyosatiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Maqolada turkiy birlik g'oyasining sivilizatsion ildizlari, turkiy integratsiya va o'ziga xoslik nazariyalari asosida yangi siyosiy va iqtisodiy hamkorlik mexanizmlari tahlil qilinadi. Shu bilan birga, turkiy davlatlarning Yevrosiyo makonidagi strategik o'rni, mintaqaviy xavfsizlik, iqtisodiy integratsiya va madaniy aloqalar doirasidagi roliga e'tibor qaratiladi. Maqola ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan Turkiy davlatlar tashkiloti orqali shakllanayotgan turkiy sivilizatsion birlikni va uning O'zbekistonning milliy manfaatlarini, mintaqaviy siyosat va global diplomatiyadagi o'rnini yoritadi. Shuningdek, Yangi O'zbekiston tashqi siyosatidagi pragmatik yondashuvlar, turkiy hamkorlikni mustahkamlash strategiyalari va bu jarayondagi tarixiy, madaniy va falsafiy ildizlar ilmiy tahlil qilinadi. Ishda turkiy integratsiya jarayonining o'ziga xos xususiyatlari, uning ijtimoiy, siyosiy va madaniy kontekstdagi ahamiyati ham keng ko'lamda tahlil qilinadi. Natijada maqola Yangi O'zbekistonning Turkiy davlatlar tashkilotiga a'zo bo'lishi jarayonini nafaqat tashqi siyosiy va strategik, balki ijtimoiy-falsafiy kontekstda ham chuqur tushuntiradi, bu mavzu bo'yicha ilmiy diskussiyalarni boyitadi va turkiy integratsiya nazariyalariga yangi nuqtayi nazar kiritadi.

Kalit so'zlar: Turkiy davlatlar tashkiloti, tashqi siyosat, integratsiya, sivilizatsiya, Yevrosiyo, transport yo'lagi, Markaziy Osiyo, mintaqaviy hamkorlik, ta'lim.

SOCIAL-PHILOSOPHICAL BASIS OF NEW UZBEKISTAN'S MEMBERSHIP IN THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES

Abstract. The article scientifically analyzes the socio-philosophical foundations of New Uzbekistan's membership in the Organization of Turkic States (OTS) and its role in foreign policy. It examines the significance of the Organization of Turkic States in regional and global politics, as well as its influence on New Uzbekistan's foreign policy. The study explores the civilizational roots of the idea of Turkic unity, theories of Turkic integration and distinctiveness, and the mechanisms of new political and economic cooperation. Furthermore, it emphasizes the strategic position of Turkic states in the Eurasian space, considering their role in regional security, economic integration, and cultural relations. From a socio-philosophical perspective, the article highlights the Turkic civilizational unity formed through the Organization of Turkic States and its relevance to Uzbekistan's national interests, regional policy, and global diplomacy. It also scientifically analyzes the pragmatic approaches in New Uzbekistan's foreign policy, strategies for strengthening Turkic cooperation, and the historical, cultural, and philosophical foundations of this process. The distinctive features of the Turkic integration process, as well as its social, political, and cultural significance, are examined in detail. As a result, the article explains New Uzbekistan's membership in the Organization of Turkic States not only in terms of foreign policy and strategic interests but also in a

socio-philosophical context, enriching academic discussions on the topic and offering a new perspective on the theories of Turkic integration.

Keywords: Organization of Turkic states, foreign policy, integration, civilization, Eurasia, transport corridor, Central Asia, regional cooperation, education.

Kirish. XXI asr globallashuv sharoitida mintaqaviy integratsiya xalqaro munosabatlarning muhim omiliga aylandi. O'zbekiston tashqi siyosatining yangi bosqichida turkiy davlatlar bilan hamkorlik strategik ahamiyat kasb etmoqda. Turkiy birlik g'oyasining ildizlari qadimgi turkiy davlatchilik an'analariga borib taqaladi. VIII asrdagi O'rxun-Yenisey yodgorliklari turkiy xalqlarda umumiy etnik ong va davlatchilik g'oyasi mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Bilge Xoqon bitiklarida "turk budun" (turk xalqi) tushunchasi umumiy siyosiy-madaniy jamoa sifatida qo'llanilgan. Bu holat turkiy birlikning ilk ideologik ifodasi sifatida baholanadi. Turkiy xalqlarning umumiy til, madaniyat va tarixiy xotirasi ularning sivilizatsion yaqinligini belgilaydi. Sivilizatsion yondashuv doirasida turkiy makon Yevrosiyo hududida alohida madaniy maydon sifatida shakllangan. Bu O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Turkiy davlatlar bilan strategik sheriklikni mustahkamlash – tashqi siyosatimizning tabiiy va mantiqiy davomidir" [1-245].

Adabiyotlar tahlili. Z. Gyokalpning fikricha: "Millat til, madaniyat va ma'naviy birlik asosida shakllanadi". [2]. U turkiy millatchilik g'oyasini madaniy birlik asosida asoslab bergan. XIX–XX asr boshlarida turkiy birlik g'oyasi jadidchilik harakatida yangi mazmun kasb etdi. Ushbu g'oya asoschilaridan I. Gasprinskiy "Tilda, fikrda, ishda birlik" shiorini ilgari surib, turkiy xalqlarni madaniy va ma'rifiy jihatdan birlashtirish g'oyasini ilmiy asosladi [3]. Ushbu g'oya keyinchalik Turkiya va Markaziy Osiyoda ma'rifiy islohotlarning nazariy poydevoriga aylandi. M.K. Otaturk tashqi siyosatda realizm tamoyiliga amal qilgan bo'lsa-da, madaniy yaqinlik va turkiy meros konsepsiyasi saqlanib qoldi. Sovet davrida turkiy birlik g'oyasi cheklangan bo'lsa-da, milliy madaniyat va tilni saqlash harakatlari orqali yashab qoldi. O'zbekistonlik tadqiqotchi Q. Nazarov ta'kidlaydi: "Turkiy xalqlar o'rtasidagi tarixiy-madaniy yaqinlik mustaqillik davrida integratsiya uchun ijtimoiy zamin yaratdi." [4]. 2010-yillardan boshlab turkiy birlik g'oyasi institutsional shaklga kirdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan "ochiq va pragmatik tashqi siyosat" konsepsiyasida qo'shni va qardosh davlatlar bilan hamkorlik ustuvor vazifa sifatida belgilangan [1-235]. O'zbekiston 2019-yilda Turkiy Kengashga a'zo bo'ldi. Bu qaror mamlakat tashqi siyosatida sivilizatsion va mintaqaviy hamkorlikni kuchaytirish yo'lida muhim qadam bo'ldi. 2021-yil 12-noyabrda Turkiy Kengash Turkiy davlatlar tashkilotiga (TDT) aylantirildi. Bu jarayon integratsiyaning yangi bosqichi bo'lib, uni integratsiya nazariyasi nuqtayi nazaridan tahlil qilganda, E. Xaas konsepsiyasi bo'yicha "Integratsiya umumiy manfaatlar va funksional hamkorlik orqali siyosiy yaqinlashuvga olib keladi" deb ta'riflash mumkin [5], A. X. Saidov [6], F. Musayev [7], B. Ahmedovlar [8] o'z asarlarida turkiy integratsiya va hamkorlik konsepsiyalarining madaniy-ijtimoiy va falsafiy asoslarini ko'rsatib o'tganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani nashrga tayyorlashda, turkiy xalqlar tarixi, madaniy-falsafiy merosi, o'zbek va xorijiy tadqiqotchilar asarlari, manbalardan foydalanishda, materiallarni turkumlashtirishda va mustaqil xulosalarni umumlashtirish jarayonida falsafiy tadqiqotning tarixiylik, tanqidiylik, analiz, sintez metodlaridan foydalanildi. Maqolaning metodologik asosini O'zbekiston Respublikasi Prezident Sh.M. Mirziyoevning "Yangi O'zbekiston strategiyasi" asarida bayon qilingan konseptual g'oyalar, mavzu bo'yicha ilmiy tadqiqotlar tashkil qiladi. Turkiy davlatlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik tarixi, ularning Turkiy davlatlar tashkiloti doirasidagi munosabatlarining kengayib borayotganligi, ayniqsa, iqtisodiy, ta'lim va transport-logistika sohalarida muhim ahamiyat kasb etadi. Yangi O'zbekistonning tashqi siyosati yo'nalishlari, jumladan Turkiy davlatlar tashkiloti a'zolari bilan o'zaro siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy aloqalarining rivoji bo'yicha mustaqil xulosalar chiqarish uchun ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar, xorijlik olimlar asarlaridan, xalqaro tashkilotlarning ma'lumotlaridan, o'zbekistonlik va xorijdagi faylasuflar, jamiyatshunoslar mulohazalaridan foydalanildi.

Natijalar va muhokama. Turkiy davlatlarning o'zaro hamkorligi integratsion

jarayonning yaqqol misoli bo'lib, integratsiya nazariyasida madaniy umumiylik muhim omil hisoblanadi. E. Xaasning neofunksionalizm konsepsiyasida integratsiya "funktional hamkorlik orqali bosqichma-bosqich siyosiy yaqinlashuv" jarayonini aks ettiradi. Uning fikricha, umumiy manfaatlar va qadriyatlar integratsiyaning institutsionallashtirishiga turtki beradi[5]. Shu nuqtayi nazardan, turkiy davlatlar o'rtasidagi umumiy til guruhi, tarixiy xotira, madaniy meros, qadriyatlar, urf-odat va an'analar integratsiya uchun ijtimoiy-psixologik zamin yaratdi. Jumladan, Z. Gyokalp millatni "madaniy birlik" asosida ta'riflab, til va ma'naviy umumiylik siyosiy uyushuvga asos bo'lishini ko'rsatgan [2]. Chunki J. Nayning "yumshoq kuch" nazariyasiga ko'ra, madaniy ta'sir xalqaro munosabatlarda muhim instrumentdir[9]. Turkiy davlatlar tashkiloti doirasida madaniy yaqinlik siyosiy va iqtisodiy hamkorlikni mustahkamlaydi. TDT doirasida madaniy yaqinlik TURKSOY (Xalqaro turkiy madaniyat tashkiloti), Turkiy akademiya, Turkiy madaniyat va meros jamg'armasi kabi institutlar orqali amalga oshmoqda. Madaniy almashinuv dasturlari siyosiy ishonch muhitini shakllantiradi va iqtisodiy hamkorlikni yengillashtiradi.

TDT doirasida siyosiy hamkorlik yo'nalishlariga tashqi siyosat bo'yicha muvofiqlashtirish, parlamentlararo hamkorlik, xavfsizlik va terrorizmga qarshi kurashni kiritish mumkin. Bu umumiy institutlar institutsionalizm nazariyasiga ko'ra, uzoq muddatli hamkorlikni ta'minlaydi⁴. Iqtisodiy integratsiyada savdo hajmini oshirish, erkin savdo mexanizmlarini yaratish va transport-logistika integratsiyasi juda muhim.

Yangi O'zbekiston tashqi siyosatida ochiqlik, pragmatizm va ko'pvektorlilik ustuvor tamoyil sifatida namoyon bo'lmoqda. TDT doirasida transport, savdo, ta'lim va madaniy almashinuv sohalarida hamkorlik kengaymoqda. Yangi O'zbekiston tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri – tranzit salohiyatini oshirishdir. Mintaqaviy logistika integratsiyasi savdo hajmini sezilarli oshiradi, jumladan "O'rta koridor" xalqaro transkaspiy transport yo'lagi turkiy makonni Yevropa va Osiyo o'rtasidagi muhim bog'lovchi yo'lga (Xitoy–Qozog'iston–Kaspiy dengizi–Ozarbayjon–Gruziya–Turkiya–Evropa) aylantirmoqda. Butunjahon banki ma'lumotlariga ko'ra 2022 yilda bu yo'lak orqali yuk tashish hajmi 1,5 mln tonna, 2023 yilda esa 2,8 mln tonnadan oshdi, yo'nalish to'liq ishga tushsa 2030 yilgacha 11 mln tonnagacha yuk o'tkazish imkoniyati mavjud¹. Jumladan, O'zbekiston Toshkent–Andijon–Qirg'iziston–Xitoy temir yo'li loyihasini amalga oshirish orqali Boku–Tbilisi–Kars temir yo'li orqali Yevropa bozoriga chiqish imkoniyatini kengaytirmoqda. Shu bilan birga O'zbekistonning TDT a'zolari bilan savdo aylanmasi oshib, u 2023 yilda 9 mlrd. dollarni tashkil qildi. Xususan, Turkiya bilan 3,1 mlrd AQSh dollari. Qozog'iston bilan 4,4 mlrd, Qirg'iziston bilan 1,3 mlrd, Ozarbayjon bilan 200 mln dollarni tashkil etdi. Butunjahon banki tahlillariga ko'ra, mintaqaviy savdo integratsiyasi tarif va notarif to'siqlar kamaytirilganda bu ko'rsatkich 15–20%gacha o'sish salohiyatiga ega[10].

S.Xantington sivilizatsion yondashuvda madaniy yaqinlik xalqaro hamkorlikka ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida qayd etiladi[11]. Shu nuqtayi nazardan turkiy davlatlar integratsiyasi globallashtirish sharoitida identichlikni saqlash, madaniy merosni asrash, mintaqaviy barqarorlikni mustahkamlash vazifasini o'taydi. Ta'lim sohasida hamkorlik doirasida 2023-yilda Turkiya oliy ta'lim muassasalarida 8000 dan ortiq o'zbekistonlik talabalar tahsil olgan, O'zbekiston universitetlarida 1500 ga yaqin turk talabalari ta'lim olgan, qo'shma fakultetlar soni 20 dan oshgan. TURKSOY turkiy madaniyatni rivojlantirish yo'nalishida 2022–2023-yillarda 50 dan ortiq qo'shma madaniy tadbir, 10 dan ortiq "Turkiy dunyo madaniyat poytaxti" dasturi, qo'shma kino, teatr va folklor festivallari tashkil etdi. J. Nay ta'kidlaganidek, madaniy diplomatiya siyosiy ishonch muhitini shakllantiradi[9]. Yangi O'zbekiston tashqi siyosat konsepsiyasida mintaqaviy barqarorlik, iqtisodiy ochiqlik, transport diversifikatsiyasi, madaniy diplomatiya ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Umumiy ravishda TDT doirasida hamkorlik tranzit daromadlarini oshiradi, savdo geografiyasini diversifikatsiya qiladi, ta'lim va ilmiy integratsiyani chuqurlashtiradi hamda madaniy o'ziga xoslikni mustahkamlaydi.

Ta'kidlash joizki, TDT Yevropa Ittifoqi, Shanxay Hamkorlik Tashkiloti, Rossiya va Xitoy kabi Yevrosiyodagi geosiyosiy kuchlar o'rtasida muvozanatli va sivilizatsion asosga ega mintaqaviy platforma sifatida namoyon bo'lmoqda. Z.Bjezinskiy Yevrosiyoni "global

geostrategik taxta” deb ataganini [12] nazarga olsak, turkiy davlatlar bu hududda o’rta mavqeni egallaydi. TDT umumiy til va madaniy merosga tayanish, “yumshoq kuch” mexanizmlarini qo’llash, mintaqaviy identiklikni mustahkamlash orqali Yevrosiyoda barqarorlik va hamkorlik muhitini yaratishga xizmat qiladi. Bu Turkiy davlatlarning Yevrosiyoda strategik transport yo’laklari va energetik resurslarga ega hududda joylashganligi bois, TDTning xalqaro maydondagi rolini oshirishini ko’zda tutadi.

A. Saidov Markaziy Osiyo va turkiy makondagi integratsiyani “sivilizatsion yaqinlik va tarixiy xotira umumiyli” bilan izohladi: “Turkiy xalqlar o’rtasidagi madaniy va huquqiy meros umumiy sivilizatsion makonni shakllantiradi, bu esa zamonaviy integratsiya jarayonlarining ma’naviy poydevoridir” [6-112]. Uning fikriga ko’ra, O’zbekistonning TDTga a’zoligi nafaqat geosiyosiy, balki ma’naviy-sivilizatsion asosga ega. F. Musayev turkiy integratsiyani “mintaqaviy o’ziga xoslik shakllanish jarayoni” sifatida baholab: “Turkiy makondagi integratsiya milliy davlatchilikka zid emas, balki uning madaniy va ijtimoiy asoslarini boyitadi” deb ta’kidlaydi [7-78]. B. Ahmedov turkiy davlatchilik an’analari borasida: “Amir Temur davridagi siyosiy va madaniy birlik g’oyasi bugungi turkiy hamkorlik konsepsiyalarida o’z aksini topmoqda” [8-167] deb Amir Temur merosi zamonaviy turkiy integratsiyaning ma’naviy-tarixiy ildizlaridan biri sifatida talqin qiladi. Q. Nazarov fikriga ko’ra, TDT ijtimoiy barqarorlik instituti sifatida mavhim o’rin tutadi: “Turkiy davlatlar tashkiloti doirasidagi hamkorlik O’zbekiston uchun faqat iqtisodiy emas, balki ijtimoiy barqarorlik va madaniy xavfsizlik mexanizmi hamdir”⁵ (4-134). TDT doirasidagi integratsiya milliy davlatchilikka zid emas, balki uning ma’naviy va madaniy asoslarini boyituvchi omil hisoblanadi hamda turkiy makondagi hamkorlik sivilizatsion identiklikni mustahkamlashga xizmat qiladi, ta’lim, madaniyat va yoshlar almashinuvi kabi gumanitar mexanizmlar integratsiyaning institutsional asosini mustahkamlaydi hamda ijtimoiy ishonch va o’zaro bog’liqlikni kuchaytirib, mintaqaviy barqarorlikni ta’minlaydi.

Ushbu xorijiy va o’zbekistonlik olimlar bildirgan fikrlarning tahlil qilib, Yangi O’zbekiston uchun uning TDTga a’zoligining ijtimoiy-falsafiy ahamiyati sifatida aytish mumkinki, bu sivilizatsion identiklikni mustahkamlaydi, turkiy davlatlar doirasida va Markaziy Osiyo mintaqasida ijtimoiy birdamlikni rivojlantish, o’zaro madaniy diplomatiyani kuchaytirish, geosiyosiy diversifikatsiyani ta’minlash jihatidan Yangi O’zbekistonning ma’naviy-siyosiy rivojlanish konsepsiyasi bilan uyg’un hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida aytish mumkinki, turkiy birlik g’oyasi qadimiy davlatchilik an’anasi, umumiy madaniy tamaddun, jadidchilik ma’rifiy harakati, milliy o’ziga xoslik va modernizatsiya jarayonlari hamda zamonaviy institutsional integratsiyaga tayanadi. Hozirgi globallashuv davrida bu g’oya Yangi O’zbekiston tashqi siyosatida madaniy diplomatiya va mintaqaviy hamkorlikning falsafiy poydevori sifatida namoyon bo’lmoqda. TDT doirasida madaniy yaqinlik siyosiy ishonchni mustahkamlaydi, iqtisodiy hamkorlikni kengaytiradi, integratsiyani institutsionallashtiradi hamda o’ziga xos tamaddunni kuchaytiradi. Shu jihatdan, turkiy integratsiya faqat iqtisodiy yoki geosiyosiy jarayon emas, balki chuqur ijtimoiy-falsafiy zaminga ega bo’lgan kompleks integratsiya modelidir. TDTning Yevrosiyo makonidagi geosiyosiy ahamiyati geostrategik joylashuv, energetik resurslar va tranzit nazorati, geosiyosiy muvozanat mexanizmi hamda Yangi O’zbekiston tashqi siyosatida strategik diversifikatsiyadan iborat. Shu tariqa, TDT Yevrosiyoda iqtisodiy va madaniy integratsiyani geosiyosiy barqarorlik bilan uyg’unlashtiruvchi muhim mintaqaviy platforma sifatida shakllanmoqda. TDT doirasidagi hamkorlik O’zbekistonning ko’pvektorli tashqi siyosat konsepsiyasiga muvofiq ravishda geosiyosiy diversifikatsiya va strategik muvozanatni ta’minlaydi. Ushbu tadqiqot doirasida turkiy sivilizatsiya asoslarini mustahkamlash va geosiyosiy makonda ahamiyatini oshirish bo’yicha ushbu amaliy takliflar ilgari suriladi:

“Turkiy sivilizatsion makon” konsepsiyasini ilmiy-nazariy jihatdan ishlab chiqish va oliy ta’lim dasturlariga joriy etish;

turkiy davlatlar o’rtasida qo’shma ilmiy markazlar va tadqiqot platformalarini tashkil etish;

turkiy madaniy merosni raqamli formatda targ’ib etuvchi yagona axborot platformasini yaratish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. –B. 245.
2. Gökalp Z. Türkçülüğün Esasları. – İstanbul: Varlık Yayınları, 1976. – 160 s. – S. 15–27.
3. Гаспринский И. Полное собрание сочинений. Т.2. Ранняя публицистика: 1879–1886 гг. / Гл. ред. Р. С. Хакимов; сост. С. А. Сеитмететова. – Казань – Симферополь: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. – 384 с.
4. Nazarov Q. Milliy g'oya va ma'naviy taraqqiyot. – Toshkent: O'zbekiston, 2001.–B. 134–148
5. Haas E. B. The Uniting of Europe.–Stanford: Stanford University Press, 1958. – 552 p.–P.16–38.
6. Saidov A. X. Markaziy Osiyo: tarix va zamonaviylik. – Toshkent: O'zbekiston, 2018. – 256 b.
7. Musaev F. Turkiy integratsiya va mintaqaviy hamkorlik. – Toshkent: Tafakkur, 2020. – 192 b.
8. Axmedov B. A. Amir Temur. – Toshkent: O'zbekiston, 2016. – 320 b.
9. Nye J. S. Soft Power: The Means to Success in World Politics. – New York: PublicAffairs, 2004. –P. 5–11.
10. World Bank. Middle Trade and Transport Corridor: Policies and Investments to Triple Freight Volumes and Halve Travel Time by 2030. – Washington: World Bank, 2023. – P. 12–35.
11. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка. – Москва: АСТ, 2003. – С.35–68.
12. Brzezinski Z. The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives. – New York: Basic Books, 1997. – P.31–55.

INSONNING MA'NAVİY KAMOLOTIDA AXLOQIY IDEALNING TUTGAN O'RNI

Mo'minov Fazliddin Qobil o'g'li

Samarqand shahar IIO FMB huzuridagi

Qo'riqlash xizmati boshlig'i o'rinbosari, katta leytenant

fazliddinmominov213@gmail.com

ORCID 0009-0003-1315-8990

UDK 17.022.1

Annotatsiya. Mazkur maqolada axloqiy idealning inson ma'naviy kamolotidagi o'rni ijtimoiy-falsafiy yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi axloqiy idealning ontologik, aksiologik va ijtimoiy mohiyatini ochib berishdan iborat. Ishda tarixiy-qiyosiy, tahliliy va germeneytik metodlardan foydalanildi. Sharq va G'arb mutafakkirlarining qarashlari asosida axloqiy idealning shaxs va jamiyat barqarorligidagi ahamiyati asoslab berildi. Natijada axloqiy ideal shaxsiy fazilat, ijtimoiy norma va ma'naviy yo'nalish beruvchi gorizont sifatida talqin qilindi. Tadqiqot natijalari ma'naviy tarbiya tizimini takomillashtirishda metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Axloqiy idealning jamiyat ma'naviy kamolotidagi o'rnini tahlil qilishda ilmiy va metodologik asoslarini keng qamrovli va izchil ravishta tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ma'naviy kamolot, globalizatsiya, axloqiy ideal, ma'naviyat, axloq falsafasi, jamiyat, umuminsoniy qadriyatlar, axloqiy tamoyil.

THE ROLE OF THE MORAL IDEAL IN HUMAN SPIRITUAL DEVELOPMENT

Abstract. This article analyzes the role of the moral ideal in human spiritual development based on a socio-philosophical approach. The purpose of the study is to reveal the ontological, axiological and social essence of the moral ideal. Historical-comparative, analytical and hermeneutic methods were used in the work. The importance of the moral ideal in the stability of the individual and society was substantiated based on the views of Eastern and Western thinkers. As a result, the moral ideal was interpreted as a personal virtue, a social norm and a horizon that provides spiritual direction. The results of the study serve as a methodological basis for improving the system of spiritual education. In analyzing the role of the moral ideal in the spiritual development of society, the scientific and methodological foundations are analyzed in a comprehensive and consistent manner.

Keywords: spiritual maturity, globalization, moral ideal, spirituality, moral philosophy, society, universal values, moral principle

Kirish. Globallashuv, texnosvilzatsiya va axborot oqimining keskin kuchayishi sharoitida insonning ma'naviy kamoloti maslasi dolzarb ijtimoiy-falsafiy muammoga aylanmoqda. Ayniqsa qadriyatlar relativizmi, individualizmning kuchayishi hamda an'anaviy axloqiy me'yorlarning zaiflashuvi axloqiy ideal tushunchasini qaya ilmiy tahlil qilish zaruratini tug'diradi. Axloqiy idela nafaqat shaxsning ichki kamolot mazoni, balki jamiyat barqarorligi va ijtimoiy uyg'unlikning normativ asosidir. Shu bois mazkur tadqiqotda axloqiy idealning ontologik, aksiologik va ijtimoiy mohiyati kompleks tarzda o'rganildi. Tadqiqotning

ilmiy yangiligi shundaki, unda turli falsafiy maktablar qarashlari sinergetik yondashuv asosida umumlashtiriladi.

Adabiyotlar sharhi. Axloqiy ideal tushunchasi falsafiy tafakkur tarixida turlicha talqin qilingan. A. MacIntyre uni an'anaviy axloqiy amaliyotlar kontekstida ko'radi [1]. P. Foot fazilatlar etikasiga asoslanib, idealni insoniy fazilatlar yig'indisi sifatida talqin qiladi [2]. J. P. Sartre esa uni erkinlikning subyektiv yaratilishi sifatida izohlaydi.[3]

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy tahlil, germeneytik yondashuv, aksiologik tahlil hamda sinergetik konsepsiyalardan foydalanildi. Tadqiqot obyekti – axloqiy ideal tushunchasining falsafiy talqinlari; predmeti esa uning inson ma'naviy kamolotiga ta'siridir.

P. Foot axloqiy idealni insonning ma'naviy fazilatlar bilan bog'lab, "axloqiy ideal – bu inson tabiatining eng yaxshi namunalarida mujassam bo'lgan fazilatlar to'plamidir" deya qayd etadi.[1] Bu yondashuv idealni amaliy fazilatlar orqali o'lchashga harakat qiladi; ammo fazilatlar turli madaniyatlarda turlicha talqin qilinishi sababli, Foot modeli universal idealni belgilashda cheklovlar ega. A. MacIntyre axloqiy idealni madaniy an'analarning ichki mantiqidan kelib chiquvchi tarixiy jarayon sifatida talqin qilib, "axloqiy ideal har bir jamiyatning amaliy an'analarda yashiringan ma'naviy maqsadni ochib beradi" deya ta'kidlaydi.[2] Uning yondashuvi idealning tarixiy-madaniy ildizlarini chuqur yoritadi; biroq haddan tashqari kommunitar xarakter idealning shaxsiy refleksivlik bilan uyg'unligini zaiflashtiradi. J.-P. Sartre axloqiy idealni erkinlikning radikal namoyoni sifatida ko'rib, "inson o'z idealini tayyor topmaydi, balki har bir qarorida uni yaratadi" deya fikr bildiradi.[3] Sartre yondashuvi axloqiy idealning sub'yektiv ijodiy tabiatini ochadi; ammo u idealni mutlaq sub'yektivlashtirib yuborib, jamiyatdagi kollektiv normativlikning ahamiyatini kamaytiradi.

Axloqiy ideal insonning ma'naviy kamolot sari yo'naltirilgan ongli intilishlarining eng yuqori normativ shakli sifatida talqin etiladi; u nafaqat shaxsiy o'zlikni anglashning, balki jamiyatning ma'naviy barqarorligini ta'minlovchi qadriyatlar tizimining ham asosiy markazini tashkil qiladi. Sharq falsafasida Abu Nasr Forobiy axloqiy idealni insonning komillik yo'lidagi maqsad sifatida talqin qilib, "fazilatli inson o'z maqsadiga aql, amal va jamiyatdagi murosaga asoslangan hamjihatlik orqali erishadi" deya ta'kidlaydi.[4] Forobiyning qarashi axloqiy idealning ijtimoiy uyg'unlik bilan bog'liqligini ko'rsatsa-da, u idealning individual sub'yektivlik bilan bog'liq murakkab psixologik qatlamlarini yetarli darajada ochmaydi. G'arb aristotelchiligidagi esa axloqiy ideal eudaimoniya — insonning chinakam kamolotdagi baxtli mavjudligi bilan bog'langan bo'lib, Aristotelning ta'biri bilan aytganda, "insonning oliy maqsadi uning o'z tabiatidagi eng buyuk imkoniyatni amalga oshirishidir".[5] Aristotel modelining kuchli tomoni — idealni amaliy aql bilan bog'lashi; ammo bu yondashuv universal taraqqiyot yo'llarining ko'plab zamonaviy variantlarini, xususan, texnotsivilizatsiya davrida paydo bo'lgan etik muammolarni qamrab olmaydi. Islom falsafasida Ibn Sino axloqiy idealni ruhiy poklanishning oliy shakli sifatida ko'rib, "axloqiy fazilatga ega bo'lish — nafsning o'z tabiati bilan uyg'unlashgan irodaviy harakatidir" deya qayd etadi.[6] Biroq Ibn Sinoning ideali ko'proq metafizik-ruhiy mukammallikka urg'u bergani sababli, zamonaviy ijtimoiy muhitning institutsional va kommunikativ tamoyillarini aks ettirishda chegaralangan.

P. Ricoeur axloqiy idealni insonning ma'nodirlik izlanishi bilan bog'lab, "axloqiy ideal — bu insonning hikoya qilinadigan hayot loyihasi orqali o'zini yaxshilik sari yo'naltirishidir" deya ta'kidlaydi.[7] Ricoeur idealni "narrativ identitet" bilan bog'lab, axloqiylikni insonning o'z hayoti haqida quradigan ma'naviy talqin sifatida ko'rsatadi. Bu yondashuv idealning hermenevtik asosini ochsa-da, uni shaxsiy talqinlar bilan cheklash xavfini tug'diradi. Ijtimoiy-konstruktivistik yondashuvda P. Berger axloqiy idealning jamiyat tomonidan ishlab chiqarilishini ko'rsatib, "axloqiy tartib jamiyatning o'zini o'zi legitimlashtirish mexanizmidir" deya fikr bildiradi. Bunda axloqiy ideal ijtimoiy tizimning o'zini qayta tiklash quroli bo'lib ko'rinadi; ammo Berger modelida shaxsning ijodiy roli ikkinchi darajada qoladi. Aksincha, E. Fromm idealni aynan shaxsning ijodiy tabiatidan kelib chiqadigan hodisa sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, "axloqiy ideal — bu insonning mavjudlikni ijodiy tarzda tasdiqlashi, o'z mohiyatini faol ravishda yaratishidir".[8] Fromm yondashuvi axloqiy idealning psixologik va ekzistensial yetilish bilan bog'liqligini yoritadi, biroq uning normativ barqarorlikka e'tibori

kamroq. A. Honneth axloqiy idealni tan olish (recognition) nazariyasi bilan bog‘lab, “axloqiy ideal — bu shaxsning o‘z qadrini tasdiqlashi va jamiyatning bu qadriyatni tan olishi jarayonida shakllanadigan normativ gorizontdir” deb ta’kidlaydi.[9] Honneth modelining afzalligi idealni ijtimoiy adolat, hurmat va e’tirof bilan bog‘lashidadir; ammo u idealning metafizik va ruhiy ildizlarini cheklangan tarzda talqin qiladi. Sharq falsafasida M. Iqbol idealni ruhiy taraqqiyot bilan bog‘laydi va “axloqiy ideal — bu insonning‘khudi’ni uzluksiz ravishda kuchaytirish jarayonidir” deya ta’kidlaydi. Iqbolning ushbu pozitsiyasi idealning ijodiy-motivatsion tabiatini ochsa-da, jamoaviy axloqiy barqarorlikning institutsional asoslarini kam yoritadi.

Axloqiy idealni falsafiy anglash jarayonini chuqurlashtirishda uni inson mavjudligining ontologik, madaniy va aksiologik qatlamlari kesishgan murakkab ma’naviy konstruktsiya sifatida talqin etish zarur. Bu yondashuv, bir tomondan, klassik axloqshunoslikning universallikka intilgan modellari, ikkinchi tomondan, zamonaviy madaniy pluralizmning fragmentlangan normativ maydoni o‘rtasidagi ziddiyatni yengib o‘tish imkonini beradi. M.Scheler axloqiy idealni qadriyatlar iyerarxiyasining eng yuqori pog‘onasida joylashgan “ruhiy intilishning eng oliy maqsadi” sifatida tariflab, “axloqiy ideal – bu insonning o‘z-o‘zini yuksaltirish yo‘nalishidagi ruhiy zo‘r berishining eng oliy namunasi” deya ta’kidlaydi.[10] Biroq, Schelerning modeli ruhiy qadriyatlar absolyutligi g‘oyasiga suyanib, ijtimoiy-madaniy farqlanishning axloqiy ideal shakllanishiga ta’sirini yetarlicha hisobga olmaydi. B. Russell axloqiy idealni inson tafakkurining ratsional tamoyillariga bog‘lab, “axloqiy mukammallik – bu insonning o‘z harakatlarini umumiy farovonlikka qaratilgan ongli me‘yor asosida qurish qobiliyatidir” deya ta’kidlaydi.[11] Uning yondashuvi axloqiy idealni ijtimoiy foydalilik mezonlari bilan bog‘lashga xizmat qilsa-da, u idealning estetik, emotsional va ma’naviy-intuitiv jihatlarini haddan tashqari ratsionallashtiradi. A.Giddens axloqiy idealni zamonaviylik sharoitida shaxsiy identitetning reflektiv loyihasi bilan bog‘lab, “axloqiy ideal – bu individning hayot loyihasida o‘zini izchil ravishda axloqiy sub’ekt sifatida tiklash jarayonidir” deya ta’kidlaydi.[12] Bu yondashuv axloqiy idealning individual muvofiqlik va zamonaviy sub’ektivlik bilan bog‘liqligini ochsa ham, ijtimoiy tizimlarning normativ bosimini to‘liq yoritmaydi.

Z.Baumanning “suyuq modernlik” konsepsiyasi axloqiy idealning zamonaviy jamiyatda barqaror tayanchlar yo‘qolgan sharoitda qanday noaniq, o‘zgaruvchan va kontekstga bog‘liq tus olishini ko‘rsatadi. Uning fikricha, “axloqiy ideal suyuq jamiyatda barqaror qoidalarga emas, balki vaziyatga moslashuvchan axloqiy javob berish qobiliyatiga aylanadi”. [13] Biroq Bauman yondashuvi axloqiy idealni haddan tashqari relativlashtirgan holda, normativ barqarorlikning zarurligini soyada qoldiradi. C. Taylor axloqiy ideallarni “insonning ma’naviy o‘zligini anglashida bosh rolni o‘ynaydigan yo‘nalish beruvchi’katta ma’nolar gorizontlari” sifatida baholab, axloqiy idealni madaniy identitetning asosiy elementi sifatida ta’riflaydi.[14] Ushbu yondashuv axloqiy idealning madaniy ildizlarini ochib beradi, ammo universal axloqiy tamoyillarni hisobga olmasdan turib, ularni mahalliy kontekstlarga qattiq bog‘lab qo‘yadi. S. Kierkegaard axloqiy idealni shaxsning ichki ruhiy mas’uliyati bilan bog‘lab, “axloqiy ideal – bu individning o‘z oldida olgan cheksiz javobgarligi” ekanini ta’kidlaydi. Kierkegaard yondashuvi axloqiy idealning ekzistensial ildizlarini ochsa-da, u idealning ijtimoiy-institutsional tabiatini yetarli darajada yoritmaydi.

Zamonaviy ijtimoiy-falsafiy oqimlarda esa axloqiy idealning sinergetik talqini ustuvorlik qilmoqda: ya’ni, ideal barqaror, qat’iy shakl emas, balki shaxs va jamiyat o‘rtasidagi doimiy o‘zaro ta’sirda shakllanadigan ochiq tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Bu jarayon ma’naviy qadriyatlar, ijtimoiy institutlar, kommunikativ amaliyotlar va shaxsiy refleksiyaning murakkab o‘zaro ta’sirida vujudga keladi. Axloqiy idealning ana shunday ko‘p qatlamli shakllanishi uni ham metafizik absolyutlikdan, ham radikal relativizmdan uzoqlashtirib, normativ barqarorlik va dinamik o‘zgarish o‘rtasida muvozanatli falsafiy tushunchaga aylantiradi. Axloqiy ideal insonning mavjudlik maydonida o‘zini anglash, o‘zini boshqarish va o‘zini takomillashtirish jarayonida asosiy yo‘nalish beruvchi normativ tuzilma sifatida namoyon bo‘ladi; u ontologik, aksiologik va madaniy o‘lchamlarning tugal birligidan hosil bo‘ladigan murakkab ma’naviy konstruktsiyadir. H. Rickert axloqiy idealni qadriyatlar

olami bilan bog'lab, "axloqiy ideal – bu tarixiy hayotning o'zida mavjud bo'lgan umumiy va zaruriy qadriyatlar gorizontidir" deya ta'kidlaydi.[15] Rickert yondashuvi axloqiy idealning qadriyatga asoslangan tashqi normativ asoslarini ochib bersa-da, uning tarixiy-madaniy kontekstlarga haddan tashqari bog'lanishi idealning shaxsiy ijodkorlik va ichki erkinlik bilan uzviy aloqasini chegaralaydi.

N.Hartmann esa axloqiy idealni insoniylikning ontologik qatlamlari bilan bog'laydi. U "axloqiy ideal insonning mavjudlik olamida yuqori darajadagi ma'naviy imkoniyat sifatida doimo ochiq qoladigan yo'nalishdir" deya fikr bildiradi.[16] Hartmannning qarashlari axloqiy idealning erishiladigan, ammo to'la amalga oshmaydigan gorizont sifatidagi mohiyatini ochadi; ammo uning haddan tashqari ontologik yondashuvi ijtimoiy tajriba va institutlarning ideal shakllanishiga ta'sirini kamroq yoritadi. M. Heidegger axloqiy idealni "insonning mavjudlikka nisbatan ochiqligi" bilan bog'lab, idealni tayyor me'yorlar majmuasi emas, balki "bo'lishning turlicha imkoniyatlariga yo'nalgan mavjudlik holati" sifatida talqin qiladi.[17] Bu qarash idealning qat'iy emas, balki mavjudlik sharoitiga mos ravishda o'zgarib boradigan dinamik tabiati haqida yangi mulohaza beradi. Biroq Heideggerning g'oyasi ham ijtimoiy kontekstlarni yetarlicha hisobga olmaydi, chunki axloqiy ideal har doim jamiyatning normativ maydonida shakllanadi.

Axloqiy ideal tushunchasi falsafiy tafakkur tarixida insonning mavjudlik ma'nosini belgilovchi eng markaziy kategoriyalardan biri sifatida namoyon bo'lgan. U nafaqat shaxsning ichki ruhiy-intellektual intilishi, balki jamiyatning normativ o'zini-o'zi tartibga solish mexanizmi, madaniy xotira va ma'naviy merosning tugal sintezi sifatida talqin qilinadi. Shunday ekan, axloqiy ideal g'oyasi insonni nafaqat qanday bo'lishi kerakligi, balki qanday bo'lishi mumkinligi haqidagi falsafiy tasavvurni shakllantiradi. E. Cassirer axloqiy idealni insonning ramziy tafakkur olamidagi eng yuksak konstruksiya sifatida talqin qilib, "insonning axloqiy ideali uning ramziy universumida ma'nolar yaratish qobiliyati bilan belgilanadi" deya ta'kidlaydi.[18] Cassirer yondashuvi idealni antropologik-ramsiy jarayon sifatida yoritadi, biroq undan ijtimoiy-institutsional strukturalarning roli yetarlicha ko'rinmaydi. A. Whitehead axloqiy idealni jarayon falsafasi doirasida "borliqning doimiy ravishda yuksalish potentsialiga yo'naltirilgan ijodiy maqsad" sifatida izohlaydi.[19] Uning qarashi idealning dinamik va jarayonli tabiatini namoyon etsa-da, bu yondashuv ko'proq kosmologik-metafizik darajada qoladi va real ijtimoiy hayotning normativ mexanizmlariga tobora kam tegadi. M. Bakhin axloqiy idealni dialogik falsafada asoslab, "axloqiy ideal — bu insonning Boshqa bilan bo'lgan mas'uliyatli dialogida shakllanadigan axloqiy pozitsiyadir" deya qayd etadi.[20] Bakhin ideallarning muloqotshunoslik asoslarini ochadi, ammo struktural ijtimoiy determinantlarning rolini nisbatan zaif ko'rsatadi.

Simvolik interaksionizm vakili J. Mead axloqiy idealni "ijtimoiy o'zaro ta'sir orqali shakllanadigan generalizatsiyalashgan Boshqa'ning normativ konstruksiyasi" sifatida talqin qiladi.[21] Meadning bu talqini idealning ijtimoiy psixologik ildizlarini ochadi, biroq idealning metafizik va ruhiy qatlamlari ushbu yondashuvda cheklangan bo'lib qoladi. Ayniqsa Z. Freyd axloqiy idealni psixanalitik nuqtai nazardan talqin qilib, "axloqiy ideal — bu super-egoning ichki me'yoriy talablari va ijtimoiy kutishlarning psixik uyg'unligidir" deb ta'kidlaydi.[22] Freydning ushbu yondashuvi axloqiy idealning ruhiy-ong osti asoslarini tushuntiradi, biroq u idealning ongli ijtimoiy-madaniy yaratilish jarayonini soyada qoldiradi. U. James esa axloqiy idealni pragmatist ruhda talqin qilib, "ideal — bu amalda natija beradigan va insonni hayotning ma'nodor shakliga olib boradigan maqsaddir" deya qayd etadi.[23] Jamesning yondashuvi idealning amaliy jihatini kuchaytirsada, uning yuqori aksiologik olam bilan aloqasini sustlashtiradi.

Sharq falsafasida Alisher Navoiy axloqiy idealni ma'naviy poklanish, ruhiy uyg'unish va komillik bilan bog'lab, insonning o'zini rostlik, adolat va muruvvat orqali kamolga yetkazishini ta'kidlab, "odamiylik — komillik sari yo'lining bosh mezonidir" deya yozadi. Navoiy idealning ma'naviy-ruhiy tomonini chuqur ochadi, biroq u idealning ijtimoiy strukturalar bilan dialektik bog'liqligini zamonaviy talqinda qo'shimcha yoritishni talab qiladi.

Turli falsafiy yondashuvlarni umumlashtirgan holda, axloqiy idealning mohiyatini quyidagicha talqin qilish mumkin:

(1) u shaxsning o'zini ortga emas, balki oliy ma'noga yo'naltiruvchi ma'naviy me'yor (Kierkegaard, Cassirer, Navoiy);

(2) u jamiyatning normativ barqarorligini ta'minlovchi ijtimoiy konstruksiyaning markaziy unsuri (Mead, Berger);

(3) u muloqot, tan olish va javobgarlik asosida shakllanadigan dialogik mavjudlik holati (Bakhtin, Honneth);

(4) u ma'naviy energiya, ijodiy potentsial va harakatdagi mukammallikning sintezi (Whitehead, Iqbol);

(5) u psixik ichki uyg'unlik va ong osti mexanizmlarini tartibga soluvchi normativ tuzilma (Freud).

Shu bois axloqiy idealni nafaqat ijtimoiy norma, nafaqat shaxsiy fazilat, nafaqat metafizik tushuncha sifatida toraytirib bo'lmaydi. Aksincha, u inson mavjudligining ma'no, maqsad, mas'uliyat va ijtimoiy uyg'unlikning yagona nuqtaga jamlangan falsafiy-aksiologik gorizontidir. Ana shu ko'p qatlamlilik axloqiy idealning falsafiy tahlilini doimiy ravishda kengaytirib va yangilab borishni talab qiladi.

Zamonaviy kontinental falsafada M. Buber axloqiy idealni sub'ektning boshqa inson bilan dialogik munosabatida namoyon bo'ladigan "haqiqiy Men–Sen aloqasi" bilan bog'lab, "axloqiy idealning mohiyati insonning Boshqaga nisbatan javobgarligidir" deya ta'kidlaydi. Buber modeli idealning dialogik asoslarini ochadi, biroq uni haddan tashqari shaxslararo munosabatlarga tayanishi sababli jamiyatning strukturaviy, ijtimoiy-siyosiy mexanizmlarini soyada qoldiradi. R. Rorty esa axloqiy idealni postmodern nuqtai nazardan talqin qilib, "axloqiy ideal umumiy haqiqatga emas, balki jamiyatning o'zini qayta tasavvur qilishi va yangi hikoyalar yaratish qobiliyatiga asoslanadi" deya fikr bildiradi. Rortyning yondashuvi idealning konstruktiv va madaniy o'zgaruvchan tabiatini yoritadi, ammo bu modelning radikal relativizmi idealning normativ barqarorligini zaiflashtirish xavfini tug'diradi.

Natijalar va muhokama. Tahlillar natijasida axloqiy ideal shaxsiy fazilat, ijtimoiy norma va ma'naviy yo'nalish beruvchi normativ gorizont sifatida namoyon bo'lishi aniqlandi. Turli falsafiy maktablarda ushbu tushuncha turlicha talqin qilinsa-da, ularning barchasida komillikka intilish g'oyasi markaziy o'rin egallaydi.

Adabiyotlar tahlili va muallif pozitsiyasi.

1. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (tizimli shaklda)

Axloqiy ideal tushunchasi falsafiy tafakkur tarixida turli metodologik yo'nalishlar doirasida talqin qilingan. Fazilat etikasi vakillari (A. MacIntyre, P. Foot) axloqiy idealni tarixiy an'analar va insoniy fazilatlar tizimi bilan bog'laydi. Ularning qarashlarida ideal ijtimoiy-amaliy tajriba orqali shakllanuvchi normativ mezon sifatida namoyon bo'ladi.

Ekzistensializm vakillari (J.-P. Sartre, S. Kierkegaard) esa axloqiy idealni shaxsning erkin tanlovi va ichki mas'uliyati bilan bog'laydi. Bu yondashuv idealning sub'ektiv-ijodiy mohiyatini ochadi.

Sharq falsafasida Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino va Alisher Navoiy axloqiy idealni komillik, ruhiy poklanish va jamiyat uyg'unligi bilan uzviy bog'laydi. Bu yerda ideal individual kamolot va ijtimoiy barqarorlikning birligi sifatida talqin qilinadi.

Zamonaviy ijtimoiy-falsafiy yondashuvlarda (Bauman, Taylor, Giddens) axloqiy ideal globallashuv va "suyuq modernlik" sharoitida o'zgaruvchan normativ konstruksiya sifatida ko'riladi.

Shunday qilib, mavjud adabiyotlar axloqiy idealni: fazilat modeli, ekzistensial model, diniy-ruhiy model, ijtimoiy-konstruktiv model doirasida talqin qilgan. Biroq bu yondashuvlar ko'pincha bir tomonlama xarakterga ega bo'lib, idealning kompleks – ontologik, aksiologik va ijtimoiy tabiatini to'liq ochib bermaydi.

2. Muallifning ilmiy pozitsiyasi

Mazkur tadqiqotda axloqiy ideal tor ma'nodagi shaxsiy fazilat yoki faqat ijtimoiy norma sifatida emas, balki inson mavjudligining ontologik, aksiologik va madaniy qatlamlari kesishgan murakkab normativ gorizont sifatida talqin qilinadi.

Muallifning pozitsiyasiga ko'ra: Axloqiy ideal – bu insonni komillikka yo'naltiruvchi oliy ma'naviy mezon; U shaxs va jamiyat o'rtasidagi normativ muvozanatni ta'minlovchi

tizimli hodisa; Ideal barqaror absolyut emas, balki tarixiy-madaniy sharoitda rivojlanib boruvchi ochiq tizimdir.

Shu bois axloqiy idealni sinergetik yondashuv asosida – ya’ni shaxs, jamiyat va qadriyatlar o‘zaro ta’siri mahsuli sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan asosli deb hisoblanadi. Axloqiy idealning mazmuni qadriyatli yo‘nalish (yaxshilik, adolat, halollik), maqsadga yo‘naltirilganlik (komillikka intilish), normativlik (xulq-atvor mezon) va ma’naviy motivatsiya (ichki e’tiqod va iroda) kabi tarkibiy qismlardan iborat bo‘lib, uning asosiy funksiyalari regulativ (inson xatti-harakatini tartibga solish), integrativ (jamiyatni ma’naviy birlikka birlashtirish), motivatsion (shaxsni o‘zini takomillashtirishga undash), tarbiyaviy (ma’naviy tarbiya tizimining asosini tashkil etish) va identifikatsion (shaxsning o‘zligini anglashiga xizmat qilish) funksiyalarni o‘z ichiga oladi. Axloqiy ideal oilaviy muhit, ta’lim-tarbiya tizimi, diniy va madaniy qadriyatlar, ijtimoiy institutlar, ommaviy axborot vositalari hamda globallashuv jarayonlari kabi omillar ta’sirida shakllanadi, ayniqsa zamonaviy axborot makonida yoshlar ongiga ta’sir qiluvchi g‘oyaviy oqimlar idealning mazmuniga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Hozirgi davrda axloqiy ideal qadriyatlar relativizmi, individualizmning haddan tashqari kuchayishi, ma’naviyatsizlik va iste’molchilik mentaliteti, axborot manipulyatsiyasi, an’anaviy axloqiy mezonlarning zaiflashuvi kabi muammolar bilan to‘qnash kelmoqda, bu jarayonlar natijasida yosh avlodda barqaror ma’naviy yo‘nalishning sustlashuvi kuzatilmoqda. Mazkur muammolarni hal etish uchun ma’naviy tarbiya tizimini falsafiy asosda takomillashtirish, ta’lim jarayonida qadriyatlar falsafasini kuchaytirish, oilada ma’naviy muhitni mustahkamlash, yoshlar siyosatida axloqiy ideal modelini konseptual asosda ishlab chiqish hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlar sintezini ta’minlash zarur.

Xulosa va tavsiyalar. Xulosa qilib aytganda, axloqiy ideal inson ma’naviy kamolotining markaziy kategoriyasidir. U shaxs va jamiyat o‘rtasidagi normativ muvozanatni ta’minlaydi hamda ma’naviy barqarorlikning asosini tashkil etadi. Ma’naviy tarbiya tizimida falsafiy asoslarni kuchaytirish hamda yoshlar siyosatida qadriyatlar tizimini mustahkamlash tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Foot P. Virtues and Vices. – Oxford: Blackwell, 1978. – 33-bet.
2. MacIntyre A. After Virtue. – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1981. – 204-bet.
3. Sartre J.-P. L’Existentialisme est un humanisme. – Paris: Nagel, 1946. – 52-bet.
4. Forbiy A.N. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – 118-bet.
5. Aristotle. Nicomachean Ethics. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 74-bet.
6. Ibn Sino. Kitob an-Najot. – Tehron: Danesh Press, 1985. – 226-bet.
7. Ricoeur P. Oneself as Another. – Chicago: University of Chicago Press, 1990. – 171-bet.
8. Fromm E. The Art of Loving. – New York: Harper & Row, 1956. – 78-bet.
9. Scheler M. Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik. – Halle: Niemeyer Verlag, 1913. – 203-bet.
10. Russell B. The Conquest of Happiness. – London: Allen & Unwin, 1930. – 118-bet.
11. Giddens A. Modernity and Self-Identity. – Cambridge: Polity Press, 1991. – 75-bet.
12. Bauman Z. Liquid Modernity. – Cambridge: Polity Press, 2000. – 104-bet.
13. Taylor C. Sources of the Self. – Cambridge: Harvard University Press, 1989. – 27-bet.
14. Rickert H. Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft. – Tübingen: Mohr, 1921. – 56-bet.
15. Hartmann N. Ethik. – Berlin: De Gruyter, 1935. – 211-bet.
16. Heidegger M. Sein und Zeit. – Tübingen: Niemeyer Verlag, 1927. – 142-bet.
17. Cassirer E. An Essay on Man. – New Haven: Yale University Press, 1944. – 57-bet.
18. Whitehead A.N. Process and Reality. – New York: Free Press, 1929. – 102-bet.
19. Bakhin M. Problemy tvorchestva Dostoevskogo. – Moskva: Khudozhestvennaya literatura, 1975. – 89-bet.
20. Mead G.H. Mind, Self, and Society. – Chicago: University of Chicago Press, 1934. – 152-bet.
21. Freud Z. Das Ich und das Es. – Leipzig: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1923. – 44-bet.
22. James W. Pragmatism. – New York: Longmans, 1907. – 91-bet.
23. Navoiy A. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot, 2008. – 36-bet.

**COMPARATIVE AND PSYCHOLINGUISTIC APPROACHES TO
TRANSLATION STRATEGIES: A CASE STUDY OF CHINGIZ AYTMATOV'S
"FAREWELL, GULSARI!"**

Ikromova Nigina Oybekovna

Samarkand State Institute of Foreign Languages

Phd researcher

muslimakarim56@gmail.com

ORCID 0009-0006-0488-5637

UDK 81'255.2:81'42:821.161.1

Abstract. This study explores the role of comparative and psycholinguistic approaches in analyzing translation strategies, with particular reference to Chingiz Aytmatov's novel "*Farewell, Gulsari!*" Translation is conceptualized not as a linear transfer of meaning but as a multidimensional process involving linguistic, cognitive, and cultural negotiation. The research integrates comparative, cognitive, psycholinguistic, descriptive, linguocultural, discourse, and contrastive methods to examine how artistic impact, emotional resonance, and cultural meaning are preserved or reshaped in translation. Quotations from leading scholars, including G.I. Khaliyeva, L.V. Savitskaya, A.A. Leontyev, V.N. Komissarov, and others, provide theoretical grounding for the methodological framework. Results demonstrate that translation strategies reconstruct stylistic and semantic layers while influencing reader perception and cultural adaptation. The discussion highlights the necessity of a holistic methodological lens that accounts for textual, cognitive, and cultural variables. The conclusion emphasizes that future research, particularly within the scope of a PhD dissertation, will conduct detailed case studies to systematize strategies and refine psycholinguistic models of literary translation.

Keywords: translation strategies, comparative analysis, psycholinguistics, cognitive perception, linguocultural approach, literary translation

**QIYOSIY VA PSIXOLINGVISTIK YONDASHUVLARNING TARJIMA
STRATEGIYALARINI O'RGANISHDAGI ROLI: CHINGIZ AYTMATOVNING
"ALVIDO, GULSARI!" QISSASI MISOLIDA**

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot Chingiz Aytmatovning "*Alvido, Gulsari!*" qissasi misolida tarjima strategiyalarini tahlil qilishda qiyosiy va psixolingvistik yondashuvlarning rolini o'rganadi. Tarjima oddiy ma'no ko'chirish jarayoni sifatida emas, balki lingvistik, kognitiv va madaniy omillarni o'z ichiga olgan ko'p qirrali jarayon sifatida talqin etiladi. Tadqiqotda qiyosiy, kognitiv, psixolingvistik, deskriptiv, lingvomadaniy, diskursiv va kontrastiv metodlar qo'llanilib, badiiy ta'sir, emotsional rezonans va madaniy mazmunning tarjimada qanday saqlanishi yoki o'zgarishi tahlil qilinadi. G.I. Xaliyeva, L.V. Savitskaya, A.A. Leontyev, V.N. Komissarov kabi yetakchi olimlarning fikrlari metodologik asos sifatida keltiriladi. Natijalar tarjima strategiyalari stilistik va semantik qatlamlarni qayta shakllantirishi, kitobxon idrokiga va madaniy moslashuviga ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi. Muhokama bo'limida matn, kognitiv va madaniy omillarni hisobga oluvchi kompleks metodologik yondashuv zarurligi ta'kidlanadi. Xulosa qismida esa, kelgusida, xususan, PhD dissertatsiyasi doirasida, aniq matn parchalarini batafsil tahlil qilish, strategiyalarni tizimlashtirish va psixolingvistik modellarni takomillashtirish rejalashtirilgani qayd etiladi.

Kalit so'zlar: tarjima strategiyalari, qiyosiy tahlil, psixolingvistika, kognitiv idrok, lingvomadaniy yondashuv, badiiy tarjima

Introduction. Translation studies occupy a central position in contemporary linguistics and literary scholarship, as they address the complex interplay between language, cognition, and culture. The act of translation is not merely a mechanical transfer of words from one language to another; rather, it is a multidimensional process that involves semantic adaptation, stylistic transformation, and cultural negotiation. In particular, literary translation demands heightened sensitivity to the author's artistic intent, emotional resonance, and ideological perspective, while simultaneously ensuring accessibility and coherence for the target audience.

Within this framework, the study of translation strategies has emerged as a crucial domain of inquiry. Scholars have emphasized that translation strategies are not arbitrary choices but systematic methods shaped by linguistic structures, cultural contexts, and psycholinguistic mechanisms. As G.I. Khaliyeva notes, "The methodology of comparison

establishes the foundations for analyzing diverse processes existing in a given space and time” [1. 182]. This observation highlights the importance of comparative analysis as a methodological tool for identifying transformations in meaning, style, and reception across languages.

Equally significant is the role of cognitive and psycholinguistic approaches, which investigate how readers perceive and interpret translated texts. L.V. Savitskaya underscores this dimension by stating, “The correspondence of cognitive parameters between original and translated texts ensures their conceptual and semantic identity” [2. 115-116]. Such perspectives reveal that translation is not only a linguistic act but also a cognitive and emotional experience, mediated by the reader’s mental processes and cultural background, as has been analyzed in other studies: “A literary translator is required not only to possess a thorough command of the foreign language, but also to have knowledge of its history, culture, international cultural relations, psychology, as well as the histories of peoples and religions” [3. 178].

Furthermore, the integration of descriptive, linguocultural, discourse, and contrastive methods provides a comprehensive framework for analyzing translation strategies. These approaches allow researchers to classify adaptation techniques, evaluate sociocultural influences, trace stylistic shifts, and identify structural divergences between source and target texts. As V.N. Komissarov observes, “Cultural aspects in translation studies are not only sources of information about other cultures, but also determinants of national language and literature formation” [4. 6] This insight reinforces the view that translation functions as a bridge between cultures, shaping not only linguistic exchange but also intercultural understanding.

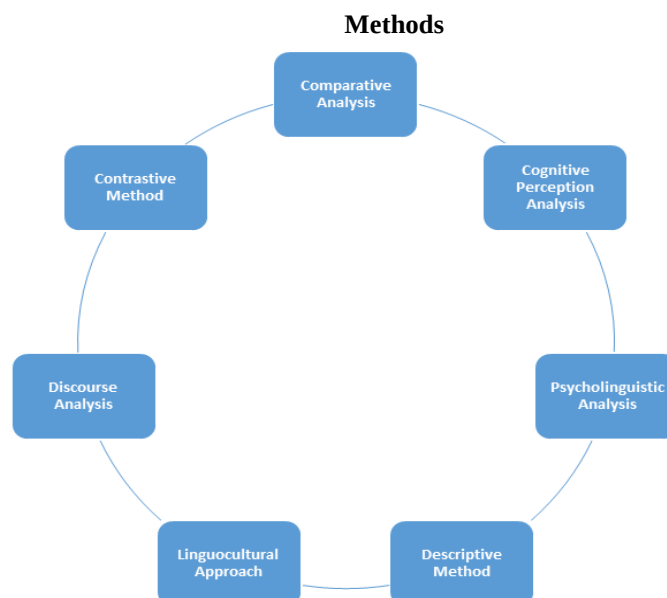
Against this backdrop, the present study investigates the role of comparative and psycholinguistic methods in analyzing translation strategies, with particular reference to Chingiz Aytmatov’s novella “*Farewell, Gulsari!*” By employing a multidimensional methodological lens, the research seeks to uncover how artistic impact, emotional resonance, and cultural meaning are preserved or transformed in translation. The expanded methodological framework ensures that translation is examined not only as a linguistic phenomenon but also as a cognitive, emotional, and cultural process, thereby contributing to the theoretical consolidation of translation studies.

Methods. In order to investigate translation strategies in a systematic and multidimensional way, this study adopts a comprehensive methodological model. Translation is not a single-layered phenomenon; it involves linguistic structures, stylistic transformations, cognitive reception, and cultural adaptation. Therefore, the methods employed here are designed to capture both the technical and the psycholinguistic dimensions of literary translation. Each method contributes a distinct analytical lens, and together they provide a holistic understanding of how meaning, emotion, and literary impact are preserved or transformed in the target language.

The methodological framework integrates comparative, cognitive, psycholinguistic, descriptive, linguocultural, discourse, and contrastive approaches. These methods are not applied in isolation but in complementarity, ensuring that the analysis accounts for textual, cognitive, and cultural variables. Such theoretical insights of G.I. Khaliyeva and L.V. Savitskaya justify the selection of methods and highlight their relevance to translation studies.

The following subsections outline each method in detail, explaining its theoretical basis and practical application in the analysis of Chingiz Aytmatov’s novella “*Farewell, Gulsari!*”:

Table 1

The methodological framework of this research encompasses several complementary approaches that collectively ensure a comprehensive analysis of translation processes.

Comparative Analysis provides a systematic means of examining original texts alongside their translations at linguistic, stylistic, and semantic levels. This method makes it possible to trace transformations in authorial style and to evaluate the extent to which emotional, aesthetic, and ideological content is preserved.

Cognitive Perception Analysis investigates the mental processes that shape readers' logical and emotional reception of translated texts. In line with L.V. Savitskaya, D. Khuntszyun emphasizes the central role of concepts, noting that "a concept is a mental unit representing consolidated information about a fragment of reality, serving as the primary model that defines translational perception" [5, p. 266].

Psycholinguistic Analysis focuses on emotional resonance, semantic shifts, and cognitive reception. A.A. Leontyev's communicative model serves as a theoretical foundation, outlining five stages: motivation, intention, interpretation, linguistic formulation, and transmission. As Leontyev observes, "Human beings express not only thoughts through linguistic signs, but also their subjective attitude toward meaning" [6, p. 138].

The Descriptive Method allows for the classification and systematization of translation strategies such as adaptation, compensation, domestication, and foreignization. A.V. Razumkova and O.V. Syusina argue that "translation involves sociocultural adaptation, realized through domestication—maximizing proximity between source and target cultures—and foreignization—preserving the distinctiveness of the original text" [7, p. 4].

The Linguocultural Approach underscores the necessity of cultural knowledge in translation. As one Uzbek scholar observes, "A literary translator must not only master the foreign language, but also its history, culture, psychology, and interreligious context" [8].

Discourse Analysis examines stylistic and semantic shifts that influence reception. I.M. Derik stresses that "discourse, from a psycholinguistic perspective, studies the transition from internal coding to external verbalization, as well as the social-psychological types of language users and their role-specific choices" [9, p. 43].

The Contrastive Method identifies structural, semantic, and stylistic differences between source and target texts. G. Khaliyeva defines it as "a method based on systematic comparison of philological phenomena, primarily aimed at revealing differences" [1, p. 183]. Uzbek linguists further note that "lexical, grammatical, and stylistic features of two or more languages are compared to identify the causes of translation errors" [10, p. 311].

To demonstrate the practical application of the comparative and psycholinguistic approaches, selected fragments from Chingiz Aytmatov's *Farewell, Gulsari!* are analyzed below. These examples illustrate how theoretical models are operationalized in the study.

Comparative Analysis Example Original (Russian): «Гульсары стонал мучительно, стонал, как человек.» [11, p. 300] Translation (English): “Gulsari moaned painfully, groaning like a man.” [12, p. 50]

Here, the Russian text employs repetition (*стонал, стонал*) to intensify the emotional resonance of the horse’s suffering. The English translation condenses this repetition into a single verb (*moaned*), thereby reducing the rhythmic insistence of the original. The comparative method reveals a stylistic transformation: while semantic equivalence is maintained, the affective intensity is partially diminished. This demonstrates how translation strategies negotiate between fidelity and readability.

Psycholinguistic Analysis Example Original (Russian): «Сердце у него стучало уже в самой голове, оглушительно, срываясь и захлебываясь: тум-там, тум, тум-там, тум...» [11, p. 300] Translation (English): “Its heartbeat pounded in its skull, choking and deafening — as if pursued by something it could no longer outrun.” [121, p. 50] The Russian text employs onomatopoeic rhythm (*тум-там, тум, тум-там*) to evoke the auditory perception of a heartbeat, thereby immersing the reader in the horse’s physical agony. In the English version, this rhythm is omitted, replaced by descriptive adjectives (*choking, deafening*). Psycholinguistically, the omission shifts the reader’s experience from a sensory-auditory simulation to a conceptual interpretation. This illustrates how translation can alter the cognitive and emotional processing of a text, even while conveying the same semantic content.

Results. Applying these methods to Chingiz Aytmatov’s novel “*Farewell, Gulsari!*” demonstrates how translation strategies reconstruct and reshape artistic impact. Comparative analysis reveals the stylistic transformations that occur when authorial voice is adapted into the target language, while cognitive and psycholinguistic approaches highlight shifts in perception and emotional resonance. These methods show how readers’ reception of characters, atmosphere, and narrative structure may diverge from the original, depending on linguistic and cultural framing. Descriptive and linguocultural approaches further classify adaptation strategies such as domestication, foreignization, and compensation, illustrating how translators negotiate between fidelity to the source and accessibility for the target audience.

At the same time, discourse analysis uncovers subtle stylistic modifications that influence the rhythm and tone of the translated text, whereas contrastive analysis identifies structural divergences in syntax and semantics that shape the overall communicative effect. Taken together, these approaches expose the mechanisms by which translations either preserve or transform the original’s aesthetic and semantic layers. The study confirms that translation is far more than a direct rendering of meaning, representing instead a layered process in which linguistic structures, cognitive mechanisms, and cultural contexts intersect to influence the aesthetic impact achieved in the translated work.

The examples demonstrate how translation strategies reshape stylistic and emotional impact in “*Farewell, Gulsari!*”:

Table 2. Comparative and Psycholinguistic Results from “*Farewell, Gulsari!*”

Original (Russian)	Translation (English)	Transformation	Commentary
«Гульсары стонал мучительно, стонал, как человек.»	“Gulsari moaned painfully, groaning like a man.”	Stylistic condensation	The repetition (<i>стонал, стонал</i>) intensifies suffering in the original. The English version reduces this to a single verb, diminishing rhythmic insistence and emotional force.
«Сердце у него стучало уже в самой голове... тум-там, тум, тум-там, тум...»	“Its heartbeat pounded in its skull, choking and deafening — as if pursued by something it could no longer outrun.”	Loss of onomatopoeic rhythm	The Russian text’s sound pattern simulates heartbeat perception. The English translation replaces rhythm with descriptive adjectives, shifting the reader’s experience from auditory immersion to conceptual interpretation.

These examples confirm that comparative analysis exposes stylistic transformations,

while psycholinguistic analysis highlights shifts in cognitive and emotional reception. Together, they demonstrate how translation strategies negotiate between semantic fidelity and affective resonance.

Discussion. The findings confirm that translation is a psycholinguistic and cultural process in which multiple layers of meaning interact. Affective impact, reader cognition, and cultural mediation emerge as decisive factors in shaping the reader's experience of the translated text. Comparative and psycholinguistic analyses reveal that stylistic transformations and shifts in perception are inevitable, yet they can be strategically managed to preserve the author's intent. This underscores the importance of considering translation as a multidimensional act, where linguistic fidelity must be balanced with the preservation of aesthetic and emotional impact.

At the same time, the integration of descriptive, linguocultural, discourse, and contrastive methods provides a integrated framework for evaluating translation strategies. These approaches demonstrate that translation is deeply conditioned by cultural codes, reader expectations, and communicative norms, making it both a linguistic and sociocultural negotiation. By combining these methods, the study strengthens the theoretical foundation of translation studies, offering a model that accounts for textual, cognitive, and cultural variables simultaneously. Such a multidimensional approach not only enriches scholarly analysis but also provides practical guidance for translators seeking to reproduce artistic resonance while ensuring conceptual clarity and cultural relevance in the target language.

The empirical examples presented in the Results section further substantiate these findings. For instance, the comparative analysis of repetition in the phrase «Гульсары стонал мучительно, стонал, как человек» versus its English rendering "*Gulsari moaned painfully, groaning like a man*" demonstrates how stylistic condensation alters the intensity of suffering conveyed to the reader. Similarly, the psycholinguistic examination of the heartbeat passage reveals how the omission of onomatopoeic rhythm in translation shifts the reader's experience from auditory immersion to conceptual interpretation. These cases illustrate that translation strategies not only reshape textual form but also recalibrate cognitive and emotional reception, underscoring the multidimensional nature of literary translation.

Conclusion. The study demonstrates that translation strategies must be analyzed through a complex methodological lens. Comparative, cognitive, psycholinguistic, descriptive, linguocultural, discourse, and contrastive approaches collectively illuminate the mechanisms of transformation in literary translation. Applied to Chingiz Aytmatov's "*Farewell, Gulsari!*", these methods reveal how literary impact is reconstructed. Future research will systematize these strategies and evaluate their effectiveness, offering recommendations or enhancing literary translation. As noted, such inquiry will further consolidate the role of psycholinguistics in translation studies and refine methodologies for conveying authorial intent across cultures.

Moreover, the study has shown that theoretical insights gain validity supported by empirical analysis. By examining specific fragments of "*Farewell, Gulsari!*" in parallel translation, the research demonstrated how comparative methods reveal stylistic condensation and how psycholinguistic approaches uncover shifts in emotional resonance. These empirical illustrations confirm that translation strategies not only operate at the level of abstract theory but also manifest in concrete textual transformations, thereby strengthening the methodological model and ensuring its applicability to real literary material.

In addition, this research lays the groundwork for a more detailed and systematic analysis to be undertaken within the framework of the forthcoming PhD dissertation. That work will expand upon the present findings by conducting in-depth case studies, applying the methodological approaches to specific textual fragments, and evaluating their impact on reader perception and cultural adaptation. By situating the analysis within a doctoral project, the study aims to contribute original insights to translation theory, strengthen the interdisciplinary role of psycholinguistics, and provide a comprehensive model for understanding how literary translation negotiates meaning, emotion, and culture across languages.

References

1. Xaliyeva G.I. Qiyosiy tahlil metodologiyasi // Foreign Languages in Uzbekistan: ilmiy jurnal. – 2022. – № 1 (42). – B. 180–189.
2. Савицкая Л.В. Когнитивный аспект перевода в свете межкультурной коммуникации // Актуальные вопросы современной филологии и журналистики. – 2013. – № 10. – С. 114–120.
3. Abdullaeva Ruqiya Muhammadovna. Badiiy tarjimaning lingvomadaniy aspektlari va tarjima mahorati // *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, vol. 1, no. 1, 2021, pp. 175–182.
4. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение: Учебное пособие. – Москва: ЭТС, 2001. – 424 с.
5. Хунцзюнь Д. Роль когнитивной лингвистики в понимании процессов восприятия и интерпретации текста при переводе // Управление образованием: теория и практика. – 2024. – Т. 14, № 1–2. – С. 265–273.
6. Леонтьев А.А. Психология общения. – Москва: Смысл, 1997. – 365 с.
7. Разумкова А.В., Сюсина О.В. Перевод экспрессивных средств художественного текста в психолингвистическом аспекте // *Дневник науки: электронный научный журнал*. – 2024. – № 2. – С. 13.
8. Abdullayeva Ruqiya Muhammadovna. Badiiy tarjimaning lingvomadaniy aspektlari va tarjima mahorati // *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, vol. 1, no. 1, 2021, pp. 175–182.
9. Derik I.M. The peculiarities of the contemporary scientific discourse translation: the communicative aspect // *Науковий вісник ПНПУ ім. К.Д. Ушинського. Лінгвістичні науки*. – 2016. – Вип. 23. – С. 42–49.
10. Murodjon o'g'li D.D., Nargizaxon Q. Tarjima amaliyotining muammolari va tahlil metodlari mashqlarda // *Modern Education and Development*. – 2025. – Т. 25, № 1. – B. 310–313.
11. Айтматов Ч.Т. Повести. – М.: Советский писатель, 1987. – 384 с.

O'SIMLIK NOMLARIDA MILLIY TIL VA MADANIYATNING AKS ETTIRILISHI (O'ZBEK, RUS VA TURK TILLARI MISOLIDA)

Sattorova Shahnoza Baxtiyor qizi

Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti

sattorovashahnoza759@gmail.com

ORCID 0009-0003-5403-1857

UDK 413.12=943.75=482=494.35(045)

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek, rus va turk tillaridagi o'simlik nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari qiyosiy aspektda tadqiq etilgan. Fitonimlar, ya'ni o'simlik nomlari, har bir xalqning madaniy merosi, tarixiy tajribasi va tabiatga bo'lgan munosabatini aks ettiruvchi muhim leksik birliklar sifatida tahlil qilingan. Tadqiqotda qiyosiy-chog'ishtirma metod, etimologik tahlil va lingvomadaniy yondashuv qo'llanilgan bo'lib, 150 dan ortiq fitonimning semantik tuzilishi, motivatsion asoslari va madaniy konnotatsiyalari o'rganilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'zbek va turk tillarida genetik qarindoshlik tufayli umumturkiy asosga ega fitonimlar sezilarli ulushni tashkil etadi, shu bilan birga fors-arab ta'siri ham kuchli namoyon bo'ladi. Rus tilida slavyan asosidagi nomlar bilan birga yunon-lotin ilmiy terminologiyasining ta'siri ustunlik qiladi. O'zbek tilida funksional xususiyatlarga, xususan dorivorlikka asoslangan nomlarning ko'pligi xalq tabobati an'alarining chuqurligi bilan izohlanadi. Turk tilida madaniy-mifologik konnotatsiyali fitonimlar alohida o'rin egallaydi. Tadqiqot natijalari lingvomadaniyatshunoslik, qiyosiy tilshunoslik va leksikologiya sohalari uchun nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: fitonimlar, lingvomadaniyatshunoslik, o'simlik nomlari, etimologiya, qiyosiy tahlil, o'zbek tili, rus tili, turk tili, madaniy komponent, leksik-semantik tahlil.

REFLECTION OF NATIONAL LANGUAGE AND CULTURE IN PLANT NAMES (ON THE EXAMPLE OF UZBEKISTAN, RUSSIAN AND TURKISH LANGUAGES)

Abstract. This article investigates the linguocultural features of plant names in Uzbek, Russian, and Turkish languages from a comparative perspective. Phytonyms, that is, plant names, are analyzed as significant lexical units reflecting the cultural heritage, historical experience, and attitude toward nature of each nation. The study employs a comparative-contrastive method, etymological analysis, and a linguocultural approach, examining the semantic structure, motivational bases, and cultural connotations of more than 150 phytonyms. The results demonstrate that in Uzbek and Turkish languages, due to genetic affinity, phytonyms of common Turkic origin constitute a considerable proportion, while Persian-Arabic

influence is also strongly manifested. In Russian, alongside names of Slavic origin, the influence of Greco-Latin scientific terminology prevails. The abundance of names based on functional properties, particularly medicinal qualities, in Uzbek is explained by the depth of folk medicine traditions. In Turkish, phytonyms with cultural-mythological connotations occupy a special place. The research findings hold theoretical and practical significance for linguoculturology, comparative linguistics, and lexicology.

Keywords: phytonyms, linguoculturology, plant names, etymology, comparative analysis, Uzbek language, Russian language, Turkish language, cultural component, lexical-semantic analysis.

Kirish. Har bir xalqning tili uning madaniyati, tarixi va dunyoqarashining ko'zgusi hisoblanadi. Bu qonuniyat ayniqsa leksik birliklar, jumladan, o'simlik nomlarida yaqqol namoyon bo'ladi [1]. Fitonimlar, ya'ni o'simlik nomlari, tilshunoslikning eng qadimiy va boy qatlamlaridan birini tashkil etib, ular orqali xalqlarning tabiatga munosabati, xo'jalik faoliyati va estetik tasavvurlari ifodalanadi [2]. O'zbek, rus va turk tillari har xil til oilalariga mansub bo'lishiga qaramay, ularning fitonimik tizimlarida qator umumiyliklar va o'ziga xos xususiyatlar mavjud bo'lib, bu holat madaniyatlararo aloqalar va mustaqil rivojlanish jarayonlarining natijasi hisoblanadi [3]. Zamonaviy tilshunoslikda lingvomadaniyatshunoslik yo'nalishi alohida o'rin egallaydi va bu soha doirasida o'simlik nomlarining madaniy semantikasi muhim tadqiqot obyektiga aylangan [4]. Fitonimlarning qiyosiy o'rganilishi nafaqat tillarning leksik boyligini aniqlashga, balki xalqlarning kognitiv xususiyatlarini, tabiat bilan munosabatlarini va madaniy qadriyatlarini tushunishga yordam beradi. Ushbu tadqiqotning maqsadi o'zbek, rus va turk tillaridagi o'simlik nomlarining lingvomadaniy xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish, ularning etimologik asoslarini aniqlash hamda milliy madaniyatning fitonimlar orqali ifodalanish mexanizmlarini ochib berishdan iborat. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, hozirgi globallashuv sharoitida milliy tillarning leksik boyligini saqlash va o'rganish muhim vazifa bo'lib qolmoqda, fitonimlar esa bu boylikning ajralmas qismini tashkil etadi [5].

Tadqiqot metodologiyasi. Fitonimlarning lingvomadaniy tadqiqi borasida jahon tilshunosligida katta tajriba to'plangan. A.V. Superanskaya nomlar nazariyasida fitonimlarni onomastikaning alohida bo'limi sifatida ajratib ko'rsatgan va ularning nominatsiya tamoyillarini tasniflab bergan [6]. Rus tilshunosligida V.A. Merkulova o'simlik nomlarining dialektologik va etimologik jihatlarini chuqur tadqiq etgan bo'lib, uning ishlari slavyan fitonimikasining asosiy manbalari hisoblanadi [2]. Turk tilshunosligida T. Tekin va M. Ergin ishlari turkiy tillar leksikasining, jumladan, fitonimlarning tarixiy rivojlanishini yoritib bergan [7]. O'zbek tilshunosligida E. Begmatov, Sh. Rahmatullayev va boshqa olimlar leksikologiya va onomastika masalalarini tadqiq qilganlar, ammo fitonimlarning maxsus lingvomadaniy tahlili hali yetarli darajada amalga oshirilmagan [1].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'simlik nomlari bir necha asosiy tamoyillar bo'yicha shakllanadi: morfologik belgilar asosida (rangi, shakli, hajmi), funksional xususiyatlar bo'yicha (dorivorlik, ozuqaviylik), o'sish joyi va sharoiti bo'yicha, madaniy-mifologik tasavvurlar asosida hamda boshqa tillardan o'zlashtirilgan nomlar [4]. O'zbek tilida fitonimlar ko'pincha o'simlikning tashqi ko'rinishi yoki foydali xususiyatlariga asoslanadi, masalan, "sariq gul", "achchiq qovun", "shirinmiya" kabi nomlar bevosita o'simlikning sifatini ifodalaydi. Rus tilida ham shunga o'xshash tamoyil kuzatiladi: "подсолнух" (quyoshga qarab turuvchi), "одуванчик" (puflab uchirish mumkin bo'lgan) kabi nomlar o'simlikning xususiyatlarini aks ettiradi. Turk tilida esa "karanfil" (mixakgul), "papatya" (o'rdak guli) kabi nomlar ham mahalliy, ham o'zlashma elementlarni o'z ichiga oladi. Lingvomadaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan fitonimlar madaniy kodlarni o'zida saqlaydi. Masalan, "lola" so'zi o'zbek va turk madaniyatida go'zallik, muhabbat va bahoriylik ramzi sifatida idrok etiladi, rus madaniyatida esa "тюльпан" so'zi xorijiy kelib chiqishi sababli bunday chuqur konnotatsiyaga ega emas [3]. Shuningdek, "anor" o'zbek madaniyatida mo'l-ko'lchilik va baraka ramzi bo'lsa, rus tilida "гранат" so'zi asosan botanik termin sifatida qo'llaniladi [5]. Bu farqlar xalqlarning geografik joylashuvi, tarixiy tajribasi va madaniy an'analari bilan bevosita bog'liq.

Adabiyotlar tahlili. Tadqiqotda qiyosiy-chog'ishtirma metod, etimologik tahlil, komponent tahlil hamda lingvomadaniy tahlil usullaridan foydalanildi. Material sifatida

o'zbek, rus va turk tillaridagi lug'atlar, ilmiy adabiyotlar va etnografik manbalardan olingan fitonimlar to'plami xizmat qildi. Tahlil uchun 150 dan ortiq o'simlik nomi tanlab olinib, ularning etimologiyasi, semantik tuzilishi va madaniy konnotatsiyalari o'rganildi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijasida o'zbek, rus va turk tillaridagi fitonimlarning semantik va madaniy xususiyatlari aniqlandi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, uch tilda ham o'simlik nomlari asosan uch guruhga bo'linadi: mahalliy kelib chiqishli nomlar, o'zlashma nomlar va ilmiy terminlar. O'zbek tilida mahalliy fitonimlar ulushi eng yuqori bo'lib (taxminan 65 foiz), bu holat o'zbek xalqining qadimiy dehqonchilik madaniyati va boy botanik an'analar bilan izohlanadi [1]. Rus tilida slavyan asosli nomlar bilan birga yunon-lotin ilmiy terminlarining ta'siri kuchli seziladi. Turk tilida esa arab-fors va yevropa tillaridan o'zlashgan nomlar sezilarli o'rin egallaydi [7].

Fitonimlarning motivatsion asoslari tahlili quyidagi qonuniyatlarni aniqlashga imkon berdi. O'zbek tilida o'simlik nomlari ko'pincha ularning dorivorlik xususiyatlariga asoslanadi, masalan, "shifo o'ti", "dard o'ti", "yo'tal o'ti" kabi nomlar xalq tabobati tajribasini aks ettiradi. Rus tilida morfologik belgiga asoslangan nomlar ustunlik qiladi: "колокольчик" (qo'ng'iroqcha shakli), "ромашка" (Rim guli), "василёк" (Vasiliy nomi bilan bog'liq). Turk tilida ham o'xshash tendensiya mavjud bo'lib, "yıldız çiçeği" (yulduz gul), "aslan ağzı" (sher og'zi) kabi tasviriy nomlar keng tarqalgan [8].

1-jadval. O'zbek, rus va turk tillarida ayrim fitonimlarning qiyosiy tahlili

O'simlik	O'zbek tili	Rus tili	Turk tili	Motivatsion asos
Lola	Lola	Тюльпан	Lale	O'zb., turk: fors-arab o'zlashmasi; rus: niderland orqali
Qizilgul	Atirgul / Qizilgul	Роза	Гүл	O'zb.: rang+gul; rus: lotin o'zlashmasi; turk: turkiy asos
Bodom	Bodom	Миндаль	Badem	Barcha tillarda fors-arab asosi
Olma	Olma	Яблоко	Elma	O'zb., turk: turkiy asos; rus: slavyan asosi
Uzum	Uzum	Виноград	Üzüm	O'zb., turk: turkiy asos; rus: slavyan asosi
Piyoz	Piyoz	Лук	Soğan	Turli etimologik asoslar
Sabzi	Sabzi	Морковь	Havuç	O'zb.: fors asosi; rus: slavyan; turk: turkiy
Yong'oq	Yong'oq	Орех	Ceviz	Turli etimologik asoslar

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, turkiy tillarga mansub o'zbek va turk tillarida bir qator fitonimlar umumiy asosga ega bo'lib, bu tillarning genetik qarindoshligini tasdiqlaydi [3]. Shu bilan birga, fors-arab ta'siri har ikki tilda ham sezilarli, ammo bu ta'sir turli darajada namoyon bo'ladi. Rus tili slavyan asosidagi so'zlar bilan birga yunon-lotin ilmiy terminologiyasini faol qo'llaydi.

Fitonimlarning madaniy konnotatsiyalari tahlili alohida qiziqish uyg'otadi. O'zbek madaniyatida ayrim o'simliklar ramziy ma'noga ega bo'lib, ular folklor, adabiyot va kundalik nutqda faol qo'llaniladi. Masalan, "rayhon" pokizalik va muqaddaslik ramzi, "sarv" esa go'zallik va nafosatning timsoli sifatida idrok etiladi. Turk madaniyatida "lale" (lola) Usmonli imperiyasi davrida davlat ramziga aylangan va "Lola davri" (Lale Devri) tarixiy atama sifatida qo'llaniladi [8]. Rus madaniyatida "берёза" (qayrag'och) milliy identitetning muhim elementi bo'lib, u Rossiya tabiati va ruhiyatining ramzi hisoblanadi [6].

2-jadval. Fitonimlarning nominatsiya tamoyillari bo'yicha taqsimlanishi (foizda)

Nominatsiya tamoyili	O'zbek tili	Rus tili	Turk tili
Morfologik belgi (shakl, rang, hajm)	28	35	30
Funksional xususiyat (dorivorlik, ozuqaviylik)	25	18	20
O'sish joyi va sharoiti	15	20	18
Madaniy-mifologik asos	12	10	15
O'zlashma nomlar	20	17	17

Ushbu jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatdiki, uch tilda ham morfologik belgiga asoslangan nominatsiya yetakchi o'rinni egallaydi, ammo o'zbek tilida funksional xususiyatga asoslangan nomlar ulushi rus va turk tillariga nisbatan yuqoriroq. Bu farq o'zbek xalqining an'anaviy tabobat va dehqonchilik tajribasi bilan izohlanadi. Turk tilida madaniy-mifologik asosga ega nomlarning nisbatan ko'pligi esa Usmonli madaniyatining boy ramziy tizimi bilan bog'liq [8].

Tadqiqot natijalarini umumlashtirib, shuni ta'kidlash mumkinki, fitonimlar tilning

madaniy xotirasini saqlaydi va avlodlar orasida madaniy qadriyatlarni uzatishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi [9]. O'zbek, rus va turk tillaridagi o'simlik nomlari har bir xalqning o'ziga xos tabiat bilan munosabatini, xo'jalik tajribasini va estetik tasavvurlarini aks ettiradi. Shu bilan birga, bu tillardagi fitonimlarning qiyosiy tahlili madaniyatlararo aloqalar, til kontaktlari va o'zaro ta'sir jarayonlarini ham yoritib beradi [10].

Fitonimlarning shakllanish jarayonida geografik omillar ham muhim rol o'ynaydi. O'zbek tilida cho'l va tog' mintaqalariga xos o'simliklar nomlari alohida semantik guruhni tashkil etadi, masalan, "saksovul", "yantoq", "qora andiz" kabi nomlar arid iqlim sharoitlariga moslashgan flora elementlarini ifodalaydi. Bu o'simliklar nafaqat botanik obyekt, balki xalq xo'jaligida, xususan, chorvachilik va an'anaviy hunarmandchilikda muhim ahamiyatga ega bo'lganligi sababli ularning nomlari chuqur madaniy semantikaga ega. Rus tilida o'rmon mintaqasiga xos o'simliklar, jumladan "дуб" (eman), "ель" (archa), "сосна" (qarag'ay) kabi nomlar slavyan madaniyatining asosiy fitonimlari hisoblanadi va ular folklor, mifologiya hamda adabiyotda keng qo'llaniladi. Turk tilida Anadolu yarim orolining boy florasi turli klimatik mintaqalarga xos o'simlik nomlarining shakllanishiga olib kelgan bo'lib, "zeytin" (zaytun), "incir" (anjir), "nar" (anor) kabi O'rta yer dengizi iqlimiga xos fitonimlar madaniy-xo'jalik leksikasining muhim qismini tashkil etadi [8].

Fitonimlarning frazeologik birikmalarda qo'llanilishi ham uch tilda o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'zbek tilida "terisiga somon tiqiladi", "uzumni ye, bog'ini so'rama", "bir yog'ochdan ikki qoshiq chiqmaydi" kabi maqol va iboralarda o'simlik nomlari xalq donishmandligini ifodalashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi [5]. Bu frazeologik birliklar o'zbek xalqining dehqonchilik madaniyati, tabiatga munosabati va hayotiy tajribasini aks ettiradi. Rus tilida "дрожать как осино́вый лист" (terak bargi kabi titramoq), "смотреть в корень" (ildizga qaramoq), "пустить корни" (ildiz otmoq) kabi iboralar o'simlik obrazlari orqali inson xatti-harakatlarini tasvirlaydi. Turk tilida ham "armut dibine düşer" (nok tagiga tushadi), "üzüm üzüme baka baka kararır" (uzum uzumga qarab qorayadi) kabi maqollar fitonimlarning frazeologik faolligini ko'rsatadi. Uch tildagi frazeologik birliklarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, fitonimlar asosida shakllangan iboralar universal semantik kategoriyalarni, jumladan, mehnatsevarlik, sabr-toqat, oilaviy qadriyatlar kabi tushunchalarni ifodalaydi, ammo bu tushunchalar har bir madaniyatga xos o'simlik obrazlari orqali o'ziga xos tarzda ifoda etiladi.

Zamonaviy tilshunoslikda fitonimlarning pragmatik aspektlari ham alohida tadqiqot obyektiga aylangan. O'zbek tilida an'anaviy o'simlik nomlari bilan birga, ilmiy terminologiyaning kirib kelishi ikki qatlamli tizimni shakllantirgan bo'lib, xalq nomlanishi va ilmiy nomenklatura parallel ravishda qo'llaniladi. Masalan, "shirinmiya" va "Glycyrrhiza glabra", "isiriq" va "Peganum harmala", "yantoq" va "Alhagi pseudalhagi" kabi juftliklar bu ikki qatlamlilikni yaqqol namoyish etadi. Rus tilida ham xuddi shunday holat kuzatiladi: "ромашка" va "Matricaria", "подорожник" va "Plantago" kabi nomlar parallel qo'llaniladi. Turk tilida "papatya" va "Matricaria", "kekik" va "Thymus" kabi juftliklar mavjud. Bu hodisa globallashtirish sharoitida milliy tillarning ilmiy terminologiya bilan munosabatini aks ettiradi va fitonimik tizimning rivojlanish tendensiyalarini ko'rsatadi. Shu bilan birga, xalq nomlanishining saqlanib qolishi milliy madaniy identitetning muhim elementi sifatida qadrlanadi va bu nomlar kundalik nutqda, xalq tabobatida hamda adabiyotda faol qo'llanilishda davom etmoqda.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati bir necha yo'nalishda namoyon bo'ladi. Birinchidan, fitonimlarning lingvomadaniy tahlili ikki va ko'p tili lug'atlarni tuzishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi, chunki o'simlik nomlarining to'g'ri tarjimasini nafaqat botanik ekvivalentni, balki madaniy konnotatsiyalarni ham hisobga olishni talab etadi [9]. Ikkinchidan, chet tillarni o'qitishda fitonimlarning lingvomadaniy xususiyatlarini o'rgatish talabalarning madaniyatlararo kompetentsiyasini rivojlantirishga yordam beradi. Uchinchidan, fitonimik leksikaning tadqiqi etnobotanika, xalq tabobati tarixi va madaniy antropologiya sohalariga uchun qimmatli ma'lumotlar beradi. To'rtinchidan, o'simlik nomlarining etimologik va semantik tahlili til tarixini, xalqlar o'rtasidagi madaniy aloqalarni va leksik o'zlashma jarayonlarini o'rganishda muhim daliliy material sifatida xizmat qiladi. Shu tariqa,

fitonimlarning qiyosiy tadqiqi nafaqat tilshunoslik, balki keng doiradagi gumanitar fanlar uchun ahamiyatli natijalarga ega ekanligi aniqlanib bo'lmadi.

Fitonimlarning shakllanishida xalq tasavvurlari va mifologik obrazlar muhim o'rin egallaydi. O'zbek tilida ayrim o'simlik nomlari qadimiy e'tiqodlar va afsonalar bilan bog'liq bo'lib, masalan, "odam oti", "it burun", "bo'ri quloq" kabi nomlar hayvonot olami bilan assotsiatsiyaga asoslangan. Bunday nomlanish o'simlikning tashqi ko'rinishi, barglari yoki gullarining shakli bilan bog'liq bo'lib, xalqning kuzatuvchanligini va obrazli tafakkurini aks ettiradi. Rus tilida ham shunga o'xshash tendensiya mavjud: "львиный зев" (sher og'zi), "кошачья лапка" (mushuk panjasi), "рысиная лапка" (g'oz panjasi) kabi nomlar hayvonlar bilan o'xshatishga asoslangan. Turk tilida "aslan ağızi" (sher og'zi), "kurt kulağı" (bo'ri qulog'i), "tavşan kulağı" (quyon qulog'i) kabi nomlar ham xuddi shu tamoyil bo'yicha shakllangan. Bu hodisa uch xalqning tabiatni idrok etishdagi umumiylikni, ya'ni o'simliklar va hayvonlar olamini bir butun tizim sifatida qabul qilishini ko'rsatadi.

O'simlik nomlarida rang ifodalovchi komponentlarning qo'llanilishi ham alohida e'tiborga loyiq. O'zbek tilida "qizilmiya", "sariq gul", "oq terak", "ko'k choy" kabi nomlar rangning o'simlikning asosiy farqlovchi belgisi sifatida xizmat qilganini ko'rsatadi. Bu nomlanish usuli nafaqat botanik tasniflashda, balki kundalik hayotda ham amaliy ahamiyatga ega bo'lgan, chunki rang orqali o'simliklarni osongina farqlash mumkin edi. Rus tilida "белена" (oq), "чернобыльник" (qora), "красавка" (qizil, go'zal) kabi nomlar rang semantikasini o'z ichiga oladi. Turk tilida "karadut" (qora tut), "akdiken" (oq tikan), "sarıçiçek" (sariq gul) kabi nomlar ham rang asosida shakllangan. Qiziqarli tomoni shundaki, uch tilda ham oq rang ko'pincha pokizalik va shifobaxshlik bilan, qora rang esa kuch yoki xavflilik bilan assotsiatsiya qilinadi, bu esa ranglarning madaniy semantikasining universalligini tasdiqlaydi.

Fitonimlarning yoshga ko'ra differentsiatsiyasi ham tadqiqot uchun muhim ma'lumotlar beradi. Keksa avlod vakillarining nutqida an'anaviy, mahalliy o'simlik nomlari ustunlik qiladi, holbuki yosh avlod vakillari ko'proq ilmiy terminlardan yoki o'zlashma so'zlardan foydalanadi. Bu tendensiya uch tilda ham kuzatiladi va u tilning rivojlanishi, globallashtirish ta'siri hamda an'anaviy bilimlarning uzatilishi bilan bog'liq muammolarni aks ettiradi. O'zbek tilida yoshlar orasida "shirinmiya" o'rniga "solodka", "isiriq" o'rniga "garmala" kabi nomlarning qo'llanilishi kuzatiladi. Shu bilan birga, an'anaviy fitonimlarning unutilishi xalq tabobati bilimlarining yo'qolishi xavfini keltirib chiqaradi, chunki ko'plab dorivor o'simliklar xalq nomlanishi orqali avloddan avlodga o'tib kelgan. Shuning uchun an'anaviy fitonimlarni hujjatlashtirish va saqlash lingvistik va madaniy meros sifatida muhim ahamiyatga ega.

Fitonimlarning gender aspektlari ham diqqatga sazovor. O'zbek tilida ayrim o'simlik nomlari ayollar yoki erkaklar bilan bog'liq obrazlarni aks ettiradi: "kelinsupurgi", "qizgaldoq", "onalik" kabi nomlar ayollik obrazi bilan bog'liq bo'lsa, "otquloq", "erkatoq" kabi nomlar erkaklik bilan assotsiatsiya qilinadi. Rus tilida "мать-и-мачеха" (ona va o'gay ona), "Иван-да-Марья" (Ivan va Mariya) kabi nomlar oilaviy munosabatlar va gender rollarini aks ettiradi. Turk tilida "gelineparmağı" (kelin barmog'i), "kadıntuzluğu" (ayol tuzligi) kabi nomlar ayollik obrazini ifodalaydi. Bu hodisa o'simlik nomlarining nafaqat botanik, balki ijtimoiy-madaniy ma'lumotlarni ham o'zida saqlashini ko'rsatadi. Gender aspektlarining fitonimikada aks etishi jamiyatning ijtimoiy tuzilishi, oilaviy qadriyatlar va gender rollari haqida qimmatli ma'lumotlar beradi, bu esa fitonimlarni antropologik va sotsiologik tadqiqotlar uchun ham muhim manba sifatida baholashga imkon beradi.

Fitonimlarning semantik maydonlari tahlili shuni ko'rsatadiki, o'simlik nomlari ko'pincha insonning tana a'zolari bilan bog'liq metaforalarga asoslanadi. O'zbek tilida "gulkosa", "gultoj", "gulbargi", "ildizpoya" kabi nomlar o'simlik qismlarini inson yoki boshqa obyektlar bilan o'xshatish orqali nomlaydi. Bu hodisa antropomorfizm tamoyilining fitonimikada namoyon bo'lishidir, ya'ni inson o'zini tabiatning markaziga qo'yib, atrofdagi obyektlarni o'z tanasi orqali idrok etadi. Rus tilida "головка чеснока" (sarimsoq boshi), "ножка гриба" (zamburug' oyog'i), "глазок картофеля" (kartoshka ko'zi) kabi nomlar xuddi shu tamoyilni aks ettiradi. Turk tilida ham "soğan başı" (piyoz boshi), "yaprak damarı" (barg

tomiri), “çiçek gözü” (gul ko‘zi) kabi nomlar mavjud. Bu umumiylik inson tafakkurining universal xususiyatlarini ko‘rsatadi va kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan katta qiziqish uyg‘otadi, chunki turli xalqlar bir-biridan mustaqil ravishda o‘xshash metaforik modellarni ishlab chiqqanlar.

O‘simlik nomlarida mazaga oid komponentlarning ishtirok etishi ham muhim semantik guruhni tashkil etadi. O‘zbek tilida “achchiqmiya”, “shirin qovun”, “nordon olma”, “sho‘ra” kabi nomlar o‘simlikning ta‘m xususiyatlariga asoslangan. Bu nomlanish usuli amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan, chunki ta‘m ko‘pincha o‘simlikning iste‘mol qilish mumkinligi yoki dorivorlik xususiyatlarini ko‘rsatadi. Achchiq ta‘mli o‘simliklar ko‘pincha dorivor sifatida qo‘llanilgan, shirin ta‘mlilar esa ozuqa sifatida iste‘mol qilingan. Rus tilida “горчица” (achchiq), “сладкий корень” (shirin ildiz), “кислица” (nordon) kabi nomlar mazaning farqlovchi belgi sifatida xizmat qilganini tasdiqlaydi. Turk tilida “acıbakla” (achchiq loviya), “tatlı biber” (shirin qalampir), “ekşi elma” (nordon olma) kabi nomlar ham shu tamoyilga asoslangan. Ta‘m orqali nomlash xalqning o‘simliklar bilan bevosita amaliy tajribasi, ularni ozuqa yoki dori sifatida sinab ko‘rish natijasida shakllangan.

Fitonimlarning mavsumiylik bilan bog‘liqligi ham alohida tadqiqot obyekti bo‘la oladi. O‘zbek tilida “bahorgi gul”, “kuzgi savri”, “qishki bodring” kabi nomlar o‘simlikning o‘sinh yoki pishish mavsumini aks ettiradi. Bu nomlanish dehqonchilik kalendari bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, qachon ekish, parvarish qilish va yig‘ib olish kerakligini ko‘rsatardi. Rus tilida “подснежник” (qor ostidan chiquvchi), “первоцвет” (birinchi gul), “осенник” (kuzgi) kabi nomlar ham mavsumiy xususiyatlarni ifodalaydi. Turk tilida “kardelen” (qordan chiqqan), “bahardali” (bahorgi), “güzyıldızı” (kuz yulduzi) kabi nomlar mavsumiylikni aks ettiradi. Mavsumiy nomlanish nafaqat botanik, balki madaniy-xo‘jalik ma‘lumotlarini ham o‘z ichiga oladi, chunki har bir mavsum muayyan o‘simliklar bilan bog‘liq ishlar va marosimlar bilan belgilanardi.

O‘simlik nomlarining hududiy variantligi ham muhim lingvistik hodisa hisoblanadi. O‘zbek tilining turli shevalarida bir xil o‘simlik turli nomlar bilan atalishi kuzatiladi, masalan, Farg‘ona vodiysida, Xorazmda va Surxondaryoda ayrim o‘simliklarning nomlari sezilarli darajada farq qiladi. Bu farqlar mahalliy iqlim sharoitlari, tarixiy-madaniy aloqalar va qo‘shni xalqlar ta‘siri bilan izohlanadi. Rus tilida ham dialektal fitonimlar mavjud bo‘lib, shimoliy va janubiy hududlarda bir xil o‘simlik turli nomlar bilan atalganligi ma‘lum. Turk tilida Anadolining g‘arbiy va sharqiy mintaqalarida fitonimlarning farqlanishi kuzatiladi. Hududiy variantlilik til geografiyasi va dialektologiya uchun qimmatli material beradi, shu bilan birga madaniy xilmaxillikning saqlanishi va hujjatlashtirilishi nuqtayi nazaridan ham ahamiyatlidir, chunki har bir mahalliy variant o‘ziga xos tarixiy va madaniy ma‘lumotlarni saqlaydi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijasida o‘zbek, rus va turk tillaridagi fitonimlarning lingvomadaniy xususiyatlari aniqlandi va qiyosiy tahlil qilindi. O‘simlik nomlari har bir xalqning madaniy kodlarini o‘zida mujassamlashtirgan leksik birliklar bo‘lib, ular orqali xalqlarning tarixiy tajribasi, geografik muhiti va qadriyatlari ifodalanadi. O‘zbek va turk tillaridagi fitonimlarning genetik yaqinligi tasdiqlangan bo‘lib, bu tillarda umumturkiy asosga ega nomlar sezilarli ulushni tashkil etadi. Shu bilan birga, har bir til o‘ziga xos nominatsiya tamoyillariga ega bo‘lib, bu farqlar madaniy va tarixiy omillar bilan belgilanadi. O‘zbek tilida dorivorlik va funksional xususiyatlarga asoslangan nomlarning ko‘pligi xalq tabobati an‘analarining chuqurligi bilan izohlanadi. Rus tilida morfologik belgiga asoslangan nomlar ustunlik qiladi, turk tilida esa madaniy-mifologik konnotatsiyali fitonimlar alohida o‘rin egallaydi. Tadqiqot natijalari lingvomadaniyatshunoslik, qiyosiy tilshunoslik va leksikologiya sohaları uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, ular o‘simlik nomlarining lingvistik va madaniy jihatlarini yanada chuqurroq o‘rganish uchun asos bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Begmatov E., Uluqov N. O‘zbek onomastikasi. – Toshkent: Fan, 2006. – 256 b.
2. Меркулова В.А. Очерки по русской народной номенклатуре растений. – Москва: Наука, 1967. – 258 с.
3. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. – Toshkent: Universitet, 2000. – 600 b.
4. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. – M.: Akademiya, 2001. – 208 s.

5. Mahmudov N. O'zbek tilida botanik terminlar. – Toshkent: Fan, 2010. – 180 b.
6. Superanskaya A.V. Obmuya teoriya imeni sobstvennogo. – M.: Nauka, 1973. – 366 s.
7. Tekin T. A Grammar of Orkhon Turkic. – Bloomington: Indiana University Press, 1968 – 418 p.
8. Eren H. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. – Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1999. – 512 s.
9. Wierzbicka A. Semantics, Culture and Cognition. – New York: Oxford University Press, 1992. – 487 p.
10. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.

O'ZBEK ONOMASTIKASINING SHAKLLANISHIDA CHORVACHILIKKA OID ONOMASTIK BIRLIKNING O'RNI

O'rinova Olima Tog'ayevna

Qarshi davlat universiteti

O'zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti, f.f.n.

olima.urinova@mail.ru

ORCID 0009-0007-2514-0391

UDK 413.13:413.11(045)

Annotatsiya. O'zbek onomastikasining shakllanish jarayonida chorvachilik bilan bog'liq onomastik birliklar alohida o'rin egallaydi. Joy nomlarining yuzaga kelishi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, ishlab chiqaruvchi kuchlar darajasi hamda aholining asosiy xo'jalik faoliyati bilan uzviy bog'liqdir. Muayyan hududda chorvachilik ustuvor soha bo'lgan taqdirda, joy nomlari mazkur faoliyatga oid leksik birliklar asosida shakllanadi; dehqonchilik yoki sanoat rivojlangan hududlarda esa nomlash jarayoni boshqa semantik maydonlarga tayanadi. Shu jihatdan, toponimlar nafaqat geografik obyektning tabiiy yoki hududiy xususiyatlarini, balki nom beruvchi jamiyatning xo'jalik tuzilishi, turmush tarzi va madaniy qadriyatlarini ham aks ettiradi. Xususan, chorvachilikka oid toponimlar xalqning tarixiy xo'jalik an'analari va etnomadaniy qatlamlarini aniqlashda muhim lingvistik manba bo'lib xizmat qiladi. Hududlarimizda uchraydigan bunday nomlarni tahlil etishda toponimik tadqiqotning asosiy tamoyillari — tarixiylik, sistemlilik, etimologik aniqlik va hududiy kontekstni hisobga olish kabi mezonlarga amal qilish zarur. Aks holda, nomlarning asl semantik mohiyati va shakllanish omillarini to'g'ri talqin etish qiyinlashadi.

Kalit so'zlar: onomastika, toponimika, antroponim, kishi ismlari, joy nomlari, samoviy jism nomlari, afsonaviy va ilohiy tushunchalar nomlari.

THE PLACE OF THE ONOMASTIC UNIT OF LIVESTOCK IN THE FORMATION OF UZBEKISTAN ONOMASTICS

Abstract. Pastoral-related onomastic units constitute one of the significant layers in the formation of the Uzbek onomastic system. The emergence of toponyms is closely connected with the level of social development, economic relations, and the dominant type of economic activity practiced by the population. In regions where animal husbandry has historically been the primary occupation, place names tend to arise on the basis of lexical elements associated with pastoral life. Conversely, in areas where agriculture or industry predominates, the motivation for naming is typically derived from other semantic domains. Thus, toponyms not only denote the natural or geographical features of a given location but also reflect the economic structure, way of life, and cultural perceptions of the community that assigned the name. In particular, pastoral-related place names serve as valuable linguistic evidence for identifying the historical economic practices and ethnocultural layers of the people. The study of such toponyms requires adherence to key methodological principles, including historical analysis, a systematic approach, etymological accuracy, and consideration of regional context. Observing these principles ensures a well-grounded interpretation of the semantic foundations and formation processes of place names.

Keywords: onomastics, toponymy, anthroponym, names of people, names of places, names of celestial bodies, names of mythical and divine concepts.

Kirish Geografik obyektlarga atab qo'yilgan nomlar o'zida nafaqat muayyan joy tarixi haqida ma'lumot tashiydi, shu bilan birgalikda, lingvistik birlik sifatida xalqning tarixi, madaniyati va ma'naviyati to'g'risida guvohlik berib turadi. Zero, "Tarixiy merosni asrab-avaylash, o'rganish va avlodlarga qoldirish, davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir"[1.29]. Darhaqiqat, tilshunosligimizda ma'naviy meros va qadriyatlarni, urf-odatning tarkibiy qismi bo'lgan onomastik birliklarni zamonaviy tilshunoslik yutuqlari asosida o'rganish muhim vazifa hisoblanadi. Shuning uchun ham ma'naviy merosimiz va qadriyatlarimizning tarkibiy qismi bo'lgan toponimik manbalarni o'rganishda ham dasturilamal sifatida qabul qilishimiz lozim bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada o'zbek tilidagi chorvachilik leksikasi asosida shakllangan onomastik birliklarning lingvistik va ekstralingvistik tabiatini kompleks o'rganishga qaratilgan bo'lib, unda tizimli, tarixiy va sotsiolingvistik yondashuvlar integratsiyasi asos qilib olindi. Tadqiqotning nazariy-metodologik negizini onomastika va toponimika sohasida shakllangan fundamental ilmiy qarashlar tashkil etadi. Onomastik birliklarni mustaqil nominativ tizim sifatida talqin etish zarurati ilmiy adabiyotlarda asoslab berilgan bo'lib [6.92], mazkur ishda ham atoqli otlarning umumiy leksik tizimdan farqli ravishda alohida funksional-semantik qatlamni tashkil etishi tamoyilga tayanildi.

Maqolada tizimli-struktur metod, deskriptiv (tavsifiy) metod, tarixiy-qiyosiy metod, interpretativ (talqin) tahlil usulidan foydalanildi. Obyekti sifatida o'zbek tilidagi chorvachilikka oid onomastik birliklar tanlandi. Tadqiqot predmeti esa mazkur leksemalarning struktur-semantik modeli, nominativ motivatsiyasi hamda funksional yuklamasidan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Istiqlol yillarida o'zbek toponimikasi tadqiqiga jiddiy e'tibor berildi, mustaqil davlatning toponimik siyosati ishlab chiqilib, hayotga joriy etildi. Hozirgi kunda tumanlar, viloyatlar va respublika doirasida toponimik komissiyalar va markazlashtirilgan toponimik xizmat tashkil etilib, joy nomlarini saqlash, o'zgartirish hamda ilmiy va amaliy jihatlardan tahlil etish kabi jarayonlarni o'zida qamrab olgan maxsus qonunlar qabul qilindi[2.167-I-son].

Milliy qadriyatlarimizni tiklash hamda uni keyingi avlodlarga yetkazishni ko'zda tutib qabul qilingan bu Qonun va qarorlar so'zsiz ijro qilinishi va hayotga tatbiq etilmog'i uchun birgina tilshunoslik sohasida ham hali juda ko'p ishlarni amalga oshirish lozim bo'ladi. Respublikamiz hududidagi joy nomlarini ro'yxatga olish, geografik obyektlarga nom berishdagi bosqichlarni mustaqillikdan keyingi sodir bo'lgan o'zgarishlar bilan qiyoslab o'rganish, eski nomlarning etimologiyasini talqin etish ana shunday vazifalardandir. Bu vazifalarni bir tizim holatiga keltirish, muhtaram Yurtboshimiz belgilab bergan tamoyilga tayangan holda bosqichma-bosqich amalga oshirish zarur bo'ladi.

Toponimlarning turg'unligi haqida turlicha qarashlar mavjud B.A.Serebrennikov bu borada quyidagilarni aytgan: "Toponimik nomlar g'ayrioddiy turg'unlikka ega bo'ladi. Yer yuzida xalqlar va tillar yo'q bo'lib ketishi, toponimlar esa o'ziga xos atoqli otlar tarzida, geografik obyektlarning ifodasi sifatida boshqa xalqlar tomonidan oson o'zlashtirilishi va shu yo'llar bilan ming yillab saqlanishi mumkin". A.V.Superanskaya esa "Biz so'z ohangdorligi va mahalliy aholi tilidagi o'zgarishlar ta'sirida tovush qiyofasini almashtirgan nomlar va ma'lumotlar borligini bilamiz. Shunday ekan, ularning o'zgarmasligi haqidagi fikr nisbiydir", deb yozgan [7.49].

Natijalar va muhokama. Qadimda geografik obyektlarga nom qo'yish bir tizim asosida olib borilmagan. Chunki biror obyektga nom qo'yishda o'zaro kelishuv, bu borada tegishli qarorlar qabul qilish kamdan-kam uchraydigan hodisa. Odatda, joylarning nomlanishida xalq turmush tarzidagi tabiiylik, odatlanish ustunlik qilgan.

Joy nomlangan paytlarda uning ma'nosi va nomlanish sabablari shu nomni qo'ygan aholiga aniq ma'lum bo'lgan bo'lishi mumkin. Ammo bu nomlanish motivlarini qayd etib borish taomilga kirmagan. Xalq joyni nomladimi, uni shu nom bilan atab ketavergan. Nega shunday atalgani esa vaqt o'ta borgani sayin unutila borilib, uning o'rnini turli taxminlar, rivoyatlar, afsonalar egallayvergan. Payti kelib uning etimologiyasini aniqlash tadqiqotchilarning zimmasiga tushadi. Nomlash bilan bu nomni tadqiq etish orasidagi masofa uzaya borgani sari nomlanishning sababi va nomlarning etimologiyasini aniqlash ham murakkablashib boraveradi.

Shuning uchun ham, toponimik ma'lumotlarni to'plash va tahlil etish ham ilmiy, ham ma'naviy jihatdan dolzarbligicha qoladi.

O'zbek onomastikasining tarkibiy qismi bo'lgan toponimika keyingi yillarda tilshunoslik fanining alohida sohasi sifatida yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi.

Chorvachilik O'zbekiston, umuman, O'rta Osiyo aholisining eng qadimiy ijtimoiy xo'jalik shakli va usullaridan biridir. Shuning uchun o'zbek tilining eng qadimiy va taraqqiy etgan so'zlar guruhidan biri chorvachilik hamda u bilan daxldor leksemalardir.

Chorvachilik leksikasi kishi ismlari, joy nomlari, samoviy jism nomlari, afsonaviy va

ilohiy tushunchalar nomlari sistemasi taraqqiyotida ham muhim rol o'ynagan. Nomlanayotgan narsaning belgilari ko'p, cheksiz, xilma-xil. Shularning biri nomlanishda asos qilib olinadi. Belgining tanlanishi ijtimoiy. Chorvachilikka oid leksemalardan yaralgan atoqli otlar quyidagi guruhlarga mansub:

1. Antroponimlar. Har qanday til, jumladan, o'zbek tili atoqli otlari bir necha tillarga mansub so'zlardan shakllangan va taraqqiy qilgan. Shu bois ular ko'p va xilma-xil qatlamli. Eng qadimiy nomlar noma'lum bo'lganidek, qadimiy nomlar qaysi til unsuri ekanligini aniqlash ham qiyin.

Atoqli otlar majmuini yaratish uchun til katta imkoniyat va asoslarga ega. Tildagi barcha so'zlar nom bo'lish xossasiga ega bo'lmagani va til egalari ifoda birligi tanlashda nolisoniy omillarga tayangani tufayli tilning ozgina birliklaridan nomlar yaratgan. O'zbek tilidagi atoqli otlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tildagi barcha so'z yasash usullari onomastika uchun iste'molga xos emas. So'zga so'z qo'shib yasash, shakliy o'zgarishsiz yangi vazifada qo'llash, nom ko'chish kabi usullar nomshunoslikda keng tarqalgan.

O'rta Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi uzoq qadimdan boshlab tug'ilgan o'g'il va qiz bolaga ism qo'yishda ma'lum maqsad ko'zda tutilgan va bunga amal qilib kelingan. Albatta, nom qo'yishdagi maqsad va niyat dastlabki davrlarda totem va magik xarakter kasb etgan. Qadimda turkiy xalqlar ba'zi yirtqich va uy hayvonlari haqida turli xil totem tasavvurga ega bo'lgan. Qashqadaryo o'zbeklarining qadimiy mashg'uloti chorvachilik bo'lgan. Shuning uchun ham Qashqadaryo shevalar ichida chorvachilikka oid nomlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Birgina sigir va qoramolga nisbatan bir necha nom-laqablar qo'yilgan:

Sigir, qoramol nom-laqablari:

1. Ola leksemali nom-laqablar: *Olabosh, Olavoy, Ola, Olacha, Olaqora*.
2. Qora leksemali nom-laqablar: *Qoravoy, Qorabosh, Qora, Qoracha, Qoraola*.
3. Malla leksemali nom-laqablar: *Mala, Mallacha, Mallaboy, Mallavoy, Mallabosh, Mallavosh*.
4. Shox leksemali nom-laqablar: *Ayrishox, Egrishox, Iyrishox, Qo'shshox, Qo'shshashox, Molashox, Shog'dor, Shoxli, Shoxlik, Tikshox, Tikkashox, To'g'rishox*.
5. Emchak leksemali nom-laqablar: *Uchemchak, Qo'shemchak, Toshemchak, Bo'shemchak, Qizemchak, Uzunemchak, Ipemchak, Oqemchak*.
6. Yelin leksemali nom-laqablar: *Ityelin, Otyelin*.
7. Qorin leksemali nom-laqablar: *Otqorin, Toshqorin, Bo'shqorin, Eshqorin, Itqorin*.
8. Bosh leksemali nom-laqablar: *Olabosh, Mallabosh, Qorabosh, Sariqbosh, Sarig'bosh, Kattabosh, O'zunbosh*.
9. Turli xil leksemali nom-laqablar: *Targ'il, Talg'ir, Gavaz, Gavgav, Govmish, Xurmacha*.

Nutqda dastlab kishi ismlari sifatida yaralgan. *Qo'y, to'qli, qo'zi, qo'chqor* kabi umumiy va xususiy tur ma'nosini anglatuvchi leksemalardan yasalgan ismlar: *Qo'yli, Qo'ylimurod, Qo'yliyoy; To'qli, To'qlivoy, To'qlimurod; Qo'chqor, Qo'chqorboy, Qo'chqorbek, Boyqo'chqor, Qo'chqorbiy; Qo'zi, Boyqo'zi, Qo'zivoy, Qo'zibek, Qo'zixon*. Barchasi – erkak jinsli ismlar. Faqat **qo'zi** so'zidan qizlar ismi yasalgan: *Qo'zi, Qo'ziy, Qo'zigul, Oyqo'zi*.

Antroponimlarning ikkinchi tipi qo'y yoshini anglatuvchi leksemalardan yuzaga kelgan: tojikcha chori (chahor+i=to'rt yashar) – Chori, Chorivoy, Choriqul; panji(panj+i=besh yashar) – Panji, Panjivoy, Panjiqul. Chor, panj (to'rt, besh)dan boshqa miqdor bildiruvchi leksemalarning antroponim yasashi o'zbek tiliga xos emas.

Antroponimlarning boshqa bir tipi **toyloq, bo'ta** leksemalari yordamida yuzaga kelgan: *Toyloq, Bo'ta, Bo'taboy, Bo'tabek, Bekbo'ta, Norbo'ta*.

Chorvachilik leksemalarining kishi ismlariga aylanishi yasaliish jihatidan affikatsiya, kompozitsiya, semantik usullar bilan yuz bergan bo'lsa ham, ularning atoqli ot sathiga o'tishida xalqning psixologik, sotsiologik, ma'naviy xususiyatlari, turmush tarzi kabi qator ekstralingvistik faktorlar katta rol o'ynagan.

2. Toponimlar. O'rta Osiyo toponimikasi muammolari bilan shug'ullanish qadimdan mavjud. Bu sohaga oid ma'lumotlarni yoritishda yana Mahmud Koshg'ariy, Beruniy,

Rashididdin, Narshaxiy, Sharafiddin Ali Yazdiy, Bobur, Abdurahmon Samarqandiy, Hofiz Tanish Buxoriy, Abu Tohirxoja kabi ulug' ajdodlarimizning ilmiy merosidan, "Hudud al-alam" (Tumanskiy qo'lyozmasi, Sankt-Peterburg, 1930) kabi maxsus manbalardan, O'rta Osiyo va uning xalqlari tarixi, ilm fani va madaniyati, etnografiyasi va arxeologiyasiga oid tadqiqotlar olib borgan V.V.Radlov, V.V.Bartold, V.L.Vyatkin, V.I.Shishkin, S.P.Tolstov, O.I.Smirnova, M.YE.Masson, I.I.Umnyakov, L.N.Gumilyov, G.A.Pugachenkova, Y.G'ulomov, A.Muhammadjonov kabi olimlarning asarlaridan, «Древнетюркский словарь» singari noyob lug'atlar va ulardagi nazariy qarashlardan oziqlanish mumkin.

Chorva turlarini bildiruvchi leksemalarning toponimiyada qo'llanishi, chastotasi va funksiyasi o'ziga xos qator lingvistik xususiyatlarga ega. Qo'y, echki, qo'zi, qo'chqor, sigir, bo'ta, toyloq kabi leksemalar makon ma'nosidagi leksemalar bilan munosabatga kirib, mikrotoponimlar yasay oladi. Ularning toponimiyada joy nomi yasash vazifasi birmuncha cheklangan: *Qo'yyotoq, Echkiyotoq, Podayotoq, Sigiryotoq, Molyotoq. Ba'zi tumanlarda Molxona, Podaxona, Sigirxona* kabi mikrotoponimlar ham bor. *Xona* leksemasining *mol, poda, sigir* leksemalariga qo'shilishi apellyativ leksika sathida yuz bergan. Bu yasaliş onomastika sathiga xos emas. Yasama so'z tayyor holida onomastik leksemaga aylangan.

Chorvachilikka daxldor *qo'ton, qo'ra, yaylov, o'rish, suvlot, poyga* (quduqning suv tortadigan hayvon yuradigan yo'lagi) leksemalar yordamida toponimlar yasashi o'zbek tiliga xos. Bunday toponimlar barcha tumanlar toponimiyasiga xos: *Beshqo'ton, Toshqo'ton; Toshqo'ra; Yayloq, Kattayaylov; Molo'rish, Echki'o'rish, Suvlot, Qo'ysuvlot; Qo'shpoyga, Ayripoyga.*

Toponimlarning chorvachilik leksemalari bilan bog'liq turlaridan yana biri sodda gap tipidagi nomlardir: *Echkiqirqildi, Qo'yqirildi.* Bunday toponimlarda informatsiya berish fazilati kuchli bo'ladi. Ular ma'lum ijtimoiy, tarixiy hodisalar bilan bog'liq bo'ladi.

3. Etnonimlar. Soha mutaxassisleri toponimlarning shakllanishida *etnonimlarning* roli juda katta ekanligini ta'kidlashadi. Darhaqiqat, chorvachilikka oid onomastik tizimda ham etnotoponimlar sezilarli iz qodirgan. Prof.X.Doniyorov o'zbek millatining etnik tarkibi uchta katta komponentdan: turk-o'zbek, qipchoq-o'zbek, o'g'uz-o'zbeklardan tashkil topganligini aytib, qipchoq-o'zbeklar komponentining "asosiy qismi tarixiy-xronologik nuqtayi nazardan o'zbek millatining sostaviga eng keyin qo'shilgan, lekin ayni vaqtda butun millat a'zolarining yagona va umumiy nomi bo'lib qolgan, "o'zbek" nomini ham shu komponent olib kelgan"ligini ta'kidlagan edi [5.98].

O'zbek urug'lari nomlari (etnonimlar)ning o'ziga xos kelib chiqishi tarixi bor. Jonivorlar, xususan, uy hayvonlari nomi bilan atalgan etnonimlar eng qadimiydir. Ular majusiylar davrida paydo bo'lgan. Urusharning muqaddas hayvonlari (totem-ongon) bo'lib, kishilar o'zlarini shu hayvonlardan tarqalgan, deb hisoblagan, jilondi (ilonli), jilontamgali (ilon-tamg'ali), qulon, oqbura, qorabura (bura-buvra-bugra – bichilmagan erkak tuya), qarg'a, shag'al (shakal – chiyaburi), echki, ho'kiz kabi etnonimlar ba'zan shu urug' ajdodining laqabi ham bo'lishi mumkin.

O'zbekistonda *Alaqo'yliq, Qoraqo'yliq, Toyloq* kabi aholi yashash joylari nomi etnonimlardan yuzaga kelgan. Etnonimlarning chorvachilik leksikasidan yuzaga kelishi xalqning totemik tasavvuri va tushunchalari bilan bog'liq. Bu tushunchalar xalqning ibtidoiy turmush madaniyati va diniy kechmishi bilan izohlanadi.

Xulosa. Hayvonlarni, parrandalarni aniqrog'i itlarni, otlarni, qoramollarni, ba'zan qo'y va echkilarni, eshaklarni, kaptar, mayna, to'ti, turna kabi qushlarni nomlash o'zbek xalqining qadimiy onomastik, psixologik udumlaridan sanaladi. Har qanday jonzo't yo parranda o'z-o'zidan nomlanmagan. Nom berish odatda kishilarning ijtimoiy faoliyatida muhim ahamiyatga ega bo'lgan hayvonlar va mavjudotlarga taalluqlidir. Shu sababli, nomlangan maxluqlar va parrandalar o'zbek xalq adabiy ijodida — ertaklar, rivoyatlar, afsonalar, xalq dostonlari, topishmoqlar va latifalarda keng qayd etilgan.

Atoqli otlar milliy madaniyatning o'ziga xos belgisi bo'lib, biror hududdagi millat mentaliteti va xarakter xususiyatlari, uning psixologiyasi hamda ijtimoiy omillari bilan bog'liq. Tabiiy va geografik xususiyatlarni, unda yashovchi etnik guruhning tarixiy, madaniy xususiyatlarini aks ettiradi. Atoqli otlarda zoonimik komponentlarning paydo bo'lishi

tasodifiy emas, balki kommunikativ va ijtimoiy muhit mahsulidir. Turkiy onomastik tizimni tahlil qilish turli mavzuiy guruhlar ichida eng ko'p uchraydigan zookomponentlarni aniqlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. I jild. – Toshkent: O'zbekiston, 2018. – B. 29.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили тўғрисида”ги Қонуни. – Тошкент, 1995 йил 21 декабрь, 167-I-сон. <http://www.lex.uz/acts/121051>; Ўзбекистон Республикасининг “Географик объектларнинг номлари тўғриси”даги Қонуни. – Тошкент, 2011 йил 12 октябрь, ЎРҚ-303-сон. <http://lex.uz/docs/1881472>.
3. Бегматов Э. Жой номлари маънавият кўзгуси. –Т.: Маънавият, 1998. –64 б.
4. Бегматов Э. Истиқлол ўлкасининг топонимик сиёсати // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: Фан, 1997.-№4. –Б.7-9.
5. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари.-Т.:Фан,1968.– 98 б.
6. Ономастика Ўзбекистана. –Тошкент: Ўқитувчи, 1987. – 92 с.
7. Суперанская А.В. Что такое топонимика? –Москва: Наука, 1985. – 176 с.
8. Терминология ономастики // Вопросы языкознания. – Москва: 1969, №4. – С.140-146.
9. Уринбаев Б.У., Бегматов Э.А., Караев С.К. Топонимика Ўзбекистана (состояние и проблемы)// Материалы конференции по ономастике Ўзбекистана. – Джизак, 1985. – С.3-5.
10. Қораев С. Топонимика жой номлари ҳақидаги фан.-Т.: Фан, 1980. –13 б.
11. Qorayev S. Toponimika. –Т.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006. -320 b.
12. Ғуломов А. Этимологик кузатишлардан//Ўзбек тили ва адабиёти. –Т.: 1968.-№4.–Б.15-19.
13. Ғуломов П. Топонимика ва географик атамашунослик.–Т.: 2000.–34 б.

“TURKISTON VILOYATI GAZETI”DAGI QATOR SHOIRLARNING MUVASHSHAH SHE’RLARI YORITILISHI

Abdugʻaniyeva Shoxista Jumanazar qizi

Mirzo Ulugʻbek nomidagi Oʻzbekiston Milliy universiteti, magistr

shoxistaabduganiyeva1205@gmail.com

ORCID 0009-0009-8919-051X

UDK 417.3(045)

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston mintaqasida ommalashgan muvashshah janri va uning “Turkiston viloyati gazet”da eʼlon qilingan namunalarini tahlil qilingan. Jumladan, Tavallo, Mirmuhsin, Ogahiy, Mulla Muhammadjon Hiyoliy (Mulla Muhammadjon Mulla Qosim oʻgʻli) kabi shoirlarning mazkur gazetada bosilgan muvashshah janridagi sheʼrlari janr xususiyatlari nuqtayi nazaridan oʻrganilgan. Har bir asarning toʻliq matni keltirilib, unda yashirin ravishda berilgan ism yoki ibora ochib beriladi va sheʼrning janr talablari (aruz vazni, qofiya va radif tizimi, uslub, badiiy sanʼatlar) hamda mazmuni batafsil tahlil etiladi. Shuningdek, ushbu muvashshahlardan ilhomlanib yoki ularni davom ettirib boshqa adiblar tomonidan yaratilgan tazmin va taxmislarga doir maʼlumotlar ham keltirilgan. Tadqiqot yakunida tahlil qilingan sheʼrlardagi umumiy jihatlar va farqlar xulosaviy ravishda taqqoslangan. Maqola matnida asosiy manba sifatida “Turkiston viloyati gazet”ning tegishli yillari sonlariga, shuningdek, arxiv materiallari hamda adabiyotshunoslikka oid tadqiqotlarga tayangan holda ilmiy xulosa chiqarilgan.

Kalit soʻzlar: muvashshah, Turkiston viloyati gazet, jadid adabiyoti, Tavallo, Mirmuhsin (Fikriy), Ogahiy, Hiyoliy, aruz vazni, tazmin, taxmis, jadidchilik, milli adabiyot.

THE PUBLICATION OF MUVASHSHAH POEMS BY SEVERAL POETS IN TURKISTON VILOYATI GAZETI AND A COMPARATIVE EXAMINATION OF THEIR COMMON AND DISTINCTIVE FEATURES.

Abstract. This article examines the muvashshah poetic genre, which gained prominence in the Turkestan region in the late nineteenth and early twentieth centuries, with particular emphasis on examples published in Turkiston Viloyati Gazeti. The study focuses on muvashshah poems by Tavallo, Mirmuhsin (Fikriy), Ogahiy, and Mulla Muhammadjon Hiyoliy (Mulla Muhammadjon, son of Mulla Qosim), analyzing them from the perspective of formal and thematic genre characteristics. The complete texts of the selected poems are presented, and the concealed names or phrases embedded within the poetic structure are identified and explicated. Each work is subjected to a detailed analysis of its compliance with the conventions of the muvashshah genre, including aruz prosody, rhyme and refrain systems, stylistic features, and the use of literary devices, as well as its semantic and ideological content. Furthermore, the article considers tazmin and tahmis compositions produced by other authors that were inspired by or served as continuations of the

analyzed muvashshahs. In the concluding section, the shared features and distinguishing aspects of the poems are comparatively synthesized. The study draws its scholarly conclusions on the basis of primary sources from the relevant issues of Turkiston Viloyati Gazeti, supplemented by archival materials and contemporary research in literary studies.

Keywords: muvashshah; Turkiston Viloyati Gazeti; Jadid literature; Tavallo; Mirmuhsin (Fikriy); Ogahiy; Hiyoliy; aruz prosody; tazmin; tahmis; Jadidism; national literature.

Kirish. Adabiyotimizda muvashshah janri XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida keng tarqalgan lirik janrlardan biridir. “Muvashshah” atamasi arabcha “*vashahha*” – “bezash, zeb berish” ma’nosini bildiradi[1.91-92] va aslida Andalusiya (Musulmon Ispaniyasi) she’riyatida paydo bo’lgan o’ziga xos bandli (kupletli) she’r shakli nomi sifatida qo’llangan. Sharq (arab va fors-tojik) adabiyotida esa *muvashshah* atamasi asta-sekin ma’nosi o’zgarib, she’r satrlari (misralari)ning bosh harflari yuqoridan pastga qarab o’qilganda muayyan so’z yoki ibora (odatda ism) hosil bo’ladigan janrga nisbatan ishlatila boshlandi. Yevropa she’riyatidagi akrostix[2.43-45] shakli muvashshahga muayyan darajada o’xshashdir–ya’ni she’r baytlarining birinchi harflaridan biror ism yoki so’z chiqadi. Muvashshahlar ko’pincha g’azal janrida bo’lib, an’anaviy ravishda oshiq-ma’shuq mavzusida yozilgan. Xususan, 19-asr davomida Uvaysiy, Munis, Ogahiy kabi shoirlar shu uslubdagi nafis g’azallar yaratib, bu an’anani rivojlantirdilar. G’azal-muvashshahlarda odatda baytlardagi toq misralarning (yoki har baytning birinchi misrasining) bosh harflari birgalikda biror kishining ismini hosil qilishi odatiy edi. Masalan, Ogahiy ijodida Muhammadjon, Qadamjon, Muhammadmurodjon, Karimjon kabi ismlarga bag’ishlab yozilgan bir necha muvashshah g’azallar mavjud bo’lib, ular baytlarining bosh harflaridan aynan shu nomlar chiqadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda “Turkiston viloyati gazet”dagi bir qator shoirlar she’rlarning yaratilish davri, ijtimoiy-madaniy muhiti hamda gazeta sahifalarida berilish xususiyatlari tarixiy nuqtayi nazardan tahlil qilindi. Turli shoirlar ijodi o’zaro qiyoslanib, o’xshash va farqli tomonlari aniqlandi va tahlil mobaynida tarixiy-qiyosiy metoddan foydalanildi.

Natijalar va muhokama. XIX asr oxiri va XX asr boshlariga kelib Turkiston she’riy muhitida muvashshahchilik shu darajada ommalashdiki, ba’zan hatto shoirlik mahorati ham aynan shu “sirli” janrda sinovdan o’tadigan bo’ldi. Ma’lumki, o’sha davrning mashhur Furqat, Muqimiy, Zavqiy, Haziniy, Feruz, Kamiy, Miskin, Xislat singari klassik shoirlari ham ko’plab muvashshahlar yozib, bu janr rivojiga munosib hissa qo’shganlar. “Turkiston viloyati gazet” sahifalarida ham 1900-yillar boshlaridan e’tiboran shu janrdagi she’rlar tez-tez uchraydi[3]. Gazetaning noshiri N.P. Ostroumov mahalliy adabiy materiallarga, jumladan, klassik uslubdagi she’rlarga ham o’rin berganligi bois, gazeta sahifalarida **jadid davri* shoirlari qatorida mumtoz uslubda qalam tebratgan ijodkorlarning muvashshah g’azallari ham chop etib turilgan. Masalan, 1905–1907-yillarda shu gazetada Tavallo, Mirmuhsin Shermuhamedov (Fikriy), Hiyoliy kabi yangi avlod shoirlari va mumtoz adabiyot namoyandalarining turli she’rlari, jumladan, yashirin ismli g’azallari bosilgan[4]. Ayni paytda, mazkur janr nafaqat badiiy mahorat namoyishi sifatida, balki ayrim hollarda o’ziga xos matnli jumboq (muammo) tarzida, masalan, biror voqeaning sanasini abjad hisobida yashirin ifodalash uchun ham qo’llanganini ko’rish mumkin. Shu sababli muvashshah she’rlar o’quvchilar uchun ham qiziqarli topishmoq yoki badiiy o’yin sifatida e’tiborni tortgan.

Biroq XX asr boshlariga kelib yangi ma’rifatparvar ziyolilar – jadidlar – ushbu janrni xayolparastlik va eskilik sarqiti deb tanqid qila boshladilar. Xususan, 1910-yillar oxirida gazeta va jurnallarda oshiqona mazmundagi muvashshahlarga qarshi munozaralar avj oldi. Abdulla Avloniy kabi ma’rifatparvarlar “shoirlarimiz milliy she’r va adabiyot yozishni qo’yib, qoshingdan, ko’zingdan deb javonlarni (yigitlarni) maqtab, fasod axloqqa sabab bo’ladigan she’rlar yozishga berilib ketdi” deb achinishgan[5.227-228]. Toshkentlik Mulla Bahriddin 1916-yilda “Al-Isloh” jurnalida e’lon qilgan savolnomada “zamonamizda buyuk shoirlarimizning go’zal o’g’lonlar ismi bilan *muvashshah* yozib”, yoshlarni “axloq buzuvchi oshiqona she’rlar” tarqatayotganini tanqid qiladi. Shunga hamohang tarzda jurnalist va shoir Mirmuhsin Shermuhamedov “Turkiston viloyatining gazet”da chop etgan “Shoir janoblariga iltimos” maqolasida oshiqona muvashshahlar yoshlar tarbiyasiga zarar yetkazayotganini

kuyunib yozadi: “Ishqiy mavzudagi muvashshahlar jamiyatga hech qanday foyda keltirmaydi, aksincha, zarari bor[6.52-53]. Shoir yoshlarning odob-axloqqa oid kitoblari o‘rniga axloqni buzg‘uvchi oshiqona muvashshahlarni o‘qiyotganidan iztirobga tushadi” deb ta’kidlaydi[7]. Ko‘rinib turibdiki, yangi davr talablari she’riyat oldiga endi oshiq-ma’shuq ohanglarini emas, balki xalqni ma’rifatga, imlilikka chorlovchi she’rlar yozish vazifasini qo‘ydi. Shunday muhitda hamon an’anaviy ruhda ijod qilgan shoirlarning muvashshah gazallari adabiy tanqid nishoniga aylangan. Biroq o’sha davr manbalarini tadqiq qilar ekanmiz, jadid adabiyoti vakillari o‘zlari ham bu janrda qalam sinab ko‘rganini, yangicha g‘oyalarni ham ba’zan shu an’anaviy shaklga joylashtirganini ko‘ramiz. Quyida “Turkiston viloyati” gazetasida chop etilgan bir necha muvashshah janridagi she’rlarni konkret tahlil qilish orqali ushbu janrning o‘ziga xos jihatlari hamda jadid davridagi yangi mazmun bilan boyishi ko‘rsatib o‘tiladi. Tavallo g‘azal-muvashshahi. Tavallo (To‘lagan Xo‘jamiyorov, 1882–1937) – jadid adabiyotining ko‘zga ko‘ringan vakillaridan bo‘lib, 1905-yildan e’tiboran ilk mahalliy matbuot nashrlarida she’r va maqolalari bilan qatnasha boshlagan. U yoshligida madrasada tahsil olarkan, mumtoz adabiyotimizni chuqur o‘rgandi va fors-tojik hamda arab tilini puxta egalladi. Shu bois uning ijodida an’anaviy uslub va yangi ma’rifatparvarlik ruhini uyg‘unlashtirgan asarlar talaygina. Tavalloning she’rlari orasida milliy taraqqiyparvar g‘oyalarni targ‘ib etuvchi asarlar salmoqli o‘rin tutsa-da, u zamonasining adabiy talablari ta’sirida *muvashshah* janrida ham qalam tebratgan. Ma’lumotlarga ko‘ra, Tavallo 1906–1907-yillarda “Turkiston viloyatining gazetasi”da chop etilgan ayrim she’rlarida mavzuni an’anaviy oshiqona ruhda olib, bayt boshiga biror ismni maxfiy joylagan.

Tavalloning mazkur janrdagi she’rlaridan biri 1907-yilda “Turkiston viloyati gazetasi”da e’lon qilingan bo‘lib, u g‘azal shaklida bitilgan. G‘azal 8 baytdan iborat bo‘lib, baytlari birinchi harflari orqali “SARVARJON” degan ismni o‘qish mumkin. She’r matnini to‘liq keltiramiz:

Sarvi xushqomat yurgali ko‘nglumni nobop ayladi,
Afzun ul nozanin hijri dilga iztirob ayladi.
Ruxsori gulrangin oshiqni jodu yanglig‘ sehr etdi,
Vujudi beqarorimni shavqi benihoyat ayladi.
Ayni dam kim nigor etar zulfig‘a mushk anbador,
Jononim vasli umidin ko‘ngil intizor ayladi.
Oshiq dardiga malham bo‘lg‘ay deb yubordi xat,
Nozli sarvi dilbarim “Tavallo”ni benihoyat shod ayladi.

(Eslatma: matn rekonstruksiya qilingan bo‘lib, undagi “Sarvarjon” ismi baytlar bosh harflaridan hosil bo‘ladi.)

Yuqoridagi g‘azal-muvashshah Tavalloning klassik va zamonaviy ruhni uyg‘unlashtirishga uringan ijodini namoyish etadi. G‘azal mazmunan oshiqning mahbubaga oshiyon munosabatini tasvirlaydi. Shoir har bir baytning birinchi harfini maxsus tartibda terib chiqqan: birinchi bayt “Sarvi...” (S), keyingi bayt “Afzun...” (A), undan so‘ng “Ruxsori...” (R) va shu tarzda davom etib, oxir-oqibat “Sarvarjon” degan ism hosil qilinadi. Bu tasodifiy emas, chunki she’r mazmunidagi lirik qahramon – oshiq xitob qilayotgan ma’shuq Sarvarjon ismli yigit obrazidir. Tavalloning muvashshah janridagi ijodiy namunasi o‘z davrida boshqa shoirlarga ham ta’sir ko‘rsatgan bo‘lishi mumkin. Ma’lum ma’noda Tavallo va uning zamondoshlari yaratgan bunday she’rlar keyinchalik bu janrga bo‘lgan turlicha munosabatni yuzaga keltirdi – bir tomon ularni maqtasa, ikkinchi tomon (jadid tanqidchilari) qoraladi. Xususan, 1914-yilda Toshkentda chiqqan “Sadoyi Turkiston” gazetasida e’lon qilingan bir maqolada “*Shoir nadur?*” (Shoir nima qilishi kerak?) degan savol ostida yosh shoirlar faqat ishqiy she’r yozib, “qosh-u ko‘z ta’rifidan nariga o‘tmayotgani” tanqid qilingan edi. Shu nuqtayi nazardan olganda, Tavalloning yuqoridagi kabi an’anaviy ruhdagi g‘azali ham jadid adabiy muhitda bahs-munozaraga sabab bo‘lgan ijodiy hodisa sifatida qimmatlidir[3].

Mirmuhsin Shermuhamedov (Fikriy) va uning tanqidiy munosabati. Mirmuhsin Shermuhamedov (taxallusi Fikriy, 1895–1929) – jadid davri o‘zbek matbuoti va adabiyotining faol namoyandalardan. U 1914–1915-yillarda Toshkentda chiqqan “Turkiston viloyatining gazetasi”da adabiy va publitsistik maqolalari bilan ishtirok etgan, shuningdek, kichik hikoya va

she'rlar ham yozgan. Mirmuhsin o'zi qalamga olgan badiiy asarlarda jamiyatning ijtimoiy illatlarini fosh etishga, xalqni ilmga chorlashga intildi. Masalan, uning "Milliy adabiyot", "Ahvoli odamdan bir namuna", "Befarzand Ochildiboy" kabi asarlari jamiyatdagi nodonlik va qoloqlikni tanqidiy ruhda yoritadi.

Mirmuhsin Shermuhamedov o'z davrida keng tarqalgan oshiqona muvashshahlarga qarshi tanqidiy fikrlari bilan ham ma'lum. U "Turkiston viloyatining gazetisi"ning 1914-yilgi 14-sonida chop etilgan "Shoir janoblariga iltimos" nomli maqolasida zamondosh shoirlarga murojaat qilib, *ishqiy mavzudagi muvashshahlar jamiyatga hech qanday foyda keltirmasligini, aksincha zarar yetkazishini* qat'iy ta'kidlaydi. Maqolada keltirilishicha, yoshlar axloqiy-ma'rifiy kitob o'qish o'rniga oshiqona muvashshahlarni o'qib, vaqtini behuda sarflamoqda, bu esa ularning tarbiyasiga salbiy ta'sir etmoqda. Mirmuhsin bunday she'rlarni "odobga zid va behuda" sanab, shoirlarni xalq hayotini yorituvchi jiddiyoq asarlar yozishga da'vat etadi. Uningcha, shoir "ijtimoi taraqqiyga xizmat qilishi lozim, yolg'iz ishqiy she'rlar bilan kifoyalanmasligi kerak". Ko'rinadiki, Mirmuhsin Fikriy mazkur janrga yangicha – tanqidiy va ma'rifatchilik nuqtayi nazaridan yondashgan.

Mirmuhsin Shermuhamedovning bevosita muvashshah janrida yozilgan badiiy she'rlari haqida ma'lumotlar kam. Uning hozircha ma'lum she'riy merosi qariyb 700 misrani tashkil etadi va asosan ma'rifiy-didaktik ruhdagi parchalar, satirik she'rlar hamda nasriy bo'laklardan iboratdir. Mirmuhsin o'z zamonasining ehtiyojidan kelib chiqib, oshiqona baytlar bitishdan ko'ra, publitsistik uslubda haqiqatni oshkor etuvchi asarlar yozishga intilgan. Shunday bo'lsa-da, u adabiy jarayondan chetda qolmagan: 1916-yilda Toshkentda nashr etilgan "*Al-Isloh*" jurnalidagi munozaraga (Mulla Bahriddinning yuqorida zikr etilgan savollariga) javoban ham o'z fikrlarini bildirgan. Bu davrdagi bahslar haqida A. Qayumovning fikrini keltirish joiz: "*Agar ba'zi muvashshah yozgan nazmbozlar bu she'riy shakldan g'ayriadabiy, g'ayriaxloqiy maqsadlarda foydalanishgan bo'lsa, bunday she'rlar adabiyot va ilm doirasidan tashqaridadir*". Haqiqatan ham, Mirmuhsin singari taraqqiyparvarlar nazarida, faqat oshiqona mavzudagi, xususan, go'zal yigitlarni maqtab yozilgan muvashshah g'azallar millatni uyg'otishga xizmat qilmaydi.

Ogahiy muvashshah g'azali (Karimjon ismi) XIX asr o'zbek adabiyotining yirik vakillaridan biri bo'lmish Ogahiy (Muhammad Rizo Erniyozbek o'g'li, 1809–1874) ijodida ham muvashshah janri alohida o'rin tutadi[8]. U ustozlari Munis va Komil an'analarini davom ettirib, ko'plab g'azal-muvashshahlar yozgan. Olimlarning aniqlashicha, Ogahiy o'z g'azallarida Muhammadjon, Qadamjon, Muhammadmurodjon, Karimjon kabi ko'plab ismlarni *hurufiy javob* usulida mahorat bilan yashirgan. Ogahiy garchi Xiva adabiy muhitida ijod qilgan bo'lsa-da, uning ba'zi she'rlari Turkiston o'lkasining boshqa shaharlari adabiy doiralarga ham tez tarqalgan va matbuotda chop etilgan. Xususan, "Turkiston viloyati gazetisi"da Ogahiyning bir nechta g'azallari 1907–1908-yillarda namuna sifatida e'lon qilingan. Quyida Ogahiyning "Turkiston viloyati gazetisi"da bosilgan mashhur g'azal-muvashshahlaridan biri – "*Karimjon*" ismi kiritilgan g'azalni to'liq keltiramiz. Tadqiqotchilar ushbu she'rni misralari boshidagi harflar ketma-ketligidan "Karimjon" degan ism chiqishini qayd etishgan. She'r matni quyidagicha:

Kamol avji uza farrux yuzing mehri saodatdur,
 Latofat bog'ida zebo qading sarvi nazokatdur.
 Ravonbaxshu dil osodur zuloli lablaring andoq
 Ki, ondin obi hayvon g'arqi amvobi xijolatdur.
 Yomon ko'z ofatidin Hak amon tutsun jamolingkim,
 Quyosh ishqida oning zarradek be sabru toqatdur.
 Mani yozg'urmag'il ko'yingda tun-kun beqaror o'lsam –
 Ki, ishqing o'tidin jonim aro muhriq haroratdur.
 Jafo toshing urib sindurma jonim javharin, ey sho'x,
 Bu gavhardur sening mulking vale menda amonatdur.
 Umid aylab visoling sharbatin jon asromishmen,
 Yo'q ersa zahri hajringdin manga har dam halokatdur.
 Na bo'lg'ay, Ogahiy, holig'a boqsang ko'z uchi birla –

Ki, ul bechoraning ummidi sendin bu inoyatdur.[9]

Ushbu nafis gʻazal 8 baytdan iborat boʻlib, baytlarning birinchi harflari ketma-ket oʻqilganda K-R-I-M-J-O-N (arab yozuvida “Karimjon”) soʻzi hosil boʻladi. Gʻazal mazmunan oshiqning yor husniga oshuftaligi va undan iltijo qilib, marhamat kutishi haqida. Anʼanaga koʻra, soʻnggi baytda shoir oʻz taxallusi – Ogahiy nomini tilga olgan va shu tariqa asarning mualliflik maqtaʼ baytini bergan.

Ogahiy gʻazal-muvashshahining tahlili shuni koʻrsatadiki, bu sheʼr anʼanaviy ishqiy gʻazal poetikasining yorqin namunasidir. Unda ishq iztiroblari, yor vasfiga koʻp maqtovlar, oshiqning ojizligi kabi mumtoz mavzular toʻla namoyon. Shu bilan birga, muvashshah shakli unga oʻziga xos “sirli”lik baxsh etgan – *Karimjon* ismi matnda bevosita aytilmagani holda, har bir bayt bosh harflariga “yashiringan”. Qayd etish kerakki, mazkur gʻazal Ogahiy devoniga kirgan boʻlib, Xorazm adabiy muhitida bitilgan. Uning “Turkiston viloyati gazetasi”da (1907 yilda) chop etilishi esa Turkiston jadid ziyolilarining mumtoz adabiyotga qiziqishini koʻrsatadi. Bunday sheʼriy namunalarni eʼlon qilish orqali gazetachilar keng kitobxonlar ommasiga adabiy zavq ulashgan hamda mumtoz sheʼriyatni targʻib qilganlar. Ogahiy muvashshahlariga boshqalar ham eʼtibor qaratgan: masalan, uning ushbu “Karimjon” gʻazali mazmunan uygʻun tarzda shogirdi Komil Xorazmiy tomonidan taxmis qilingan (har baytga Komil tomonidan uch satr qoʻshilib, beshlik bandlar yaratilgan). Shuningdek, mazkur gʻazalning ayrim misralari Xiva xonligi davridagi maqom qoʻshiqlariga ham tushgan – “Yomon koʻz ofatidin Hak amon tutsun jamoling” misrasi Xorazm maqomlaridan “*Munojot*” kuyi matnida uchraydi. Bu holat Ogahiy muvashshahlarining nafaqat matbuotda, balki ogʻzaki anʼanada ham mashhur boʻlganidan dalolat beradi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi tahlillardan koʻrinadiki, “Turkiston viloyati gazetasi”da eʼlon qilingan muvashshah janridagi sheʼrlar janrga xos umumiy xususiyatlarga ega boʻlish bilan birga, har bir muallif ijodining oʻziga xosligini ham aks ettiradi. Umumiy jihati shundaki, mazkur sheʼrlarning barchasi aruz vaznida, gʻazal janri qolipida bitilgan va ularning misralari bosh harflaridan biror shaxs ismi yoki ibora hosil boʻladi. Masalan, Tavallo gʻazalida “Sarvarjon”, Ogahiyda “Karimjon”, Hiyoliyning gʻazalida “Salimjon” ismlari yashiringan edi. Barcha sheʼrlarda qofiya va radif anʼanaviy tarzda tartiblangan, badiiy tasvir vositalari mumtoz gʻazal uslubida. Shoirilar yorni *sarv qomat, pari chehra, mahtob yuzli* kabi tashbehlarida ulugʻlaydi, oshiq esa *beqaror, figʻonu zolir* holatda tasvirlanadi. Ular mazmunan ishqiy lirika namunalaridir – yaʼni sevgi, visol-hijron iztiroblari bosh mavzu boʻlgan.

Shu bilan birga, har bir shoirning uslubi va maqsadida farqli jihatlar ham mavjud. Masalan, Tavallo garchi yuqorida keltirilgan gʻazalini ishqiy ohangda yozgan boʻlsa-da, umumiy ijodida millat va maʼrifat mavzulariga koʻproq urgʻu bergan. Uning oshiqona muvashshahi ham oxirgi maqtaʼda xush xabar (yor xati kelgani) bilan yakunlanadi, bu maʼlum darajada optimistik ohangga ega[10]. Ogahiy esa toʻla mumtoz ruhdagi gʻazalida visolga umidvor oshiqning nolalarini juda taʼsirli ifoda etgan – uning sheʼrida lirizm chuqur, mazmun qatlamlari sof ishqiy kechinmalarga yoʻgʻrilgan. Hiyoliyning gʻazalida esa adoqda shoir tavakkal tarzda oʻz ismini oshiq obrazi bilan qoʻshib tilga oladi va yorga oh-voh qiladi – bu ham mumtoz gʻazalga xos xususiyat, lekin Hiyoliydek nisbatan kam tanilgan shoirning oʻzini *Hiyoliy oshiq* sifatida tasvirlashi eʼtiborga molik bir uslubiy detal. Mirmuhsin Shermuhamedovning sheʼriyatga munosabati esa mazkur anʼanaviy janrdan tamoman boshqacha yoʻnalishda boʻlgan: u oshiqona muvashshahlarni qoralab chiqdi va natijada adabiy jarayonda muhim burilish yasadi. Shunday qilib, bir tarafda anʼanaviy mavzuda nafis muvashshahlar yaratgan shoirilar (Ogahiy, Hiyoliy, Tavallo) boʻlsa, ikkinchi tarafda yangi davr gʻoyalarini ilgari surgan tanqidchi-shoir (Mirmuhsin) turibdi. Muvashshah janri oʻzbek adabiyotida boy anʼanaga ega boʻlib, “Turkiston viloyati gazetasi” sahifalarida eʼlon qilingan namunalari orqali biz jadidlar davrida adabiy anʼana va zamonaviylik qanday qorishganini kuzatishimiz mumkin. Bu sheʼrlarning badiiy tahlili shuni koʻrsatadiki, jadid davri shoirilari mumtoz sheʼriy shakllarni yaxshi oʻzlashtirgan holda, unga yangi mazmun – milliy uygʻonish gʻoyalari yoki zamonaviy ruh bagʻishlashga intilganlar. Ayniqsa, Tavallo va Mirmuhsin kabi adiblar eski va yangi adabiy tamoyillar oʻrtasida maʼlum koʻprik boʻlib xizmat qilgan: biri anʼanaviy shaklda ham yangi mazmunni ifodalashga urinib koʻrgan boʻlsa, ikkinchisi yangi

mazmun yoʻlida eski shakllarni chetga surishga chaqirgan[10]. Ogahiy va Hiyoliylar esa mumtoz lirikaning soʻnggi namoyandalari sifatida ushbu janrning sanʼat darajasini juda yuqori badiiyatga koʻtardilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. “Turkiston viloyatining gazetasi” arxivi (1870–1917) – Oʻzbekiston Milliy kutubxonasi va OʻzR Markaziy davlat arxividagi nodir gazeta nusxalari. (Jumladan: 1907 yil 11-son, 14-son; 1908 yil 22-son; 1914- yil 14-son va b.)
2. Avloniy Abdulla. *Tanlangan asarlar*. 2 jildlik, 2-jild. – Toshkent: Maʼnaviyat, 2006. – B. 227–228. (Ishqiy sheʼrlar haqidagi fikrlari).
3. Jalolov Abdulla. *Oʻzbek maʼrifatparvarlik adabiyotining rivojlanish jarayoni*: Filol. fan. dokt... dissertatsiyasi. – Toshkent, 1993. – B. 43–45. (Muvashshahlar va ularning tanqidi haqida).
4. Pardayev Qoʻldosh. *“Al-Isloh” va XX asr boshlaridagi oʻzbek adabiyoti*. – Toshkent: Mahalla va oila, 2021. – B. 52–53. (1910-yillar adabiy munozaralari tafsilotlari).
5. Shayxzoda, Mirtemir. *Asarlar*. 6 tomlik, 5-tom. – Toshkent: Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1973. – B. 91–92. (Muvashshah janrining tarifi va misollar).
6. “Turkiston viloyatining gazetasi”ga bibliografik koʻrsatkich: 1870–1916. – Toshkent: Oʻzbekiston Milliy kutubxonasi, 2014. – 107 b. (Gazetada eʼlon qilingan maqola va sheʼrlar roʻyxati).
7. Qosimov Begali. *Tarixiy-sarguzasht romanlar va jadid adabiy harakati*. – Toshkent: Fan, 1999. – B. 33–36. (Jadid adabiy jarayonida anʼanaviy sheʼriyatning oʻrni).
8. Xurshid Davron kutubxonasi veb-sahifasi – Tavallo haqidagi maqola va sheʼrlari (kh-davron.uz). (Umid Bekmuhammad. “Tavalloning iztiroblari” maqolasi, 2017).
9. Ziyouz.com elektron kutubxonasi – Jadid adabiyoti namunalar va tazkiralari. (Zavqiy va Hiyoliy ijodi haqidagi maqolalar).
10. Toʻraqoʻrgʻoniy H. Muqimiy gʻazallariga muxammaslar. – Qoʻlyozma manbalar asosida.

LINGVISTIK EVIDENSIALLIK UNSURIDA PARAZITIK VA NOPARAZITIK MIRATIVLIK KATEGORIYALARI

Xamrayeva Maxzuna Gʻayratovna

SAMDCHTI, DSc tadqiqotchisi

makhzuna69@gmail.com

ORCID 0009-0007-7889-3581

UDK 1751

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy tilshunoslikda yangi hodisa sifatida qarayotgan mirativlik kategoriyasi haqida soʻz boradi. Unda dunyo olimlarining mirativlikka doir turli fikr va mulohazalari keng yoritib berilgan hamda ularga muallif tomonidan munosabat bildirilgan. Ishda mirativlik kategoriyasining parazitik va noparazitik turlari har xil misollar yordamida ikki til doirasida ochib beriladi. Shuningdek, mirativlik kategoriyasining evidensiallik va epistemik modallik kategoriyalari bilan oʻzaro oʻxshash va farqli xususiyatlari chizma va jadvallar yordamida, qolaversa, ingliz va oʻzbek tillaridagi turli badiiy asarlardan olingan kontekstlar doirasida tahlil qilingan. Mirativlik soʻzlovchining turli shaxslar tomonidan eshitgan yangi maʼlumotiga hayrati yoxud lol qolishi boʻlib, u evidensiallik bilan bogʻliq hodisa sifatida semantika va grammatikada aksioma oʻlaroq xizmat qiladi.

Kalit soʻzlar: parazitik mirativlik, noparazitik mirativlik, xulosaviy evidensiallik, evidensial koʻrsatkich, hayrat, kutilmagan nutq, aspekt, malaka, tajriba, zamon kategoriyasi.

PARASITIC AND NON-PARASITIC CATEGORIES OF MIRATIVITY AS ELEMENTS OF LINGUISTIC EVIDENTIALITY

Abstract. In the article the category of mirativity, which is considered a new phenomenon in modern linguistics, is examined. Also, the ideas and opinions of scholars from around the world on mirativity, as well as the author’s opinion in this regard is also examined. In this article, using various examples in bilingual, the parasitic and non-parasitic types of the category of mirativity is investigated. In addition, in the article, the similarities and differences between the category of mirativity as well as the evidentiality and epistemic modality were analyzed using diagrams and tables, as well as in the context of various works of art in the English and Uzbek languages. Mirativity is the speaker’s surprise or amazement at new information heard from different people, and it serves as an axiom in semantics and grammar as a phenomenon related to evidentiality.

Keywords: parasitic mirativity, non-parasitic mirativity, inferential evidentiality, evidential marker, surprise, unexpected speech, aspect, achievement, accomplishment, the category of tense.

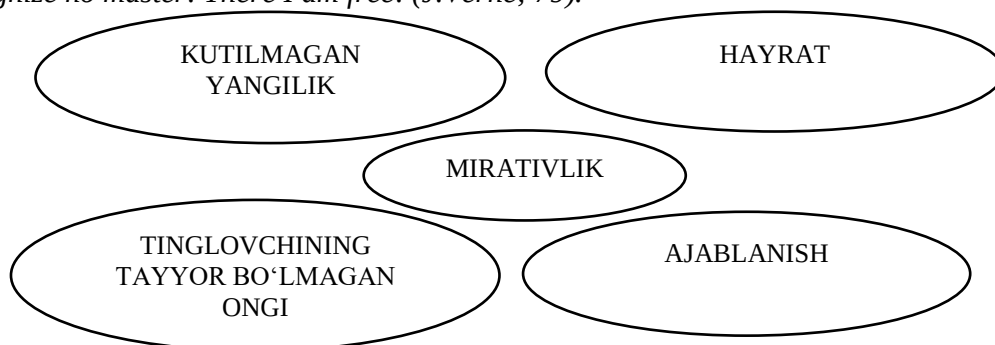
Kirish. Mirativlik atamasi ilk bor Jakobsen tomonidan 1964-yilda inferensial

evidensiallik kategoriyasi tarkibida ishlatilgan. Keyinchalik, Alban va Bolqon tillari lingvistikasida *Admirativ* atamasini mirativlik hodisasidan ko'ra kengroq hamda evidensial va modal ma'nolarda uchratishimiz mumkin [5; 23]. Biroq, Scott De Lancey 1997-yilda "Mirativlik" deb nomlangan alohida kategoriyani grammatik kategoriya sifatida tilshunoslikka olib kirdi [2; 84].

Ma'lumki, mirativlik grammatik mayl bo'lib, u yangi ma'lumotga, xabarga yoki kutilmagan yangilikka nisbatan tinglovchining hayratini ifodalaydi. [9; 392].

Tadqiqot metodologiyasi. Tilshunoslikda mirativlik lingvistik kategoriya bo'lib, unga dunyo olimlari turlicha ta'rif berganlar. Jumladan, taniqli olim Scot de Lancey "Mirativlik – bu so'zlovchining birinchi, ikkinchi yoki uchinchi shaxs tomonidan eshitgan yangi ma'lumotga hayrati yoxud lol qolishi hisoblanadi. Mirativlik tushunchasi evidensiallik bilan bog'liq hodisa bo'lib, semantika va grammatikada yetarlicha aksioma sifatida qaraladi. Tilshunoslikda mirativlik evidensiallikdan alohida bo'lgan grammatik kategoriya sifatida qaraladi, chunki unda so'zlovchining tayyor bo'lmagan nutqi hayrat yoki hayajon orqali ifodalanadi. Mirativlik semantik kategoriyasini shifrovchi grammatik elementlar mirativlar deya nomlanadi" [4; 33].

Aslida mirativlik grammatik kategoriya bo'lib, u so'zlovchi uchun butunlay yangi yoki kutilmagan bo'lgan xabarni ifodalashda namoyon bo'ladi. Mirativlik grammatik mayl sanaladi, chunki u kutilmagan yoxud umuman yangi bo'lgan xabarga nisbatan kishilarning hayrati va ajablanish holatini ko'rsatishda yuzaga keladi. Shuningdek, mirativlik so'zlovchining "jamlanmagan fikri bo'lib, kutilmagan, kutilmagan va avval eshitmagan ma'lumotini eshitgan paytda sodir bo'ladigan hayratidir [1; 196]. Misol uchun, *Oh, look, it's raining! Ah! Sir, live-live in the bottom of the waters! Only there is independence! There I recognize no master! There I am free! (J.Verne; 79).*

Ta'kidlash joizki, mirativlik – bu lingvistik konsept bo'lib, u so'zlovchining hayrat, kutilmaganlik holati yoxud to'satdan anglash holatidagi lol qolishini ifodalovchi grammatik kategoriya sanaladi. Mazkur kategoriya tilshunoslikda so'zlovchi hayratlanganida yoxud uning kutgan vaqtiga zid bo'lgan paytda og'zaki nutq davomida paydo bo'lgan hayratni bildirish uchun qo'llanadi. Barcha tillarda mirativlik maxsus suffikslar, yuklamalar yoki intonatsiya orqali yuzaga chiqishi mumkin.

Mirativlik kategoriyasining asosiy aspektlari sifatida quyidagilarni e'tirof etish mumkin:

1. *Hayrat va kutilmaganlik*: bunda tinglovchi so'zlovchi yetkazayotgan xabardan hayratda qoladi yoxud lol qoladi.

2. *To'satdan fahmlash*: Bu so'zlovchining avval bilmagan narsasidan endigina xabardor bo'lganini ifodalashda yuzaga chiqadi.

3. *Yangi xabar*: bu nafaqat so'zlovchi, balki tinglovchi uchun ham butunlay yangi yoxud kutilmagan xabar sifatida baholanadi.

4. *Grammatik belgilash*: Ingliz tilida hayratni ko'rsatish uchun ko'pincha intonatsiya yoki undov so'zlardan foydalanilsa-da, aksariyat tillarda mirative deya ataluvchi ma'noni maxsus grammatik til birliklari orqali ifodalash jarayonida yuzaga keladi.

5. *Evidensiallikdan boshqa*: Mirativlik alohida grammatik kategoriyadir, garchi ko'pincha evidensiallik bilan birga uchrasa ham [10; 76].

Natijalar va muhokama. Alban tilida mirativlik atamasi admirativlik nomi bilan ataladi. Bu soʻzlovchining nutqidagi lol qolishni, biroq boshqa funksiyalarni ham, masalan, kinoya, shubha yoxud bilvosita nutqni ham ifodalashi mumkin. Admirativ atamasi Bolqon tili kontekstida yagona hisoblanadi, boshqa tillarga tarjima qilinmaydi, chunki u neytral bilvositalik sanaladi. Olim De Lancey mirativlikni kroslingvistik atama deya targʻib qiladi [4; 34]. Yakobsonning Washo tilidagi tahlilidan alohida holda Turk, Sunwar, Tibet va Koreys tillarida soʻzlovchiga butunlay yangi boʻlgan xabar yoki maʼlumotni koʻrsatuvchi grammatik kategoriya bu mirativlikdir deydi [6; 49]. Turk tilida *-miş* suffiksi ham *-di* kabi oʻtgan zamonda paydo boʻladi.

Kemal gel-di.- Kamol keldi.

Kemal gel-miş?! - Kamol keldi?! -

-mish bevosita evidensiallikni belgilaydi, deb faraz qilish oʻrinli boʻlsa-da, xulosa va mish-mish haqida gap ketganida, bu quyidagi jumladagi “hayratlanish” qoʻshimchasining qoʻllanishini anglatmaydi:

Kız-ınız çok iyi piyano çal-ıyor-muş [6; 49].

'Your daughter plays the piano very well!'

Qizingiz pianinoni juda yaxshi chalarkan!

Kichik sistemalarda mirativlik eshitish, koʻrish yoki paypaslash kabi harakatlardan yiroq boʻladi, baʼzan tinglovchi nima boʻlayotgani haqida bilmagani va kutmagani sababli, oʻzida hech qanday masʼuliyatni sezmaydi. Aksariyat hollarda mirativlik morfologik kategoriya sifatida yuklamalar tarkibida uchraydi. Misol uchun, *Bu yerda mendan ham muhimroq kishi bor ekan-ku! (men bexabar qolibman)* degan kinoyali maʼno mirativlikni ifodalashi mumkin.

Ingliz tilida *I have never seen such a beautiful girl before! She really looks like an angel!* misollarini mirativlik sirasiga kiritamiz. Shuningdek, mirativlik biror kimsaning ayrim vaziyatga koʻra, oʻzi kutmagan narsadan xabardor boʻladigan maʼnolarini qamrab oladi. Mazkur izohga turk tilidagi *büyük-müş-sün toʻgʻri* keladi. Taʼkidlash joizki, oʻzbek tilidagi *Biz tomonlarda bunday qaroqchilar yoʻq edi-ku!* jumlasini hamda rus tilidagi *Ты что наморуча?! Да что же это такое?!* jumllarini ham aynan mirativlik sirasiga kiritish mumkin.

A.Ayhenvaldning taʼrificha: “Evidensiallik har qanday leksik birlik yordamida ifodalanishi va maʼlumot yetkazuvchi shaxs evidensiallik (faktuallik yoxud guvohiylik)ka oid yangi maʼlumot qoʻshishi yoki unga izoh berib oʻtishi ham mumkin”. Shuningdek, evidensiallikda bosh maʼno maʼlumot oʻchogʻi boʻlib, u har qanday turdagi maʼlumotning rostmi yoki yolgʻonmi tinglovchi tomonidan qabul qilinganini anglatadi. Evidensiallik (guvohiylik)da maqsad maʼlumotdagi chuqur yoki tag maʼnoga qaratilgan boʻlib, u belgilanmagan yoxud bajarilmagan ish-harakat borasidagi maʼlumotni oʻz ichiga oladi [7; 30].

Evidensiallik baʼzi umumiy nazariy tushunchalardan biri boʻlmish semantik funksiyada ustunlikka ega hisoblanadi hamda u lugʻaviy maʼno va grammatik ifodaga nisbatan fundamental va izchil xususiyatlarga ega” deya taʼrif bergan. Ronald Lankager oʻzining *Cognitive Grammar* nomli kitobida “Evidensiallik real voqelikda lingvistik tarkibning taʼsirchanligi, maʼlumotni yagona tavsifga birlashtirish orqali muvofiqlashtirish, maʼlumotning asosini aks ettiruvchi asosiy lisoniy birlikni izlash kabi oʻlchovlarda amalga oshiriladi [11; 13], deb yozadi.

Mirativlik kategoriyasi evidensiallik bilan ham bogʻliq kategoriya sanaladi. Chunonchi, evidensiallik maʼlum voqea-hodisa haqidagi soʻzlovchining yetazayotgan maʼlumoti boʻlsa, mirativlik oʻsha yetkazilayotgan maʼlumotga nisbatan soʻzlovchining kutilmagan nutqi sanaladi. Taʼkidlash joizki, mirativlik kategoriyasi mediativlik atamasi bilan ham bogʻliq hodisadir, chunki unda har doim ikkinchi yoki uchinchi shaxsning fikri oʻrganiladi. Mirativlikni evidensiallikdan farq qiluvchi boshqa kategoriya sifatida qaralsa, u turlicha guruhlariga boʻlinish orqali tahlil qilingan holatlarda uchrashi ham mumkin [10; 76].

Fikrimizcha, soʻzlovchi boshqaga yetkazayotgan evidensial (yaʼni koʻrilgan, eshitilgan, his qilingan, faktual) maʼlumotga nisbatan subyektning emotsional munosabati aynan mirativlikda aks etadi. Fikrimizning dalili sifatida evidensiallikni bir kontekst misolida

ko'rishimiz mumkin:

Ana uzundan-uzoq ko'prik (H.Nazir; 16) men buni o'zim ko'rdim. – Vizual evidensiallik.

Menimcha, anavi yerda uzun ko'prik bor. Chunki daraxtlar orasida osilib turgan allanima ko'rinayapdi. – Taxminiy evidensiallik

Anavi yerda uzun ko'prik bormish deb aytishdi menga. – Mish-mish evidensialligi

Avvallari bu yerlarda uzun ko'prik bo'lardi. – Tarixiy evidensiallik

Yaaaa, ana u yerda uzzuuuun ko'prikmi?! – Mirativlik

Aynan mana shu kontekstni mirativlik deb ham olishimiz mumkin, chunki unda so'zlovchining kutilmagan nutqi va his-hayajonli hayrati aks etmoqda. Demak, mirativlik evidensiallikning bir bo'lagi ekan.

Bundan tashqari, mirativlik kutilmagan yoki butunlay yangi va g'ayritabiiy bo'lgan xabarga nisbatan kishilarning ajablanishi va hayron qolishi natijasida yangi fikrlarini ifodalashda yuzaga keladi. Barcha tillarda mirativlik kategoriyasi undov va so'roq gaplar ko'rinishida uchrashi mumkin. Misol uchun ingliz tilida *No way, that's impossible! Oh, my God! Whom can I see? Is it you? Are you sure? Really?!* kabilarni keltirish mumkin [8; 71].

O'zbek tilida esa *Olaaa?! Buni qanang-a?! Yo'g'eee! Nahotki! Bo'lishi mumkin emas! Alhazar! Yo tavba! Yo rabbim! Rostdanmi?! Imoning komilmi?! kabilarni mirativlik sirasiga kiritadigan bo'lsak, o'zbek tili mirativlikka boyroq ekani ko'zga tashlanadi.*

Ma'lumot sifatida aytish joizki, mirativlik evidensiallik va pragmatika bilan ham bog'liq lingvistik kategoriya sanaladi. Jumladan, evidensiallikda aniq voqealar so'zlovchining ma'lum vaqt va makondagi maqsadli harakati bilan bog'liq ma'lumoti, u ko'rgan yoki eshitgan voqealarni ifodalovchi voqea-hodisalar, orqali asosiy planga chiqsa, pragmatikada so'zlovchi yetkazayotgan ma'lumotning axborotga aloqadorligi, undagi ma'lumotning ishonchliligi, lisoniy nuqtayi nazardan ifoda vositalarini to'g'ri qo'llashda so'zlovchi tomonidan yetkazilayotgan ma'lumotni to'liq anglashini qamrab oladi. Mirativlikda esa, nutq vaziyatidan oldingi va keyingi hodisalarning maqsadli harakatini hayratlanish yoki lol qolish orqali namoyon qilishi mumkin. Masalan,

Looks like Alvin is here (O.Henry.Short story)- visual evidensiallik

Ah, Alvin's here! - mirativlik

Looks like Alvin is here. Ah, Alvin's here! -pragmatikadagi assertiv illokutiv nutqiy akt.

O'z navbatida mirativlik evidensiallikning bir bo'lagi sifatida epistemik modallikka ham aloqador bo'lishi mumkin. Epistemologik so'zi tilshunoslikda ishonch va fikr o'rtasidagi metodlar, yaroqlilik, imkoniyat va faoliyatlar asosida to'plangan bilim degan ma'nolarini anglatadi. Misol uchun:

I see that Tom is coming. – visual evidensiallik

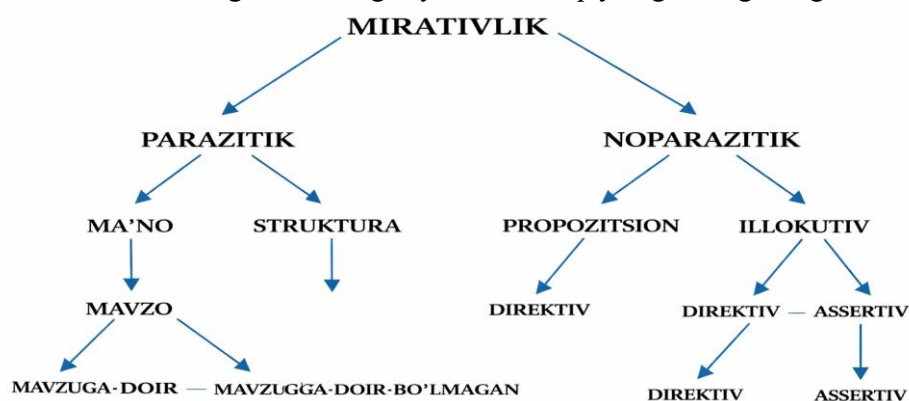
They say that Tom is coming to the party tomorrow. – mish-mish evidensialligi

I think that Tom is coming tomorrow. – epistemik modallik

Look, who is coming! It's Tom! – mirativlik

"Is my room waiting for me?" (O.Henry. Short story)

Mirativlik aslida lingvistik kategoriya bo'lib, u quyidagi ikki guruhga bo'linadi:

Parazitik mirativlik bu – ajablanish, kutilmagan ma'noning maxsus grammatik shakl bilan emas, balki boshqa grammatik yoki leksik vositalar hisobiga ifodalanishidir. Ya'ni mirativ ma'no asosiy vazifasi boshqa bo'lgan birlikka yopishib parazitik tarzda namoyon bo'ladi.

U hammasini bilarmish!

U hammasini bilar ekan!

Go'yoki u hammasini biladi!

Keltirilgan misollardagi *-mish, ekan, go'yoki* birliklari shubha, hayrat, kinoyani yasash bilan parazitik mirativlikni hosil qilmoqda.

Noparazitik mirativlik bu ajablanish, kutilmagan yoki yangilik ma'nosining bevosita va mustaqil ravishda boshqa grammatik vositalarga tayanmagan holda ifodalanishidir. Misol uchun,

U kelgan?!

Qarang-a, u juda aqlli!

Ana, xolos! Nahotki, shuni ko'ra bila turib yo'l qo'ysanglar-a! Xo'jayiningiz ham indamay qo'yib berdilarmi? (H.Nazir, Oqibat)

– Hoy, Jajji, dastyorchilik senga qoldimi, aynoniy!, – deb Lazokatxon qizchani bag'riga bosib, peshonasidan o'pib qo'ydi (H.Nazir, Oqibat).

Parazitik mirativlik grammatik hodisa bo'lib, ajablanish ma'nosi bevosita olingan emas, balki boshqa elementdan olingan bo'lsa yuzaga chiqadi. Noparazitik mirativlik esa, ajablanish uchun maxsus grammatik yoki leksik birlik bilan ifodalanadi. Parazitik mirativlik tinglovchini ajablantiradigan xulosaga olib keladigan kontekstda dalil belgisi kabi element ishlatilganda paydo bo'lishi mumkin [3].

Quyida parazitik va noparazitik mirativlikni jadvalda ko'rishimiz mumkin:

Xususiyat	Parazitik mirativlik	Noparazitik mirativlik
Hayratlanish ma'nosi	Boshqa grammatik kategoriyalardan xulosa chiqarish, masalan, evidensiallik yoki muayyan konstruktsiya (masalan so'roqning hayratlanarli undovga aylanishi)	O'zi alohida mustaqil vositalar orqali ifodalanadi
Misol	Bevosita evidensial kontekstda bevosita evidensiallikni qo'llash so'zlovchining hayratini nazarda tutadi. WH so'roq so'zlari orqali hayratni ifodalaydi, masalan <i>What is he doing here?</i>	Ingliz tilidagi "ajablanarli" degan so'z yoki fe'l affiksiga yo maxsus yuklamaga o'xshash grammatik birlik
Grammatik rol	Mirativ ma'no boshqa grammatik funksiyada, masalan, axborot manbasini belgilashda parazitik ma'noda keladi	Mirativlik grammatik elementning asosiy yoki yagona semantic funksiyasidir

Parazitik mirativlik maxsus shaklga ega bo'lmay, boshqa grammatik kategoriyaga (evidensiallik, modallik, zamonga) yopishib ifodalanadi, ya'ni mustaqil holda emas, boshqa ma'nolar orqali kelsa:

U shunaqa aqlli ekan! -mirativlik

Aytishlaricha, u juda aqlli ekan – evidensiallik

Noparazitik mirativlik o'zining alohida mustaqil vositalari orqali ifodalanadi, boshqa grammatik kategoriyaga tayanmaydi: 1) intonatsiya; 2) yuklamalar (-ku,-da,-a; 3) undovlar (voy, nahotki); 4) leksik birliklar (ajablanarli, kutilmaganda).

Voy u kelibdi! Nahotki u buni qilgan bo'lsa?! U kelgan-ku!

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, nutqda evidensiallik real voqealar orqali so'zlovchining ma'lum holatda ko'rgan, eshitgan, his qilganlari yordamida ma'lumotni boshqa shaxslarga yetkazish jarayonida namoyon bo'lsa, mirativlikda esa nutq vaziyatidan oldingi yoxud keyingi hodisalardagi maqsadli harakat hayratlanish, ajablanish orqali yuzaga keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aikhenvald A. Evidentiality (Linguistics) – Oxford University Press: 2004. – P 196.
2. Aliyeva Z.A. Mirativlik kategoriyasining lingvistik voqelanishi. Ilmiy va professional ta'lim jarayonida muloqot, fan va madaniyatlar integratsiyasi. – Samarqand davlat chet tillar instituti xabarnomasi, 2025. – B. 84.
3. Chafe W. Evidentiality in English conversation and academic writing. In *Evidentiality: the linguistic coding of epistemology in language*. Norwood, N.Y.: Ablex from Chafe and Nichols, ed., 1986. – p.262-275.
4. De Lancey S. The Mirative and evidentiality. – Mouton de Gruyter: 1997. – P 233.
5. Friedman A. Perhaps mirativity is phlogiston, but admirativity is perfect: On Balkan evidential strategies. – Mouton de Gruyter Berlin 2012. – P 289.
6. Jacobson W. The Heterogeneity of evidentials in Makah. – 1986. – P 44-49.
7. Johanson L., Uras B. Evidentials: Turkic, Iranian and neighbouring languages. – Berlin Germany: 2000. – P 238.
8. Khamrayeva M. Linguistic evidentiality and the category of mirativity in the English and Uzbek languages 2024. – *Xorijiy filologiya* No1(90). – b 67-71
9. Hill N. "Mirativity" does not exist: *ɣdug* in "Lhasa" Tibetan and other suspects. – Mouton de Gruyter 2012. P 389-433.
10. Lazard G. Mirativity, Evidentiality, Mediativity and other. *Linguistic typology*. – Mouton de Gruyter: 1999. – P 276.
11. Langacker, R. W. (2017). Evidentiality in Cognitive Grammar. In J. I. M. Arrese, G. Haler, & M. Carretero (Eds.), *Evidentiality Revisited*. pp. 13-55).
12. www.semanticscholar.org

**ИСТОРИКО-СЕМАСИОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЛЕКСИКИ
РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ****Хамраева Ёркиной Набижановна**

к.ф.н., профессор

Каршинский государственный университет

yorkinoy.khamraeva@gmail.com

ORCID 0009-0004-6613-3452

УДК 81.482 (021).24

Аннотация. Данная статья посвящена изучению лексики русского и узбекского языков в сопоставительном аспекте на историко-семасиологической основе. В статье анализируются процессы формирования и дальнейшего развития семантической структуры и изменения значения лексических единиц двух языков. Поскольку историческое развитие слова напрямую связано с жизнью общества, культурной средой, политическими и социальными факторами, в работе освещаются целостные отношения между языком и обществом. Показаны общие черты, существующие в русском и узбекском языках, особенно на примере заимствованных слов, интернациональных терминов и лексических пластов, возникших в результате историко-культурных связей. Также на сравнительно-сопоставительной основе анализируются такие семантические процессы, как сужение и расширение значений слов, переход в переносное значение, приобретение эмоционально-экспрессивной окраски. В процессе исследования используются историко-лингвистический, сопоставительный, семантический и описательный методы. Результаты статьи могут послужить углублению понимания лексико-семантической системы русского и узбекского языков, решению семантических проблем, возникающих в процессе перевода, а также объяснению исторических основ значений слов в процессе обучения языку. Также данное исследование позволяет еще больше укрепить культурные и языковые связи между двумя языками, осветить историческое наследие посредством языковых материалов.

Ключевые слова: лексикон, семасиология, исторический анализ, русский язык, узбекский язык, значение слова, сравнительное языкознание, семантические изменения, проблема перевода, развитие языка.

Annotatsiya. Ushbu maqola qiyosiy aspektida rus va o'zbek tillari leksikasining tarixiy-semasiologik tadqiqiga bag'ishlangan. Maqolada ikki til leksik birliklarining semantik tarkibining shakllanishi va keyingi rivojlanishi hamda so'zlarning ma'no o'zgarishlari tahlil qilinadi. So'zning tarixiy taraqqiyoti bevosita jamiyat hayoti, madaniy muhit, siyosiy-ijtimoiy omillar bilan bog'liq bo'lganligi sababli, ishda til va jamiyat o'rtasidagi yaxlit munosabat yoritib berilgan. Rus va o'zbek tillarida mavjud bo'lgan umumiy xususiyatlar o'zlashma so'zlar, baynalmilal atamalar va tarixiy-madaniy aloqalar natijasida vujudga kelgan leksik qatlamlar misolida ko'rsatilgan. Shuningdek, so'z ma'nolarining torayishi va

kengayishi, ko'chma va hosila ma'nolar, emotsional-ekspressiv bo'yoqlarga ega bo'lishi kabi semantik jarayonlar qiyosiy-chog'ishtirma tahlil ostiga olingan. Tadqiqot jarayonida tarixiy-lingvistik, qiyosiy-chog'ishtirma, semantik tadqiq va tavsiflash usullaridan foydalanildi. Maqolaning natijalari rus va o'zbek tillarining leksik-semantik tizimini chuqurroq tushunishga, tarjima jarayonida yuzaga keladigan semantik muammolarni hal qilishga, til o'rgatish jarayonida so'z ma'nolarining tarixiy asoslarini tushuntirishga xizmat qilishi mumkin. Ushbu tadqiqot ikki til o'rtasidagi madaniy va lingvistik aloqalarni yanada mustahkamlash, tarixiy merosni lingvistik materiallar orqali yoritishga ham yordam beradi.

Kalit so'zlar: leksika, semasiologiya, tarixiy tahlil, rus tili, o'zbek tili, so'z ma'nosi, qiyosiy tilshunoslik, semantik o'zgarishlar, tarjima muammosi, til taraqqiyoti.

Введение. Словарный состав языка формируется и развивается в процессе долговременного исторического совершенствования. «Невозможно изучать историю языка отдельно от истории народа. Все аспекты жизни общества напрямую и непосредственно отражаются в каждом слове языка» [3; 3].

В условиях современной глобализации взаимодействие между разными языками становится все сильнее. В этом процессе важно не только современное состояние языков, но и их историческое развитие и углубленное изучение семантической системы. Язык является отражением истории общества, культуры и мышления народа. Каждое слово формируется как продукт определенного исторического периода, социальной среды и культурных условий и с течением времени претерпевает различные смысловые изменения. Поэтому историко-семасиологические исследования являются одним из важных направлений языкознания.

Как отмечает М.И.Фомина: «Понятие о национальном словарном составе тесно связано с общим понятием о национальном русском языке как средстве общения русской нации, то есть исторически сложившейся устойчивой общности людей, объединяемых единством территории, экономики и языка. Национальный русский язык включает всю совокупность языковых средств русского народа, в том числе диалектных и социально-профессиональных» [15; 6]. Это утверждение применимо и к узбекскому языку. Хотя русский и узбекский языки относятся к разным языковым семьям, между ними существуют исторические, культурные и социальные связи, что отражается и на лексическом пласте. В частности, многие слова, термины и понятия, пришедшие в узбекский язык через русский в XIX-XX веках, являются важным источником лексико-семантических отношений между двумя языками. Подобные приобретения не только расширили словарный запас, но и повлекли за собой определенные изменения в семантической системе узбекского языка. Поэтому исследование лексики русского и узбекского языков с историко-семасиологической точки зрения имеет большое научное значение не только для теоретической лингвистики, но и для практических областей перевода, филологического образования, межкультурной коммуникации.

Обзор литературы. Вопрос историко-семасиологического изучения лексики русского и узбекского языков является одним из важных научных направлений в мировой и национальной лингвистике. Исследования в этой области в основном сосредоточены на формировании и развитии значения слова, типах семантических изменений и межъязыковом сравнительном анализе.

Теоретические основы семасиологической науки в русском языкознании широко освещены в работах таких ученых, как А.А.Реформатский, В.В.Виноградов, Ю.С.Степанов, И.Р.Гальперин. В частности, А.А.Реформатский в своей работе «Введение в языковедение» дает важные научные выводы о структуре значения слова, его историческом развитии и семантических пластах [11]. Он обосновывает неразрывную связь между значением слова и развитием общества. В.В.Виноградов, с другой стороны, глубоко проанализировал лексическое значение, его многозначность и стилистические особенности, создав важную методологическую основу для изучения семантических процессов [3; 3-29].

Особое значение для историко-семантических исследований имеют работы Ю.С.Степанова по семантической системе и культурным связям [13]. Он подчеркивает, что национальная мысль и культура могут быть поняты через значение языковых единиц. Исследования И.Р.Гальперина раскрывают связь между семантикой и

стилистикой, объясняя контекстуальное изменение значений слов [4].

В области сравнительной лингвистики важным источником являются работы Л.С.Бархударова. Он обосновывает необходимость учета историко-семантических аспектов для адекватной передачи значения слова в процессе перевода. Это служит важной теоретической основой для изучения лексико-семантических связей между русским и узбекским языками [2].

В узбекской лингвистике также широко изучаются вопросы лексикологии и семасиологии. Среди научных работ, направленных на выявление исторических особенностей лексики узбекского языка, особое место занимают исследования К.М. Мусаева, А.К. Боровкова, Б. Бафоева, Е. Фозилова, Д.Х. Базаровой и К.А. Шариповой. Эти работы характеризуются анализом лексических единиц узбекского языка с сравнительной или этимологической точки зрения. С.Усманов рассматривал историю развития лексических пластов языка [14]. Ш. Рахматуллаев, Х. Негматов и Р. Расулов изучали системные особенности узбекской лексики [10, 7]. А.Собиров исследовал лексический ярус узбекского языка с аспекта семантического поля [12]. В этих работах глубоко анализируется лексическое богатство узбекского языка, типы значений слов и вопросы семантического развития лексических единиц. «Лексикология узбекского языка», созданная коллективом под редакцией А.Хожиева, является одним из главных источников, освещающих теоретические основы узбекской лексики [16]. Вопросы лексических связей, ассимиляции и их семантической адаптации между русским и узбекским языками освещены во многих исследованиях. В частности, важным материалом для изучения истории языка служит формирование научно-политического лексического слоя, проникшего в узбекский язык через русский [1, 5].

В целом, исследования русской и узбекской литературы создают прочную теоретико-методологическую основу для изучения лексики русского и узбекского языков с историко-семасиологической точки зрения. Исследования, основанные на этих источниках, позволяют глубже понять развитие значения слов, межъязыковые семантические соответствия и различия. Однако «лексика имеет еще много неизученных проблем и, поэтому, в силу объективных причин остается вне поля зрения исследователей. Между тем, именно недостаточная изученность вопросов лексики в сопоставительном плане особенно ощущается как в ежедневной работе преподавателя практика, так и при решении многих актуальных теоретических вопросов» [9; 19].

Методология исследования. Данное исследование основано на комплексном, систематическом и сравнительном подходе к историко-семасиологическому изучению лексики русского и узбекского языков. В работе использованы такие методы, как сравнительный, сопоставительный и описательный. В целом, данная методология направлена на всестороннее, систематическое и научное изучение лексики русского и узбекского языков с историко-семантической точки зрения.

Обсуждение и результаты. В процессе межъязыкового контакта происходит ряд изменений в семантической структуре слова. Например, слово *ручка* в русском языке имеет несколько значений:

«I РУЧКА (уменьшительно-ласкательная форма слова рука). Меленькая по размеру рука. *Ручка младенца. Ручка ребенка* [8; 685].

«II РУЧКА 1. Часть предмета, за которую его держат или берутся рукой. *Дверная ручка.* 2. Часть мебели, служащая опорой для рук, подлокотник. *Ручки дивана.* 3. Письменная принадлежность – удлиненный держатель для пера, стержня. *Шариковая ручка*» [8; 687].

В узбекский язык это слово перешло лишь с одним своим значением – письменная принадлежность. Но другое заимствованное слово *самовар*, которое в русском языке имеет одно значение – «металлический сосуд для кипячения воды с краном и внутренней топкой в виде высокой трубки, наполняемой углями», приобрело второе, переносное значение – «чайхана, где есть самовар». Однако в процессе исторического развития общества и быта как в русском, так и в узбекском языках на данный момент это слово потеряло свою активность в употреблении.

В узбекском языке имеется немало слов, заимствованных из русского языка и через русский язык (некоторые из этих слов иногда называют интернациональными словами). В бытовой узбекской разговорной речи (особенно в крупных городах) употребляется большое количество русских слов. Например: *театр, вокзал, пальто, костюм, телефон, лампочка, автобус, кино, сумка, метро, стол, стул, стакан, банка, печенье, помидор* и многие другие. Немало русских слов вошло в обычную устную и письменную речь в системе образования: *парта, доска, ручка, папка* и другие.

Особенно много заимствований из русского языка употребляется в узбекской научной и технической литературе. Следует отметить, что слова, очень давно вошедшие из русского языка в узбекский, подверглись сильной фонетической ассимиляции и по своей звуковой структуре мало отличаются от узбекских слов, например: *cho'tka* – *щётка*, *adyol* – *одеяло*, *qulupnay* – *клубника*, *kartmon* – *кошелёк*, *got* – *рама*, *kalish* – *галюши*, *cherkov* – *церковь*, *chorizm* – *царизм* и т. д. Некоторые из этих слов уже вышли из употребления.

Следует отметить, что и русским языком издавна были заимствованы слова тюркского происхождения такие, как: *караул, сундук, казна, товар, базар, уют, каламбур* и т.п. В том числе, узбекское слово *uzut*, обозначающее «виноград» с некоторыми фонетическими изменениями (*изюм*) было заимствовано в русский язык со значением «сушеный виноград». В речи современных русскоязычных жителей Узбекистана встречается немало слов, заимствованных из узбекского языка в русский. Например: *аксакал, бабай, махалля, урюк, арык, тандыр, пиала, патыр, самса, плов, ляган, чайхана* и другие. Многие из этих слов вышли за пределы нашей страны и активно используются в речи русских, проживающих как в России, так и в других соседних странах. Это наглядно демонстрирует историко-культурные связи и семантическую близость между двумя языками.

В ходе исследования нами был получен ряд важных научных результатов благодаря сравнительному анализу историко-семантических особенностей лексикона русского и узбекского языков.

Во-первых, установлено, что развитие значения слова в русском и узбекском языках подчиняется общим законам. В обоих языках исходное базовое значение слов обогащалось с течением времени за счет сужения, расширения, перехода к переносному значению, а также метафорических и метонимических процессов. Например, слова, обозначающие некоторые абстрактные понятия в русском языке, изначально имели ясное, материальное содержание, но позже стали выражать социально-философские значения. Аналогичный процесс наблюдался и в узбекском языке, где многие слова поднялись от своего конкретного значения до уровня выражения абстрактных понятий. Эта ситуация указывает на универсальность семантического развития.

Во-вторых, результаты исследования подтвердили исторические корни лексических связей между русским и узбекским языками. В частности, было установлено, что научные, технические, социально-политические термины, вошедшие в узбекский язык через русский, составляют отдельный слой в лексической системе. Такие заимствования, адаптируясь к семантической системе узбекского языка, иногда подвергались процессу сужения или расширения значения. Например, некоторые термины в узбекском языке использовались только в определенной области и приобрели узкоспециализированное значение, в то время как другие активно использовались в национальном языке и приобрели широкое семантическое содержание.

В-третьих, в процессе сравнительного анализа было выявлено наличие в двух языках единиц, которые кажутся похожими по форме или значению, но не полностью совместимы семантически. Такие единицы могут вызывать семантические ошибки, особенно в процессе перевода. Было установлено, что в случаях, когда некоторые слова в русском языке не имеют прямого эквивалента в узбекском, их значение следует определять на основе пояснительного перевода или контекста. Это свидетельствует о том, что историко-семасиологический подход является важным фактором повышения

качества перевода.

В-четвертых, в результате семасиологического анализа было подтверждено, что феномен полисемии активен в обоих языках. Полисемия возникла в процессе исторического развития слов и послужила обогащению лексической системы. Однако было обнаружено, что механизмы формирования полисемии в русском и узбекском языках различаются в некоторых аспектах. В то время как полисемия в русском языке развивалась в большей степени в процессе абстракции, в узбекском языке чаще встречаются случаи ее формирования на основе переносного значения, метафоры и народного воображения.

Полученные данные наглядно продемонстрировали историческое развитие значения слова, сложность семантической структуры и процесс формирования межъязыковых лексико-семантических связей. На основе изученного мы пришли к нижеследующим выводам:

1. Было бы целесообразно создать сравнительный историко-семасиологический словарь русского и узбекского языков. Такой словарь одновременно осветил бы происхождение, развитие значения и современное употребление слов, а также послужил бы важным источником для переводческих и научных исследований.

2. Необходимо более широко внедрять историко-семасиологический подход в переводческую практику. Следует разработать специальные пособия и методические рекомендации для переводчиков, уделяя особое внимание лексическим единицам с семантическими несоответствиями.

3. Рекомендуется ввести в высших учебных заведениях специальный предмет или модуль, посвященный сравнительному изучению лексико-семантической системы русского и узбекского языков. Это позволит развить у студентов и молодых исследователей способность понимать межъязыковые семантические различия.

В целом, результаты показали, что сравнительное изучение лексики русского и узбекского языков с историко-семасиологической точки зрения позволяет глубже понять семантическую систему двух языков, выявить закономерности развития значения слова и эффективно решать проблемы, возникающие в практике межъязыкового перевода и языкового обучения.

Выводы и предложения. Данное историко-семасиологическое исследование, проведенное на сравнительно-сопоставительной основе изучения лексики русского и узбекского языков, показало, что лексико-семантическая система двух языков сложна, динамична и подвержена процессу исторического развития. Результаты исследования еще раз подтвердили неразрывную связь формирования и развития значения слова с развитием общества, культурной среды и социально-политических факторов. Было установлено, что основные механизмы семантических изменений сужение, расширение значения, метафорические и метонимические переносы, а также феномен полисемии активны в обоих языках. Это свидетельствует о наличии общих, универсальных законов в семантических процессах. Исторические лексические связи между русским и узбекским языками, особенно адаптация терминов и понятий, вошедших в узбекский язык через русский, к семантической системе узбекского языка, можно отметить как важный научный факт. Эти заимствования расширили лексическое богатство узбекского языка, укрепили его выразительные возможности в научной и социально-политической сферах. В то же время было обнаружено, что семантическая несовместимость некоторых слов может вызывать проблемы в процессе перевода. В будущих исследованиях целесообразно более углубленно изучать лексику русского и узбекского языков с лингвокультурной точки зрения, особенно с точки зрения семантических свойств слов, выражающих понятия и реалии, специфичные для национальной культуры. Таким образом, данное исследование показывает, что историко-семасиологическое изучение лексики русского и узбекского языков имеет важное научное и практическое значение не только для теоретической лингвистики, но и для областей перевода, образования и межкультурной коммуникации, а историко-семасиологический подход является важным фактором повышения качества перевода.

Список использованной литературы:

1. Азизов А., Сафаев А., Жамолхонов Х. Ўзбек ва рус тилларининг қиёсий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – 256 с.
2. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – Москва: Международные отношения, 1975. – 240 с.
3. Виноградов В.В. Основные типы лексических знаний // Вопросы языкознания. – Москва, 1953. № 5. – С. 3-29.
4. Гальперин И.Р. Очерк стилистики английского языка. – Москва: Высшая школа, 1981. – 335 с.
5. Киссен И.А. Курс сопоставительной грамматики русского и узбекского языков. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 90 с.
6. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. – 288 б.
7. Нейматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.
8. Ожегов И.С. Словарь русского языка. – Москва: Русский язык, 1990. – 921 с.
9. Расулова М.И. Сопоставительная лексикология: становление, история развития, проблемы и перспективы. // Хорижий филология. – Тошкент, 2019. №1. – С. 19-23.
10. Рахматуллаев Ш. Систем тилшунослик асослари. Тил қурилишини тизим сифатида ўрганиш масалалари. – Тошкент: Университет, 2007. – 160 б.
11. Реформатский А.А. Введение в языковедение. – Москва: Аспект Пресс, 2001. – 536 с.
12. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. – Тошкент: Маънавият, 2004. – 160 б.
13. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – Москва: Академический проект, 2004. – 824 с.
14. Усмонов С. Ўзбек тили тарихи. – Тошкент: Университет, 2002. – 312 б.
15. Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология. – Москва: Высшая школа, 1990. – 415 с.
16. Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. – 314 б.

MUHAMMADRASUL MIRZO “DEVON”IDA ARABIY TARIXIY-ETIMOLOGIK QATLAM

Jumayeva Kamola Tursunaliyevna

Qarshi davlat universiteti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrası katta o'qituvchisi(PhD)

Kamoladjumayeva091@gmail.com

ORCID 0009-0006-4425-4047

UDK 415.4(045)

Annotatsiya. Tilning bor imkoniyati nutqda, ya'ni kontekstda namoyon bo'ladi, shuning uchun ham turli janrlarda yozilgan badiiy asarlar matni turli aspektlarda tekshirib ko'rilmogda. Badiiy asarlarning lisoniy xususiyatlari jahon va o'zbek tilshunosligida keng o'rganilgan, til sathlari lingvostilistik, lingvopoetik nuqtayi nazardan atroflicha tadqiq qilingan, biroq Muhammadrasul Mirzo butun umr bo'yi qilgan ijodining bir “Devon” holiga keltirilgan shakli tilshunoslikda hali o'rganilmagan. Tarixiy asar matni leksikasini tarixiy-etimologik qatlamlarga ajratib talqin etish, muayyan davr tili so'z boyligining tadrijiy taraqqiyotini belgilash imkonini yaratadi. Shu jihatdan Muhammadrasul Mirzo “Devon”ida iste'mol etilgan so'zlar tarixiy etimologik qatlamlarga taqsimlanishida turkiy so'zlar umumiy leksikaning 19 foizini; fors-tojikcha so'zlar 29 foizini, arabcha so'zlar 42 foizini, aralash holdagi so'zlar 10 foizini tashkil etishini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: eroniy so'zlar, fors-tojik so'zlar, arabcha so'zlar, turkiy so'zlar, tarixiy-etimologik qatlam, gipo-giporenimik qator, izofali birikmalar, shakli o'zlgan so'zlar.

ARABIC HISTORICAL-ETYMOLOGY LAYER IN MUHAMMADRASUL MIRZO'S "DEVON"

Abstract. The full potential of language is manifested in speech, that is, in context, therefore, the text of literary works written in different genres is examined from different aspects. The linguistic features of literary works have been widely studied in world and Uzbek linguistics, the levels of language have been thoroughly studied from a linguist-stylistic and linguopoetic point of view, but the form of Muhammadrasul Mirzo's work, brought to a single "Devon", has not yet been studied in linguistics. Interpreting the lexicon of the text of a historical work by dividing it into historical-etymological layers makes it possible to determine the gradual development of the vocabulary of the language of a particular period. In this regard, Muhammadrasul Mirzo showed that in the distribution of words used in "Devon" by TEQ, Turkic words

account for 19 percent of the total lexicon; Persian-Tajik words account for 29 percent, Arabic words account for 42 percent, and mixed words account for 10 percent.

Key words: Iranian words, Persian-Tajik words, Arabic words, Turkic words, historical-etymological layer, hypo-hyporenymic series, isophalo compounds, words with changed form.

Kirish. Hozirgi o'zbek tiliga arab tilidan kirib kelgan lug'aviy o'zlashmalar anchagina miqdorni tashkil etadi, chunki istalgan bir tilda o'zlashish an'anasi mavjuddir[1] Turkiy tillarga arabcha o'zlashmalar va grammatik elementlar dastlab xalqni islomlashtirish natijasida kirib kelgan. VIII – XV asrlarda ulkan xalifalik davlatining barpo etilishi va Markaziy Osiyo xalqlariga islom sivilizatsiyasi kirib kelishi natijasida boshqa tillar qatorida turkiy tillarga ham arabizmlar o'zlashishiga qulay sharoit yaratilgan[2].

O'zbek tili leksikasida arabcha o'zlashmalarni o'rganish XI asrlardayoq Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asaridan boshlangan edi. Turkiy tillarni arab tili bilan qiyoslab o'rganish esa Mahmud Zamaxshariyning arabcha-turkiycha lug'ati "Asosul-balog'a" hamda arabcha-o'zbekcha-forscha-mo'g'ulcha lug'at hisoblanmish "Muqaddimat ul-adab" bilan davom ettirildi. XIII asrda bitilgan "Attuhfat uz-zakiyyatu fil-lug'at-it-turkiyya" turkiy tillarning izohiga bag'ishlandi. Alisher Navoiy bitgan "Sab'atu abhur" arab tilining izohli lug'ati edi.

Tadqiqot metodologiyasi. Sho'ro davrida ham turkiy tillarga, xususan, o'zbek tiliga o'zlashgan arabizmlar borasida ham ko'plab ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi. XXI asrga kelib esa o'zbek tili leksikasidagi arabcha o'zlashma va grammatik elementlarni o'rganish yangi bosqichga ko'tarildi. Bu borada D.Hasanovanning[3] "Arabcha lug'aviy o'zlashmalarning o'zbek tili nominativ va derivativ tizimidagi o'rni" mavzusida nomzodlik ishini, G.Kazakbayevaning[4] "Арабизмы в узбекском языке в прикладном и теоретическом аспектах" mavzusida, M.Abdulqodirning[5], O.I. Aleksandrovaning[6], "Hozirgi o'zbek adabiy tilida arabiy lug'aviy o'zlashmalarning paradigmatic assimilyatsiya munosabati" mavzusida himoya qilgan nomzodlik ishlarida hozirgi o'zbek tili lug'at tarkibidagi arabcha lug'aviy o'zlashmalarning ayrim leksik-semantik xususiyatlari tadqiq qilingan. Jumladan, B.Eshonqulov arabcha leksik o'zlashmalarning o'zbek tili leksikasidagi arabcha va arabcha bo'lmagan boshqa lug'aviy birliklar bilan shakldoshlik (omonimiya, paronimiya, ko'p ma'nolilik) va ma'nodoshlik (sinonimiya, dublet) hamda variantlilik munosabatlarida bo'la olishini ko'rsatib bergan, arabizmlarning o'zbek tilida lug'aviy antonimiyaga munosabatini, uning frazeologik tizimga ta'sirini, arab leksik o'zlashmalarining o'zbek tili lug'at tarkibiga o'zlashish omillarini yoritib bergan.

G.Kazakbayeva "Арабизмы в узбекском языке в прикладном и теоретическом аспектах" mavzusida himoya qilgan nomzodlik ishida o'zbek tili leksikasidagi arabcha o'zlashmalar mavjudligining nazariy va amaliy jihatlarini, arabcha o'zlashmalar qo'llanilishi nutqning janr xususiyatlari bilan bog'liqligini tadqiq qilgan va arabcha o'zlashmalarni 12 ta leksik-semantik guruhlariga ajratgan: huquqshunoslik, qishloq xo'jaligi, iqtisod, qurilish, fan, texnika, madaniyat, siyosat, tibbiyot, ta'lim, din kabi[7].

Natijalar va muhokama. Ma'lumki, arabcha o'zlashmalar soni Alisher Navoiy ijodidan keyingi davrlarda boshqa tarixiy-etimologik qatamlarga nisbatan kamayib bordi, bu, albatta, turkiy so'zlarning nufuzi o'sa borganligi bilan izohlanadi. Mirzo "Devon"ida esa buning aksi, ya'ni arabiy o'zlashmalarning boshqa tarixiy-etimologik qatlam so'zlaridan ustun darajada qo'llanganligini ko'rish mumkin.

"Devon"da arabiy tarixiy-etimologik qatlamga mansub so'zlar adadi umumiy leksik birliklarning 43 foizini (1504 leksema) tashkil qiladi (aralash tipdagi so'zlar bu hisobga kirmaydi).

Mirzo ijodining to'liq mahsuli bo'lgan bu bayoz nazm janrida bitilganligi bois qo'llangan arabcha leksemalar kitobiy uslubga mos keladi. Shunisi diqqatga sazovorki, arabiy kalimalar, asosan, badiiylikni shakllantiruvchi leksik imkoniyat hisoblanib, shoir o'zidan oldin o'tgan she'riyat "sultonlari" – Alisher Navoiy, shuningdek, o'zi alohida qayd etgan ustozlari, Munis, Ogahiy ijodlariga ergashganligidan dalolat beradi. Arabcha so'zlar mumtoz eski o'zbek tilida bitilgan badiiy asarlar tilida iste'mol etilgan leksik birliklar maqomida bo'lib, shoir ko'zlagan badiiyatni shakllantirish vazifasini bajargan. Mirzo ishlatgan arabcha so'zlarni

quyidagi morfologik guruhlar bo'lish mumkin:

Masdarlar: *adolat, alomat, zalolat, zillat, mazallat, manzalat, iltifat, istig'no, ixtiyor, kiyosat, malohat.*

Mavhum otlar: *azimat, marhamat, iymon, iltijo, iltifot, ilhon, imdod, imkon, imo, imon, vajh, va'da, vahshat, davron, javhar, jur'at, zamon, izzat, imon, iroda, ixtiyor, itoat, ixlos, ixtiyor, ishtiyoq, ishq, iqbol, muddao, muloqot.*

Muayyan (konkret) otlar: *amir, anvar, andalib, asad, asar, asbob, bino, varaq, vatan, davlat, kalid, kitob, lu'bat, hubob, hujjat, hayvon, havz, havli, mulk, mulozim.*

Sifatdoshlar: *muazzam, muazin, muanbar, muattar, muborak, mubtalo, mubham, muddat, mudovo, mujaddad, mujallo, muzmar, muztar, muztarab, muztarib, mukaddar, muknat, multamas, multifat, mumtoz, munavvar, munaqqash, murassa', muruvvat, murshid, musabba', musaxxar, mustadom, mustamand, mustaqar, mustahkam, mute', mutrib, muttasil, muttaffiq, muxolif, muxtasar, mushkil, mushobih, mushtoq, mushfiq, mu'jaz, mu'tabar, muqarrar, muharram, muharrar, muhaqqaq, muhib, muhlik, muhtaram.*

Shaxs otlar: *amir, amin, arbob, ahbob, ma'shuq, mo'min, nabi, sulton.*

Fe'ldan kelib chiqqan oddiy darajadagi sifatlar: *mahal, mahbub, mahbus, mahv, mahdum, mahjur, maxzan, mahzun, mahlak, mahol, mahram, mahr, mahrum, mahfil, mahshar.*

Orttirma darajadagi fe'l-sifatlar: *a'zam, afzun, a'zo, ahvol, ahad, ahvol, ahd, ahkom, ahl, ahmar, ahsan, afvoj, aflok, af'ol.*

Nisbiy sifatlar: *boqiy, vahiy, doimiy, joriy, ilohiy, maoniy, muddaiy, mustag'niy, mug'anniy, odatiy, tajalliy, tihi/tihiy, xafiy, shar'iy, qadimiy, hodiyy, homiy.*

Ravishlar: *avval.*

Undovlar: *tak.*

Bog'lovchilar: *amma, va.*

Siniq ko'plik son formalari: *avsaf – vasf so'zidan, avqaf – vaqf so'zidan, atraf – taraf so'zidan, aflak – falak so'zidan, af'al – fe'l so'zidan, afg'an – fig'an so'zidan, axbar – xabar so'zidan, ahval – hal so'zidan, ehsan – hasan so'zidan, e'zaz – aziz so'zidan.*

Ko'plik sonning to'g'ri yoki to'liq ko'rinishlari: *amvot, amonat, zulmot, irodot, ixtilot, koinot, mubohot, mumkinot, mo'jizot, safot, sifot, xayolot, xarobot, hodisot, hidoyat.*

Joy va payt nomlari: *mavjud, mavzun, mavsum, madad, maddoh, mador, madrasa, madh, madhush, majallo, majburiyat, majlis, majol, majolis, majruh, mazlum, mazmun, mazhar, mayl, maymun, makon, malol, malomat, malohat, manzar, manzil, manzur, mansha', manshur, man', man'a, marom, marg'ub, marham, marhamat, masdar, masjid, masih, maskan, maso, masrur, mashab, maxzun, maxlas, maxmur, maxsus, mashom, mashriq, ma'vo, ma'dum, ma'zur, ma'mur, ma'mura, maqbul, maqdam, maqdur, maqom, maqomot, maqsad, maqsud, maqtul, maqto'.*

Arab masdarlari aksariyat turkiy yodgorliklarda bo'lgani kabi "Devon"da ham o'zlarining fe'l-otlik ma'nolarini saqlagan. Masalan: *ayon, amal, arz, ato, barham, bino (bo'lmoq), vasf, vafo, va'da, davom, jur'at, duo, javob, judo, zabt, zino, zoye', ibo, ibodat, iborat, insof, intizor, isyon, jazo, zohir, inqilob, mehnat, mosuvo, mubtalo, muvofiq, muloqot, orzu, oshiq, raqs, rizo, sabaq, sabr, sajda, sazovor* kabi. Ular ko'pgina hollarda ot-fe'l tipidagi qo'shma fe'llar tarkibida *et-, qil-, ayla-* so'zlari bilan ot vazifasida kelib, o'timli fe'llarni hosil qiladi: *ayon qil-, amal ayla-, arz et-* kabi. Bunday masdarlar *bo'l-* fe'li bilan ham birikib, ko'pgina hollarda murakkab o'timsiz fe'llar yasaydi:

Sarkashliginikim anga aylar esa ayon,

Xoki mazallat ichra boshidur mudom anga (2/1).

Hojat ermasdur sanga arz aylamak,

Muddaovu, muddaovu, muddao (3/2).

Umri jovid haq ato aylab sanga umring guli,

Topmag'ay afsurda lek bodi xazondin, ey sanam (26/2).

Bo'lurg'a loyiq ermas ul gulg'a har ko'ngul maxzan,

He yanglig' aylagay har jon oning birla ko'zin ravshan,

Socharda lablaridin dur dedi ul yori siymintan:

«*Ki, ey zori balokash oshiqim mansiz nechukdursan?*»

Man o'ldum lol ayta olmayin mayli javob aylab (37/2).

Shuningdek, «Devon»da ko'plik shakllarining rang-barangligiga guvoh bo'lish mumkin. Ma'lumki, arab tili bu jabhada turkiy tillardan tubdan farqlanishi bilan xarakterlanadi, ya'ni, yuqorida qayd etilganidek, to'g'ri yoki to'liq ko'plik hamda siniq ko'plik. «Devoni Mirzo»da bu ko'plik turlarining har ikkisi ham qo'llangan:

a) to'g'ri ko'plik:

maqom – maqomot (14/1)

xarob – xarobot (63/1)

ruboiy – ruboiyot (54/1)

iroda – irodot (64/1)

masnaviy – masnaviyot (58/1)

hodisa – hodisot (60/2)

b) siniq ko'plik: *avroq, avsof, amvoj, amvol, asror, amlok, anfos, as'hob, atvor, atrof, atfol, ashjor, ash'or, aqron, ifsho, kavokib, tavorix.*

Demak, arabcha so'zlar sirasiga masdarlar, sifatdoshlar, ko'plik sonning siniq shakllari va mavhum ot ma'nosini anglatuvchi so'zlar hamda muayyan otlar kirib, asosiy leksik birliklarni tashkil etadi. Arabcha tarixiy-etimologik qatlamga mansub so'zlarning boshqa turdagi tarixiy-etimologik qatlamdagi leksemalardan ustunligining sababi, bayozning she'riy janrda bitilganligi hamda mumtoz she'riyatning davriy davomchisi bo'lib voqe' bo'lganligi bilan izohlash mumkin.

«Devon»da arabiy izofali birliklar ham qo'llangan, asar nazmiy xarakterli bo'lgani bois bunday lisoniy birliklarning soni juda kam.

Ul oy Mirzo qoshig'a kelsa bir tun,

Tong ermas baytul ehzonimg'a maxsus (18/2).

Ey hidoyat avji uzra mehr yanglig' jilvagar,

Bordurur qadring bila mehri nubuvvat nomvar,

Ostoning tufrog'i dahr ahlig'a ko'hlul basar,

Yo Muhammad Mustafo yo Sayyidi Xayrulbashar,

Rahmatulllohi olamin payg'ambari volo guhar (37/1).

Fayz yetkurdi vujuding mumkinot ichra basi,

Bo'lsalar tong yo'q arab birla ajam yo'ling xasi,

Yetmadi bu rutbai olamg'a sandek bir kasi,

Xotam ahli nubuvvat ofarnishin zindasi,

Mo'jizoting oshkora oyladi shavqul-qamar (37/1).

Nazmiy uslubga xos arabcha va fors-tojikcha so'zlar «Devon»i leksikasining 30 foizini tashkil qiladi. Albatta, so'zlar o'zaro alohida leksik-semantik va mavzuviy guruhlariga ajralmasdan hayotiy zarur narsa va voqea-hodisalarni qo'shimcha ma'nolar bilan to'ldirish uchun xizmat qiladi. Bu o'z navbatida, bir necha haqqoniy sabablar bilan bog'liqdir:

– poetik janr va g'azallarning keng tarqalishi va taraqqiy qilishi, turli til formalarining bo'lishini taqozo etadi. Shuning uchun ham turkiy she'riyat leksikasida turkiy so'zlar bo'lishiga qaramasdan, arabcha-forscha so'zlarni qo'llash zaruriyati tug'ilgan.

– aruz vazni o'lchovi bo'g'inning ochiq va yopiqqligini, uzun-qisqaligi bilan xarakterlanadi. Bo'g'inning qisqa va cho'ziqligi asosan ikki hodisa bilan bog'liq:

a) arab va fors tillaridagi so'z tarkibidagi unlilarning cho'ziq yoki qisqaligi bilan;

b) bo'g'inning ochiq yoki yopiqqligi bilan (yopiq bo'g'in har qanday holda ham cho'ziq hisoblanadi).

So'zlarning sinonim qatorlari, turli fonetik variantlari va tuzilishi qanchalik ko'p bo'lsa, shoirga aruz vaznida ijod qilish shunchalik osonlik tug'diradi. «Devoni Mirzo» aruz vaznining bir necha bahrlarda (*foilotun–foilotun–foilun* va *foilotun–foilotun–foilun*) vaznida yozilgan.

Yo'lingga boqib har kun, po'yalar urub har yon,

Yuz ketdi, ko'zlardin, chashmdin mador, ey sho'x.

O'tlig' orazing ko'nglum ichra ondog' o't solmish,

*Cheksam oh, o' lur zohir har nafas **sharor**, ey sho'x.
Qilg'usidurur barcha dahr elini oshiq,
Solsang ar **yuzung** uzra zulfi mushkbor, ey sho'x.*

Bu misradagi **o'tlug'** so'zi o'rnida "**sharor**" va **oraz** o'rnida "**yuzung**" ishlatilsa ham vazn o'lchoviga hech qanday zarar etmaydi. Bu, albatta, muallifning arab va fors-tojik tillari so'z boyligidan bahramand bo'lishlari uchun asosiy omil sanalgan. Demak, eski o'zbek tilida turkiy ekvivalenti bo'lishiga qaramasdan, ko'plab arab va fors so'zlarining qo'llanishi ham xuddi shu hodisa bilan bog'liqdir.

Xulosa va takliflar (Conclusion/recommendations). Arabcha o'zlashmalar asarning nazm janrida bitilganligi, bu esa "she'riyat mulkingning sultoni" – Alisher Navoiy an'anasiga sodiqlik, u foydalangan so'zlarning semantik yukini o'z satrlarida singdirish zarurati natijasida adadiy ustunlikni yuzaga keltirgan.

"Devon" XIX asrning ikkinchi yarmida tuzilgan bo'lsa-da, o'zbek mumtoz adiblarimiz ijodining aksariyatida bo'lganidek, Muhammadrasul she'riyatida ham ijodiy an'ana – Alisher Navoiy traditsiyasi ustunlik qilgan. Shu sababli bu to'plam satrlarida o'zlashma qatlam arabiy, ya'ni fors-tojik tillarining unsurlari behad keng miqyosda singdirilgan. Natijada boshqa tillardan qabul qilingan arabiy so'zlar badiiylik ruhi ifodasi uchun qo'llaniladigan, ammo hozirgi o'zbek tili sohiblariga notanish so'zlar "Devon"da o'z aksini topib borgan. Bu hol o'zbek tilida tuziladigan lug'atlar so'zligi ko'lamini kengaytirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Хоккет Ч.Ф. Проблемы языковых универсалий // Новое в лингвистике. V. – М., 1970. – С. 65;
2. Миртожиев М. Ўзлашган сўз – пайванд куртаги. – Тошкент, 1988. – Б. 3.
3. Амонов М. Туркий тиллардаги арабча ўзлашмалар хусусида. <https://zenodo.org/record/6528471#>. Yx3B0HZBzIU
4. Хасанова Д. Арабча луғавий ўзлашмаларнинг ўзбек тили номинатив ва дериватив тизимидаги ўрни: филол. фан. номз. дисс. ... автореф. – Тошкент, 2011. – 24 б.
5. Казакбаева Г. Арабизмы в узбекском языке в прикладном и теоретическом аспектах: авторев. канд. филол. наук. – Москва, 2012. – 26 с.
6. Абдулқодир М. Процессы освоения арабской лексики в разноструктурных языках (на материале таджикского языка Таджикистана и узбекского языка Афганистана). – Душанбе, 2016. – 24 с.
7. Александрова О.И. Лексика арабского происхождения в системе современного русского языка: авторев. канд. филол. наук. – Москва, 2010. – 22 с.
8. Амонов М. Туркий тиллардаги арабча ўзлашмалар хусусида. <https://zenodo.org/record/6528471#>. Yx3ITnZBzIV
9. Дадабоев Ҳ., Ҳамидов З., Холмонова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. – Т.: Фан, 2007. – Б. 29.
10. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – Б. 169.

O'ZBEK TILI ANTROPONIMLARINING TARIXIYLIKKA MUNOSABAT TALQINI

Pirimova Mahbuba Shokirovna

Turon universiteti magistranti

Tursunali Jumayev

Turon universiteti

professori, f.f.d. (DSc)

ORCID – 0009-0005-8771-0068

UDK 811.512.133(045)

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilining antroponimlar tizimi ham diaxron, ham sinxron aspektlarda talqin etilgan. Antroponimlarning lingvistik xususiyatlarini o'rganish XIX asr o'rtalaridan boshlangan bo'lsa-da, ularning tabiati va tasnifi masalasi hanuzgacha to'liq bir to'xtamga kelgani yo'q.

Antroponimlar juda qadim zamonlarda insonlarni tanish va ularni bir-biridan farqlash ehtiyoji natijasida yuzaga kelgan. Shu bois tilda qo'llaniladigan antroponimlarning paydo bo'lish omillarini tarixiylik nuqtayi nazaridan hamda etnomadaniy jihatdan tadqiq etish muhimdir. O'zbek jamiyatida antroponimlar yozuv paydo bo'lishi bilan bog'liq holda, qadimgi turkiy davridayoq hukmdorlar nomini ifodalashda shakllangan (O'g'uz xoqon, Turgash xoqon, Inal xoqon kabi). Eski turkiy til davrida esa shaxs

nomlari ko'pincha tabiiy obyektlar bilan bog'liq holda yuzaga kelgan (Kun, Oy, Yulduz (Julduz), Ko'k, Tog', Dengiz va boshqalar), ularning barchasi turkiy qatlamga mansubdir. Eski o'zbek tilida esa antroponimlarning muhim qismi arab va fors-tojik tillari ta'sirida shakllanganini kuzatish mumkin.

Turli tarixiy davrlarda qo'llanilgan antroponimlar ko'pincha xoqon, xon, bek, bilig, mir, mavlono, shayx, xoja, said, hofiz, pahlavon, shoh kabi indikator birliklar bilan birga ishlatilgan. Mazkur birliklar kishiga nisbatan metaforik epitet yoki ijtimoiy maqom ko'rsatkichi sifatida xizmat qilib, subyektga nisbatan ijobiy munosabatni ifodalash vazifasini bajargan.

Kalit so'zlar: antroponim, atoqli ot, leksema, tushuncha, onomastika, lingvistika, indikator, antropindikator, ekspressiv ottenka.

INTERPRETATION OF UZBEKISTAN ANTHROPONYMS IN RELATION TO HISTORICALITY

Abstract. The article interprets the system of anthroponyms of the Uzbek language from both a diachronic and synchronic perspective. Although the study of the linguistic features of anthroponyms began in the mid 19th century, the issue of their prohibition has not yet been resolved.

Anthroponyms arose in ancient times due to the need to recognize and distinguish people from each other. Therefore, the possibilities of the emergence of anthroponyms used in the language can be studied from a historical and ethnocultural perspective. Anthroponyms in Uzbek society arose after the emergence of writing - in the ancient Turkic language to name rulers (such as O'g'uz xoqon, Turgash xoqon, Inal xoqon); in the old Turkic language they began to be called by the names of natural objects (such as Kun, Oy, Yulduz (Julduz), Ko'k, Tog', Dengiz), all of which are Turkic words; It can be seen that anthroponyms in the old Uzbek language arose on the basis of Arabic or Persian-Tajik words.

Anthroponyms used in all periods were used with indicators such as xoqon, xon, bek, bilig, mir, movlono, shayx, xoja, said, hofiz, pahlavon, shoh which were used as metaphorical epithets, indicators, and served to express the positive attitude of the subject towards people.

Keywords: anthroponym, proper noun, lexeme, concept, concept, onomastics, linguistics, indicator, antropindikator, expressive nuance.

Kirish. Antroponimlarni o'rganish tarixi XIX asrning o'rtalaridan boshlanib, unga dastlab faqat lingvistik nuqtayi nazardan yondashilgan bo'lsa, XX asrning ikkinchi yarmiga kelib, bu yo'nalishga boshqa soha vakillari ham qiziqish bildirib boshladilar. Xususan, tarix, etnografiya, arxeologiya, sotsiologiya, mantiq va falsafa kabi fanlar ham ayni onomastik birliklarga o'z mavqe-me'yorlari doirasida yondashuvlar ko'zga tashlanadi.

Adabiyotlar tahlili. Antroponim masalalari jahon tilshunoslari tomonidan bir necha asrdan buyon tadqiq qilinayotgan bo'lsa-da, bu sohani ilmiy jihatdan o'rganish bo'yicha rus tilshunos va etnograf olimlar ancha ilgari ketganlar. Bu sohada akademik A.M. Sobolevskiy, N.M. Tupikov, V.M. Solnsev, L.V. Uspenskiy, V.N. Nivonov, A.V. Superanskaya, V.D. Bondaletov, S.I. Zinin, M. Morozov va boshqalar alohida monografik tadqiqotlar olib borganlar, natijada ular rus antroponimikasi ilmini shakllantirdilar va rivojlantirishga erishdilar.

O'zbek tilshunosligida antroponimika masalalarini o'rganish, ularni ilmiy tadqiq qilish ham o'z tarixiga ega bo'lib, bu sohada S. Ibrohimov, F. Abdullayev[1], E. Begmatov[2], R. Qo'ng'urov, A. Muxtorov, D. Abdurahmonov[3], E. Qilichev[4], G'. Sattorov va boshqalar qator maqola va monografiyalar e'lon qildilar. Keyingi paytlarda D.R. Andaniyazova, B. Qilichev[5], B. Yo'ldoshev[6], N. Uluqov[7], N. Husanov[8] singari olimlar ham antroponimikaning qator masalalarini o'rganib, o'zbek tilshunosligining onomastika jabhasining rivojiga o'zlarining hissalarini qo'shib kelishmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada antroponimika yo'nalishining tarixiy rivojlanishi hamda uning funksional-semantik xususiyatlari tahlil qilindi. Xususan, tarixiy-komparativ metod asosida o'zbek tili antroponimlari qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o'zbek tili davrlariga oid materiallar misolida tarixiylik hamda formal-semantik jihatdan qiyosiy o'rganildi. Mazkur yondashuv turli davrlar va madaniy kontekstlarda antroponimlarning shakllanishi va rivojlanish dinamikasini aniqlash imkonini berdi.

Shuningdek, antroponimlar bilan birga qo'llanadigan indikator birliklarning semantik va funksional xususiyatlari ham tahlil etildi. Tadqiqot natijasida ushbu indikatorlar inson nomlash jarayonida eng go'zal, maqbul va ijobiy baholanadigan narsa-hodisalar hamda tushunchalar bilan bog'liq holda yuzaga kelishi aniqlandi. Ular, asosan, betaraf ma'noli

birliklarning ijobiy ekspressiv ottenkaga ega bo'lishi orqali obyektga nisbatan ijobiy munosabat ifodalash vazifasini bajaradi.

Mazkur metodologik yondashuv antroponimika tizimini tarixiy, tipologik va funksional nuqtayi nazardan kompleks tarzda chuqur o'rganish imkonini berdi.

Natijalar va muhokama. Antroponimlar til lug'at fondining bir qismi sanaladi. Ularda muayyan bir shaxs yoki etnosning tarixiy va ijtimoiy ahvoli haqidagi ma'lumotlar kodlangan bo'ladi. Ma'lumki, har bir xalqda qadimdan farzandga ism qo'yishining o'ziga xos yo'l-yo'riqlari va an'analari mavjud edi. Tilning ajralmas qismi bo'lgan mazkur lisoniy birliklarning lingvistik jihatlari talay bahs-u munozaralarga sabab bo'lib keladi.

Buning uchun "... antroponimlar ijtimoiy qiymatga ega bo'lgan lisoniy leksemalarmi? savoliga javob berish lozim. Bu savolga javob berishda tilshunoslar ikki guruhga bo'linadilar. 1. Atoqli otlarda ma'no yo'q (Mill, Brandel, Morozov) 2. Atoqli otlarda ma'no bor (Espersen, Nikonov, Superanskaya). Biz bu savolga to'g'ri javob berish uchun so'nggi tadqiqotlarda lisoniy leksemaga berilgan ta'rifni keltiramiz: "Jamiyat a'zolari uchun tayyor, umumiy, majburiy bo'lgan, shakl va mazmunning barqaror birikuvidan tashkil topgan, voqelikdagi narsa, belgi, xususiyat va munosabatlarni shakllantiruvchi, nutq va lug'atda grammatik morfemalarini o'ziga biriktira oladigan morfema turi leksemdir"[9].

"Leksemaga berilgan bu tamal toshlar bilan antroponimlarni o'lchab ko'ramiz:

1. Leksemaning tayyorligi – tayyor.
2. Umumiylik belgisi – bu xususiyat mavjud emas. Chunki atoqli otlar yakka narsalarni umumiylikdan ajratib nomlaydi. Shu bois, "Alijon" o'nta shaxs uchun turli xil kishilarni atashga xizmat qiladi.
3. Majburiylik omili bor ham, yo'q ham. Borligi antroponimlar ma'lum bir shaxsni ajratib nomlagach (Masalan, birovga Sanobar deb ism qo'yildimi), shu ism shu shaxs uchun (Sanobar uchun), u aloqador jamiyat uchun majburiydir. Shu shaxs (Sanobar) bilan aloqador bo'lmagan kishilar uchun bu majburiy emas.
4. Shakl va mazmunning barqaror bog'lanish omili – yo'q. Faqat "Shaxs+erkak", "Shaxs+ayol" informativ qobiliyatga ega, xolos. Shakl va mazmun mutanosibligi yo'q (Botir ismli bola tabiatan qo'rqqoq bo'lishi mumkin)
5. Voqelikdagi narsa, belgi, xususiyat va munosabatlarni shakllantirish omili. Ya'ni tushuncha aks ettiradimi? – Yo'q. Ammo modal so'zlar singari nimanidir ifodalaydi. Ya'ni kishilarga qo'yilib, ularni bir-biridan farqlashga xizmat qiladi.
6. Nutqda grammatik morfemalarni o'ziga biriktira olish – Ha, biriktira oladi. Hatto o'ziga xos indikatorlarga ham ega. Shunday qilib, antroponimlar leksemaning olti belgisidan ikktitasiga to'la, bir xususiyatiga yarim, uch talabiga esa javob bermaydi. Demak, antroponimlarda leksemalik atigi qirq foizini tashkil qiladi[10].

Antroponimlar insoniyat tarixida juda qadimdan, ta'bir joiz bo'lsa aytish mumkinki, odamiylik jamiyati paydo bo'lgan davrlardayoq insonni tanish, bir-biridan ajratish zarurati tufayli paydo bo'ldi. Ushbu bois tilda qo'llanadigan antroponimlarning yuzaga kelish imkoniyatlarini bir necha pog'onada baholash mumkin. Chunonchi:

1. Tarixiylik nuqtayi nazaridan.
2. Etnomadaniy jihatdan.

Tarixiylik nuqtayi nazaridan antroponimning qaysi davrda qo'llangani, eng eski namunasi qaysi manbada, qaysi davrda qo'llanishi kabilar tahlilga tortiladi[11].

Shu nuqtayi nazaridan yondashiladigan bo'lsa, turkiy – o'zbek antroponimikasining ilk davri hisoblanmish qadimgi turk tili yozma yodgorliklaridan biri sanaladigan "To'nyuquq" bitigtoshida uchraydigan kishi nomlari, asosan, shohlarga – podsholarga tegishli bo'lgan va ular stilistik-formal jihatidan keyingi davrlarda insonlarga qo'yilgan nomlardan ancha farq qiladi. Masalan, a) xonlarga qo'yilgan antroponimlar: a) *O'g'uz xoqon, Turgash xoqon, Inal xoqon, Bo'g'u xoqon, Tinsu o'g'li (So'g'd podshosi), Eltarish xoqon, Turk bugu xoqon, Turk bilga xoqon, Qapag'an xoqon*; b) boshqa mansabdorlar va oddiy insonlarga qo'yilgan nomlar: *Kuni Sangun, Tungra Sem, Apatarxan, Yelma* kabi[12].

Ko'rinadiki, qadimgi turkiy tilning onomastik birliklarining nomlanishida arab tilining ham fors-tojik tilining ham ta'siri bo'lmaganligi yaqqol namoyon bo'ladi. Chunki u davrlarda

arablar ilk o'rta asrlarning eng katta xoqonliklarida biri bo'lgan Turk xoqonligi hududlarigacha yetib bormagan edilar. Buning oqibatida esa yerli aholiga islom dini ham, arab tilining ta'siri ham singdirilmagan edi.

Bu an'ana ona tilimiz taraqqiyotining ikkinchi bosqichi – eski turkiy til davrida ham davom etdi. Shunga muvofiq qachon va kim tomonidan bitilganligi noma'lum bo'lgan "O'g'uznoma" tilida qo'llangan antroponimlar asl turkiy tilning tarixiy merosi hisoblanadi va ular asl turkiy sofligini saqlagan onomastik birliklardir. Chunonchi: *Oyxon, O'g'uzxon, Kun, Oy, Yulduz (Julduz), Ko'k, Tog', Dengiz (Tengiz), Urumxon, Urusbek, Ulug' Ordubek, Ulug' Turuk, Barmag'lug' Yosun bilig* singari kishi nomlari, aytilganidek, keyingi davrlarda turkiy tillar tarkibiga kiritilgan arabcha va fors-tojikcha lisoniy unsurlardan xolidir.

Uchinchi davr – eski o'zbek tiliga kelib, an'anaviy lingvistik traditsiya zamonaviylik mohiyati bilan o'rin almashdi, ya'ni turkiy tillarga arabcha va fors-tojikcha unsurlar ham leksema, ham indikator bo'lib o'zbek tiliga singdirildi.

Fikrimizni Alisher Navoiyning "Majolisun-nafois" asarida ishlatilgan antroponimlarning talqini bilan davom ettiramiz.

Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" asari sakkiz majlisdan iborat. Unda 445 shoir haqida so'z yuritilgan. Birinchi majlisda 43 ta, ikkinchi majlisda 90 ta, uchinchi majlisda 170 ta, to'rtinchi majlisda 69 ta, beshinchi majlisda 21 ta, oltinchi majlisda 30 ta, yettinchi majlisda 22 antroponim qo'llangan; sakkizinchi majlis Sulton Husayn Boyqaro g'azallariga sharh hamda uning xarakter-xususiyatlarining madhiga bag'ishlangan.

Asar tilida qo'llangan antroponimlar o'z izohlovchilari – indikatorlari bilan keltirilgan. Indikator *lotincha indicator* "ko'rsatkich" degan ma'noni anglatib, u antroponimlarni til lug'at boyligi tizimida o'ziga xos alohida bir tizimga birlashtiruvchi vositadir.

Indikatorlar kishi ismlar tarkibida kelib, uni biror jihatdan xarakterlab, konnotativ ma'no ifodalaydigan ayrim so'z yoki affiksoiddir. Kishi nomiga qo'shiluvchi indikatorlarni ikkiga ajratish mumkin:

- a) ichki indikatorlar;
- b) tashqi indikatorlar.

Ichki indikatorlar antroponim o'zining insonga tegishli nom ekanligini o'z-o'zidan ko'rsatib turadi: a) yozuvda ular bosh harf bilan yoziladi; b) ularning ma'lum bir nutqiy qurshovlarda voqelanishi (*Mazid tanburachining o'g'lidur*), ayollar ismi va erkaklar ismi bilan bog'liqligi kabi.

Tashqi indikatorlar turli xil affiksoid bo'lib, ular antroponimlar bilan birga qo'llanadi.

Indikatorlar antroponimlarni ichki tarkibiy qismlarini, ichki tizimchalarini ajratishda va belgilashda eng muhim omildir. Kishi nomi bilan qo'llanuvchi indikatorlarni shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin:

1. Ayol ismiga xos antropoindikator.
2. Erkaklar ismiga xos antropoindikator.
3. Ayol va erkak ismiga qo'shilishiga ko'ra betaraf bo'lgan indikatorlar.

Erkak ismlariga xos indikatorlarga *-bek, -boy, -shoh, -xon, -qul, -xo'ja, -sher, -mirzo, -botirlar* mansub. Bu indikatorlar obrazlar xarakteri va xususiyatini ochishda ularning odatlari xatti-harakatlarini baholashda muhim uslubiy vosita bo'lib xizmat qilgan.

Nutq muallifi (adresat) indikator vositasida o'zining subyektiv munosabatini ifodalaydi. Bunday antropoindikatorlar vazifasida kelgan so'zlarning ma'nosida ma'lum bir konnotativ ma'no (ingerent konnotatsiya) ottenkasi mavjud. Bu konnotativ ma'no ushbu so'z alohida olinganida ham yaqqol sezilib turadi.

Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" asarida antropoindikatorlarning faqat erkaklar ismi bilan qo'llanuvchi shakllari mavjud, lekin yuqoridagi usul asar tilida o'z aksini topmagan. O'zbek ismlari bilan iste'mol etiladigan bunday antropoindikatorlar nisbatan tilimiz taraqqiyotining keyingi davrlariga to'g'ri keladi. Eski o'zbek tilida yuzaga kelgan antropoindikatorlar arab va fors tillarining ta'siri bilan vujudga kelgan. Shuning uchun ham ular suffiks emas, balki prefikslik xarakteriga ega, shuningdek, affiksoidlik xususiyati bu so'zlarda hali mujassamlashmagan. Kishi ismlari bilan qo'llanuvchi izohlovchilar mustaqil

soʻz formasiga egaligi bilan xarakterlanadi va u soʻzlovchining subyektiv munosabatini ifoda etadi.

“Majolis un-nafois”da qoʻllangan antropoindikatorlarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1. *Mir* indikatorli antroponimlar: *Mir Maxdum, Mir Islom Gʻazzoliy, Mir Shohiy, Mavlono Muhammad Arab, Mir Muflisiy, Mir Yodgorbek, Mir Hoj singari.*

2. *Mavlono* indikatorli antroponimlar: *Mavlono Abdulvahhob, Mavlono Muhammad Arab, Mavlono Abdulqahhor, Mavlono Abdurazzoq, Mavlono Toʻtiy, Mavlono Vaysin, Mavlono Sogʻariy, Mavlono Fasih Rumiy, Mavlono Mashriqiy, Mavlono Havoyi.*

3. *Shayx* indikatorli antroponimlar: *Shayx Ozariy, Shayx Sadriddin Ravosiy, Shayx Kamoli Turbatiy, Shayx Abdullo, Shayx Najm.*

4. *Xoja* indikatorli antroponimlar: *Xoja Ismatullo, Xoja Fazlulloh Abullaysiy, Xoja Muayyad Devona, Xoja Muayyad Mehna, Xoja Yusuf Burhon, Xoja Ahmad Mujallid, Xoja Musayyab, Xoja Kalon Bazzoz, Xoja Mansur.*

5. *Sayid* indikatorli antroponimlar: *Sayid Ali Hoshimiy, Sayid Muslimiy, Sayid Hasan Ardasher, Sayid Quroza, Sayid Qutb Lakadang, Sayid Naqibiy, Sayid Xaziniy, Sayi Xanjar, Sayid Ahmad Mirzo, Sayid Muslimiy.*

6. *Hofiz* indikatorli antroponimlar: *Hofiz Ali Jomiy, Hofiz Sharbatiy, Hofiz Muhammad Sultonshoh, Hofiz Jaloliddin Mahmud, Hofizi Saʼd, Hofiz Ali Jomiy.*

7. *Pahlavon* indikatorli antroponimlar: *Pahlavon Darvesh Muhammad, Pahlavon Sulton Ali Goʻshtigir, Pahlavon Husayn.*

8. *Shoh* indikatorli antroponimlar: *Shoh Quli Uygʻur, Shoh Gʻarib Mirzo, Shoh Badaxshon Pahlavon.*

Tahlillardan namoyon boʻladiki, antropoindikatorlar turkiy tillarning, jumladan, oʻzbek tilining barcha davrlariga tegishli va inson individual xislatining optimal belgisini muayyanlashtirishda oʻziga xos yoʻnalishlarda verballashgan. Qadimgi turkiy tilning antroponimlari, asosan, soʻz indikatorlarni: *xoqon, oʻgʻli* hamda *xon* affiksoidini keltirish bilan; eski turkiy til yozma yodgorliklarida esa *xon, (Oyxon, Oʻgʻuzxon); bek Ulugʻ Ordubek*), affiksoidlarini hamda *bilig (Barmagʻlugʻ Yosun bilig)* soʻz indikatorini qoʻllash orqali antropoindikatorlar hosil qilingan va ularning barchasi turkiy lisoniy unsurlardir.

Alisher Navoiy davriga kelib turkiy qavmlar eroniy xalqlar bilan aralash yashashga oʻtdilar, arab kitobiy anʼanasining nufuzi nisbatan ancha kuchaydi. Buning natijasida turkiy ijodkorlarning asarlarida fors-tojikcha, arabcha unsurlardan foydalanish uslubi yuqori choʻqqiga yetdi. Shuning uchun ham Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” asarida qoʻllangan antroponimlarda arabcha *mir, mavlono, shayx, xoja, said, hofiz*; fors-tojikcha *pahlavon, shoh* indikatorlarining qoʻllanishi bir qadar faollashdi. Qolaversa, davlat boshqaruvi ham avvalgi soddalikdan bir qadar rivojlangan va madaniylashgan yoʻsin kasb etdi. Demak, bu davrga kelib turkiy xalqlar tarixida ham lisoniy, ham madaniy taraqqiyot yangi bosqichga koʻtarildi.

Antroponimlar ham, ularning tarkibiy qismi boʻlgan indikatorlar ham, insonning nomlanishida oʻzi uchun eng yoqimli, eng goʻzal, maʼqul deb hisoblagan narsa va tushunchalarning kishilarga nisbati boʻlib, ular isteʼmolda betaraf qiymatli soʻzlarining faqat ijobiy ekspressiv ottenka bilan obyektga munosabat bagʻishlash maqsadida yuzaga keladi.

Masalan, yuqorida keltirilgan *xoqon, xon, bek, bilig, mir, mavlono, shayx, xoja, said, hofiz, pahlavon, shoh* kabi soʻzlar alohida mustaqil holatda, baʼzan esa kishilarga nisbatan metaforik epitet, indikator vazifasi tarzida ishlatilib, subyektning ijobiy munosabatini ifodalash uchun xizmat qilgan.

Demak, inson ismiga qoʻshilib kelgan turli xil antropoindikatorlar shu shaxslarning jamiyatdagi mavqeyi, oʻrni voqelantirish uchun xizmat qilgan.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, “Ismlarda jamiyatning madaniyati va ijtimoiy hayoti aks ettirilib, ular maʼlum bir shaxsning avlodi, uning jamiyatda tutgan oʻrni haqida ham xabar beradi. Insoniyat paydo boʻlibdiki, uning ismi ham mavjud. Ismlar jamiyatda muhim maʼnaviy va siyosiy ahamiyatga ham ega. Ular qanday shaklda boʻlmasin,

kishilarni alohida shaxs, individ sifatida atashga xizmat qiladi. Har bir nom o'z tarixi, "biografiyasi" va "geografiyasi"ga ega". Masalan, qadimgi turkiy til antroponimlarida hukmdorlik semasi yaqqol sezilsa, eski turkiy til davrida shaxs nomlari ko'proq tabiiy obyektlar bilan bog'lanib, ularda buyuklik va tabiiy ustuvorlik g'oyasi ifodalangan. Eski o'zbek tili antroponimlarida esa eroniy va arabiy kishi nomlari orqali ulug'lik va yuksaklik ma'nolari mujassamlashtirilganini kuzatish mumkin. Alisher Navoiy ham mazkur davr vakili sifatida aynan shu antroponimik qatlam va undagi indikator birliklarning semantik xususiyatlariga o'ziga xos lingvistik munosabatini bildirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдуллаев Ф. Киши отларини қисқартиш усуллари // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1960. 3-сон, – Б. 33-39.
2. Бегматов Э. Ўзбек исмлари. – Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1991. – 208 б.
3. Анданиёзова Д. Бадий матнда ономастик бирликлар лингвопоэтикаси: Филол. фанл. фалс. докт. (PhD) дисс. – Тошкент, 2017. – 132 б.
4. Қиличев Э. Айний асарларида антропонимларнинг стилистик хусусиятлари. – Тошкент, 1978. – 112 б.
5. Қиличев Э. Ўзбек тили ономастикаси (5 А 220102 ихтисослиги учун), Ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент, 2004. – 80 б.
6. Ёўлдошев Б. Ўзбек ономастикаси масалалари. – Самарқанд, 2011. – 110 б.
7. Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси. – Наманган, 2008. – 96 б.
8. Хусанов Н. XV аср ўзбек адабий ёдгорликларидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари: Филол фан. ном дисс автореф. – Тошкент, 2000. – 142 б.
9. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 32.
10. Qilichev B. Onomastika. O'quv qo'llanma. – Buxoro, 2023. – 180 b.
11. Анданиязова Д.Р. Туркий халқлар антропонимларининг этномаданий асослари. <https://cyberleninka.ru/article/n/turkiy-hal-lar-antroponimlarningetno>
12. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б. 71–74. (– Б. 168)

КОММУНИКАТИВНЫЙ СБОЙ КАК МЕХАНИЗМ САТИРЫ И ЮМОРА В ПРОЗЕ А. П. ЧЕХОВА

Пардаева Дилфуза Раимовна

д.ф.ф.н. (PhD), доцент

Каршинский государственный университет

Азаматова Мохира Азамат кизи

Магистрантка 2 курса

Каршинский государственный университет

ORCID 0000-0002-8313-6186

paradise.dil.13@gmail.com

УДК 821.161.1-31

Аннотация. В статье рассматривается коммуникативный сбой как системообразующий механизм сатиры и юмора в прозе Антона Павловича Чехова. Анализ проводится на материале рассказов «Смерть чиновника», «Хамелеон», «Толстый и тонкий», «Лошадиная фамилия». Исследование направлено на выявление языковых и прагматических факторов, обуславливающих формирование комического эффекта в художественном тексте. Установлено, что чеховский юмор реализуется преимущественно через нарушение коммуникативных ожиданий, рассогласование речевых стратегий, утрату адресности и деформацию диалога. Особое внимание уделяется феноменам параллельных монологов, речевой инерции, повтора и синтаксической избыточности как проявлениям коммуникативной несостоятельности персонажей. Сделан вывод о том, что комическое в прозе Чехова возникает не вследствие прямой авторской оценки, а как результат структурных нарушений речевого взаимодействия и внутренней деформации диалогической структуры.

Ключевые слова: комическое, сатира, юмор, коммуникативный сбой, диалог, прагматика, Чехов.

Annotatsiya. Maqolada kommunikativ nomuvofiqlik Anton Pavlovich Chexov nasrida satira va yumorni shakllantiruvchi tizim hosil qiluvchi mexanizm sifatida ko'rib chiqiladi. Tahlil "Chinovnikning o'limi", "Xameleon", "Semiz va ori", "Yilqibop familiya" hikoyalari asosida olib borilgan. Tadqiqot badiiy matnda komik effektni yuzaga keltiruvchi til va pragmatik omillarni aniqlashga qaratilgan. Chexov yumori

kommunikativ kutilmalarning buzilishi, nutq strategiyalarining mos kelmasligi, adresatlikning yo'qolishi va dialogning deformatsiyasi orqali shakllanishi ko'rsatiladi. Parallel monologlar, nutqiy inertiya, takror va sintaktik ortiqlik kommunikativ nosamaradorlikning namoyonlari sifatida talqin qilinadi. Xulosa qilinishicha, Chexov nasrida komizm muallifning bevosita bahosidan emas, balki nutqiy o'zaro ta'sir tuzilmasidagi ichki deformatsiyalar va dialogik strukturadagi buzilishlar natijasida yuzaga keladi.

Kalit so'zlar: komik hodisa, satira, yumor, kommunikativ nosozlik, dialog, pragmatika, Chexov.

Введение. Проблема комического занимает важное место в современной филологической науке, поскольку затрагивает не только эстетические аспекты художественного текста, но и механизмы речевого взаимодействия, оценочности и интерпретации. В новейших исследованиях юмор и сатира всё чаще рассматриваются не как результат прямого экспрессивного воздействия автора, а как следствие сложных языковых и прагматических процессов, формирующихся в структуре текста и системе коммуникативных отношений между персонажами. Комическое возникает в результате нарушения привычных моделей общения, несоответствия речевых стратегий и столкновения различных коммуникативных установок, что приводит к возникновению специфического интерпретационного эффекта [2]. Особый интерес в этом контексте представляет проза А. П. Чехова, в которой комический эффект, как правило, лишён внешней эффектности и прямой оценочности. Чеховский юмор отличается сдержанностью, имплицитностью и ориентацией на речевое поведение персонажей, что делает его продуктивным материалом для лингвистического анализа. Комическое в его произведениях возникает не столько из комических ситуаций как таковых, сколько из нарушения коммуникативных ожиданий, рассогласования речевых стратегий и утраты подлинного диалогического взаимодействия. В трудах литературоведов комизм в произведениях Чехова традиционно рассматривается в эстетическом, философском и поэтическом аспектах, прежде всего через анализ иронии, сатирической направленности и авторской художественной позиции. Вместе с тем языковые и коммуникативно-прагматические механизмы создания комического эффекта остаются менее изученными. В частности, недостаточно исследованным является феномен коммуникативного сбоя – ситуации, при которой формальная структура общения сохраняется, однако его смысловая и прагматическая целостность оказывается нарушенной. Как отмечает И. В. Арнольд, скрытые смыслы художественного текста формируются через взаимодействие эксплицитных и имплицитных компонентов высказывания [1].

Между тем именно коммуникативный сбой выступает одним из ключевых источников юмора и сатиры в чеховской прозе. Диалог нередко превращается в совокупность параллельных монологов, реплики персонажей утрачивают адресность, а речевое взаимодействие приобретает механический и формализованный характер. Подобные явления могут рассматриваться в рамках прагматики речевого общения, где нарушение коммуникативных ожиданий приводит к изменению интерпретации высказывания [8].

Повторы, синтаксическая избыточность и речевая инерция не только отражают психологическое состояние героев, но и формируют устойчивый комический эффект, основанный на демонстрации коммуникативной несостоятельности. Как отмечает В. И. Карасик, особенности коммуникативного поведения участников общения нередко становятся источником смысловых трансформаций художественного текста [4].

Актуальность настоящего исследования определяется необходимостью лингвистического осмысления указанных явлений и уточнения роли коммуникативного сбоя как одного из системных механизмов сатиры и юмора. Рассмотрение комического с позиций прагматики и теории речевого взаимодействия позволяет по-новому интерпретировать чеховский юмор, выявив его тесную связь с организацией диалога и особенностями речевого поведения персонажей.

Цель статьи заключается в анализе коммуникативного сбоя как одного из ведущих механизмов формирования сатирического и юмористического эффекта в прозе Чехова. В рамках исследования предполагается выявить основные типы

коммуникативных нарушений и определить их функциональную роль в создании комического смысла.

Материал и методы. Материалом исследования послужили рассказы А. П. Чехова малых жанров, в которых комическое и сатирическое начало реализуется преимущественно через речевое взаимодействие персонажей. В качестве основного корпуса текстов были выбраны рассказы «Смерть чиновника», «Толстый и тонкий», «Лошадиная фамилия», представляющие собой репрезентативные примеры чеховской модели комизма, основанной на нарушении коммуникативных ожиданий и деформации диалога. Отбор материала обусловлен тем, что в указанных произведениях комический эффект формируется не за счёт сюжетной динамики или экспрессивной авторской оценки, а через особенности речевого поведения персонажей, что позволяет рассматривать их как удобную базу для анализа коммуникативных механизмов юмора и сатиры. В исследование включались цельные фрагменты диалогической речи и реплики персонажей, сохраняющие контекстуальную целостность и обеспечивающие корректную интерпретацию коммуникативной ситуации.

В работе используется комплекс взаимодополняющих лингвистических методов. Лингвостилистический анализ применяется для выявления функционально значимых языковых средств, участвующих в создании комического эффекта. Контекстуальный анализ позволяет установить зависимость значения высказывания от конкретной коммуникативной ситуации и речевого поведения персонажей. Функционально-семантический метод используется для определения роли языковых единиц в реализации сатирического и юмористического смысла.

Комплексное применение указанных методов позволяет рассматривать юмор и сатиру в прозе А. П. Чехова как результат взаимодействия языковых и коммуникативно-прагматических факторов, а также выявить системный характер комического эффекта, основанного на деформации речевого взаимодействия.

Результаты исследования. Анализ показал, что в прозе А. П. Чехова диалог часто утрачивает свою основную функцию – обеспечение взаимопонимания между участниками общения. Формально диалогическая структура сохраняется, однако речевое взаимодействие носит рассогласованный характер: реплики персонажей не соотносятся друг с другом по смыслу и коммуникативной направленности. В результате возникает эффект внешне корректного, но внутренне несостоятельного общения, который становится источником комического эффекта. Комизм в таких случаях формируется не за счёт содержания отдельных реплик, а благодаря нарушению коммуникативных ожиданий. Персонажи либо не слышат друг друга, либо интерпретируют высказывания собеседника в соответствии со своими узкими установками. Диалог превращается в форму демонстрации социальных и психологических деформаций, где язык перестаёт быть средством обмена информацией и начинает выполнять функцию самопредъявления или формального следования норме.

Показательным примером коммуникативного рассогласования является диалог в рассказе «Смерть чиновника» [9, С.56-59], где речевое взаимодействие персонажей формально сохраняется, однако фактически оказывается лишённым диалогической направленности. Реплики Червякова, многократно повторяющего извинения, не ориентированы на реакцию адресата и не соотносятся с коммуникативной ситуацией, что приводит к утрате смысла общения. Комический эффект возникает из несоответствия между речевой активностью персонажа и отсутствием реального коммуникативного продвижения.

Одним из устойчивых механизмов комизма в чеховской прозе является трансформация диалога в параллельные монологи. Реплики персонажей формально обращены друг к другу, однако фактически не предполагают реакции адресата. Утрата адресности приводит к тому, что речь становится замкнутой на самом говорящем, а общение – имитационным. Параллельные монологи особенно показательны в ситуациях социального неравенства, когда один из участников общения ориентируется не на реального собеседника, а на воображаемую инстанцию власти или социального

контроля. В подобных случаях речевая активность персонажа не направлена на диалогическое взаимодействие, а представляет собой форму самоподтверждения или демонстрации лояльности. Комический эффект возникает из несоответствия между формой диалога и его фактическим отсутствием. Аналогичный механизм наблюдается в рассказе «Толстый и тонкий» [9, С.43-47], где резкая смена речевой стратегии одного из персонажей приводит к разрушению диалогического равенства. Речь «тонкого» приобретает характер самонаправленного монолога, ориентированного не на собеседника, а на воображаемую социальную иерархию. В результате диалог превращается в форму демонстрации социального подчинения, а комизм формируется за счёт утраты адресности и коммуникативного баланса.

Результаты анализа свидетельствуют о том, что повтор и синтаксическая избыточность выполняют в чеховской прозе не только экспрессивную, но и прагматическую функцию. Повтор одних и тех же слов, конструкций или речевых формул отражает состояние речевой инерции, при котором персонаж оказывается неспособным к осмысленному коммуникативному действию. Речевая инерция проявляется в механическом воспроизведении привычных формул, не соотносимых с конкретной ситуацией общения. В результате речь утрачивает гибкость и адаптивность, что подчёркивает психологическую ограниченность персонажа и его зависимость от социальных шаблонов. Комический эффект формируется за счёт несоответствия между внешней речевой активностью и отсутствием коммуникативного продвижения. Синтаксическая избыточность усиливает данный эффект, создавая ощущение перегруженности речи при минимальной смысловой наполненности. Такие конструкции демонстрируют формальный характер общения и усиливают сатирическую направленность текста. В рассказе «Лошадиная фамилия» [9, С.15-20] повтор выступает одним из ключевых средств создания комического эффекта. Многократное варьирование фамилии в речи персонажей отражает состояние речевой инерции, при котором коммуникативное действие подменяется механическим воспроизведением языковых форм. Повтор здесь утрачивает информативную функцию и становится маркером коммуникативной несостоятельности, что усиливает юмористическое звучание текста.

Проведённый анализ позволяет утверждать, что коммуникативный сбой выступает системообразующим механизмом сатиры и юмора в прозе А. П. Чехова. Коммуникативный сбой возникает в результате совокупности факторов: утраты адресности, рассогласования речевых стратегий, речевой инерции и нарушения диалогической связности. Важной особенностью чеховского комизма является то, что коммуникативный сбой не носит случайного характера. Он структурно встроен в художественный текст и выполняет функцию выявления социальных и психологических противоречий. При этом авторская оценка остаётся имплицитной, а комический эффект формируется за счёт самой организации речевого взаимодействия.

Таким образом, результаты исследования подтверждают, что юмор и сатира в чеховской прозе основаны не на внешних комических приёмах, а на глубинных механизмах речевого взаимодействия, где язык становится инструментом демонстрации коммуникативной несостоятельности персонажей.

Обсуждение. Полученные результаты соотносятся с традиционными представлениями о комическом в художественном тексте, сложившимися в трудах отечественных теоретиков литературы и лингвистов, однако позволяют уточнить и расширить их с позиций коммуникативно-прагматического анализа. В литературоведческих исследованиях комизм в прозе А. П. Чехова, как правило, осмысливается в эстетическом и поэтическом аспектах – через иронию, сатирическую направленность и художественную позицию автора. Такой подход позволяет выявить идейно-смысловую природу чеховского юмора, но не в полной мере раскрывает механизмы его языковой реализации. В рамках лингвистических исследований внимание чаще всего уделяется стилистическим и семантическим особенностям комического, в том числе имплицитности и двуплановости высказывания. Однако

анализ, представленный в данной статье, показывает, что ключевым фактором формирования юмористического и сатирического эффекта в чеховской прозе является не отдельная языковая единица и не стилистический приём как таковой, а организация речевого взаимодействия в целом.

В отличие от интерпретаций, ориентированных на анализ иронии как доминирующей формы комического, предложенный подход позволяет рассматривать юмор и сатиру как результат коммуникативного сбоя, возникающего при нарушении диалогической связности, утрате адресности и рассогласовании речевых стратегий персонажей. Комизм формируется не за счёт намеренного комического высказывания, а вследствие неспособности участников общения к подлинному диалогу.

Особое значение в этом контексте приобретает феномен речевой инерции, проявляющийся в повторах, синтаксической избыточности и механическом воспроизведении речевых формул. В традиционных исследованиях подобные явления рассматриваются преимущественно как стилистические или психологические характеристики персонажей. В настоящей статье они интерпретируются как прагматические маркеры коммуникативной несостоятельности, структурно встроенные в систему чеховского комизма.

Таким образом, результаты исследования позволяют по-новому взглянуть на природу юмора и сатиры в прозе А. П. Чехова. Комическое предстает не как вторичный эффект художественной формы, а как системное явление, обусловленное деформацией речевого взаимодействия. Такой подход дополняет существующие литературоведческие и лингвистические интерпретации и открывает перспективы дальнейшего изучения комического с позиций прагматики и теории коммуникации.

Заключение. Проведённое исследование позволяет сделать вывод о том, что юмор и сатира в прозе А. П. Чехова формируются на основе глубинных механизмов речевого взаимодействия и не сводятся к использованию отдельных стилистических приёмов или экспрессивных средств. Комическое осмысливается как результат нарушения коммуникативных ожиданий и деформации диалогического общения.

Установлено, что ключевую роль в создании юмористического и сатирического эффекта играет коммуникативный сбой, проявляющийся в утрате адресности, рассогласовании речевых стратегий, трансформации диалога в параллельные монологи, а также в речевой инерции и синтаксической избыточности. Эти явления формируют эффект внешне корректного, но внутренне несостоятельного общения, что и становится источником комизма.

Показано, что в чеховской прозе комический эффект возникает не как следствие прямой авторской оценки, а как результат самой организации речевого взаимодействия персонажей. Язык при этом выступает не только средством художественного изображения, но и инструментом выявления социальных и психологических деформаций действительности.

Таким образом, анализ коммуникативного сбоя как системообразующего механизма юмора и сатиры позволяет расширить представления о языковой природе комического и дополняет традиционные литературоведческие интерпретации чеховского творчества с позиций прагматики и теории коммуникации. Перспективным представляется дальнейшее изучение комического в художественном тексте в контексте междисциплинарных исследований, объединяющих лингвистику, прагматику и теорию художественного дискурса.

Список использованной литературы

1. Арнольд И. В. Стилистика текста. - Москва: Флинта, 2010. - 384 с.
2. Боров Ю. Б. Комическое. - Москва: Искусство, 1970. - 269 с.
3. Боров Ю. Б. Эстетика: теория литературы. - Москва: Высшая школа, 2002. - 511 с.
4. Карасик В. И. Языковые ключи. - Москва: Гнозис, 2009. - 406 с.
5. Кожина М. Н. Стилистика русского языка. - Москва: Флинта, 2014. - 464 с.
6. Кубрякова Е. С. Язык и знание. - Москва: Языки славянской культуры, 2004. - 560 с.
7. Тюпа В. И. Анализ художественного текста. - Москва: Академия, 2006. - 336 с.

8. Формановская Н. И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический аспект. - Москва: Русский язык, 2007. - 216 с.
9. Чехов А. П. Полное собрание сочинений и писем: в 30 т. Т.2 - Москва: Наука, 1974-1982.
10. Чудаков А. П. Поэтика Чехова. - Москва: Наука, 2005. - 384 с.
11. Тюпа В. И. Художественный дискурс: введение в теорию литературы. - Тверь: Твер. гос. ун-т, 2002. - 80 с.

**ПРОСТРАНСТВЕННО-ВРЕМЕННАЯ МОДЕЛЬ РОМАНА Ч.
АЙТМАТОВА «ПЛАХА»: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
ХУДОЖЕСТВЕННОГО ХРОНОТОПА**

Пардаева Дилфуза Раимовна

д.ф.ф.н. (PhD), доцент

Каршинский государственный университет

Одилова Барно Акрам кизи

магистрантка 2 курса

Каршинский государственный университет

ORCID 0000-0002-8313-6186

paradise.dil.13@gmail.com

УДК 821.161.1'42-31/37

Аннотация. В статье представлен комплексный лингвистический анализ категорий пространства и времени в романе Чингиза Айтматова «Плаха». Исследование направлено на выявление структурных, семантических и функциональных особенностей пространственно-временной организации художественного текста, а также на определение их роли в формировании авторской концепции произведения. Показано, что художественный хронотоп романа формируется через сложное взаимодействие природного, социального и экзистенциального пространств, отражающих различные уровни бытия персонажей. Темпоральная организация произведения характеризуется сочетанием линейного, циклического и психологического времени, что способствует созданию многослойной композиции. Особое внимание уделяется анализу пространственных оппозиций, темпоральных маркеров, композиционных сдвигов и переходов между временными планами. Делается вывод о том, что пространственно-временная модель романа выполняет концептуальную функцию, структурирует повествование и служит средством философского осмысления судьбы человека в условиях исторических, социальных и природных конфликтов.

Ключевые слова: художественный хронотоп, категория пространства, категория времени, лингвистика текста, Чингиз Айтматов, «Плаха».

Annotatsiya. Maqolada Chingiz Aytmatovning “Qiyomat” romanida makon va zamon kategoriyalarining kompleks lingvistik tahlili taqdim etiladi. Tadqiqot badiiy matnning makon-zamon tashkil etilishining strukturaviy, semantik va funksional xususiyatlarini aniqlash hamda ularning asar muallif konsepsiyasini shakllantirishdagi rolini belgilashga qaratilgan. Asarda badiiy xronotop tabiiy, ijtimoiy va ekzistensial makonlarning o‘zaro ta’siri orqali yuzaga kelishi ko‘rsatiladi. Roman zamoniylar tuzilishi chiziqli, siklik va psixologik vaqt shakllarining uyg‘unligi bilan tavsiflanadi, bu esa ko‘p qatlamli kompozitsiyani yuzaga keltiradi. Makoniy oppozitsiyalar, temporal markerlar, kompozitsion siljishlar va vaqt qatlamlari o‘rtasidagi o‘tishlar alohida tahlil qilinadi. Xulosa qilinishicha, roman makon-zamon modeli konseptual funksiyani bajarib, rivoyat tuzilishini belgilaydi hamda tarixiy, ijtimoiy va tabiiy ziddiyatlar sharoitida inson taqdirini falsafiy anglash vositasi sifatida xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: badiiy xronotop, makon kategoriyasi, vaqt kategoriyasi, lingvistik matn, Chingiz Aytmatov, “Qiyomat”.

Введение. Категории пространства и времени относятся к базовым универсалиям художественного текста. В лингвистике текста они рассматриваются как структурообразующие компоненты, обеспечивающие целостность повествования и формирование художественной картины мира. Концепция хронотопа, разработанная М. М. Бахтиным [2], позволяет рассматривать пространство и время как взаимосвязанные координаты, в пределах которых осуществляется развитие героя и раскрытие авторской идеи. Роман Чингиза Айтматова «Плаха» представляет особый интерес для анализа пространственно-временной организации, поскольку в нём взаимодействуют несколько типов хронотопа: степной природный, социально-исторический и экзистенциальный. Пространство романа варьируется от безграничной саванны до замкнутых локусов

(станция, вагон, мост), а временная структура сочетает циклическую природную повторяемость с линейной драматургией человеческой судьбы.

Актуальность исследования определяется необходимостью комплексного лингвистического описания художественного хронотопа как модели взаимодействия категорий пространства и времени. Цель статьи – выявить механизмы языковой репрезентации пространственно-временной структуры романа и определить её концептуальную функцию.

Материалы и методы. Материалом исследования послужил текст романа Ч. Айтматова «Плаха». Анализу подвергались фрагменты, содержащие пространственные описания, темпоральные маркеры, переходы между временными планами, а также эпизоды, демонстрирующие взаимодействие природного и социального хронотопов. В работе применялись: метод лингвистического анализа художественного текста, контекстуально-семантический анализ, структурно-композиционный анализ, элементы интерпретационного анализа, сопоставительный анализ типов хронотопа.

Результаты. Природное пространство Моюнкусской саванны формирует базовый пространственный слой романа. В одном из ключевых описаний степь предстает как «белый безбрежный океан с застывшими на бегу волнами» [1, С.40]. Метафора океана усиливает эффект бесконечности и горизонтальной протяженности. Пространство здесь не локально, а тотально; оно охватывает мир как единое поле существования. Особое значение имеет описание снежной бури: «...в метельной крошечности исчезли горы, исчезло небо, исчез весь прежний видимый мир...» [1, С.20]. Повтор глагола «исчез» создает эффект пространственного обнуления. В данном фрагменте пространство лишается координат, превращаясь в хаос. Тем самым формируется кризисный хронотоп, в котором человек теряет опору. Социальное пространство, напротив, характеризуется замкнутостью и давлением. Вокзал и станция Жалпак-Саз описываются как место пересечения потоков, где «проезжих в разные концы здесь было много» [1, С.124]. Станция выступает хронотопом перехода – временной паузой перед дальнейшим движением, но одновременно пространством моральной неопределенности. Особую символическую нагрузку несет эпизод под мостом: «Под мостом было гулко и звонко, как под высокими сводами средневекового собора» [1, С.218]. Сравнение с собором вводит сакральную вертикаль и соединяет социальный локус с мифологическим измерением. Пространство становится местом внутреннего духовного диалога героя.

Таким образом, пространственная структура романа строится на оппозиции открытого и замкнутого, горизонтального и вертикального, природного и социального, что подтверждает семиотическую природу художественного пространства [5].

Вертикальная модель пространства проявляется в эпизодах, связанных с перевалом Ала-Монгю, где гибнет Эрназар [1, С.267]. Горный локус противопоставлен горизонтали степи и маркирует зону риска и предельного испытания. Здесь пространство соотносится с биографическим разломом, фиксируя точку необратимости.

Временная модель романа характеризуется многоуровневостью. Природное время связано с повторяемостью сезонов. «Зима вошла в Моюнкумы» [1, С.40] – эта формула маркирует циклический поворот времени. Смена сезонов организует повествование и задает ритм природного хронотопа. Закатные сцены часто сопровождают кульминационные моменты. Например: «И солнце на закате того бесконечно длинного дня... срывалось вместе с ним в черную бездну небытия» [1, С.171]. Закат здесь не просто временной маркер, а знак завершения, предела. Время приобретает символический характер.

Психологическое время проявляется в эпизодах внутреннего переживания. В сцене избиения и падения с поезда время субъективно растягивается: герой осознает, что «жив, жив вопреки всему» [1, С.206]. Переживание мгновения превращается в длительный внутренний монолог, что соответствует концепции художественного времени как субъективной категории [10]. Мифологический временной пласт особенно

отчетливо проявляется в размышлениях Авдия о Христе и Понтии Пилате [1, С.211-214]. Прошлое становится актуальным настоящим; временная дистанция стирается. Таким образом, историческое и мифологическое время накладываются друг на друга, формируя вертикаль вечности. В финальной сцене гибели Акбары и ребенка происходит временной разрыв: «А мир, утративший звуки, безмолвствовал. Он исчез...» [1, С.373]. Здесь время словно прекращается. Это предел биографического и природного хронотопов одновременно.

Таким образом, временная организация романа строится на сочетании: циклического природного времени, линейного биографического времени, кризисного времени предела, мифологической вертикали вечности.

Обсуждение. Проведённый анализ позволяет уточнить представление о художественном хронотопе как интегративной категории, объединяющей пространственные и временные параметры текста. В романе Ч. Айтматова «Плаха» хронотоп выступает не только формой организации повествования, но и способом философского моделирования мира. В соответствии с концепцией М. М. Бахтина [2] хронотоп определяет «возможность» существования героя в определённой системе координат. В «Плахе» наблюдается сосуществование нескольких хронотопических моделей: природной, социальной и экзистенциальной. Их пересечение формирует напряжённое поле конфликта.

Природный хронотоп степи, характеризующийся горизонтальной бесконечностью и циклическим временем, соотносится с архаической моделью мира. Здесь действуют законы повторяемости, смены сезонов, инстинкта и выживания. В этом измерении пространство и время образуют замкнутую систему, устойчивую и самодостаточную.

Социальный хронотоп, напротив, носит линейный и направленный характер. Он связан с историческим временем, движением к будущему, социальной ответственностью и разрушением традиционных связей. Замкнутые локусы – станция, вагон, помещение вокзала – отражают модель отчуждения, что соответствует семиотической концепции художественного пространства как системы границ и переходов [5].

Экзистенциальный хронотоп Авдия представляет особый интерес. Его пространство неустойчиво, переходно, связано с дорогой и порогом – теми моделями, которые Бахтин относил к кризисным формам хронотопа. Время Авдия линейно и трагически направлено к жертве, что придаёт его судьбе христианскую парадигму.

Пересечение природного и человеческого хронотопов достигает кульминации в финале романа. Гибель ребёнка и Акбары демонстрирует разрушение баланса между природным циклом и человеческим действием. Пространство в этом эпизоде лишается звуков, а время словно останавливается. Таким образом, хронотоп приобретает апокалиптическое измерение. С точки зрения лингвистики текста выявленные особенности подтверждают, что пространственно-временная организация реализуется через конкретные языковые средства: топонимическую лексику, темпоральные маркеры, синтаксическую динамику, композиционные сдвиги. Художественное время не совпадает с физическим; оно моделируется через выбор глагольных форм, повторов, ритмических структур [10].

Полученные результаты позволяют говорить о том, что хронотоп в романе выполняет:

структурообразующую функцию (организация сюжета);

смыслообразующую функцию (раскрытие идеи);
аксиологическую функцию (оценка мира);
концептуальную функцию (формирование философской картины мира).

Таким образом, пространственно-временная модель «Плахи» представляет собой полифоническую систему, где различные типы хронотопа не изолированы, а находятся в состоянии постоянного взаимодействия и напряжения.

Заключение. Проведённое исследование позволило выявить специфику пространственно-временной организации романа Чингиза Айтматова «Плаха» в аспекте лингвистики текста. Анализ показал, что художественный хронотоп произведения формируется через сложное взаимодействие природного, социального и экзистенциального пространственно-временных пластов, каждый из которых обладает собственной семантикой и функциональной нагрузкой.

Природное пространство степи связано с циклической моделью времени и мифологической повторяемостью бытия. Социальные локусы, напротив, репрезентируют замкнутую структуру исторического времени, характеризующуюся направленностью и необратимостью. Экзистенциальный хронотоп Авдия объединяет в себе мотив пути, порога и жертвы, формируя линейную драматургию духовного испытания.

Пространственно-временная модель романа реализуется через систему языковых средств: топонимическую лексику, глагольные формы времени и вида, синтаксическую организацию повествования, повтор и композиционные сдвиги. Взаимодействие этих средств обеспечивает целостность художественной картины мира и усиливает философскую проблематику произведения. хронотоп в романе выполняет не только структурообразующую, но и концептуальную функцию. Пространственно-временная организация становится формой осмысления взаимоотношений человека, природы и истории, а также отражением кризиса современного сознания. Финальные эпизоды демонстрируют разрушение баланса между природным и человеческим временем, что придаёт хронотопу апокалиптическое звучание.

Таким образом, пространственно-временная модель «Плахи» может быть определена как полифоническая система смысловых координат, где взаимодействие различных типов хронотопа формирует целостную философскую концепцию бытия. Результаты исследования подтверждают продуктивность лингвистического анализа художественного хронотопа как метода интерпретации сложных текстовых структур и открывают перспективы дальнейших исследований пространственно-временной организации в современной прозе.

Список использованной литературы:

1. Айтматов Ч. Т. Плаха. - Москва: Детская литература, 2005. - 379 с.
2. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе: Очерки по исторической поэтике // Вопросы литературы и эстетики. - Москва: Художественная литература, 1986. - С. 234–407.
3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. - Москва: Искусство, 1979. - 424 с.
4. Бондарко А. В. Темпоральность. Модальность. - Ленинград: Наука, 1990. - 260 с.
5. Лотман Ю. М. Избранные статьи: В 3 т. Т. 1. - Таллинн: Александра, 1992. - 479 с.
6. Макогоненко Г. П. О художественном пространстве в реалистической литературе // Культурное наследие Древней Руси. - Москва, 1976. - С. 230–245.
7. Рейхенбах Г. Направление времени. - Москва: Иностранная литература, 1962. - 396 с.
8. Савельева В. В. Художественный текст и художественный мир. - Алматы: Казак университеті, 1999. - 312 с.
9. Топоров В. М. Пространство и текст // Текст: семантика и структура. - Москва: Наука, 1983. - С. 227–284.
10. Тураева З. Я. Категория времени: Время грамматическое и художественное. - Москва: Высшая школа, 1979. - 218 с.
11. Флоренский П. А. Анализ пространственности и времени в художественно-изобразительных произведениях. - Москва: Прогресс, 1993. - 324 с.

MAVZU VA RAMZ UYG'UNLIGI

Nusurov Usman Nusratovich

Qarshi Xalqaro innovatsion universiteti o'qituvchisi
mustaqil izlanuvchiusmannusurov@gmail.com

ORCID 0009-0005-6005-8452

UDK № 894.375

Annotatsiya. Mazkur maqolada ijodkorlar uslubida asar mavzusi hamda ramz uyg'unligining badiiy-estetik, semantik xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Unda adabiy asarning g'oyaviy markazi sanalmish mavzu bilan ramziy tasvirlar o'rtasidagi bog'liqlik ijodkor individual uslubining muhim belgisi sifatida talqin etilgan. Ramz faqatgina badiiy ifoda vositasi emas, balki muallifning dunyoqarashi, falsafiy-estetik qarashlari va ijodiy tafakkurining konsentrlashgan shakli ekanligi tahlil qilingan. Maqolada strukturaviy-semantik, qiyosiy-tipologik va hermenevtik metodlardan foydalanilgan holda, mavzu va ramz munosabatining turli poetik modellar orqali namoyon bo'lishi tasvirlangan. Shuningdek, ramzning metafora, timsol va allegoriya bilan o'zaro bog'liqligi, ularning matn mazmunini chuqurlashtirishdagi funksional imkoniyatlari yoritilgan. Asar mavzusining badiiy ta'sirchanligi ko'p jihatdan ramziy qatlamning uyg'un va izchil qo'llanishiga bog'liq bo'lib, bu holat ijodkor uslubining individualligini belgilovchi asosiy omillardan biri sanaladi. Mazkur maqola adabiyotshunoslik, poetika va badiiy tafakkur nazariyasini yanada rivojlantirishda muhim nazariy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: mavzu, ramz, ramziy tasvirlar, strukturaviy-semantik, qiyosiy-tipologik, hermenevtik, ramziy qatlam, poetika, badiiy tafakkur

HARMONY OF THEME AND SYMBOL

Abstract. In this article, the artistic-aesthetic and semantic features of the harmony between a literary work's theme and symbolism in the individual styles of writers are analyzed from a scholarly and theoretical perspective. The relationship between the theme—considered the ideological core of a literary text—and symbolic imagery is interpreted as an essential marker of the author's individual creative style. Symbolism is examined not merely as a means of artistic expression, but as a concentrated form of the author's worldview, philosophical-aesthetic outlook, and creative thinking. The study employs structural-semantic, comparative-typological, and hermeneutic methods to demonstrate various poetic models through which the interaction between theme and symbol is manifested. In addition, the interrelationship of symbol with metaphor, image, and allegory, as well as their functional potential in deepening textual meaning, is elucidated. The artistic effectiveness of a work's theme largely depends on the coherent and consistent use of the symbolic layer, which constitutes one of the key factors determining the individuality of an author's style. This article has significant theoretical value in further advancing literary studies, poetics, and the theory of artistic thought.

Keywords: theme, symbol, symbolic imagery, structural-semantic, comparative-typological, hermeneutic, symbolic layer, poetics, artistic thinking

Kirish. Zamonaviy adabiyotshunoslikda badiiy asarni tahlil qilish asnosida ijodkor uslubi, asar mavzusi va ramziy tizim o'rtasidagi munosabat muhim nazariy muammolardan biri sifatida talqin etilmoqda. Badiiy matn mazmunining chuqurligi va estetik ta'sirchanligi ko'p hollarda mavzuning qanday ramziy shakllar orqali ifodalanishiga bog'liq bo'ladi. Ramz, bu borada, nafaqat obrazli ifoda vositasi, balki ijodkor tafakkurining ichki tuzilishi, muallifning falsafiy-estetik qarashlari hamda dunyoni badiiy idrok etish usulini aks ettiruvchi murakkab poetik hodisadir.

Adabiyot tarixiga nazar solsak, ramziy tafakkur unsurlari qadimgi mifologik tasavvurlardan boshlanganligini ko'rish mumkin. Klassik va romantik adabiyotda ham, xususan, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida shakllangan simvolizm oqimi vakillari ijodida ham ramziy tasvirlar yetuk badiiy tizim darajasiga ko'tarilganiga guvoh bo'lamiz. Ayniqsa, modern va postmodern adabiyotda ramz asar mavzusini bevosita emas, balki ko'p qatlamli, yashirin semantik strukturalar orqali ochib beruvchi asosiy poetik vositaga aylangan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqola mavzusini yoritishda strukturaviy-semantik, hermenevtik, qiyosiy-tipologik kabi metodlardan foydalanildi.

Natija va muhokama. Badiiy asarda mavzu va ramz uyg'unligi masalasi adabiyotshunoslik, estetika va falsafa doirasida uzoq tarixiy taraqqiyotga ega bo'lgan nazariy muammolardan biri hisoblanadi. Ramziy tafakkur mohiyati dastlab qadimgi yunon falsafasida umumlashtiruvchi obrazlar orqali ifoda etilgan. Aristotelning "*Poetika*" asarida ramz alohida

kategoriya sifatida ajratilmagan bo'lsa-da, uning "mimesis" haqidagi ta'limoti badiiy obrazning umumiylikni ifodalash xususiyatini nazariy jihatdan asoslab beradi[1].

Nemis klassik falsafasida ramz muammosi yangi bosqichga ko'tarildi. G. Gegel san'atni mutlaq g'oyaning hissiy-obrazli namoyoni sifatida talqin etib, ramzni mazmun va shakl birligining muhim ko'rinishi sifatida izohlaydi [2]. E. Kassirer esa ramzni inson tafakkurining asosiy shakllaridan biri sifatida baholab, san'atni "ramziy shakllar tizimi" doirasida tahlil qilgan [3]. Ushbu yondashuvlar ramzni faqat poetik vosita emas, balki dunyoni idrok etish modeli sifatida talqin qilishga asos sanaladi. XX asr adabiyotshunosligida ramz masalasi semiotik va struktural yondashuvlar orqali yanada chuqurlashtirildi. A.F. Losev ramzni mif va badiiy tafakkur bilan uzviy bog'liq holda talqin qilib, uning ko'p qatlamli semantik tabiatini asoslab bergan bo'lsa, Y. M. Lotman badiiy matnni belgilar tizimi sifatida o'rganib, ramzni matn ichki semantik strukturasini shakllantiruvchi asosiy elementlardan biri sifatida talqin etadi. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida shakllangan simvolizm oqimi ramzni adabiy ijodning markaziy estetik tamoyiliga aylantirdi deb aytish mumkin. J. Moréas simvolizمنى tashqi tasvirdan voz kechib, ichki mohiyatni ramziy ifoda orqali ochib berishga qaratilgan oqim sifatida tariflaydi. Sh. Bodler va S. Mallarmé ijodida ramz asar mavzusini bevosita emas, balki intuitiv va ko'p ma'noli tasvirlar orqali ifodalovchi asosiy poetik mexanizmga aylanadi[4].

O'zbek adabiyotshunosligida ham badiiy asarda mavzu va ramz munosabati masalasi muhim nazariy muammo sifatida tadqiq etilgan. Xususan, D. Qur'onov badiiy obraz va ramzni adabiy tafakkurning muhim kategoriyalari sifatida talqin qilib, ramzni muallif g'oyaviy niyatining badiiy shakldagi mujassamlanishi sifatida izohlaydi. Olimning ta'kidlashicha, ramz asar mazmunini ochishda faqat estetik vosita bo'lib qolmay, balki ijodkor dunyoqarashining konseptual ifodasiga aylanadi [5].

Izzat Sulton badiiy asarda mazmun va shakl birligi masalasini tahlil qilar ekan, ramzni ana shu birlikni ta'minlovchi asosiy poetik mexanizmlardan biri sifatida talqin etadi. Uning fikricha, ramziy tasvir mavzuning umumiy falsafiy mohiyatini obrazli tarzda ifodalab, badiiy matnning estetik ta'sirchanligini oshiradi [6].

U. Normatov zamonaviy o'zbek adabiyoti misolida ramz va timsollarning badiiy tafakkurdagi o'rnini tadqiq qilib, ramzga individual ijodiy uslubni belgilovchi muhim ko'rsatkich sifatida qaraydi. Olim ramzning ko'p qatlamli semantik xususiyati asar mavzusining chuqur va bilvosita ochilishiga xizmat qilishini ta'kidlaydi [7].

Shuningdek, O. Sharafiddinov ramz asar mavzusini umimlashtiruvchi va konseptual darajaga ko'taruvchi badiiy vosita sifatida namoyon bo'lishini ta'kidlaydi[8].

Mazkur yondashuvlardan shunday xulosa qilish mumkinki, o'zbek adabiyotshunosligida ham mavzu va ramz uyg'unligi ijodkor individual uslubini belgilovchi muhim poetik hodisa sifatida talqin etiladi.

Badiiy asarda mavzu va ramz o'rtasidagi munosabat tasodifiy hodisa emas, balki ijodkor individual uslubining ichki poetik qonuniyatlari bilan belgilanadigan murakkab estetik tizimdir. Tahlil jarayonida ramz asar mavzusini faqat bezovchi obraz sifatida emas, balki g'oyaviy mazmunni konsentrlashgan, ko'p qatlamli shaklda ifodalovchi asosiy semantik mexanizm sifatida namoyon bo'lishi ko'zga tashlanadi.

Xulosa. Nazariy tahlillar shuni ko'rsatadiki, mavzu badiiy matnda bevosita bayon orqali emas, ko'pincha ramziy strukturalar orqali ochib beriladi. Bu holat, ayniqsa, modern va postmodern adabiyotda yaqqol namoyon bo'ladi. Ramz mavzuning ichki falsafiy mohiyatini ochishga xizmat qilib, o'quvchini tayyor xulosadan ko'ra, ko'p ma'noli talqinlar tomon yo'llaydi. Natijada asar mazmuni ochiq emas, balki "ochiq matn" sifatida shakllanadi va bu ijodkor uslubining muhim belgilaridan biri sifatida qaraladi.

Strukturaviy-semiotik tahlil ramzning matn ichidagi funksional o'rnini aniqlash imkonini yaratadi. Ramz ko'pincha boshqa obraz va motivlarni o'ziga bo'ysundirib, markaziy mavzu atrofida joylashgan semantik maydonni tashkil etadi. Bu jarayonda ramz metafora va timsollardan farqli ravishda butun asar davomida mavzu bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Shu jihatdan ramz ijodkor uslubining "semantik tayanchi" sifatida ko'zga tashlanadi.

Ramziy tizim qanchalik izchil va ichki mantiqqa ega bo'lsa, asar o'quvchiga shunchalik chuqur ta'sir etadi. Shu sabab, ramz va mavzu uyg'unligi ijodkor mahoratini belgilovchi asosiy poetik mezonlardan biri sifatida baholanishi mumkin.

Mavzu va ramz o'rtasidagi uyg'unlik ijodkor individual uslubining semantik, estetik va falsafiy asosini tashkil etadi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, ramz asar mazmunining ikkilamchi bezagi emas, balki mavzuning g'oyaviy-falsafiy mohiyatini jamlovchi, matnning semantik yaxlitligini ta'minlovchi markaziy badiiy mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Mavzu ko'pincha ochiq bayon shaklida emas, balki ramziy tizim orqali ko'p qatlamli va bilvosita tasvirlanadi. Ramzning metafora, timsol va allegoriya bilan o'zaro munosabati esa asar mazmunining chuqurlashuvi va estetik ta'sirchanligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Mavzu va ramz uyg'unligi ijodkor mahoratini baholashda muhim mezon sifatida e'tirof etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aristotel. Poetika. – M.: Iskustvo, 1957. – 65–72-betlar.
2. Gegel G. V. F. Estetika: 4 jildlik. 1-jild. – M.: Iskustvo, 1968. – 85–112-betlar.
3. Кассирер Э. Философия символических форм. – Т. 3. – Москва: Университетская книга, 2002. – С. 183–215.
4. Baudelaire C. Les Fleurs du mal. – Paris: Gallimard, 1972. – P. 39–40.
5. Mallarmé S. Oeuvres complètes. – Paris: Gallimard, 1998. – P. 360–372, 474–480.
6. Quronov D. *Adabiyot nazariyasi*. – Toshkent: Akademyashr, 2018. – 112–118-betlar.
7. Sulton I. *Badiiy asar nazariyasi*. – Toshkent: Fan, 2005. – 87–92-betlar.
8. Normatov U. *Zamonamiz o'zbek adabiyoti va ramz*. – Toshkent: Sharq, 2010. – 54–60-betlar.
9. Лосев, А.Ф. (1995). Проблема символа и реалистическое искусство. Искусство (пп. 87–92)
10. Lotman, Y. M. (1990). *Universe of the mind: A semiotic theory of culture* (A. Shukman, Trans.). I. B. Tauris. (pp. 131–136)
11. Moréas, J. (2004). Symbolist manifesto. In A. Preminger & T. V. F. Brogan (Eds.), *The Princeton encyclopedia of poetry and poetics* (4th ed., pp. 1289–1291). Princeton University Press. (Original manifesto published 1886)
12. Sharafiddinov O. *Adabiy tafakkur va badiiy obrazlar*. – Toshkent: Fan, 2012. – 101–108-betlar.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ АБСТРАКТНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Хамраева Ё.Н.

проф. кафедры русского языка и литературы
Каршинский государственный университет
yorkinoy.khamrayeva@gmail.com

ORCID 0009-0004-6613-3452

Низомжонова Л.Н.

магистрант 2 к. по специальности
Лингвистика: русский язык

nizomjonovaluiza@gmail.com

ORCID 0009-0005-2569-0006

УДК 80/81'362, 82

Аннотация. В статье рассматривается история изучения абстрактных существительных в русском и узбекском языках на различных этапах развития лингвистической науки. Особое внимание уделяется дореволюционным исследованиям, советской лингвистической традиции и современным когнитивно-семантическим подходам. Анализируются основные направления, связанные с определением сущности абстрактности, классификацией абстрактных существительных, их семантическими признаками и грамматическим статусом. В работе сопоставляются русская и узбекская научные школы, выявляются общие методологические основы и различия, обусловленные типологическими особенностями двух языков. Автор подчеркивает значимость межъязыкового анализа при исследовании абстрактных категорий, а также перспективность дальнейших разработок в рамках типологии, когнитивной лингвистики и семасиологии. Полученные результаты позволяют глубже понять механизмы формирования абстрактных значений и их функционирование в русской и узбекской языковых картинах мира. Сопоставительный анализ показывает, что обе лингвистические традиции уделяют значительное внимание семантической природе абстрактных существительных, однако методология исследования различается: для русского языка характерна опора на

морфологически богатую систему и развитие аналитических моделей, тогда как в узбекской традиции приоритет принадлежит анализам, направленным на выявление агглютинативных свойств. Эти различия формируют уникальные, но в то же время взаимодополняющие научные подходы.

Ключевые слова: абстрактные существительные, история изучения, семантика, когнитивный подход, русская лингвистика, узбекская лингвистика, классификация, типология, структурная грамматика, лексико-семантические группы.

RUS VA O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA MAVHUM OTLARNING O'RGANILISH TARIXI

Annotatsiya. Maqolada tilshunoslik taraqqiyotining turli bosqichlarida rus va o'zbek tillaridagi mavhum otlarning o'rganilish tarixi yoritilgan. Bunda Inqilobdan oldingi tadqiqotlar, sobiq Ittifoq lingvistik an'analari va zamonaviy kognitiv-semantik yondashuvlarga alohida e'tibor qaratilgan. Mavhumlik mohiyatini aniqlash, mavhum otlarning tasnifi, ularning ma'no xususiyatlari va grammatik holati bilan bog'liq asosiy yo'nalishlar batafsil tahlil qilingan. Ishda rus va o'zbek ilmiy maktablari taqqoslanib, umumiy metodologik asoslar va ikki tilning tipologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, tafovutlar ochib berilgan. Muallif mavhum kategoriyalarni o'rganishda tillararo tahlilning ahamiyatini, shuningdek, tipologiya, kognitiv lingvistika va semasiologiya doirasidagi keyingi rivojlanish istiqbollarini ko'rsatib bergan. Olingan natijalar mavhum ma'nolarning rus va o'zbek lisoniy manzarasida hosil bo'lish mexanizmlari hamda voqelanish xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, har ikkala tilshunoslik an'analari ham mavhum otlarning semantik xususiyatiga katta e'tibor qaratiladi, biroq ularni tadqiq qilish usullari va metodologiyasi farqlanadi: rus tili morfologik jihatdan boy tizimga tayanishi va analitik modellarning rivojlanishi bilan ajralib turadi, o'zbek tilshunoslik an'analari esa agglutinatив xususiyatlarni aniqlashga qaratilgan tahlillarga ustuvorlik beriladi. Bu farqlar o'ziga xos, ammo bir-birini to'ldiruvchi ilmiy yondashuvlarni tashkil qiladi.

Kalit so'zlar: mavhum otlar, o'rganilish tarixi, semantika, kognitiv yondashuv, rus tilshunosligi, o'zbek tilshunosligi, klassifikatsiya, tasnif, tipologiya, strukturaviy grammatika, leksik-semantik guruhlar.

Введение. Изучение абстрактных существительных в русском и узбекском языках представляет собой важное направление современной лингвистики, поскольку данная категория слов отражает сложные мыслительные процессы, понятия и отношения, не имеющие материального выражения. Актуальность темы обусловлена тем, что абстрактные существительные играют ключевую роль в формировании научного, философского, художественного и официально-делового стиля, а также демонстрируют различия в национальном миропонимании русского и узбекского народов. Объектом исследования являются абстрактные существительные двух языков; предметом – их семантика, словообразовательные модели и функциональные особенности. Цель статьи – выявить особенности формирования и функционирования абстрактных существительных. Задачи включают анализ семантики, сравнительное описание и определение общих и отличительных черт.

Абстрактность в лингвистике обозначает способность языка выражать нематериальные, мысленные и обобщённые категории, не имеющие физического проявления. Абстрактные существительные обозначают качества, состояния, процессы, отношения и свойства, которые невозможно воспринять органами чувств: *любовь, мудрость, движение, справедливость, страх*. В отличие от конкретных имён, называющих предметы и явления реального мира, абстрактные существительные отражают результат когнитивной деятельности человека. Разграничение конкретных и абстрактных имён связано с уровнем обобщённости значения и степенью связи с материальными объектами. Семантическая природа абстракции основывается на выделении наиболее значимого признака, его отвлечении от конкретной ситуации и преобразовании в самостоятельное понятие. Таким образом, абстрактность является важным элементом языковой системы, позволяющим выражать сложные мыслительные конструкции и обеспечивать развитие научной, философской и эмоционально-оценочной речи [1].

Классификация абстрактных существительных основывается на их семантической природе и функциональных характеристиках. В лексико-семантическом отношении они делятся на несколько групп: названия качеств (*доброта, твёрдость*), процессов (*развитие, восприятие*), состояний (*радость, тревога*), отношений (*равенство, дружба*) и отвлечённых понятий (*время, пространство*). Степень

абстрактности различается: одни существительные ближе к конкретным явлениям (*тепло, рост*), другие полностью отвлечены от материального мира (*идея, сущность*). Грамматически абстрактные существительные чаще всего являются неисчисляемыми, не имеют форм множественного числа или обладают ограниченной количественной вариативностью. Они активно участвуют в словообразовании, формируя разветвлённые деривационные модели (*-ость, -ение, -изм* в русском; *-lik/-lilik, -chilik/-chilik* в узбекском). Такая классификация позволяет глубже понять структуру абстрактных понятий и особенности их функционирования в языке [2].

Изучение абстрактных существительных в русском языке имеет глубокие исторические корни, восходящие к трудам таких ученых, как М.В.Ломоносов, А.Х.Востоков, А.А.Потебня, А.А.Шахматов и другие. дореволюционных учёных. Уже М. В. Ломоносов в своих «Российской грамматике» и риторических трудах затрагивал природу отвлечённых понятий, исследуя их роль в книжных и научных стилях. А.А.Шахматов уделял внимание грамматической стороне вопроса, анализируя категории рода, числа и сочетаемости абстрактных слов. Таким образом, исторический этап заложил теоретический фундамент для дальнейших исследований абстракции в русском языкознании [3].

В.В.Виноградов рассматривал отвлечённые значения в рамках теории лексического значения, выделяя их связь с контекстом, стилистикой и функциональными типами речи [4].

На современном этапе изучение абстрактных существительных в русском языке выходит за рамки традиционной семантики и активно развивается в области когнитивной лингвистики. Абстрактные значения рассматриваются как результат концептуализации опыта, отражающий ментальные структуры и способы категоризации мира. Исследователи анализируют концепты *время, сознание, движение, эмоции* через модели фреймов, сценариев и прототипов. Важную роль играет корпусная лингвистика, позволяющая отслеживать частотность, контекстуальное варьирование и семантические сдвиги абстрактных существительных на больших объемах данных. Современные парадигмы включают когнитивно-дискурсивный, функционально-семантический, психолингвистический и межкультурный сопоставительный подходы.

Изучение абстрактных существительных в узбекском языке восходит к дореформенной эпохе и классической тюркской грамматической традиции. В произведениях Алишера Навои, особенно в трактатах “*Muhokamat ul-lug‘atayn*” и “*Majolis un-nafois*”, отвлечённые понятия рассматривались через призму риторики. В классической литературе абстракция проявлялась преимущественно как духовные состояния, нравственные качества и психические переживания (справедливость, любовь, верность, терпение, мудрость). Дореформенная традиция не предоставляет строгой лингвистической классификации, однако создаёт культурно-философскую базу для дальнейшего научного изучения абстракции в узбекском языке [5].

В XX веке изучение абстрактных существительных в узбекском языке получило системное научное развитие. Ученые-джадиды, особенно Абдурауф Фитрат, впервые предприняли попытку создать современную грамматику узбекского языка, где отвлечённые понятия рассматривались в связи с функциональным значением, обобщением понятий и уровнями смысла. В последующие десятилетия ключевой вклад внесли Р.Каюмов и А.Гуломов, разработавшие описательные и структурные модели семантики частей речи. Исследователи изучали словообразовательные модели (*-лик/-лык, -чилик/-чилик*), степень абстракции и взаимодействие абстрактных существительных с грамматическими категориями числа, согласования и владения. XX век стал периодом формирования современной классификации, где абстрактные названия рассматривались как отдельная семантическая подсистема, отражающая умственную активность, социальные понятия и моральные категории. Этот этап подготовил основу для когнитивного анализа абстрактных значений в последующие годы [6].

Современный этап исследования абстрактных существительных в узбекской

лингвистике характеризуется переходом от традиционного описательного анализа к лингвокогнитивным и корпусным методам. Корпусные исследования позволяют выявлять частотность, степень многозначности и контекстуальные изменения абстрактных слов в современных текстовых базах данных (УзМК, O'WaC). Функциональная грамматика изучает взаимодействие абстракции с синтаксическими конструкциями, временными формами и стилистическими регистрами. Таким образом, современный этап сочетает традиции и новые технологии, расширяя возможности анализа абстракции.

Исследование абстрактных существительных в русской и узбекской лингвистических традициях демонстрирует значительные сходства как в теоретических подходах, так и в методологических моделях. В обеих научных школах абстрактные существительные рассматриваются как результат обобщающего процесса и умственной деятельности, позволяющий формировать категории понятий, отвлечённые от материальной реальности. Семантические модели также имеют параллели: выделяются группы существительных качества, существительных состояния и процесса, социальных понятий (отношения, моральные категории), общие философские понятия. В обеих традициях отмечается, что абстрактные существительные обладают специфическими грамматическими свойствами: ограниченной исчислимостью, устойчивой сочетаемостью и особыми деривационными моделями (-ость, -ение в русском; -лик/-чилик в узбекском). Категоризация абстрактных понятий в обеих школах строится на принципах семантических полей, прототипы моделей и контекстного подхода, что формирует общий теоретический фундамент для дальнейшего сопоставительного анализа.

Проведённый анализ показывает, что изучение абстрактных существительных в русском и узбекском языках имеет длительную и многоплановую историю, отражающую общие тенденции развития мировой лингвистики. Если русской традиции исследование абстрактных значений формировалось постепенно — от первых описаний в работах Ломоносова и Востокова до детальных семантических и структурных классификаций в трудах их последователей, то в узбекской лингвистике эволюция изучения абстрактных существительных также прошла несколько этапов: от классических грамматических традиций, истоки которых встречаются ещё в творчестве Алишера Навои, до структурного формирования семантических моделей в XX веке. Сопоставительный анализ показывает: для русского языка характерна опора на морфологически богатую систему и развитие аналитических моделей, тогда как в узбекской традиции приоритет принадлежит анализу, направленные на выявление агглютинативных свойств. Эти различия формируют уникальные, но в то же время взаимодополняющие научные подходы.

Методология и методы. Исследование основывается на комплексном подходе, включающем несколько методов анализа: историко-лингвистический метод позволил проследить эволюцию взглядов на абстрактные существительные; сравнительный метод использовался для выявления общих и различающихся принципов описания абстрактных имен в двух языках; когнитивно-семантический подход применён для анализа природы абстрактности, структурирования значений и их отражения в языковой картине мира. Материалом исследования послужили классические грамматики, трудов по семантике, а также современные лингвистические работы, отвлечённым значениям.

Результаты и обсуждение. Проведённый анализ показал, что изучение абстрактных существительных в русском языке имеет более раннюю систематизацию, начатую в XVIII веке, в то время как в узбекской лингвистике активное формирование научных представлений об абстрактных значениях связано с XX веком. В русской традиции основное внимание уделялось грамматическому статусу и словообразовательным моделям отвлечённых существительных, тогда как в узбекских исследованиях упор делался на семантическую типологию и функциональное применение. Было выявлено, что обе лингвистические школы приходят к общему

пониманию абстрактности как особой категории, не имеющей материального референта, однако различаются в терминологии и критериях классификации. Анализ также показывает сближение современных русских и узбекских подходов за счёт распространения когнитивной и функциональной лингвистики. В русской традиции исторически преобладал грамматико-структурный подход, что привело к детальной разработке словообразовательных моделей и формальных признаков абстрактности. Узбекская традиция, формировавшаяся позже, уделяла большое внимание семантическому аспекту и взаимосвязи абстрактных значений с культурными и когнитивными процессами. Современные исследования показывают тенденцию к интеграции этих двух направлений, где структурный анализ сочетается с когнитивно-семантическими принципами. Сопоставление двух языков подтверждает универсальность категории абстрактности, но также выявляет влияние типологических различий – аналитико-агглютинативной структуры узбекского языка и флективной системы русского. Исследование подчёркивает необходимость дальнейшего типологического и межъязыкового анализа для более глубокого понимания природы абстрактных существительных.

Заключение. Таким образом, история изучения абстрактных существительных в двух языках представляет собой важный этап в развитии типологической и когнитивной лингвистики. Перспективы дальнейших исследований включают углублённый межъязыковой анализ, разработку универсальных моделей абстракции, а также применение корпусных и экспериментальных методов, что позволит расширить понимание семантической структуры абстрактных категорий как в русском, так и в узбекском языках.

Список использованной литературы:

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. – Москва: Языки славянской культуры, 1995. 472 с.
2. Бегматов Э. Ўзбек тилининг семантик тузилиши. – Тошкент: Фан, 1985. – 270 б.
3. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – Москва: Наука, 2001. – 640 с.
4. Востоков А. Х. Русская грамматика. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1831. https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_0035698
5. Ёлдошев Б. Ўзбек тили семантикаси. – Тошкент: Университет, 2008. – 312 б.
6. Каюмов Р. Ўзбек тилининг лексикологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 246 б.
7. Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения. – Москва: Наука, 1997. – 208 с.
8. Кустова Г. И. Семантические процессы в языке. – Москва: URSS, 2018. – 390 с.
9. Ломоносов М. В. Российская грамматика. — СПб.: Академия наук, 1755. <https://archive.org/details/Rossiyskaya-grammatika-lomonosov-1755>
10. Нурмонов А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан, 1992. – 315 б.
11. Потебня А. А. Мысль и язык. – Москва: Лабиринт, 1999. – 344 с.
12. Уфимцева А. А. Словообразование и семантика отвлечённых существительных. – Москва: Наука, 1974. – 256 с.
13. Фитрат А. Ўзбек тили қоидалари. – Тошкент: Фан, 1991.
14. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – Москва: URSS, 2019. – 520 с.
15. Ғуломов А. Ўзбек тили грамматикаси. – Тошкент: Фан, 1975. – 386 б.

SAROY URUG‘I NOMI BILAN BOG‘LIQ JOY NOMLARI XUSUSIDA (Namangan viloyati misolida)

Ne‘matova Yulduz

Qarshi davlat universiteti O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti

yulduznematova7@gmail.com

ORCID 0009-0007-5334-4818

УДК 413.13(045)

Annotatsiya. Mazkur maqolada Namangan viloyati hududida shakllangan oykonimlarning etimologiyasida etnonimik omillarning ishtirokini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, ayniqsa, saroy etnonimining toponimik tizimdagi izlari va tarixiy qatlamlari tahlil etiladi. Saroy nomining XIV–XV asrlarda Dashti Qipchoq hududida ro‘y bergan etnosiyosiy jarayonlar bilan bog‘liqligi, uning turkiy va forsiy til qatlamlarida ko‘rinish bergani, keyinchalik Movarounnahr hududiga ko‘chib kelgan o‘zbek qabila guruhlari tarkibida tarqalganligi ilmiy manbalar asosida sharhlanadi. Izlanishda arxiv hujjatlari, tarixiy leksika

materiallari, lingvogeografik kuzatuvlar, shuningdek, mahalliy etnografik ma'lumotlar ham solishtirilib, oykonimlarning shakllanish jarayonida etnonimning qanday tarzda nomlash omiliga aylangani aniqlanadi. Natijalar saroy etnonimi asosidagi oykonimlarning faqat til doirasida emas, balki tarixiy-demografik voqeliklar, migratsion jarayonlar va etnik tarkibning ichki bo'linmalari bilan ham bog'liqligini ko'rsatadi. Tadqiqot mintaqaviy oykonimlar tizimini tushinishda ko'p qatlamli yondashuvning zarurligini ta'kidlaydi hamda toponimlar orqali etnik tarixni tiklash imkoniyatiga e'tibor qaratadi.

Kalit so'zlar oykonim, etnonim, etimologiya, toponimiya, lingvogeografiya, etnik tarix, nomlash jarayoni.

ON PLACE NAMES RELATED TO THE NAME OF THE SAROY CLAN (on the example of the Namangan region)

Abstract. This article examines the role of ethnonymic factors in the etymology of oikonyms formed in the territory of Namangan region, with particular attention to the traces and historical layers of the ethnonym *saroy* within the local toponymic system. The study discusses the connection of the term *saroy* with the ethnogenetic processes that took place in Dasht-i Qipchaq during the 14th–15th centuries, its semantic manifestations in Turkic and Persian linguistic strata, and its distribution among Uzbek tribal groups that later migrated to Transoxiana. Archival records, historical lexical materials, linguogeographical observations, as well as ethnographic data are compared to determine how this ethnonym became a mechanism of geographical naming. The findings demonstrate that oikonyms rooted in the ethnonym *saroy* are not limited to linguistic categories alone, but are closely linked to historical-demographic circumstances, migration processes, and internal tribal structures. The research emphasizes the necessity of a multi-layered approach in the study of regional oikonymic systems and highlights the possibility of reconstructing ethnic history through toponymic evidence.

Keywords. oikonym, ethnonym, etymology, toponymy, linguogeography, ethnic history, naming process.

Kirish. Tilshunoslikda etimologiya alohida murakkablikka ega bo'lgan yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Bu sohaning murakkabligi bevosita so'zlarning qachon, qanday tarixiy sharoitda, qaysi til qatlamlari ishtirokida shakllangani, mazmuni yo'nalish bo'yicha qanday o'zgarishlar bosqichini bosib o'tgani va bu jarayonda tashqi ta'sirlar, aloqa hududlari hamda til kontaktlari qanday rol o'ynagani bilan bog'liq. Ayniqsa, toponimlar tarkibi juda qadimiy qatlamlar bilan tutashgani sababli etimologik tadqiqotlar doimo bir necha fan sohasining kesishgan nuqtasida olib boriladi. Oykonimlar ham shunday til birliklari bo'lib, ular ma'lum hudud, joy va aholi yashash makoniga oid tarixiy axborotni saqlab qoladi. Ko'pincha muayyan oykonim orqali yurtning etnik tarkibi, turmush ko'rish uslubi, iqtisodiy faoliyati, diniy qarashlari, u yoki bu epigrafik yoki arxeologik qatlamning mavjudligi to'g'risida bilvosita ma'lumot olish mumkin. Shuning uchun oykonimlarning asl kelib chiqishi va semantikasini aniqlash faqat lingvistik vazifa emas, balki tarixchi, etnolog, ijtimoiy geograf va filolog uchun ham qimmatli manbadir.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda leksik-semantik tahlil, etnolingvistik, tarixiy-qiyosiy tahlillardan foydalanildi.

Adabiyotlar tahlili. Turkologiya doirasida olib borilgan tadqiqotlar o'z navbatida turkiy xalqlar tarixini tiklashda oykonimlarning ahamiyatini namoyon qilgan. Qadimgi turkiy bitiklarda uchraydigan ba'zi geografik nomlar keyinchalik turkiy oykonimlarning shakllanishida manba bo'lib xizmat qilgan. Bu materiallar yordamida turkiy urug'larning migratsiyasi, etnik taqsimoti, siyosiy birliklar geografiyasi haqida ma'lumotlar aniqlangan. O'zbek oykonimlarini tadqiq etishda ayrim olimlar aynan diaxron yondashuvni asosiy metod sifatida qo'llab, nomlarning dastlabki morfologik ko'rinishi va mazmunini tiklashga harakat qilganlar. Ayniqsa, turkiy toponimlar, jumladan, oykonimlarning etimologik tadqiqi borasida A. Abdurahmonovning xizmatlari katta.[1,2,3,4] O'zbek tilshunosligida oykonimlarning kelib chiqishi masalasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ilmiy dastur sifatida shakllangan. Mazkur yo'nalishda tadqiqotlar dastlab yirik hududiy toponimik lug'atlar, risolalar va keyinchalik dissertatsion izlanishlar shaklida yuzaga chiqqan. Ayni vaqtda terminologik asoslar ham takomillasha borgan: oykonimlar kelib chiqishi nuqtayi nazaridan etnonim asosli, gidronim asosli, antropoformali, landshaft-geografik, tarixiy-ma'muriy qatlamga oid turlarga ajratiladi. Ba'zan ayrim oykonimlar tarkibida indoiran, arabiy yoki qadimgi turkiy til unsurlari uchrab, ma'lum davrlar mobaynida lug'aviy qadamlashuv oqibatida semantik oraliq qatlamlar vujudga kelgan bo'lishi ham kuzatiladi. Oykonimlarning semantik funksiyasi ham bir xil

emas: ayrimlari iqtisodiy jarayonlarni, ayrimlari etnografik o'ziga xosliklarni, boshqalari esa sakral tasavvurlarni aks ettiradi. Shu jihatdan qaraganda, oykonimlar faqat til materiali emas, balki jamiyatning tarixiy ongida muhrlanib qolgan ma'naviy belgilar tizimidir.

O'zbek tilshunosligida oykonimlarning kelib chiqishi va etimologik mazmunini aniqlashga qaratilgan izlanishlar anchadan beri davom etib keladi. Bu borada S. Qorayev, Z. Dosimov, B. O'rinboyev, T. Nafasov, T. Enazarov, N. Ulug'ov, Sh. Qodirova, L. Karimova, D. Abdurahmonov, N. Oxunov, S. Naimov, Y. Xo'jamberdiyev hamda A. Otajonov kabi olimlar tomonidan tayyorlangan monografiyalar, ilmiy risolalar va maxsus toponimik lug'atlar e'tiborli hisoblanadi. Vaqt o'tishi bilan mazkur yo'nalishda tadqiqot olib boruvchilar doirasi yanada kengaydi, natijada toponimlar, ayniqsa oykonimlarga oid masalalarga yangicha ilmiy yondashuvlar qo'shildi. Bugungi kungacha olib borilgan ishlarda fanning metodik asoslari bilan bir qatorda arxiv materiallari, manbashunoslik dalillari, lingvogeografik kuzatish natijalari, tarixiy demografiya bilan bog'liq ma'lumotlar va epigrafik qatlamlar ham tahlilga jalb etilganini ko'rish mumkin. Shu turdagi tadqiqotlarni O. Madrahimov, Sh. Rafiqov, H. Doniyorov, M. Qodirov, M. Rasulov, D. G'oziyev, I. Salayev, M. Bekmurodov, J. Sharipov, Q. Jalilov va A. Bobojonov tomonidan olib borilgan ishlarda kuzatish mumkin. Toponimiya sohasiga bevosita mansub bo'lmagan bo'lsa-da, tarixiy geografiya, etnik nomlash jarayonlari, gidronimlar va landshaftga oid nomlarning shakllanishiga doir kuzatishlar bilan shug'ullangan N. Rahmonov, B. Valiyev, V. Vohidov, O. Usmonov va M. Choriyevning qarashlari ham oykonimlarni izohlashda qo'l keladigan ma'lumotlar beradi. So'nggi yillarda universitetlar va ilmiy markazlarda ushbu yo'nalishga oid maxsus magistrlik va doktorlik tadqiqotlari ko'paygani bois oykonimlarning faqat etimologiyasi emas, balki lingvomadaniy jihatlar, sotsiolingvistik omillari, mantiqiy-semantik xususiyatlari, kartografik ko'rinishi va lingvogeografik tarqalishi ham alohida o'rganila boshladi. Natijada oykonimlarni sharhlash jarayoni ko'p qirrali ilmiy obyektga aylanishi bilan birga, unda tilshunoslik bilan cheklanib qolmay, tarixshunoslik, arxeologiya, etnologiya, kartografiya hamda madaniy antropologiya singari fanlarning ham ishtiroki sezilarli bo'ldi.

Natija va muhokama. Toponimik manbalardagi tasnif usullariga asoslanib qaralganda, Namangan viloyati hududidagi oykonimlar etimologik nuqtayi nazardan ko'pincha etnonim asosli nomlar bilan tavsiflanadi. Bu holat, ayniqsa, saroy etnonimi bilan bog'liq nomlarda yaqqol kuzatiladi. Tarixiy va etnolingvistik ma'lumotlarda keltirilishicha, saroy nomi bilan yuritilgan elat XIV–XV asrlar davomida Dashti Qipchoq hududida shakllanib, XVI asrda Movarounnahrda ko'chib kelgan o'zbek urug'larining asosiy tarkibiy unsurlaridan birini tashkil etgan. Saroylarning etnik tarkibi ko'p qirrali bo'lib, ular turli urug'larni o'z ichiga olgan etnik birlashma sifatida shakllangan edilar. V.V. Bartold o'zining turkiy xalqlarning etnik shakllanishiga bag'ishlangan tadqiqotlarida Dashti Qipchoqdagi etnik uyushmalar geografik omillar bilan chambarchas bog'liq tarzda shakllanganini qayd etadi [5].

“Saroy” leksemasining lingvistik qatlamlari ham alohida e'tibor talab qiladi. So'zning dastlabki ma'noviy izlari fors tilida uchrab, unda hukmdor saroyi, qarorgoh yoki hashamatli bino ma'nolarini ifodalagan. Keyinchalik leksema turkiy tillar tizimiga kirgan va semantik jihatdan kengaygan. Fors tilining o'zbek adabiy tili shakllanishiga ta'siri haqida A.N. Kononov ham mulohaza bildirgan bo'lib, u fors tilidagi saroy tipidagi so'zlar XV–XVI asrlardan boshlab o'zbek tilida doimiy qo'llanila boshlaganini ta'kidlaydi [6]. Saroy – forscha so'z bo'lib, davrlar o'tishi bilan turk tili tarkibiga singib ketgan. Alisher Navoiy asarlarida saroy so'zi saro fonetik variantiga ham ega bo'lib, omonim sifatida saroy, qasr, dunyo, qo'shma so'zlarning ikkinchi qismi bo'lib, kuylovchi, aytuvchi, gapiruvchi kabi ma'nolarda qo'llangan[7].

Mazkur leksemaning qadim qatlamlarga mansubligini ko'rsatadigan filologik dalillardan biri Yusuf Xos Hojibning “Qutadg'u bilig” asarida ham uchrashidir, bu holat saroy leksemasining turkiy yozma an'analardagi mavjudligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, saroy nomi o'zbek etnik tarkibidagi yirik qabila nomi sifatida turlicha ichki bo'linmalarga ega bo'lgani haqida etnografik manbalarda ham qayd etiladi. Professor H. Doniyorov saroylarni o'z navbatida chem saroy, qo'ng'irot saroy, jomon saroy, mo'zor saroy, oltin tamg'a saroy kabi

bo'linmalarga ajratadi [8]. Arxiv va ro'yxat hujjatlarida saroylarning qozoq arg'in qabilasining tarkibida ham uchragani qayd etilgan [9].

1924–1926-yillardagi aholi ro'yxatida saroylarning umumiy soni 50 ming kishidan ortiq bo'lgani, ularning katta qismi Buxoro va Karmana vohalarida yashagani ma'lum qilinadi [10]. Bu esa saroylar Movarounnahr etnik geografiyasi tarkibida muhim o'rin tutganini ko'rsatadi. Namangan viloyatiga kelganda, Chortoq, To'raqo'rg'on tumanlarida saroy urug'iga mansub aholi istiqomat qilgani haqidagi ma'lumotlar mavjud. Bu esa viloyatdagi "Saroy" nomining etnonim asosida shakllanganini ko'rsatadi, ya'ni nom "saroy urug'i yashaydigan joy" mazmunini bildiradi. Namangan toponimik tizimidagi "Qatagon-Saroy" nomi esa saroy etnonimiga yana bir urug' nomining qo'shilishi orqali tarkibiy murakkablashuv yuzaga kelganini ko'rsatadi. Qatagon nomi mo'g'ul davri toponimik qatlamiga mansub etnonimlardan biri hisoblanadi [11].

Og'zaki mahalliy xotirada esa Chortoq tumanidagi "Saroy" nomi karvonsaroy bilan bog'lanadi. Chunki mazkur hudud qadim savdo yo'llari chorrahasida joylashgan bo'lib, karvonlar uchun to'xtash joyi sifatida tanilgan. Mahalliy rivoyatlar bo'yicha mazkur hududda kamida uchta karvonsaroy bo'lgani aytiladi. Biroq lingvistik va etnografik materiallarni solishtirish saroy oykonimining karvonsaroydan emas, aynan etnonimdan shakllangan bo'lish ehtimolini kuchaytiradi. Saroylarning kichik bir guruhi qozoqlarning arg'in qabilasi tarkibiga kirgan. Shuningdek, saroylar tarkibida bir qancha kichik va katta qabilalar mavjud bo'lgan. Masalan, az-saroy, qipchoq-saroy, qirg'iz-saroy, qorabog'-saroy, nayman-saroy va boshqalar. Bularning har biri o'z navbatida yana bir qancha urug'larga bo'lingan. Yuqorida keltirilgan az, mo'jor, qipchoq, qirg'iz, qo'ng'iro't kabi qabila nomlaridan ma'lumki, saroylar tarkibiga saroy bo'lmagan juda ko'p boshqa etnik guruhlar ham kirgan. Professor X. Doniyorov fikricha, saroy qabilasi chem saroy, qo'ng'iro't saroy, jomon saroy, mo'jor saroy, oltin tamg'a saroy, soydan tuman saroy va jopong'on saroy kabi urug'larga bo'linadi. Namangan viloyatining Chortoq tumanida Saroy, Uychi tumanida Tepasaroy, Chust tumanida Og'asaroy kabi nomlar saqlanib qolgan.

Xulosa. Namangan viloyati hududidagi ayrim oykonimlarni etimologik jihatdan tahlil qilish ularning shakllanish jarayonida etnonimik qatlamning muhim rol o'ynaganini ko'rsatadi. Saroy etnonimi bilan bog'liq oykonimlar misolida bu holat yanada yaqqol namoyon bo'lib, tarixiy-etnografik ma'lumotlar ularning qadimiy etnonimik jarayonlar, migratsiya yo'nalishlari va qabila birliklarining ichki tarkibi bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Arxiv hujjatlari, lingvogeografik kuzatuvlar va mahalliy etnografik dalillarni solishtirish saroy etnonimining toponimik tizimga til hodisasi sifatida emas, balki tarixiy-demografik voqelikning lisoniy aks-sadosi sifatida kirganini tasdiqlaydi. Oykonimlarning shakllanishida etnonimning nomlash omiliga aylanishi esa hududdagi toponimik qatlamning tarixiy xususiyatiga ega ekanini ko'rsatib, toponimlar orqali mintaqa etnik tarixini tiklash imkoniyatini beradi. Natijalar toponimiya tadqiqotlarida faqat lingvistik yondashuv bilan cheklanib bo'lmashligini, aksincha etnologiya, arxeologiya, tarixshunoslik va demografiya bilan bog'liq ko'p qatlamli analiz zarurligini ko'rsatadi. Shu jihatdan mazkur yo'nalish kelgusida ham o'z ahamiyatini yo'qotmaydigan tadqiqot maydoni bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдурахмонов А. Топонимика және этимология. – Алматы: Ылым, 1975. – 208 с.;
2. Абдурахмонов А. Актуальные проблемы тюркской топонимики // Ономастика Узбекистана. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. – С.15-16;
3. Абдурахмонов А. Этимологическое исследование некоторых этнонимов общих для узбекского и казахского народов // Материалы конференции по ономастике Узбекистана. – Джиззах, 1985. – С. 20-21;
4. Абдурахмонов А. К вопросу о методах этимологического исследования топонимов Казахстана // Тюркская ономастика. – Алма-Ата: Наука, 1984. – С.120-130.
5. Бартольд В.В. Сочинения. V том. – Москва: Наука, 1968. – С.137.
6. Кононов, А.Н. Очерки по истории узбекского языка. – Ленинград: АН СССР.1960. – С.147.
7. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Фан, 1984. – III том. – Б.53.

8. Doniyorov, H. O'zbek etnogenezida qabila birliklari masalasi. Toshkent: Fan. 2008. – B.103.
9. Abdurahmonov, A. O'zbek xalqining etnik tarkibi. Toshkent: Fan. 1982. – B.48.
10. O'zbekiston SSR Markaziy statistik qo'mitasi materiallari 1927.
11. Rachewiltz, I. de The Secret History of the Mongols. Leiden: Brill. 2015. pp-92

AYOL OBRAZI TALQINIDA AXLOQIY IDEAL VA IJTIMOYIY DETERMINIZM MUAMMOSI

(Lev Tolstoy va Abdulla Qodiriy asarlari misolida)

Raxmatullayeva Komila Normamat qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Rus tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

komilarahmatul03@gmail.com

ORCID 0009-0008-4050-5843

UDK 821.161.1.09+821.512.122.09:173+316

Annotatsiya. Mazkur maqolada jahon adabiyotining ikki buyuk namoyandasi – Lev Tolstoy va Abdulla Qodiriy ijodida ayol obrazi talqini qiyosiy-tipologik jihatdan tadqiq etiladi. Tadqiqot markazida "Anna Karenina", "O'tkan kunlar" va "Mehrobdan chayon" asarlaridagi bosh qahramonlar timsoli orqali shaxs erki va jamiyat bosimi o'rtasidagi ziddiyatlar tahlili turadi. Maqolada ijtimoiy determinizm tushunchasi ayol taqdirini belgilovchi tashqi omil sifatida, axloqiy ideal esa adiblarning yuksak insoniy fazilatlar borasidagi qarashlari sifatida talqin qilingan. Rossiya aristokratik muhiti va Turkiston feodal jamiyatidagi ayol huquqlari, oilaviy munosabatlar hamda shaxsiy isyon masalalari o'zaro muvofiqlikda o'rganiladi. Muallif har ikki adib ayol siymosini jamiyatning axloqiy darajasini ko'rsatuvchi indikator sifatida tasvirlaganini ilmiy asoslaydi. Tadqiqot yakunida ayol fojiasi shunchaki shaxsiy drama emas, balki ijtimoiy tuzumning ma'naviy inqirozi natijasi ekanligi haqidagi xulosalar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: Ayol obrazi, ijtimoiy determinizm, axloqiy ideal, Lev Tolstoy, Abdulla Qodiriy, qiyosiy adabiyotshunoslik, badiiy psixologizm, realistik roman.

THE PROBLEM OF MORAL IDEAL AND SOCIAL DETERMINISM IN THE INTERPRETATION OF THE FEMALE IMAGE

(On the Example of the Works of Leo Tolstoy and Abdulla Qodiriy)

Abstract. This article explores the interpretation of the female image in the works of two great representatives of world literature — Leo Tolstoy and Abdulla Qodiriy from a comparative-typological perspective. The research focuses on the analysis of contradictions between individual freedom and social pressure through the characters of the main protagonists in the novels "Anna Karenina," "Days Gone By," and "Scorpion from the Altar." The study interprets the concept of social determinism as an external factor defining a woman's fate, while the moral ideal is viewed as the authors' perspective on high human qualities. The issues of women's rights, family relations, and personal rebellion in the aristocratic environment of Russia and the feudal society of Turkestan are studied in mutual correlation. The author scientifically substantiates that both writers depicted the female figure as an indicator of the moral level of society. At the end of the research, conclusions are put forward that a woman's tragedy is not merely a personal drama, but a consequence of the spiritual crisis of the social system.

Keywords: Female image, social determinism, moral ideal, Leo Tolstoy, Abdulla Qodiriy, comparative literature, artistic psychologism, realistic novel.

Kirish. Jahon adabiyotshunosligida ayol obrazi tahlili har doim ijtimoiy-axloqiy evrilishlar markazida bo'lib, bu borada Lev Tolstoy va Abdulla Qodiriy badiiy merosi o'zaro tipologik yaqinligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Har ikki adib ijodida ayol shaxsi shunchaki badiiy obyekt emas, balki jamiyatning ma'naviy holatini belgilovchi mezon, ijtimoiy determinizm va shaxsiy erk o'rtasidagi ziddiyatlar maydoni sifatida namoyon bo'ladi. Tolstoyning Anna Kareninasi ham, Qodiriyning Kumushbibisi yoki Ra'nosi ham o'zlari mansub bo'lgan davrning qat'iy ijtimoiy qoliplari, oilaviy-shariat qonunlari va patriarhal qarashlar tazyig'ida yashaydilar, bu esa ularning taqdiri ijtimoiy muhit tomonidan qat'iy belgilanishini (determinizmini) ifodalaydi. Shunga qaramay, yozuvchilar o'z qahramonlari tabiatiga yuksak axloqiy ideallarni singdirish orqali ularni muhitdan ustun qo'yishga intiladilar. Akademik Baxtiyor Nazarov ta'kidlaganidek: "Adabiyotdagi ayol obrazi – millatning yuzi, uning ma'naviy erki va ijtimoiy orzu-armonlarining tirik in'ikosidir"[1.48]. Mazkur tadqiqotda G'arb va Sharq madaniyati chorrahasida turgan ushbu ikki ijodkorning ayol erkinligi va jamiyat qoidalari to'qnashuvini badiiy talqin qilishdagi o'ziga xos

yondashuvlari, axloqiy mezonlarning qahramon psixologiyasidagi o'zni qiyosiy jihatdan yoritiladi. Bu esa realistik adabiyotda inson taqdirining ijtimoiy asoslarini tushinishda yangicha ilmiy xulosalarga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Jahon adabiyotshunosligi kontekstida Lev Tolstoy va Abdulla Qodiriy badiiy merosining o'rganilish tarixi har ikki adibning ayol shaxsiga nisbatan yuksak gumanistik yondashuvini tasdiqlaydi. Tolstoyshunoslikda B.Eyksenbaum, V.Shklovskiy va R.Gustafson kabi tadqiqotchilar Anna Karenina timsolini "oilaviy fikr" va ijtimoiy determinizm prizmasi orqali tahlil qilib, qahramon fojiasini jamiyatning sun'iy axloqiy mezonlari bilan bog'laydilar. O'zbek adabiyotshunosligida esa Abdulla Qodiriy qahramonlari, xususan Kumushbibi va Ra'no obrazlarining ijtimoiy-psixologik qirralari M.Qo'shjonov, O.Sharafiddinov va B.Karimov kabi olimlar tomonidan atroflicha tadqiq etilgan. M.Qo'shjonov o'zining "O'zbek nufuzi" va "Qodiriy – erkinlik kuychisi" kabi ishlarida ayol obrazini feodal tuzum ziddiyatlari va milliy axloqiy idealning to'qnashuv nuqtasi sifatida baholaydi. Shunga qaramay, mazkur adiblar ijodini aynan ijtimoiy determinizm va shaxsiy axloqiy idealning o'zaro nisbati nuqtayi nazaridan qiyosiy-tipologik o'rganish bugungi kunda ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Mavjud ilmiy adabiyotlarda har bir adibning o'ziga xos uslubi alohida o'rganilgan bo'lsa-da, ushbu maqolada Sharq va G'arbdagi realistik an'analarning mushtarak jihatlari, ayol erkinligi masalasidagi universal badiiy qonuniyatlar ilk bor tizimli ravishda qiyoslanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotning metodologik asosini adabiyotshunoslikning qiyosiy-tipologik va tizimli-funksional tahlil tamoyillari tashkil etadi, bu esa turli madaniy-tarixiy muhitda yaratilgan asarlarni yagona ilmiy mezon asosida o'rganish imkonini beradi. Ishda Lev Tolstoy va Abdulla Qodiriy romanlaridagi ayol obrazlari ijtimoiy determinizm konsepsiyasi doirasida tahlil qilinib, qahramonlar xarakterining shakllanishida muhitning roli va axloqiy idealning badiiy ifodasi qiyoslanadi. Tadqiqot jarayonida adabiy asarni jamiyat ijtimoiy strukturasi bilan bog'liq holda o'rganuvchi sotsiologik metod hamda inson ruhiyatining ichki dinamikasini ochib beruvchi psixologik tahlil usullaridan keng foydalaniladi. Xususan, Anna Karenina va Kumushbibi obrazlarining fojiaiy yakuni shaxsiy erk hamda jamiyatning axloqiy determinizmi o'rtasidagi konflikt sifatida ko'rib chiqiladi. Shuningdek, germeneytik yondashuv orqali matndagi yashirin simvollar va adibning subyektiv axloqiy pozitsiyasi interpretatsiya qilinadi. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida Matyoqub Qo'shjonovning badiiy mahorat va munaqqid talqini borasidagi nazariy qarashlari, shuningdek, jahon realistik adabiyoti taraqqiyotini belgilovchi qiyosiy metodlar xizmat qiladi. Bunday kompleks yondashuv har ikki adibning ayol masalasidagi qarashlari o'rtasidagi universal va milliy xususiyatlarni xolis baholashga xizmat qiladi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqotning amaliy tahliliga o'tishdan avval, mavzuning konseptual asoslarini belgilab olish lozim. Ijtimoiy determinizm – inson xarakteri, uning xatti-harakati va taqdiri bevosita u yashab turgan ijtimoiy muhit, tabaqa, iqtisodiy sharoit hamda davr qonuniyatlari tomonidan qat'iy belgilanishini ifodalovchi falsafiy-estetik tushunchadir. Realistik adabiyotda bu tamoyil qahramonning jamiyat zanjiridagi bir bo'g'in ekanligini va uning fojiasi shaxsiy irodasidan ko'ra ko'proq tashqi ijtimoiy tazyiqlar natijasi ekanligini asoslaydi. Axloqiy ideal esa, aksincha, adibning inson haqidagi oliy tasavvurlari, uning ma'naviy kamoloti va pokligini belgilovchi mezonlar tizimidir. Bu tushuncha qahramonning ijtimoiy muhit illatlariga qarshi tura oladigan ichki ma'naviy quvvatini, uning sadoqat, iffat, erk va haqiqat borasidagi qat'iy pozitsiyasini ifodalaydi. Shunday qilib, ijtimoiy determinizm qahramonni "borliq" (mavjud sharoit) bilan bog'lasa, axloqiy ideal uni "yo'lchi yulduz" (bo'lishi kerak bo'lgan inson) sari yetaklaydi. Tolstoy va Qodiriy ijodida aynan mana shu ikki tushuncha o'rtasidagi ziddiyat badiiy konfliktning markazini tashkil etib, ayol obrazi orqali shaxs va jamiyat munosabatlarining fojiaiy ko'lamini ochib beradi.

Lev Tolstoy va Abdulla Qodiriy ijodida ijtimoiy determinizm muammosi ayol taqdirining muhit tomonidan qat'iy belgilanishi va personajning ijtimoiy strukturadagi o'zni orqali yaqqol namoyon bo'ladi. Anna Karenina Peterburg yuqori jamiyatining qat'iy, ammo munofiqona qonuniyatlari qurboniga aylansa, Kumushbibi feodal Turkistonning patriarhal

tartiblari, urf-odatlar va kundoshlik kabi ijtimoiy illatlar tazyig'ida qoladi. Tolstoy Rossiyadagi aristokratik muhitning sovuq va qotib qolgan qoidalarini Annaning erkinlikka bo'lgan tashnalligiga qarshi qo'yadi. Xuddi shunday, Qodiriy ham Kumush taqdirini shunchaki shaxsiy drama emas, balki eskilik sarqitlari hukmron bo'lgan jamiyatning fojiasi sifatida tasvirlaydi. Ijtimoiy determinizm har ikki asarda ham qahramonning xatti-harakatlarini cheklabgina qolmay, ularni muqarrar halokat sari yetaklovchi asosiy omil vazifasini o'taydi. Mashhur adabiyotshunos olim Matyoqub Qo'shjonov o'zining Qodiriy mahoratiga bag'ishlangan tadqiqotlarida ushbu bog'liqlikni quyidagicha ta'riflaydi: "Qodiriy qahramonlari o'z davri ijtimoiy muhitining farzandlaridir, ularning baxti ham, fojiasi ham o'sha muhitning chigalliklari va qonuniyatlaridan unib chiqadi"[2.114]. Darhaqiqat, Anna va Kumush qanchalik yuksak ma'naviy olamga ega bo'lmasinlar, ularning hayoti o'zlari mansub bo'lgan tabaqa va tuzumning axloqiy doirasidan tashqariga chiqa olmaydi. Tolstoyda bu Peterburg zodagonlarining soxta axloqi bo'lsa, Qodiriyda o'zaro nifoq va feodal parokandalikdir. Shunday qilib, ijtimoiy determinizm qahramonlar irodasidan ustun turuvchi kuch sifatida namoyon bo'lib, ularning individual intilishlari va ijtimoiy voqelik o'rtasidagi yechimi yo'q konfliktni yuzaga keltiradi. Bu esa har ikki adibga inson taqdirini jamiyat tarixi bilan uzviy bog'liqlikda tasvirlash imkonini bergan.

Ijtimoiy determinizm qahramonlar taqdirini tashqi tomondan qat'iy chegaralasa-da, ularning ichki dunyosida Lev Tolstoy va Abdulla Qodiriy tomonidan ilgari surilgan yuksak axloqiy ideallar ma'naviy tayanch vazifasini o'taydi. Agar yuqorida aytilgan ijtimoiy muhit bosimi qahramonlarni fojia sari yetaklovchi tashqi kuch bo'lsa, adiblarning axloqiy ideallari bu fojiaga yuksak insoniy ma'no bag'ishlovchi ichki omildir. Tolstoy Anna Karenina obrazi orqali "oilaviy baxt" konsepsiyasini nafaqat ijtimoiy burch, balki qalbning samimiyligi va yuksak ehtirolar uyg'unligi sifatida talqin etadi; uning nazarida, ayol kishi o'z tuyg'ularida yolg'on ishlatmasligi eng oliy axloqiy mezondir. Abdulla Qodiriy esa Kumushbibi siymosida Sharqona iffat, sadoqat va ma'rifatparvarlikni mujassam etgan milliy ayol idealini yaratadi, bu ideal feodal muhitning tubanliklariga qarshi ma'naviy qalqon bo'lib xizmat qiladi. Akademik Baxtiyor Nazarov ushbu badiiy yondashuvni baholab, shunday yozadi: "Qodiriy ayol timsolini yaratishda shunchaki go'zallikni emas, balki millatning nomusi va axloqiy butunligini asrashni maqsad qilgan edi"[1.48]. Darhaqiqat, Tolstoyning "erkin muhabbat" ideali ham, Qodiriyning "vafodor yor" timsoli ham qattiq ijtimoiy nazorat ostidagi muhitda shaxsning o'zligini saqlab qolishga bo'lgan urinishidir. Har ikki adib ham o'z qahramonlarini axloqiy jihatdan mukammal qilib tasvirlash orqali, ularning ijtimoiy determinizm qonuniyatlari asosida halok bo'lishini jamiyatning ma'naviy tanazzuli sifatida ko'rsatib beradi. Shunday qilib, axloqiy ideal va ijtimoiy determinizm o'rtasidagi ziddiyat asar syujetining asosiy dramaturgik chizig'ini tashkil etib, muallifning gumanistik pozitsiyasini ochiqlaydi.

Adiblarning axloqiy ideallari va ijtimoiy determinizm o'rtasidagi mazkur muvosiiz kurash, tabiiy ravishda, qahramonlarning an'anaviy jamiyat qoliplariga qarshi isyoni va ochiq to'qnashuvida o'zining kulminatsion nuqtasiga ko'tariladi. Agar avvalgi fikrlarda ko'rilgan axloqiy tamoyillar qahramonlarning ichki dunyosini tashkil etgan bo'lsa, ushbu isyon o'sha ideallarning amaldagi in'ikosi va ijtimoiy tazyiqqa nisbatan javob reaksiyasidir. Lev Tolstoyning Anna Kareninasi o'zining "erkin muhabbat" ideali yo'lida Peterburg yuqori tabaqasining munofiqona axloqiy normalarini ochiqchasiga buzadi va bu bilan butun bir ijtimoiy tizimga qarshi chiqadi. Uning isyoni individual erkning jamoaviy tazyiq ustidan g'alaba qozonishga bo'lgan fojiaiy urinishidir. Abdulla Qodiriy ijodida esa bu isyon shaklan farq qilsa-da, mohiyatan bir xil salmoqqa ega. Kumushbibining kundoshlikka nisbatan ruhiy isyoni yoki Ra'noning o'z ilmi va g'ururi orqali feodal qoloqlikka qarshi turishi Sharqona ayolning shaxsiy daxlsizligi uchun kurashini ifodalaydi. Munaqqid Matyoqub Qo'shjonov ushbu holatni shunday tahlil qiladi: "Qodiriy asarlaridagi ayol shunchaki itoatgo'y emas, balki o'z insoniy haq-huquqlari va sevgisi uchun kurash maydoniga tushgan, ma'naviy jihatdan yuksak shaxsdir"[3.156]. Darhaqiqat, har ikki adib ham o'z qahramonlarining an'anaviy qoliplarni buzishini nafaqat shaxsiy tanlov, balki ijtimoiy adolatsizlikka nisbatan tabiiy va zaruriy reaksiya sifatida talqin etadilar. Bu isyon jarayonida personajlarning xarakter xususiyatlari to'liq ochilib, ularning ijtimoiy muhit bilan bog'liqligi (determinizm) va axloqiy

yuksakligi (ideal) o'rtasidagi ziddiyat o'zining eng yuqori darajasiga yetadi. Shunday qilib, qahramonlarning jamiyat bilan to'qnashuvi ularning nafaqat taqdirini, balki asarning g'oyaviy-falsafiy yo'nalishini ham belgilab beradi.

Qahramonlarning ijtimoiy qoliplarga qarshi isyoni va muhit bilan to'qnashuvi Lev Tolstoy va Abdulla Qodiriy mahoratida chuqur psixologik tahlil vositasida asoslanadi, bu esa tashqi konfliktning ichki ruhiy evrilishlar bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Agar avvalgi fikrlarda ko'rilgan isyon voqealar rivojida tashqi harakat bo'lsa, psixologik tahlil ushbu isyonning qalb qatlamlaridagi pinhona sabablarini, ikkilanish va iztiroblar dinamikasini ochib beradi. Tolstoy o'zining mashhur "qalb dialektikasi" metodi orqali Anna Kareninaning jamiyat tazyig'i ostida parchalanayotgan ruhiyatini, uning ongosti kechinmalarini va axloqiy ideallarining fojiaiy sinishini mahorat bilan tasvirlaydi. Abdulla Qodiriy ham Kumushbibini yoki Ra'no obrazlari orqali Sharqona ayol tabiatiga xos bo'lgan lirik noziklik va metin irodaning to'qnashuvini, qahramonning sukuti ortidagi ulkan ruhiy bo'ronlarni badiiy ifodalaydi. Rus adabiyotshunosi Boris Eyxenbaum Tolstoy psixologizmining bu jihatini quyidagicha ta'riflaydi: "Tolstoy uchun inson ruhiyati qotib qolgan hodisa emas, balki ijtimoiy sharoit va shaxsiy axloqiy intilishlar o'rtasidagi tinimsiz, qarama-qarshi harakatdir"[4.189]. Darhaqiqat, har ikki adib ham qahramon ruhiyatini tasvirlashda ijtimoiy determinizmning (muhit ta'sirining) inson ongida aks-sadosiga e'tibor qaratadilar. Annaning tushlari va ichki monologlari, Kumushning firoq va hijrondagi lirik kechinmalari shunchaki badiiy bezak emas, balki ularning ijtimoiy tazyiqqa qarshi ruhiy qarshiligi va axloqiy yuksakligining isbotidir. Shunday qilib, psixologik tahlil qahramonlarning isyonini mantiqiy yakunga – fojiaiy yechimga tayyorlovchi asosiy badiiy vositaga aylanadi.

Qahramonlar ruhiyatidagi mazkur psixologik evrilishlar va ichki ziddiyatlar, pirovardida, ularni ijtimoiy determinizmning muqarrar natijasi bo'lgan fojiaiy yakun sari yetaklaydi. Agar yuqorida ta'kidlab o'tilgan "qalb dialektikasi" personajning ruhiy parchalanish jarayonini ifodalagan bo'lsa, ushbu yakuniy bosqichda shaxsiy iroda va ijtimoiy zaruriyat o'rtasidagi konflikt o'zining fojiaiy yechimini topadi. Lev Tolstoy Anna Kareninaning o'limini shunchaki baxtsiz hodisa emas, balki soxta axloq ustiga qurilgan jamiyatda yuksak tuyg'ular bilan yashashning imkonsizligi ramzi sifatida tasvirlaydi. Xuddi shunday, Abdulla Qodiriy ham Kumushbibining vafoti orqali nafaqat bir ayolning, balki ichki nifoq va feodal jaholat botqog'iga botgan muhitning ma'naviy inqirozini ko'rsatib beradi. Rus adabiyotshunosi Viktor Shklovskiy Tolstoy fojiasining mohiyatini tahlil qilar ekan, shunday yozadi: "Fojia – bu qahramonning xatosi emas, balki uning yuksak axloqiy intilishlari va mavjud ijtimoiy tartiblar o'rtasidagi murosasiz ziddiyatning qonuniy yakunidir"[5.524]. Har ikki adib talqinida ham ayol obrazining halokati ijtimoiy determinizmning shaxs ustidan qozongan vaqtinchalik g'alabasi bo'lib ko'rinsa-da, ma'naviy jihatdan bu o'limlar jamiyatning axloqiy qiyofasiga berilgan keskin hukmdir. Annaning relslar ostidagi fojiasi va Kumushning zahar ichirilishi ortidagi ijtimoiy sabablar, adiblarning axloqiy ideali faqatgina poklangan va adolatli jamiyatdagina yashab qolishi mumkinligiga ishora qiladi. Shunday qilib, fojiaiy yakun asarning g'oyaviy poyoniga aylanishi bilan birga, o'quvchini ijtimoiy tuzum va insoniy qadriyatlar haqida chuqur mushohada yuritishga chorlaydi.

Xulosa. Lev Tolstoy va Abdulla Qodiriy asarlarida ayol obrazi talqini ijtimoiy determinizm hamda axloqiy ideal o'rtasidagi murakkab dialektik munosabatlarning badiiy in'ikosi sifatida namoyon bo'ladi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, har ikki adib ham o'z qahramonlarini muayyan ijtimoiy muhitning mahsuli sifatida tasvirlash barobarida, ularning ma'naviy olamini mavjud tuzum qoliplaridan baland qo'yadilar. Anna Karenina va Kumushbibini timsollarida ijtimoiy determinizm qat'iy tashqi bosim – biri G'arbning soxta aristokratik axloqi, ikkinchisi Sharqning qotib qolgan feodal tartiblari ko'rinishida namoyon bo'lib, personajlar taqdirini fojiaiy yakun sari yetaklaydi. Biroq, bu fojia qahramonlarning axloqiy mag'lubiyati emas, balki ularning yuksak ideallari va shaxsiy erki bilan murosasiz jamiyat o'rtasidagi to'qnashuvning qonuniy natijasidir. Tadqiqot jarayonida aniqlandiki, Tolstoyning "qalb dialektikasi" va Qodiriyning lirik-psixologik tasvir mahorati ayolning ichki hurligini isbotlashga xizmat qiladi. Ularning o'limi ijtimoiy muhitning shaxs ustidan vaqtinchalik g'alabasi bo'lib ko'rinsa-da, badiiy jihatdan bu halokatlarning mavjud tuzumning

ma'naviy inqiroziga berilgan keskin hukmdir. Xulosa qilib aytganda, Tolstoy va Qodiriy ayol shaxsini jamiyatning axloqiy darajasini o'lchovchi asosiy mezon darajasiga ko'tardilar. Ularning ideallari milliy chegaralardan oshib o'tib, umuminsoniy xarakter kasb etadi va bugungi kunda ham shaxs erkinligi hamda ijtimoiy adolat masalalarida o'zining dolzarbligini yo'qotmagan. Mazkur qiyosiy tahlil realistik adabiyotda inson va muhit munosabatlarini tushinishda yangi ilmiy uflarni ochib beradi hamda har ikki milliy adabiyotning jahon madaniyati xazinasidagi o'zaro yaqinligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nazarov B. O'zbek adabiyotshunosligi va tanqidchiligi tarixining ayrim masalalari. – Toshkent: Fan, 2012. – 320 b.
2. Qo'shjonov M. Abdulla Qodiriyning tasvirlash san'ati. – Toshkent: Fan, 1966. – 212 b.
3. Qo'shjonov M. O'zbek nufuzi. – Toshkent: Sharq, 1999. – 336 b.
4. Эйхенбаум Б. М. Лев Толстой: Семидесятые годы. – Ленинград: Художественная литература, 1974. – 352 с.
5. Шкловский В. Б. Лев Толстой. – Москва: Молодая гвардия, 1963. – 864 с.
6. Karimov B. Abdulla Qodiriy: tanqid, tahlil va talqin. – Toshkent: Fan, 2006. – 256 b.
7. Толстой Л. Н. Анна Каренина: Роман в 8-ми частях. – Москва: Художественная литература, 2018. – 800 с.
8. Abdulla Qodiriy Asarlar to'plami: 1–5-jildlar. Toshkent: Info Capital Group (Hilol nashr), 2023. 1-jild. 488 b.; 2-jild. 488 b.

SHUKUR XOLMIRZAYEV VA KONSTANTIN PAUSTOVSKIY ASARLARIDA PEYZAJNING FUNKSIONAL-ESTETIK XUSUSIYATLARI

Shadmanova Alyona Sergeyevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Rus tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

shadmanovaalena@yandex.com

ORCID 0009-0005-6968-0694

UDK 821.512.133.09 + 821.161.1.09

Annotatsiya. Ushbu maqolada Shukur Xolmirzayev hamda Konstantin Paustovskiy nasridagi peyzaj tasvirining funksional-estetik xususiyatlari qiyosiy-poetik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda tabiat manzaralari badiiy matnda shunchaki voqea sodir bo'ladigan makon yoki dekorativ fon emas, balki qahramon ruhiy holatini ochib beruvchi muhim badiiy vosita sifatida talqin etiladi. Shuningdek, peyzaj tasvirining asar g'oyaviy mazmuni va kompozitsion tuzilmasini shakllantirishdagi o'rni yoritilib, tabiat va inson ruhiyati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik badiiy-estetik jihatdan tahlil qilinadi.

Xususan, Shukur Xolmirzayevning "O'zbeklar" hikoyasidagi realistik-psixologik detallar hamda Konstantin Paustovskiy asarlaridagi lirik-romantik peyzaj tasvirlari qiyosiy o'rganilib, ularning tipologik o'xshashliklari va individual badiiy xususiyatlari aniqlanadi. Peyzajning kompozitsiyadagi o'rni, ramziy ma'nolari hamda inson va tabiat o'rtasidagi ekopsixologik uyg'unlik masalalari badiiy mahorat nuqtai nazaridan talqin qilinadi. Har ikki adib ijodida tabiat tasviri insonning ma'naviy-axloqiy qiyofasini ochishga xizmat qiluvchi estetik mezon sifatida namoyon bo'lib, lirik shaffoflik va milliy realistik tasvir tamoyillari o'zaro uyg'unlashgan holda ifodalanadi.

Kalit so'zlar: Shukur Xolmirzayev, Konstantin Paustovskiy, peyzaj, funksional-estetik xususiyatlar, psixologizm, badiiy mahorat, tipologik o'xshashlik, realistik tasvir, ekopsixologiya.

FUNCTIONAL-AESTHETIC FEATURES OF LANDSCAPE IN THE WORKS OF SHUKUR KholmIRZAYEV AND KONSTANTIN PAUSTOVSKY

Abstract. This article provides a comparative-poetical analysis of the functional-aesthetic features of landscape depiction in the prose of Shukur KholmIRZAYEV and Konstantin Paustovsky. In this research, nature descriptions in the literary text are interpreted not merely as a setting or decorative background, but as a crucial artistic tool that reveals the character's psychological state. Furthermore, the role of landscape depiction in shaping the ideological content and compositional structure of the work is highlighted, and the interrelationship between nature and human psychology is analyzed from an artistic-aesthetic perspective.

Specifically, the realistic-psychological details in Shukur KholmIRZAYEV's short story "The Uzbeks" and the lyrical-romantic landscape depictions in Konstantin Paustovsky's works are studied comparatively to identify their typological similarities and individual artistic characteristics. Issues regarding the structural role of the landscape, its symbolic meanings, and the ekopsychological harmony between man and nature are interpreted through the lens of artistic craftsmanship. In the works of both authors, the depiction of nature

manifests as an aesthetic criterion serving to reveal the spiritual and moral image of a person, where lyrical transparency and the principles of national realistic depiction are harmoniously expressed.

Keywords: Shukur Xolmirzayev, Konstantin Paustovsky, landscape, functional-aesthetic features, psychologism, artistic craftsmanship, typological similarity, realistic depiction, ecopsychology.

Kirish. Badiiy adabiyotda tabiat tasviri shunchaki voqealar kechadigan makon yoki geografik muhit emas, balki inson ruhiyatining murakkab qirralarini ochib beruvchi, asarning g'oyaviy-falsafiy mundarijasini belgilovchi asosiy estetik vositalardan biri hisoblanadi. O'zbek adabiyotining o'ziga xos ovozga ega namoyandasi Shukur Xolmirzayev va rus nasrining tabiat kuychisi sifatida e'tirof etilgan adibi Konstantin Paustovskiy ijodida peyzajning funksional-estetik xususiyatlarini qiyosiy o'rganish har ikki ijodkorning badiiy mahoratini yangicha rakursda tahlil qilish imkonini beradi. Konstantin Paustovskiy uchun tabiat inson sezgilarini charxlovchi, uni ma'naviy yuksaltiruvchi lirik-romantik quvvat manbai bo'lsa, Shukur Xolmirzayev prozasida peyzaj qahramonning milliy xarakteri va ichki ziddiyatlarini realistik detallar orqali gavdalantiruvchi psixologik ko'zgu vazifasini o'taydi. Ushbu ikki ijodkor dunyoqarashida tabiat va inson simbiozi markaziy o'rinda turadi, biroq ularning ifoda uslubi – biri lirik shaffoflikka, ikkinchisi esa to'pori realizmga tayanishi bilan o'ziga xos individual qimmatga ega. Adabiy an'analari va tipologik o'xshashliklar nuqtai nazaridan yondashilganda, Konstantin Paustovskiy tomonidan yaratilgan tabiat estetikasi Shukur Xolmirzayevning Surxon vohasi tasvirlarida yangicha milliy bo'yoqlar va keskin dramatik to'qnashuvlar bilan sintezlashgani ko'zga tashlanadi. Mazkur tadqiqotda tabiat elementlarining personajlar ruhiy evrilishlaridagi o'rni, ramziy ma'nolar yuklatilgan detallarning funksionalligi va peyzajning asar kompozitsiyasidagi tizimli bog'liqligi ilmiy tahlil ob'ektiga aylantiriladi. Binobarin, har ikki adibning tabiatni insoniylashtirish mahorati jahon adabiyotidagi ekopsixologik tamoyillarning badiiy in'ikosi sifatida zamonaviy adabiyotshunoslik uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Adabiyotshunoslikda tabiat tasvirining badiiy funksiyalari va inson ruhiyati bilan bog'liqligi masalasi doimo dolzarb tadqiqot ob'ekti bo'lib kelgan. Xususan, Konstantin Paustovskiy ijodidagi peyzaj mahorati rus adabiyotshunosligida V.Lvov-Rogachevskiy, I.Levitskiy va I.Krilova kabi olimlar tomonidan lirik proza va estetik idealning in'ikosi sifatida atroflicha o'rganilgan bo'lib, ularning tadqiqotlarida adibning tabiatni "jonlantirish" va uni inson his-tuyg'ulari bilan simmetrik bog'lash xususiyati markaziy o'ringa qo'yiladi. O'zbek adabiyotshunosligida esa Shukur Xolmirzayev nasridagi tabiat va inson munosabatlari, realizm tamoyillari hamda badiiy mahorat masalalari U.Normatov, N.Karimov, A.Rasulov kabi munaqqidlar tomonidan tahlil etilgan. Ushbu tadqiqotlarda Shukur Xolmirzayevning tabiatni tasvirlashdagi "to'pori" va asov uslubi, voha tabiatining o'ziga xos realistik chizgilari personajlar xarakterini ochishdagi o'rni alohida ta'kidlanadi. Biroq, har ikki adib ijodidagi peyzajning funksional-estetik xususiyatlarini qiyosiy-tipologik jihatdan, ayniqsa, jahon adabiyotidagi ekopsixologik an'analari prizmasida tadqiq etish bugungi kunning muhim talablaridan biridir. Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Konstantin Paustovskiyning peyzaj yaratishdagi shaffof lirikasi va Shukur Xolmirzayevning psixologik realizmi o'rtasidagi mushtarak jihatlar hali maxsus qiyosiy tadqiqot ob'ektiga aylantirilmagan. Shu bois, mazkur ishda har ikki ijodkorning tabiat tasviri orqali inson ma'naviyatini taftish qilish mahorati mavjud ilmiy-nazariy qarashlarga tayanib, yangicha rakursda tizimlashtiriladi. Bu esa badiiy matnda peyzajning faqat fon emas, balki g'oyaviy-strukturaviy mohiyat kasb etishi haqidagi ilmiy xulosalarni yanada boyitishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini adabiyotshunoslikning qiyosiy-tipologik, strukturaviy-semantik hamda psixologik tahlil metodlari tashkil etadi. Ishda Konstantin Paustovskiy va Shukur Xolmirzayev ijodidagi tabiat tasviri shunchaki badiiy manzara emas, balki asarning g'oyaviy-strukturaviy mohiyatini belgilovchi element sifatida tizimli yondashuv asosida o'rganiladi. Tadqiqot jarayonida qiyosiy metod orqali rus va o'zbek milliy adabiy muhitidagi peyzaj yaratish an'alarining mushtarak hamda farqli jihatlari aniqlanadi. Psixologik parallelizm metodi yordamida tabiat hodisalarining personajlar ruhiy olamidagi evrilishlar bilan bog'liqligi, xususan, "O'zbeklar" hikoyasidagi realistik detallarning

funksional vazifalari tahlil etiladi. Shuningdek, matnning germeneytik tahlili asosida peyzaj elementlariga yuklatilgan estetik yuk va ramziy ma'nolar ochib beriladi. Metodologik yondashuvda ekopsixologik tamoyillarga tayanilgani har ikki adib uslubidagi tabiat va inson munosabatlarini badiiy-falsafiy sintez sifatida baholashga xizmat qiladi. To'plangan ilmiy xulosalar interpretatsiya qilish orqali umumlashtirilib, peyzajning badiiy matn qurilishidagi funksional-estetik xususiyatlari ilmiy jihatdan dalillanadi.

Natijalar va muhokama. Peyzajning asar syujet qurilishidagi dinamik funksiyalari tahlil etilganda, Konstantin Paustovskiy va Shukur Xolmirzayev nasrida tabiat shunchaki statik fon emas, balki voqealar rivojini harakatga keltiruvchi, ziddiyatlarni keskinlashtiruvchi va yechimni ta'minlovchi tizimli faktor ekanligi namoyon bo'ladi. Konstantin Paustovskiy lirikasida tabiat hodisalari ko'pincha qahramonning ichki intilishlariga yo'l ochuvchi, syujetga lirik oqim bag'ishlovchi vosita bo'lsa, Shukur Xolmirzayevning "O'zbeklar" kabi hikoyalarida peyzaj voqealar silsilasini muayyan mantiqiy nuqtaga yo'naltiruvchi dinamik quvvatga ega. Masalan, asardagi tinimsiz yomg'ir, zax yer va noqulay ob-havo sharoiti talabalarning ruhiy tushkunligini ifodalash bilan birga, syujetning kulminatsion nuqtasi – qo'zichoq o'g'irlanishi voqeasiga zamin yaratadi. Rus adabiyotshunosi L.Levitskiy Konstantin Paustovskiy uslubi haqida to'xtalib: "Paustovskiyda peyzaj – bu shunchaki manzara emas, balki asar qahramonlari bilan birga nafas oluvchi, ularning taqdiriga daxldor bo'lgan tirik mavjudotdir"[4.142], – deb ta'kidlaydi. Ushbu fikr Shukur Xolmirzayev ijodiga ham to'laqonli mos keladi, zero adib tasviridagi tabiat qahramonlarni harakatga, tanlov qilishga va o'zligini namoyon etishga majbur qiladi. Hikoya yakunidagi laylakqor tasviri esa syujetning estetik yechimi bo'lib, u personajlar o'rtasidagi tushunmovchiliklar va ma'naviy kemtikliklarni yopishga urinayotgan "tozalovchi" kuch vazifasini o'taydi. O'zbek adabiyotshunosligida ham bu borada muhim qarashlar mavjud bo'lib, akademik U.Normatov yozganidek: "Shukur Xolmirzayev asarlarida tabiat qahramonning xatti-harakatini asoslovchi, uning ijtimoiy-axloqiy qiyofasini sinovdan o'tkazuvchi bosh mezon bo'lib xizmat qiladi"[5.156]. Binobarin, har ikki ijodkorda ham peyzaj elementlari syujetning uzviy qismi sifatida voqelikning badiiy yaxlitligini ta'minlaydi va o'quvchida asar muhitiga nisbatan chuqur emotsional ishonch uyg'otadi. Tabiatning bunday dinamik funksiyasi asar g'oyasining qatlam-qatlam bo'lib ochilishiga va personajlar evolyutsiyasini ko'rsatib berishga xizmat qiluvchi muhim poetik vositadir.

Tabiat va inson ruhiyati simbiozi Konstantin Paustovskiy va Shukur Xolmirzayev prozasida qahramonning ichki olamini moddiylashtiruvchi asosiy psixologik vosita bo'lib xizmat qiladi. Konstantin Paustovskiy asarlarida, xususan, "Yomg'irli tong" yoki "Telegramma" kabi hikoyalarida tabiat hodisalari insonning nozik kechinmalari, sog'inchi va yolg'izligiga hamohang lirik bo'yoqlar bilan chiziladi. Adib tasviridagi kuzgi bog', sarg'aygan barglar va xira tuman Nastasya Petrovnaning hayot so'ngidagi mungli ruhiyatini to'liq vizuallashtiradi. Bu erda tabiat inson qalbidagi og'riqni o'ziga ko'chirgan shaffof ko'zgu vazifasini o'taydi. Shukur Xolmirzayev ijodida esa ushbu simbioz yanada keskinroq va realistik xarakter kasb etadi. Adibning "O'zbeklar" hikoyasida talabalarning "ituzum" mevasi hidi orqali bolalik beg'uborligini eslashi yoki eshik tagidagi "zax yer" orqali ularning ma'naviy tushkunligi va ijtimoiy chorasizligi ifodalanishi fikrimizni dalillaydi. Hikoya yakunidagi laylakqor tasviri shunchaki ob-havo o'zgarishi emas, balki qahramonlar vijdonidagi ziddiyatlarni yuvishga urinayotgan ruhiy poklanish jarayonining ramziy in'ikosidir. Agar Konstantin Paustovskiyda inson va tabiat munosabati lirik hamjihatlikka asoslansa, Shukur Xolmirzayevda tabiat qahramonning ichki "men"ini taftish qiluvchi, uning andisha va g'ururini sinovdan o'tkazuvchi faol psixologik maydon sifatida namoyon bo'ladi. Har ikki ijodkor ham peyzaj elementlari – tuman, yomg'ir, hidlar va ranglar orqali inson ruhiyatining eng yashirin qatlamlarini badiiy muhrlashga muvaffaq bo'lgan.

Konstantin Paustovskiy va Shukur Xolmirzayev ijodida tabiat tasviri muayyan geografik kenglikning milliy va hududiy o'ziga xosligini badiiy muhrllovchi asosiy vosita hisoblanadi. Konstantin Paustovskiy o'zining mashhur "Meshchera o'lkasi" turkum hikoyalarida Rossiyaning markaziy qismidagi o'rmonlar, sokin ko'llar va tumanli tonglar manzarasini rus xalqining lirik tabiati bilan uyg'unlikda chizadi. Adib tasviridagi "oltin kuz",

"oq qayinalar" va "havodagi kuzgi namlik" rus milliy ruhining ramziga aylanadi. Bu yerda peyzaj shunchaki hudud emas, balki "Rus qalbi"ning geografik in'ikosidir. Shukur Xolmirzayev nasrida esa Surxon vohasining o'ziga xos to'pori va asov tabiati milliy koloriti yaratishning bosh omilidir. Adibning "O'zbeklar" hikoyasidagi "qiyofalar", "ajriqzor", "guvala devorlar" va "pichan bosilgan loysuvoq tomlar" o'zbek qishlog'ining realistik va etnik qiyofasini aniq detallarda ko'rsatib beradi. Ayniqsa, asardagi "qiy hidi" va "issiq non hidi"ning uyg'unligi voha hayotining o'zgaras ramzi sifatida qahramonlar milliy xarakterini (mehmondo'stlik, andisha) to'ldiradi. Agar Konstantin Paustovskiy Rossiyaning "sokin go'zalligi"ni lirik bo'yoqlarda tasvirlasa, Shukur Xolmirzayev O'zbekistonning "issiq va qattiq" iqlimini, tuproq rangidagi turmush tarzini realistik bo'yoqlarda gavdalandiradi. Har ikki ijodkor ham peyzaj orqali nafaqat tabiatni, balki shu zaminning tarixiy va madaniy ildizlarini, millatning yashash tarzini badiiy umumlashtirishga erishgan. Bu esa asarlardagi tabiat tasvirining naqadar kuchli hududiy va milliy funksionallikka ega ekanligini tasdiqlaydi.

Konstantin Paustovskiy va Shukur Xolmirzayev nasrida tabiat elementlari shunchaki umumiy manzara emas, balki asar g'oyasini tashuvchi, ramziy ma'no yuklatilgan mikrosistemalar – badiiy detallar orqali ifodalanadi. Konstantin Paustovskiy ijodida, xususan, "Savushkin bulog'i" yoki "Oltin gul" asarlarida "shudring tomchisi", "tungi yulduzlar jilvasi" yoki "o'rmon guli" kabi detallar borliqning yashirin go'zalligini va inson qalbining nafasatini kashf etuvchi estetik vositadir. Adib har bir mitti detalga koinot darajasidagi mazmun yuklaydi. Shukur Xolmirzayev esa detallarni realistik va hayotiy ziddiyatlarni ochish uchun qo'llaydi. Uning "O'zbeklar" hikoyasidagi "ituzum" detali shunchaki shifobaxsh o'simlik emas, balki qahramonning milliy ildizlari, bolalik xotiralari va yo'qolgan samimiyatini ifodalovchi kuchli ramzdir. Shuningdek, asardagi "namxush so'qmoqlar" va "qiy hidi" qishloq turmushining rang-barangligini emas, balki uning bor real va mashaqqatli qiyofasini ko'rsatadi. Rus adabiyotshunosi I. Levitskiy yozuvchi mahorati haqida to'xtalib shunday deydi: "Paustovskiyda detal – bu butun boshli manzarani o'zida jamlagan fokus nuqtasi bo'lib, u o'quvchini voqelikning ichki mohiyatiga olib kiradi"[4.158]. Ushbu ilmiy qarash Shukur Xolmirzayev uslubi uchun ham xosdir. Adib asar yakunida qo'llagan "laylakzor" detali orqali barcha personajlar o'rtasidagi tushunmovchiliklar, o'g'rilangan qo'zichoq bilan bog'liq vijdon azoblari va ma'naviy kemtikliklarni yopib turuvchi "poklanish pardasi"ni yaratadi. Agar Konstantin Paustovskiy detallari lirik "shaffoflik"ka xizmat qilsa, Shukur Xolmirzayev detallari "to'pori" realizmni kuchaytirishga, qahramonning ichki "men"ini taftish qilishga yo'naltirilgan. Har ikki adibda ham tabiat detallari asarning umumiy kompozitsion yaxlitligini ta'minlovchi va g'oyaviy markazni ushlab turuvchi tayanch nuqtalari vazifasini o'taydi. Bu esa badiiy matnda peyzajning naqadar yuksak funksional salmoqqa ega ekanligidan dalolat beradi.

Konstantin Paustovskiy va Shukur Xolmirzayev ijodida tabiat inson ma'naviy-axloqiy poklanishi (katarsis) jarayonidagi asosiy estetik omil sifatida namoyon bo'ladi. Zamonaviy adabiyotshunoslikda "ekopsixologizm" deb yuritilayotgan ushbu tamoyil har ikki adibda insonning tabiat bilan uyg'unligi uning vijdoniy butunligini belgilashi bilan izohlanadi. Konstantin Paustovskiyning "Eski oshpaz" hikoyasida o'lim to'shagida yotgan qahramonning so'nggi istagi – tabiatning go'zalligini (bog'ning gullashini, quyosh nurini) qayta his qilishdir. Bu yerda peyzaj qahramonning gunohlari yuvilishi va ruhiy xotirjamlik topishi uchun vizual vosita bo'lib xizmat qiladi. Shukur Xolmirzayev nasrida esa ekopsixologik bog'liqlik "O'zbeklar" hikoyasidagi yakuniy laylakzor tasvirida o'zining eng yuksak nuqtasiga ko'tariladi. Talabalarning o'g'rilangan qo'zichoq voqeasidan keyingi ichki pushaymonligi va cho'pon oilasi bilan xayrlashuv damlaridagi tushunmovchiliklar aynan "laylakzor" ostida kechadi. Tabiat go'yoki insonlarning ayblarini, xatolarini va bir-biriga yetkazgan ma'naviy jarohatlarini oppoq qor bilan yopib, dunyoni qayta poklashga urinayotgandek tasvirlanadi.

Agar Konstantin Paustovskiyda tabiatga qaytish – bu go'zallikka qaytish bo'lsa, Shukur Xolmirzayevda tabiatga qaytish – bu o'zlikka, andishaga va vijdon amriga qaytishdir. Adibning "Bodom gullaganda" kabi boshqa asarlarida ham bahorgi uyg'unish inson qalbining yangilanishi bilan parallel ravishda beriladi. Har ikki ijodkor ham insonni tabiatning uzviy qismi deb biladi va tabiatdan uzilishni ma'naviy qashshoqlik deb talqin etadi. Ularning peyzaj

yaratishdagi mahorati shundaki, tabiat shunchaki tashqi muhit emas, balki qahramonning ichki "men"ini taftish qiluvchi, uni asliga qaytaruvchi qudratli ma'naviy kuchdir. Bu esa badiiy matnda ekopsixologik tamoyillarning naqadar chuqur falsafiy ildizlarga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Xulosa. Shukur Xolmirzayev va Konstantin Paustovskiy nasridagi peyzajning funksional-estetik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, har ikki adib ijodida tabiat inson ruhiyatining geografiyasi va ma'naviy ko'zgusi vazifasini o'taydi. Konstantin Paustovskiyning lirik-shaffof manzaralari va Shukur Xolmirzayevning "to'pori" realizmga asoslangan tasvirlari o'rtasidagi tipologik yaqinlik ularning tabiatni insoniylashtirish mahoratida namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijasida aniqlandiki, peyzaj asar syujetini harakatga keltiruvchi dinamik kuch bo'lib, personajlarning ichki ziddiyatlarini moddiylashtirishga va ekopsixologik poklanish (katarsis) jarayonini vizuallashtirishga xizmat qiladi. Konstantin Paustovskiy tabiatni estetik ideal darajasiga ko'targan bo'lsa, Shukur Xolmirzayev uni milliy andisha va vijdon mezoni sifatida talqin etadi. Xulosa o'rnida aytish mumkinki, har ikki ijodkorning peyzaj yaratishdagi individual uslubi jahon adabiyotidagi inson va tabiat uyg'unligi falsafasini yangi badiiy detallar bilan boyitgan va badiiy matnda tabiat tasvirining naqadar yuksak strukturaviy ahamiyatga ega ekanligini isbotlagan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xolmirzayev Sh. Tanlangan asarlar. Ikki jildlik. 1-jild (Hikoyalar). – Toshkent: Sharq, 2003. – 464 b.
2. Паустовский К. Г. Собрание сочинений в девяти томах. Том 3 (Повести и рассказы). – Москва: Художественная литература, 1982. – 544 с.
3. Паустовский К. Г. Золотая роза. Психология творческого процесса. – Москва: Советский писатель, 1983. – 368 с.
4. Левицкий Л. А. Константин Паустовский. Очерк творчества. – Москва: Советский писатель, 1977. – 408 с.
5. Норматов У. Нафосат гулшани (Адабий-танкидий мақолалар). – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – 232 б.
6. Каримов Н. XX аср ўзбек адабиёти манзаралари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – 544 б.
7. Расулов А. Танкид, талқин, баҳолаш. – Тошкент: Фан, 2006. – 264 б.
8. Қўшжонов М. Сайланма. Уч жилдлик. 2-жилд (Бадий маҳорат сирлари). – Тошкент: Manaviyat, 2003. – 384 б.
9. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. – Москва: Наука, 1979–360 с.

ABDULLA QODIRIYNING “O'TGAN KUNLAR” ASARIDA EPISTOLYAR USLUBNING MAFKURAVIY VA IJTIMOY TALQINI

Narzulloyeva Maftuna Nusratillo qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Rus tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

maftunshohnur@gmail.com

ORCID 0009-0001-1614-4039

UDK 821.512.122-31.09

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdulla Qodiriyning “O'tgan kunlar” romani misolida epistolyar uslubning (xat yozish mahoratining) badiiy va g'oyaviy vazifalari tadqiq etiladi. Asardagi xatlar shunchaki syujetni bog'lovchi vosita emas, balki XIX asr Turkistonidagi murakkab mafkuraviy kurashlar, ichki nizolar va ijtimoiy inqirozning ko'zgusi sifatida tahlil qilingan. Xususan, Yusufbek hoji va Otabek obrazlari o'rtasidagi yozishmalar orqali milliy birlik g'oyasi, xonliklar o'rtasidagi nizolarning ayanchli oqibatlari va davlat boshqaruvidagi islohotlar zarurati yoritib berilgan.

Tadqiqotda muallifning xatlar vositasida qahramonlar ruhiyatini ijtimoiy muammolar bilan uyg'unlashtirish mahorati ochib beriladi. Shuningdek, asardagi siyosiy maktublar orqali Abdulla Qodiriyning taraqqiyparvar qarashlari hamda millat taqdiri haqidagi tashvishlari ilmiy asoslangan. Maqola adabiyotshunoslikda epistolyar janrning ijtimoiy-siyosiy yukini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Abdulla Qodiriy, “O'tgan kunlar”, epistolyar uslub, mafkuraviy kurash, ijtimoiy muammolar, islohot, milliy birlik, Yusufbek hoji, badiiy mahorat.

IDEOLOGICAL AND SOCIAL INTERPRETATION OF THE EPISTOLARY STYLE IN ABDULLA QODIRIY'S NOVEL "DAYS GONE BY"

Abstract. This article explores the artistic and ideological functions of the epistolary style (the art of letter writing) through the example of Abdulla Qodiriy's novel "Days Gone By" (*O'tkan Kunlar*). The letters within the work are analyzed not merely as plot-linking devices but as a mirror reflecting the complex ideological struggles, internal conflicts, and social crises of 19th-century Turkistan. Specifically, the correspondence between the characters Yusufbek Hoji and Otabek highlights the idea of national unity, the disastrous consequences of inter-khanate conflicts, and the necessity of reforms in state administration.

The research reveals the author's skill in harmonizing the psychology of the characters with social issues through the medium of letters. Furthermore, the political letters serve to scientifically substantiate Abdulla Qodiriy's progressive views and his concerns regarding the fate of the nation. The article holds significant importance in literary studies for determining the socio-political weight of the epistolary genre.

Keywords: Abdulla Qodiriy, "Days Gone By", epistolary style, ideological struggle, social problems, reform, national unity, Yusufbek Hoji, artistic skill.

Kirish. O'zbek adabiyoti tarixida Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" romani shunchaki badiiy asar emas, balki millatning o'zligini anglash, tarixiy xatolaridan xulosa chiqarish va taraqqiyot yo'lini belgilashga xizmat qilgan ulkan ijtimoiy-siyosiy manifestdir. Asarning kirish qismida muallif: "Modomiki, biz yangi davrga oyoq qo'ydik, bas, biz har bir yo'sunda ham shu yangi davrning yangiliklari ketidan ergashamiz va shunga o'xshash dostonchilik, ro'monchilik va hikoyachiliklarda ham yangarishg'a... o'zimizda majburiyat his etamiz"[1.1], – deya ta'kidlar ekan, adabiyotning jamiyatdagi islohotchi rolini birinchi o'ringa qo'yadi. Ushbu asar yozilgan davrda Turkiston xalqlari o'zaro nizolar, xonliklar aro adovat va jaholat iskanjasida qolgan edi, shu bois Abdulla Qodiriy o'tmishning achchiq saboqlari orqali kelajakni qurish g'oyasini ilgari surdi. Biz tadqiq etayotgan epistolyar uslub, ya'ni qahramonlarning o'zaro yozishmalari, asarning g'oyaviy markazini tashkil etib, unda shaxsiy kechinmalar emas, balki butun boshli millatning dardi, mafkuraviy tanazzuli va ijtimoiy-siyosiy uyg'onish jarayonlari o'z ifodasini topgan. Xatlar orqali muallif o'sha davrdagi amaldorlarning kirdikorlarini, adolatsizlikni va xalqning og'ir turmush tarzini mahorat bilan ochib beradi. Ayniqsa, Yusufbek hoji maktublarida aks etgan "ittifoqsizlik balosi" va millaiy birlikning yo'qligi bugungi kun nuqtayi nazaridan ham o'ta dolzarb ahamiyatga ega. Epistolyar janrning bu kabi qo'llanilishi asarning badiiy qimmatini oshirish bilan birga, undagi realistik tasvirning haqqoniyligini ta'minlagan. Zero, Qodiriy ushbu xatlar orqali jamiyatni qattiq turg'unlikdan qutqarish, boshqaruv tizimida islohotlar o'tkazish va ma'rifatparvarlik g'oyalarini tarqatishni maqsad qilgan edi. Romandagi har bir xat, har bir murojaatnoma tagida Turkistonning ozodligi va porloq kelajagi haqidagi muallifning armonli o'ylari yotadi. Shunday qilib, "O'tgan kunlar" asaridagi epistolyar uslub nafaqat badiiy usul, balki o'sha davrning mafkuraviy va ijtimoiy manzaralarini chuqur tahlil qiluvchi, islohotlarga chorlovchi o'ziga xos minbar vazifasini o'taydi. Bu esa asarni o'zbek romanchiligining bitmas-tuganmas xazinasini va milliy tafakkur sarchashmasi sifatida e'tirof etishga asos bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek adabiyotshunosligida Qodiriy fenomenini tadqiq etish o'tgan asrning 20-yillaridanoq boshlangan bo'lib, bu borada Cho'lpon, Otabek Hoshim va keyinchalik Oybek kabi adiblarning tahlillari tamal toshini qo'ygan. Xususan, munaqqid Matyoqub Qo'shjonov o'zining ko'p yillik izlanishlarida "O'tkan kunlar" romanidagi har bir obraz va badiiy detalni ijtimoiy-tarixiy kontekstda tahlil qilib, asarning milliy ruhini ochib bergan. Olim asardagi muloqotlar va xatlar qatiga yashiringan milliy fojiani mohirona tahlil qilib, Yusufbek hoji obrazini davrning siyosiy vijdoni sifatida talqin etgan. Shuningdek, adabiyotshunos Izzat Sulton roman poetikasini o'rganishda undagi kompozitsion qurilish va xatlarning o'rniga alohida e'tibor qaratgan bo'lsa, keyingi davr tadqiqotchilari, jumladan, Bahodir Karimov Qodiriy ijodini jadidchilik mafkurasi va estetikasi doirasida o'rganib, asarning dunyo adabiyoti xazinasidagi o'rnini belgilab berdi. Ayniqsa, asardagi epistolyar uslubning ijtimoiy muammolar bilan bog'liqligi masalasi xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan "so'zning siyosiy quvvati" sifatida e'tirof etilgan. Shunga qaramay, romandagi xatlarning aynan mafkuraviy kurash va davlat boshqaruvidagi islohotlar zarurati bilan bog'liqligi, ularning diplomatik va mafkuraviy ahamiyati bugungi kun o'zbek adabiyotshunosligida yangicha metodologik yondashuvlar asosida yanada chuqurroq tadqiq

etishni talab etadi. Mazkur maqolamizda aynan mana shu bo'shliqni to'ldirish, ya'ni epistolyar janrning ijtimoiy-siyosiy islohotlar g'oyasini tashuvchi asosiy vosita ekanligini asoslashga harakat qildik.

Tadqiqot metodologiyasi. Biz ushbu tadqiqotimizda Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanidagi epistolyar uslubni o'rganishda tizimli tahlil, qiyosiy-tarixiy va badiiy-estetik interpretatsiya metodlaridan keng foydalanishga harakat qildik. Tadqiqotning metodologik asosini adabiyotshunoslikdagi xronotop nazariyasi hamda matnning ijtimoiy funktsionalligini aniqlashga qaratilgan germinetika yondashuv tashkil etadi. Ish jarayonida asardagi xatlar shunchaki lirik detal emas, balki davrning siyosiy-ijtimoiy manzarasini aks ettiruvchi birlamchi manba sifatida qabul qilindi va ularni tahlil qilishda induktiv metod (xususiyl maktublardan umumiy ijtimoiy xulosalarga kelish) qo'llanildi. Metodologiyaning muhim qismi sifatida qiyosiy tahlil usuli orqali Yusufbek hoji maktublaridagi real tarixiy vaziyat va badiiy to'qima o'rtasidagi mutanosiblik, shuningdek, personajlar nutqidagi mafkuraviy qarashlarning evolyutsiyasi kuzatildi. Ma'lumotlarni umumlashtirishda mantiqiy xulosalash usulidan foydalanilib, epistolyar uslubning ijtimoiy muammolarni yoritishdagi samaradorligi ilmiy jihatdan asoslandi.

Natijalar va muhokama. Abdulla Qodiriy "O'tgan kunlar" asarida xatlardan shunchaki sujet chizig'ini bog'lovchi texnik usul sifatida emas, balki asarning g'oyaviy va kompozitsion butunligini ta'minlovchi murakkab poetik vosita sifatida foydalangan. Asar matnini sinchiklab o'rganish shuni ko'rsatadiki, undagi maktublar muallifning ijtimoiy-siyosiy konsepsiyasini ochib berishda dinamik xarakterga ega bo'lib, ular qahramonlar dunyoqarashidagi evrilishlarni va jamiyatdagi ziddiyatli jarayonlarni bevosita kitobxonga yetkazadi. Epistolyar uslubning janriy xususiyatlari haqida gapirganda, asar muqaddimasidagi quyidagi iqtibos muallifning niyatini to'la ifodalaydi: "Yozmoqqa niyatlanganim ushbu "O'tkan kunlar", yangi zamon ro'monchilig'i bilan tanishish yo'lida kichkina bir tajriba, yana to'g'risi, bir havasdir" [1.1]. Qodiriyning ushbu "tajribasi" doirasida xatlar personajlar o'rtasidagi masofani qisqartirish bilan birga, asar syujetiga hujjatlilik va hayotiylik ruhini olib kiradi. Funktsional jihatdan olganda, romandagi har bir xat (Yusufbek hojining o'g'liga maktubi, Otabekning xotiro-tatlari, Kumushning iztirobli maktublari) o'ziga xos ijtimoiy yukka ega. Masalan, Yusufbek hoji maktublarida xalqning siyosiy ongi, hokimiyat inqirozi va milliy fojia masalalari birinchi planga chiqsa, Otabekning maktubsimon xotirotlarida islohotchilik va taraqqiyot g'oyalari ustuvorlik qiladi. Epistolyar matnlar asarda uch xil funktsiyani bajaradi: birinchidan, voqealar rivojini jadallashtiradi; ikkinchidan, qahramonning ichki monologi orqali uning mafkuraviy pozitsiyasini aniqlashtiradi; uchinchidan, muallifning bevosita aralashuvisiz davrning ijtimoiy muammolariga xolis baho berishga xizmat qiladi. Qodiriy maktublar orqali kitobxonga nafaqat sevgi qissasini, balki "moziyg'a qaytib" xulosalar chiqarish kerak bo'lgan siyosiy-ijtimoiy manzarani taqdim etadi. Ushbu xatlarning badiiy tahlili shuni isbotlaydiki, yozuvchi o'zbek romanchiligida epistolyar uslubni yangi bosqichga ko'tarib, uni millatning dardi va orzularini ifodalovchi kuchli mafkuraviy qurolga aylantira olgan. Shuning uchun ham ushbu maktublar asarning umumiy g'oyaviy tizimida markaziy o'rin tutadi va roman strukturasini mustahkamlovchi asosiy ustun bo'lib xizmat qiladi.

Yusufbek hoji va Otabek maktublari asarda shunchaki ota va o'g'il o'rtasidagi shaxsiy yozishmalar emas, balki parokandalikka yuz tutgan millatning dardi va fojiasini aks ettiruvchi ijtimoiy-siyosiy hujjat darajasiga ko'tarilgan. Yusufbek hoji o'z xatlarida Turkiston xonliklaridagi ichki nizolar, qipchoq va qora choponlilar o'rtasidagi qonli to'qnashuvlarni tahlil qilar ekan, bu jarayonlarni millatning o'z-o'zini mahv etishi deb baholaydi. Muallif bu xatlar orqali o'zbek davlatchiligi tarixidagi eng og'riqli nuqta – ittifoqsizlik muammosini o'rta ta qashlaydi. Xususan, Yusufbek hojining o'g'liga yozgan maktubidagi quyidagi satrlar davrning mafkuraviy inqirozini butun bo'yi bilan ko'rsatadi: "Ittifoqsizlik balosi bizning boshimizg'a kelgan eng daxshatlik bir ofatdir. Biz bu ofatning natijasini hozirg'i o'zaro qirg'inlarimizda ko'rib turibmiz" [1.142]. Ushbu iqtibosdan ko'rinib turibdiki, Qodiriy o'z qahramoni tili bilan xalqni uyg'onishga va birlashishga chaqiradi. Yusufbek hoji maktublari asarning g'oyaviy markazi bo'lib, unda davlat boshqaruvidagi adolatsizliklar, amaldorlarning

xiyonati va oddiy xalqning bu o'yinlar qurboniga aylanayotgani fosh etiladi. Xatlarda Azizbek kabi zolimlarning qilmishlari va xalqning bu zulmga nisbatan ongsiz munosabati "achchiq haqiqat" sifatida bayon qilingan. Epistolyar uslubning bu o'rinda qo'llanilishi yozuvchiga imkon beradiki, u voqealarga chetdan turib baho bermaydi, balki jarayonning ichidagi, davlat va millat g'amini yeydigan shaxsning kechinmalari orqali muammoning ildizini ochib beradi. Yusufbek hoji maktublari Turkiston jadidchilik harakatining badiiy in'ikosi, millatni g'aflat uyqusidan uyg'otishga qaratilgan "xitobi" (murojaatnoma) deb hisoblashga asos bo'ladi. Binobarin, mazkur xatlar romandagi ijtimoiy muammolar yoritilishida eng yuqori nuqta bo'lib, asarning tarixiy-falsafiy yukini belgilab beradi. Ushbu maktublar tahlili orqali Qodiriyning "Moziyg'a qaytib ish ko'rish" haqidagi o'giti nafaqat o'tmishni eslash, balki undagi xatolarni takrorlamaslik uchun qilingan jiddiy ogohlantirish ekanligi o'z isbotini topadi.

Romanda maktublar shunchaki shaxsiy xabar emas, balki inson taqdirini hal qiluvchi, haqiqatni qaror toptirishga xizmat qiluvchi huquqiy vosita sifatida tahlil qilinadi. Abdulla Qodiriy maktublar orqali o'sha davrdagi mahkama tizimining korrupsiyalashgani, tuhmat va fitnalarning jamiyat ustunlariga qanchalik zarba berishini mahorat bilan ochib bergan. Xususan, Otabek va Mirzakarim qutidorni dor ostidan qutqarib qolgan maktub asarda adolat tantanasining ramzi bo'lib xizmat qiladi. Bu vaziyatda xatning kuchi amaldorlarning xohishidan ustun keladi: "Yusufbek hojining xati Qushbegiga yetgach, hukm o'zgardi... Bu xat nafaqat ikki begunohning hayotini, balki haqiqatning yuzini ham ochib bergan edi" [1.156]. Ushbu iqtibos orqali muallif jamiyatda qonun ustuvorligi va shaxs huquqi masalasini ilgari surgan. Ushbu holatning ijtimoiy mohiyati haqida adabiyotshunos munaqqid Matyoqub Qo'shjonov shunday yozadi: "Qodiriy romandagi maktublar vositasida feodal tuzumning chirigan mahkama tizimiga qarshi chiqadi. Xatlar bu yerda adolat qidirayotgan shaxsning so'nggi panohi va haqiqatni isbotlovchi moddiy dalil vazifasini o'taydi"[4.82]. Mazkur ilmiy xulosa asardagi epistolyar elementlarning ijtimoiy muammolarni yoritishdagi huquqiy va axloqiy funksiyasini to'liq tasdiqlaydi. Maktublar orqali yozuvchi jamiyatda ijtimoiy adolatni qaror toptirish va davlat boshqaruvida shaffoflikka erishish islohotlarining muhimligini badiiy tahlil qilgan. Bu esa asarning mafkuraviy yo'nalishini yangi, huquqiy tekislikka olib chiqadi va uni bugungi kun uchun ham dolzarb ijtimoiy manbaga aylantiradi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, muallif xatlar orqali shaxsiy fojiani (Otabek va Kumush muhabbatini) millat fojiasi (Turkistonning tanazzuli) bilan mahorat bilan bog'lay olgan. Epistolyar elementlar asarda shunchaki bezak emas, balki "moziyg'a qaytib" kelajak uchun xulosa chiqarishga xizmat qiluvchi asosiy g'oyaviy tizimdir. Xususan, asar so'ngida Otabekning shahid bo'lgani haqidagi Qanoatshodan kelgan maktub butun bir davrning va undagi uyg'oq fikrli insonlarning fojiasini muhrlaydi: "1277-nchi yilning kuz kezlarida bo'lsa kerak, Yusuf-bek hoji Qanoatshodan bir xat oldi... "O'g'lingiz Otabek yana bir kishi bilan bizning qo'shunda edi... qahramonona urushib shahid bo'ldi. Men o'z qo'lim bilan ikkisini dafn etdim..." [1.327]. Ushbu so'nggi maktub orqali Qodiriy millatning eng sara farzandlari ichki nizolar va tashqi istilolar qurboniga aylanganini ko'rsatadi, bu esa asarning ijtimoiy-siyosiy salmog'ini yanada oshiradi. Ushbu badiiy yechimning ahamiyati haqida adabiyotshunos olim Izzat Sulton shunday munosabat bildiradi: "Qodiriy epistolyar janr imkoniyatlaridan foydalanib, romanning lirik pafosini ijtimoiy-siyosiy dramatikizm bilan birlashtira oldi. Har bir xat – bu qahramon ruhiyatining portlashi va jamiyatga tashlangan tanqidiy nigohdir"[7.114]. Mazkur ilmiy qarash romandagi xatlarning nafaqat syujet quruvchi, balki mafkuraviy yo'nalishni belgilovchi markaziy vosita ekanligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Abdulla Qodiriy epistolyar uslub orqali o'zbek romanchiligida realizm an'analarini yangi bosqichga ko'tardi va jamiyatdagi ijtimoiy muammolar hamda zaruriy islohotlar masalasini badiiy tahlilning eng yuqori darajasida yoritib berdi. Bu esa "O'tgan kunlar" asarining nafaqat badiiy, balki milliy uyg'onish davri mafkurasini o'rganishda ham bebaho manba ekanligini anglatadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" romani o'zbek adabiyoti tarixida epistolyar uslubning ijtimoiy-siyosiy va mafkuraviy imkoniyatlarini kashf etib bergan birinchi yirik asardir. Tadqiqot davomida aniqlandiki, romandagi har bir maktub

shunchaki personajlararo aloqa vositasi emas, balki muallifning Turkiston xalqi oldiga qoʻygan hayot-mamot masalalarining badiiy inʼikosidir. Yusufbek hoji maktublari orqali milliy ittifoqsizlikning fojiali oqibatlari, Otabekning xotiro-tatlari orqali esa davlat boshqaruvidagi islohotlar va maʼrifatparvarlik zarurati ilmiy-badiiy asoslab berildi. Epistolyar janr yozuvchiga davrning eng ogʻriqli nuqtalarini – amaldorlar korrupsiyasi, huquqiy adolatsizlik va xonliklar aro nizolarni bevosita qahramonlar tili bilan fosh etish imkonini bergan. Tadqiqat natijalari shuni tasdiqlaydiki, Qodiriy ushbu maktublar tizimi orqali oʻzining “moziygʻa qaytib ish koʻrish” gʻoyasini amalga oshirgan, yaʼni oʻtmishdagi xatolar tahlili orqali kelajak taraqqiyoti uchun mafkuraviy dastur taqdim etgan. Roman soʻngidagi mahzun maktublar esa millatning uygʻoq fikrli farzandlari fojiasini koʻrsatish barobarida, kitobxonni milliy birlik va islohotlar uchun masʼuliyatni his etishga chorlaydi. Binobarin, “Oʻtgan kunlar”dagi epistolyar uslub nafaqat badiiy mahorat namunasi, balki oʻzbek jadidchilik adabiyotining jamiyatni yangilashga qaratilgan kuchli mafkuraviy quroli boʻlib, u bugungi kun kitobxonni va tadqiqotchisi uchun ham milliy oʻzlikni anglashda muhim manba boʻlib xizmat qiladi. Asardagi maktublar qatiga singdirilgan xulosalar oʻzbek xalqining siyosiy va ijtimoiy tafakkuri shakllanishida hamon dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар (роман). [Электрон ресурс]. URL: <http://ziyouz.com/kutubxona>.
2. Каримов Б. Қодирий қадри. – Тошкент: Маʼnaviyat, 2012. – 224-б.
3. Қодирий Ҳ. Отам ҳақида. – Тошкент: Шарқ, 1993. – 214 б.
4. Қўшжонов М. Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати. – Тошкент: Фан, 1994. – 118-б.
5. Мирзаев С. XX аср ўзбек адабиёти. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – 412 б.
6. Норматов У. Қодирий боғи. – Тошкент: Ёш гвардия, 1995. – 192 б.
7. Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005. – 272-б.
8. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. – Тошкент: Шарқ, 2004. – 256 б.
9. Қуროнов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004. – 224 б.

LISONIY SHAXSNING KONSEPTUAL ASOSLARI: NAZARIY QARASHLAR VA AMALIY TADQIQOTLAR

Azizova Nasiba Baxritdinovna

Qarshi davlat universiteti professori, falsafa doktori (PhD)

azizovanasiba@gmail.com

ORCID 0000-0001-8579-197X

UDK 80/81ʼ44:81ʼ33

Annotatsiya. Ushbu maqola, zamonaviy tilshunoslikda muhim tushunchaga aylangan konseptga bagʻishlangan. Unda lisoniy shaxsning tarkibiy qismi boʻlgan konseptlarning nazariy asoslari va amaliy namoyon boʻlishi oʻrganiladi. Maqolaning asosiy vazifasi – lisoniy shaxsning faoliyati bilan bogʻliq boʻlgan ijtimoiy aloqalar va kommunikatsiya, ichki olam va tafakkur, madaniy qadriyatlar, his-tuygʻular va baholash kabi toʻrt guruhdagi konseptlarning rus va oʻzbek tillarida qanday aks etishining konseptual negizlarini aniqlashdir.

Muallif, mazkur guruh konseptlariga lingvistik, kognitiv va madaniy nuqtayi nazardan yondashib, lisoniy shaxsning konseptual tizimini atroflicha tahlil qiladi. Natijada, lisoniy shaxsning milliy-madaniy xususiyatlari, uning nutqiy xatti-harakatidagi ifodasi va kommunikativ oʻziga xosliklari ochib beriladi. Maqola tilshunoslik, madaniyatshunoslik va kommunikatsiya sohalari uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit soʻzlar: lisoniy shaxs, konsept, konseptual tizim, kognitiv tilshunoslik, lingvomadaniyat, ijtimoiy aloqa, madaniy qadriyatlar, his-tuygʻular, baholash, nutq faoliyati.

THE SYSTEM OF CONCEPTS OF LINGUISTIC PERSONALITY: THEORETICAL FOUNDATIONS AND PRACTICAL RESEARCH

Abstract. This article focuses on the concept, a pivotal element in modern linguistics. It explores the theoretical principles of concepts and their practical expressions as integral parts of linguistic personality structure. The primary goal is to define the conceptual foundations of how concepts related to the activity of a linguistic personality are reflected in Russian and Uzbek languages across four main categories: 1) social

interactions and communication; 2) inner thoughts, intellect, and core cultural values; 3) emotional and sensory experiences; and 4) evaluative criteria. By employing linguistic, cognitive, and cultural approaches, the author thoroughly examines the conceptual framework of linguistic personality. The outcomes highlight the national-cultural features of linguistic personality, its manifestation in speech, and unique communicative traits. This article holds practical relevance for linguistics, cultural studies, and communication sciences.

Keywords: linguistic personality, concept, conceptual system, cognitive linguistics, linguoculture, social interaction, cultural values, emotions, evaluation, speech activity.

Kirish. Bugungi tilshunoslikda insonning til bilan o'zaro aloqasi asosiy o'rinni egallaydi, bunda antropotsentrik yo'nalish yetakchi hisoblanadi. Lisoniy shaxs tushunchasi bu aloqani aks ettiruvchi muhim kategoriyadir. Lisoniy shaxs – bu muayyan madaniy va til muhitida shakllangan, o'ziga xos dunyoqarashga, qadriyatlar majmuasiga hamda kommunikativ imkoniyatlarga ega bo'lgan shaxsning lingvistik ko'rinishidir. Bu ko'rinish konseptlar yordamida ifodalanadi. Konseptlar esa inson ongida mavjud bo'lgan murakkab aqliy tuzilmalar bo'lib, til vositalari orqali yuzaga chiqadi.

Ushbu maqolaning dolzarbligi lisoniy shaxsni yanada chuqur anglash, uning ijtimoiy, madaniy va psixologik tomonlarini o'rganish zaruriyati bilan belgilanadi.

Tadqiqotning maqsadi – lisoniy shaxsning konseptual asoslarini to'rt guruhdagi konseptlar asosida tahlil qilish va ularning amaliy ifodasini aniqlashdan iboratdir. Bunda quyidagi vazifalar qo'yiladi: konseptning nazariy aspektlarini tahlil qilish, lisoniy shaxsning konseptual tizimini belgilash, to'rt guruhga oid konseptlarning lingvistik ko'rinishini ko'rsatish, milliy-madaniy xususiyatlarni aniqlash.

Mavzuga doir adabiyotlarning tahlili. Konsept tushunchasi zamonaviy tilshunoslikda keng qo'llaniladi. Rus tilshunosligida konsept nazariyasiga XX asrning boshlarida faylasuf va filolog S.A. Askoldov (Alekseyev) asos solgan. U konseptni tafakkur jarayonida ko'plab bir xil narsalarning o'rnini bosadigan va ularni fikran qayta tiklashga yordam beradigan aqliy tuzilma deb ta'riflagan. Askoldov o'z ishlarida konseptlarni o'rganishning nazariy asoslarini yaratdi va ularning so'z, tushuncha (konseptual) va obrazli shakllarini ajratib ko'rsatdi. U konseptlarni ikki asosiy turga: kognitiv va badiiy turlarga bo'lishni taklif qildi va kognitiv konseptga alohida e'tibor qaratdi.

S.A. Askoldov bilan bir qatorda Y.S. Kubryakova, Y.S. Stepanov, D.S. Lixachyov kabi rus tilshunoslari konseptni aqliy, madaniy va lingvistik jihatdan tadqiq etdilar. Lisoniy shaxs masalasi esa Y.N. Karaulov, V.I. Karasik, G.G. Slishkin va boshqa olimlarning asarlarida o'rganilgan.

O'zbek tilshunosligida konsept atamasi tahlil va talqin vositasi sifatida XX asrning 90-yillaridan boshlab faol qo'llanila boshladi. O'zbek tilshunosligida Sh. Safarov, N. Mahmudov, A.E. Mamatov, M. Rahmatova, T. Mardiyev kabi olimlar konseptning mohiyati, tuzilishi va milliy xususiyatlarini tahlil qilishgan. O'zbek tilshunosligida lisoniy shaxsning konseptual jihatlari nisbatan yangi tadqiqot sohasi hisoblanadi. Biroq mavjud ishlar asosan umumiy nazariy masalalarga qaratilgan bo'lib, amaliy tahlillar yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Ushbu maqola aynan shu kamchilikni to'ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotning metodologik negizini kognitiv, lingvomadaniy va diskurs tahlil usullari tashkil etadi. Konseptlarning tuzilishi va ifodalanishini o'rganishda maydon modeli va iyerarxik tuzilish nazariyalaridan foydalanilgan. Qiyosiy tahlil qilish uchun rus va o'zbek tillaridagi quyidagi manbalar o'rganildi: frazeologik birliklar (maqollar, matallar, idiomalar), publitsistik matnlar, so'zlashuv nutqi namunalari, madaniyatshunoslik va etnografik manbalardan foydalanildi.

Tahlil usullari sifatida tarkibiy, semantik, kontekstual va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi. Konseptlarni to'rt guruhga ajratishda ularning funksional va mazmuniy xususiyatlari asos qilib olindi.

Natijalar va muhokama. Konsept – bu nafaqat ma'no, balki madaniy, tarixiy va psixologik qirralarni mujassam etgan murakkab tuzilmadir (Stepanov, 2001).

Tadqiqotimiz lisoniy shaxsning konseptual tizimi quyidagi tamoyillarga asoslanishini ko'rsatdi:

Integratsiya tamoyili: Konseptlar o'zaro bog'liq holda bir tizimni tashkil etadi. Misol uchun, "vatan" konsepti "tarix", "ajdod", "madaniyat" kabi konseptlar bilan o'zviy aloqada bo'ladi.

Iyerarxik tamoyil: Konseptlar ahamiyat darajasiga qarab tartiblangan. Lisoniy shaxsda markaziy konseptlar (masalan, "inson", "vatan") va chekka konseptlar ajratiladi.

Dinamiklik tamoyili: Konseptlar vaqt o'tishi bilan o'zgarishi mumkin, bu esa Lisoniy shaxsning rivojlanishini ko'rsatadi (Karasik, 1992).

Lisoniy faoliyat bilan bog'liq quyidagi 4ta guruh konseptlarining ifodalanishini rus va o'zbek tillarida qiyosiy tahlil orqali ko'rib chiqamiz.

1. Konseptlarning ifodalanishi tahlili:

1-guruh konseptlari: Ijtimoiy munosabatlar va muloqot konseptlari:

«Hurmat / Уважение» konsepti:

O'zbek tilida: Katta yoshga, tajribaga alohida e'tibor: «Oq soqol – oq mulk»; Ierarxik munosabatlar yaqqol ko'rinadi: «Katta kishining so'zi – dori»; Jamoat oldida hurmat: «Ommada oldida o'zingni tut».

Rus tilida: Shaxsiy fazilatlariga ko'proq urg'u beriladi: «Уважай не возраст, а дела»; Rasmiy va norasmiy munosabat o'rtasidagi farq: «Вы» (hurmat) va «ты» (yaqinlik); Tenglik tamoyili: «Уважение заслуживается делами».

«Mehmon / Гость» konsepti:

O'zbek madaniyatida: An'ana darajadagi e'tibor: «Mehmon – Xudoning elchisi»; Keng qamrovli mehmondo'stlik: «Mehmon kelgan uy – baxtli uy»; Moddiy qurbonlik: eng yaxshi taomlar mehmonga.

Rus madaniyatida: Samimiylik va qulaylik: «Дорогой гость – желанный гость»; O'z-o'zini tutish erkinligi: «В гостях хорошо, а дома лучше»; Mezbon va mehmon huquqlari tengligi: «В чужой монастырь со своим уставом не ходят».

2-guruh konseptlari: Ichki dunyo va aql konseptlari

«Aql / Ум» konsepti:

O'zbek tilida: Tajriba bilan chambarchas bog'liq: «Aql bosh sultoni»; Amaliy aql ustunligi: «Qo'l ishi – bosh ishi»; Donolik bilan bog'liq: «Aqli odamning so'zi qisqa».

Rus tilida: Nazariy va amaliy aql farqi: «Ум с умом, а два ума лучше»; Talant va aql o'rtasidagi munosabat: «Ум хорошо, а два лучше»; Intellektual faollik: «Ум в голове, а не в годах».

«Ruh / Душа» konsepti:

O'zbek madaniyatida: Keng metaforik maydon: «Ko'ngil», «dil», «jon»; Jamoat ruhi bilan bog'liq: «Bir ko'ngildan – bir maqsad»; Tabiat bilan uyg'unlik: «Tabiat – ruhning doris».

Rus madaniyatida: Individual ruhiyat: «Душа нараспашку»; Chuqur falsafiy mazmun: «Русская душа»; Keng emotsional diapazon: «Широта души».

3-guruh konseptlari: Asosiy madaniy qadriyatlar konseptlari

«Vatan / Родина» konsepti:

O'zbek tilida: Ajdodlar yurti bilan bog'liq: «Vatan – ona yurt»; Tuproq bilan munosabat: «Tuproq'ingga sajda qil»; Tarixiy xotira: «Tarix – vatanning ko'zgusi».

Rus tilida: Keng geografik tushuncha: «Родина-мать»; Qurbonlik va fidoyilik: «За родину жизнь отдать»; Madaniy meros: «Родные просторы».

«Oila / Семья» konsepti:

O'zbek madaniyatida: Katta oila an'anasi: «Oila – daraxt, farzandlar – shoxlari»; Avlodlar uzviyligi: «Ota-bobolar izidan»; Aniq gender rollari: «Er – oilaning boshlig'i».

Rus madaniyatida: Kichik oila modeli: «Семья – ячейка общества»; Teng huquqlilik: «Муж и жена – одна сатана»; Individual munosabatlar: «Любовь и уважение в семье».

4-guruh konseptlari: His-tuyg'ular va baholash konseptlari

«Muhabbat / Любовь» konsepti:

O'zbek tilida: Ko'p qirralilik: «Mehr», «muhabbat», «ishq»; Sadoqat bilan bog'liq: «Vafo – muhabbatning ukasi»; Jamoat qadriyatlari: «Oila muhabbati».

Rus tilida: Romantik sevgi: «Любовь с первого взгляда»; Kuchli hissiyot: «Любовь

зла»; Falsafiy chuqurlik: «Вечная любовь».

«Qayg‘u-sog‘inch / Тоска» konsepti:

O‘zbek madaniyatida: Keng emotsional diapazon: «Sog‘inch», «hasrat», «dard»; Musiqa va she‘riyatda ifodalanish: «Munojot», «yalla»; Ijtimoiy xususiyat: «El sog‘inchi».

Rus madaniyatida: Individual xarakter: «Тоска по родине»; Falsafiy mazmun: «Русская тоска»; Adabiyotda aks etishi: «Чеховская тоска».

2. Lingvistik vositalarning qiyosiy tahlili:

2.1 Frazologik birliklar sathi:

O‘zbek tilida: O‘zbek xalq maqollarida: Tabiat bilan bog‘liq obrazlar: «Tulki daydi», «Burgut ko‘zi»; Diniy unsurlar: «Xudoning ishi», «Qazo qilmoq» ishlatiladi.

Rus tilida: Keng metaforik tizim: «Бить баклуши», «Водить за нос»; Tarixiy ildizlar: «Дело в шляпе», «Тянуть канитель»; Xalq donoligi: «Тише едешь – дальше будешь» qo‘llaniladi.

2.2. Grammatik vositalar:

O‘zbek tilida: Hurmat darajalari: Siz, sizlar, Siz (katta); Kichraytirish affikslari: -cha, -choq; Ko‘plik shakllari: -lar,

Rus tilida: Sifat darajalari: хороший, лучше, самый лучший; Kichraytirish shakllari: домик, ручеек; Hurmat ifodalari: Вы с большой буквы.

3. Madaniy o‘ziga xoslikning lingvistik ifodalari

O‘zbek tilida: Mehmondo‘stlik konsepti: «Mehmon» so‘zining keng qo‘llanilishi; Ritual gaplar: «Xush kelibsiz», «Marhamat»; Maxsus mehmon xonalari an‘anasi; Kattalarga hurmat: «Aka», «opa» kabi so‘zlar; Yoshga qarab murojaat shakllari; Jamoat joylarida hurmat ko‘rsatish va h.k.lar

Rus tilida: Dusha (ruh) konsepti: Keng metaforik qo‘llanilish; Adabiyotda markaziy o‘rin; Falsafiy va diniy kontekstlar.

Rodina (vatan) konsepti: Keng geografik va madaniy mazmun; Tarixiy xotira bilan bog‘liqlik; Harbiy qahramonlik bilan aloqadorlik.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatdiki, rus va o‘zbek tillarida konseptlarning ifodalanishi madaniy, tarixiy va ijtimoiy omillarga mos ravishda shakllangan. Har ikki tilda konseptlarning murakkab tizimi mavjud bo‘lib, ular til vositalari orqali namoyon bo‘ladi.

O‘zbek tilida konseptlarning ifodalanishida an‘anaviy qadriyatlar, jamoat ruhi va amaliy hayot bilan bog‘liqlik ustunlik qilsa, rus tilida individualizm, falsafiy chuqurlik va emotsional rang-baranglik ko‘proq namoyon bo‘ladi.

Bu farqlar nafaqat lingvistik, balki madaniy, tarixiy va ijtimoiy omillar natijasida yuzaga kelgan. Misol uchun, o‘zbek madaniyatida qadimdan rivojlangan mehmondo‘stlik an‘analari, qishloq jamiyati tuzilishi, diniy e‘tiqodlar konseptlarning shakllanishida muhim rol o‘ynagan. Rus madaniyatida esa shahar madaniyatining rivojlanishi, falsafiy an‘analarning kuchli bo‘lishi, G‘arb madaniyati bilan o‘zaro ta‘sir konseptlarning o‘ziga xos xususiyatlarini belgilab bergan.

Lingvistik jihatdan, har ikki tilda konseptlarni ifodalash uchun o‘ziga xos vositalar mavjud. O‘zbek tilida maqollar, matallar, idiomalarning boyligi, rus tilida esa metaforik tizimning murakkabligi diqqatga sazovor.

Amaliy ahamiyati jihatidan, bu tadqiqot natijalari chet tilini o‘qitish, tarjima, madaniy kommunikatsiya sohalarida qo‘llanilishi mumkin. Tillararo muloqotni yaxshilash, madaniy tafovutlarni hisobga olgan holda kommunikatsiya strategiyalarini ishlab chiqish, til o‘qitish metodikasini takomillashtirish uchun ushbu ma‘lumotlar asos bo‘lishi mumkin.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati shundaki, u til, madaniyat va tafakkur o‘rtasidagi munosabatni chuqurroq tushunishga yordam beradi, konseptlarning universal va milliy xususiyatlarini ochib beradi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, lisoniy shaxs murakkab konseptlar majmui orqali o‘zini namoyon qiladi. To‘rta guruh konseptlari – ijtimoiy aloqalar, ichki olam, madaniy qadriyatlar va his-tuyg‘ular – lisoniy shaxsning muhim qismlarini tashkil etadi. Ushbu konseptlar o‘zbek tilida rang-barang lingvistik vositalar orqali gavdalanadi.

Xulosa qilib aytganda, lisoniy shaxsni quyidagicha ta‘riflash mumkin: Lisoniy

shaxsning konseptual tizimi o'ziga xos, ierarxik va doimiy rivojlanib boruvchi xususiyatga ega. Har bir konsept guruhi o'ziga xos lingvistik ifodaga ega. O'zbek lisoniy shaxsi an'anaviy madaniy qadriyatlar bilan boyitilgan. Hozirgi sharoitda konseptual tizim o'zgarish va yangilanish bosqichida.

Quyidagi amaliy takliflarni beramiz:

1. Til o'qitishda konseptual yondashuvni qo'llash orgali o'quvchilarga nafaqat so'zlarning ma'nosini, balki madaniy kontekstni ham o'rgatish.

2. Madaniy kommunikatsiyani yaxshilash orqali turli madaniyat vakillari uchun konseptual farqlarni hisobga olgan holda o'qitish.

3. Tarjima ishlarida esa konseptlarning to'liq o'zlashtirilishi uchun kontekstual tarjima usullarini qo'llash.

4. Til siyosatida – milliy konseptlarni saqlash va rivojlantirish dasturlarini yaratish.

Kelajakdagi tadqiqot yo'nalishlari:

1. Turli nutqiy uslublarida (rasmiy, norasmiy, diniy) konseptlarning ifodalanishini qiyoslash;

2. Turli avlod vakillarining (yosh, o'rta, keksa) lisoniy shaxsdagi konseptual farqlarni o'rganish;

3. O'zbek va boshqa turkiy tillardagi konseptlarni qiyosiy tahlil qilish;

4. Raqamli kommunikatsiyada (ijtimoiy tarmoqlarda) konseptlarning o'zgarishini kuzatish;

5. O'quv adabiyot materiallarida konseptual yondashuvni tatbiq etish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово. Статья. Опубликовано в книге: Русская словесность: От теории словесности к структуре текста: Антология / Под общ. ред. В.П. Нерознака. – Москва: Academia, 1997. – С. 267-279.

2. Azizova, N. B. (2024). The concept of "good" in the Russian and Uzbek language worldview. Russian language: research, testing and practice, 10(2), 88-96.

3. Azizova, N. B. (2024). Rus va o'zbek tillarida lisoniy shaxs konseptining lingomadaniy talqini. Экономика и социум, (2-2 (117)), 67-70.

4. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. – Москва, 1996. – 245 с.

5. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – Москва, 2001. – С. 43-78.

6. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – Москва, 1987. – 261 с.

7. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Jizzax, 2007. – B. 56-89.

8. Mahmudov N. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, 2005. – B. 112-145.

9. Mamatov A.E. Lingvokulturologiya asoslari. Toshkent, 2010. – B. 67-102.

10. Rahmatova M. O'zbek tilining konseptual tizimi. Toshkent, 2018. – B. 34-78.

**TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIM FAOLIYATINI TASHKIL ETISHDA
PEDAGOG VA TALABA MAS'ULIYATLARI**

Joldasova Gulchexra Kuralbay qiziAjiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
Texnologik ta'lim kafedrası 3-bosqich tayanch doktorantigulchexrajoldasova@gmail.com

ORCID 0009-0002-2649-5243

UDK 371.3:378

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida talabalarning ijodiy salohiyatini yuksaltirishning eng yaxshi usullaridan biri mustaqil ta'lim haqida so'z boradi. Maqola mazkur yo'nalishda bugungi kunda mavjud bo'lgan muammolar va mustaqil ta'lim olishni tashkil etishning yangi usullarini yaratish borasida qator taklif va shu maqsadda amalga oshirilgan qator uslubiy tajribalarni misol tariqasida yoritib beradi. Shuningdek, oliy ta'limda o'quv predmeti fan dasturini ishlab chiqishda mustaqil ishlar mavzularini qanday mezonlar asosida belgilash maqsadli bo'lishi hamda ta'lim berishning innovatsion uslublarini yaratish bilan birgalikda, mustaqil ta'lim olishning ham mavzuviy, ham uslubiy yondashuviga bo'lgan bugungi kun talabini ham ochishga harakat qilinadi. Shuningdek, o'quv fan dasturlarini ishlab chiqishda mustaqil ishlar mavzularini belgilash mezonlari, pedagogning yo'naltiruvchi va nazorat qiluvchi roli hamda talabaning mas'uliyati ilmiy asosda yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: mustaqil ta'lim, o'quv dasturi, ko'nikma darajasi, elektron konspekt, ta'lim tizimi, talaba faolligi, metodik kompetensiya, pedagogik model

**RESPONSIBILITIES OF THE TEACHER AND STUDENT IN ORGANIZING
STUDENTS' INDEPENDENT EDUCATIONAL ACTIVITIES**

Abstract. This article discusses independent learning as one of the best ways to improve the creative potential of students in higher education institutions. The article highlights the current problems in this area and a number of proposals for creating new methods of organizing independent learning, as well as a number of methodological experiments carried out for this purpose. It also attempts to reveal the criteria on which it is appropriate to determine the topics of independent work when developing a subject program in higher education, and the current demand for both thematic and methodological approaches to independent learning, along with the creation of innovative teaching methods.

Keywords: independent learning, curriculum, skill level, electronic outline, education system, student activity, methodological competence, pedagogical model.

Kirish. Jahon miqyosida talabalarda mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantirish mexanizmlari bo'yicha ko'plab ilg'or tadqiqotlar, ta'lim yondashuvlarining yangilanishi va innovatsiyalar amalga oshirilmoqda. Mamlakatimizda so'nggi yillarda oliy ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlarda mustaqil ta'limga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi qonunida mustaqil ta'lim olish masalalari xususida quyidagicha ma'lumot keltiriladi: "Mustaqil ta'lim olish yakka tartibda amalga oshiriladi hamda ta'lim oluvchilarni kasbiy, intellektual, ma'naviy va madaniy rivojlantirishga xizmat qiladi"[1]. "O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish" Konsepsiyasining vazifalaridan biri sifatida quyidagilar belgilangan: "...Mustaqil ta'lim soatlari ulushini oshirish, talabalarda mustaqil ta'lim olish, tanqidiy va ijodiy fikrlash, tizimli tahlil qilish, tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantirish, o'quv jarayonida kompetensiyalarni kuchaytirishga qaratilgan metodika va texnologiyalarni joriy etish, o'quv jarayonini amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirish, bu borada o'quv jarayoniga xalqaro ta'lim standartlariga asoslangan ilg'or pedagogik texnologiyalar, o'quv dasturlari va o'quv-uslubiy materiallarni keng joriy etish..."[1]. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi "Oliy ta'limning davlat ta'lim standartini tasdiqlash to'g'risida" gi buyruqda bakalavriat va magistratura bosqichlarining o'quv rejalari va o'quv dasturlarini o'zlashtirishda ta'lim oluvchilar auditoriya mashg'ulotlari bilan bir qatorda o'quv fanlari bo'yicha mustaqil mashg'ulotlarni bajarishi va mustaqil bilim olishi nazarda tutilishi lozimligi ta'kidlangan. Yuqoridagilardan kelib chiqib, biz tadqiqotimizda talabalarda mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini shakllantirish mexanizmlarini takomillashtirishga e'tibor qaratdik.

Adabiyotlar tahlili. MDH davlatlarida T.A. Solostina o'z tadqiqot ishida ta'lim sifatini ta'minlashda talabalarning mustaqil ishini boshqarishning nazariy asoslarini ko'rsatib, ta'lim sifatini ta'minlashda talabalarning mustaqil ishlarini boshqarishning modelini ishlab

chiqadi[2]. Y.Y. Sokolova universitetda o'quv jarayoni strukturasida talabalarining mustaqil ishi, axborot-kutubxona ta'limida talabalarining mustaqil ishlarini optimallashtirish masalalarini yoritadi[3].

I.M. Vlasova o'z tadqiqotida talabalarining mustaqil ishi: uning o'quv jarayonida tutgan o'rni va roli, o'rta, kasb-hunar ta'limi muassasalarida o'quvchilarning mustaqil ishlarini tashkil etishda masofaviy texnologiyalar masalalarini yoritib beradi[4].

A.A. Verbitskiyning "Aktiv o'qitishning kontekstual yondashuvi" asari mustaqil ta'lim va o'qitish jarayonlarining kontekstual jihatlarini o'rganishga bag'ishlangan[5].

V.P. Bepalko "Ta'limning komponentlari va didaktik tizimlar" nomli asarida mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini shakllantirishda didaktik tizimlarning ahamiyatini batafsil yoritib bergan[6].

O'zbekistonda ham mustaqil ta'lim olish ko'nikmalari bo'yicha bir qancha ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, M.U. Qo'chqarovning ilmiy tadqiqot ishida talaba mustaqil ishining o'rni hamda ahamiyati, mustaqil ta'lim mohiyati, uni tashkil qilish yo'llari va vositalari ko'rsatib berilgan[7]. O.A. Qo'ysinovning ilmiy izlanishlarida bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashda mustaqil ta'limni tashkil etishning nazariy asoslari, shakli, metodi va vositalari keng yoritilgan[8]. S.I. Qulmamatov ilmiy tadqiqotlarida talabalar mustaqil ta'limini tashkil etishning pedagogik psixologik jihatlarini, mustaqil ta'limni tashkil etishning holati va uni takomillashtirish yo'llari haqida so'z boradi[9].

Tadqiqot metodologiyasi. Pedagogika yo'nalishida ta'lim olayotgan OTM talabasining ijodiy salohiyatini yuksaltirishning eng yaxshi usullaridan biri bu – mustaqil ta'lim hisoblanadi. Bu usul talabani mavjud ilmiy muammoni shakllantirish ilmiy va amaliy yechim yo'lini ishlab chiqish, yechim bo'yicha optimal natijaga erishish, isbotlash kabi ko'nikmalarini rivojlantiradi. Mustaqil ta'lim talabalarni samarali kasbiy mahoratini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mustaqil ta'lim olish talabalarni o'quv mashg'ulotida olgan bilimlarini hayotda namoyon etish, o'qituvchi ishtirokisiz mustaqil qaror qabul qilishiga o'rgatadi. Mustaqil ta'limni to'g'ri shakllashtirish har qanday o'quv predmetini o'zlashtirish imkoniyatini oshirishi, qaysidir ma'noda talabani bilim, malaka, ko'nikma olishiga undashi, motivatsiyasini oshirishi lozimdir.

Mustaqil ta'lim – bu talabaning o'z-o'zini o'qitish, o'rganish jarayonini boshqarish, va shaxsiy g'oyalari asosida bilimlarni shakllantirish jarayonidir. Texnologiya fanlarini o'qitishda bu ikki elementni birlashtirish orqali talabalar nafaqat bilimlarni o'zlashtiradi, balki ular o'z ijodiy fikrlashlarini ham rivojlantiradilar.

Natijalar va muhokama. Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida mustaqil ta'lim soatlari ulushini kamligi, talabalarda mustaqil ta'lim olish, tanqidiy va ijodiy fikrlash, tizimli tahlil qilish, tadbirkorlik ko'nikmalari shakllanmaganligi, o'quv jarayonida talabalarda tashkilotchilik qobiliyati, kompetensiyalarni kuchaytirishga qaratilgan metodika va texnologiyalarni joriy etish zamon talabiga mos kelmasligi asosiy muammolar qatoriga kiradi.

Shunday ekan, oliy ta'lim tizimida mustaqil ta'lim soatlari ulushini oshirish, talabalarda mustaqil ta'lim olish, tanqidiy va ijodiy fikrlash, tizimli tahlil qilish, tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantirish, o'quv jarayonida kompetensiyalarni kuchaytirishga qaratilgan metodika va texnologiyalarni joriy etish, o'quv jarayonini amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirish, bu borada o'quv jarayoniga xalqaro ta'lim standartlariga asoslangan ilg'or pedagogik texnologiyalar, o'quv dasturlari va o'quv-uslubiy materiallarni keng joriy etish bugungi kunning asosiy vazifalaridan biridir[10].

Bu o'quv shaklini bajarishda talabalar mustaqil holda bilim, ko'nikma va malakalarni oshirish uchun "Mustaqil ish" nomli ta'lim jarayonining o'qitish metodi bilan shug'ullanadilar. Mustaqil ish – o'qituvchining topshirig'i va uning rahbarligida o'quv vazifasini hal etadigan ta'limning faol metodidir. Mustaqil ish qo'yilgan maqsad va vazifalar asosida talabalarining aniq faoliyatini tashkil etish va amalga oshirishdir. Talabaning mustaqil ishlari uning yuqori darajadagi faollikka, ijodiylikka, yaratuvchanlikka, mustaqil fikr yuritish va tahlil qilishga, tashabbuskorlikka hamda barcha topshiriq va vazifalarni o'z vaqtida sifatli va mukammal tarzda bajarishga asoslangan mas'uliyatlilikni talab qiluvchi faoliyatidir[11].

Mustaqil ta'limni tashkil etishning mazmuni quyidagilarga asoslanadi:

- talabaniing mustaqil ta'lim yuklamasi o'quv rejasida muayyan fanni o'zlashtirish uchun belgilangan o'quv ishlarining ajralmas qismi hisoblanadi.

- mustaqil ta'limi auditoriya va auditoriyadan tashqarida (auditoriya soatini inobatga olmagan holda) bevosita o'qituvchi rahbarligida talabaniing fan bo'yicha mavzularni mustaqil o'qib-o'zlashtirishi, tushuncha olishi va tahlil qilishi va amalga oshiradigan o'quv ishlari mazmunini bildiradi.

- mustaqil ish turi va shakli muayyan ta'lim yo'nalishi hamda fanlarning xususiyatidan kelib chiqqan holda belgilanadi.

- mustaqil ish topshiriqlari va ularni bajarish bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar talabaniing bilim olishi uchun tushunarli va qisqa holda ishlab chiqilgan bo'lishi va talaba bu haqida ma'lumotga ega bo'lishi lozim.

- talabalarning mustaqil ta'lim olish samaradorligini oshirish maqsadida o'quv seminarlari tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

Mustaqil ta'limni tashkil etish jarayonini boshqarish – mustaqil ta'limni tashkil etishga doir metodik tavsiyalar va ko'rsatmalar ishlab chiqish va talabalarga tanishtirish, mustaqil ish mavzularning aniq aks ettirilishini nazorat qilinishi, talabalar mustaqil ta'limni tashkil etish jarayonlarining ketma-ketligi va tuzilishi, mustaqil ish topshiriqlari va uning bajarilishini muntazam kuzatishi maqsadga muvofiq. Mustaqil ta'limni tashkil etishda o'qituvchi va talabalarning majburiyatlari va vazifalari alohida ahamiyatga egadir[12].

O'qituvchining vazifa va majburiyatlari:

- mavzular va mustaqil ish topshiriqlarini aniq aks ettirish, topshiriqlarning aqliy va ijodiy faoliyat (tahlil, sintez, taqqoslash, solishtirish, umumlashtirish, yaratuvchanlik)ni e'tiborga olish va ta'minlashi, ularni bajarishga doir metodik ko'rsatma va tavsiyalar, baholash mezonlari, maslahat olish uchun aloqa vaqtlarini belgilashi, mustaqil ishlarni bajarishda talabalarning guruhlardagi hamkorlik faoliyatini tashkil etish va rag'batlantirish hamda talabalarning hamkorlikdagi ishlari natijalarini baholashda hisobga olinishi, topshiriqlarining bajarilishini belgilangan vaqtlarda nazorat qilib borishi, hamkorlikda bajarilgan mustaqil ishlar taqdimotini o'tkazishi va ishlab chiqarishdagi o'rni, talabalarning yutuq va kamchiliklarini aniqlashtirish va rag'batlash;

- o'qituvchi aloqa vaqtida mustaqil ish bo'yicha talaba murojaati asosida maslahat va amaliy tavsiyalar berib borishi, talabalarning mustaqil topshiriqlarni bajarishda yordamchi manbalar hamda tegishli ko'rsatma va tavsiyalarni berib borishi lozim.

Talabalarning vazifa va majburiyatlari:

- tavsiya etilgan mavzularni to'liq o'zlashtirishi va mustaqil ish topshiriqlarini belgilangan muddatlarda sifatli tarzda taqdim etishi, mustaqil ish topshiriqlarini bajarishda ko'chirmakashlikga yo'l qo'ymasligi, mustaqil ish topshiriqlarini bajarishga kreativ yondashishi, mustaqil, tanqidiy va innovatsion fikrlash, axborotlar bilan ishlash kompetentligiga ega bo'lishi, o'z-o'zini rivojlantirishga intilishi;

- hamkorlikdagi mustaqil ish topshiriqlarini bajarishda jamoaning umumiy maqsadiga mos harakat qilishi, o'ziga yuklatilgan vazifalarni o'z vaqtida bajarishi, jamoada ishlay olish kompetentsiyasini o'zlashtirishi.

Mustaqil ishlarni bajarishda axborot texnologiyalaridan quyidagi maqsadlarda foydalanish tavsiya etiladi:

a) Ma'lumotlar izlash va unga ishlov berish – belgilangan mavzuga aloqador bo'lgan saytlarda keltirilgan mavzularni tahlil qilish va xulosa qilish, tarmoqdagi mavjud o'quv, ilmiy, texnik manbalardan mavzuga oid ma'lumotlarni tahlil etish va ularni baholash, professor-o'qituvchi tomonidan tayyorlangan yoki tarmoqdan mavjud vebkvestda ishlash.

b) Tarmoqda dialogni amalga oshirish – sinxron telekonferensiyalardan foydalanish, belgilangan mavzuga doir ma'ruzalarni muhokama qilish, mutaxassis yoki talabalar bilan sinxron telekonferentsiya (chat)da muloqotni amalga oshirish.

Yuqorida sanab o'tilgan fikrlarga asoslangan holda aytish mumkinki, fanlardan mustaqil ta'lim jarayonini amalga oshirishda tizimli ishlarni yo'lga qo'yish, talabalarni mustaqil ishlashga o'rgatish ijodiy va ijtimoiy faol, hayotda mustaqil ravishda o'z o'rnini topa olish malakasiga ega bo'lgan, istiqbolli vazifalarni qo'yish va hal qilish qobiliyatiga ega

bo'lgan kadrlarning yangi avlodini shakllantirishga asos bo'ladi.

Talabani mustaqil ta'limga bo'lgan tayyorligi va qiziqishini shakllantirish, birinchi navbatda, uni o'qitish jarayonida to'g'ri yondashuv, metodika va tashkiliy usullarni qo'llash orqali amalga oshiriladi. Bu borada o'qituvchi nafaqat bilim manbayi, balki yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi murabbiy sifatida faol ishtirok etishi zarur. O'qituvchi tomonidan yaratilgan didaktik sharoitlar, tavsiya etilgan resurslar, topshiriqlar va monitoring vositalari talabani mustaqil ishlash faoliyatini rag'batlantiradi. Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar va internet resurslarining keng qo'llanilishi mustaqil ta'lim olish imkoniyatlarini yanada kengaytiradi. Onlayn darslar, elektron kutubxonalar, o'z-o'zini nazorat qilish testlari, interaktiv platformalar – bularning barchasi talaba uchun o'zining individual o'quv yo'lini shakllantirish imkonini beradi.

Ammo bu imkoniyatlardan unumli foydalanish uchun talabada mustaqil ishlash ko'nikmalari, maqsadli rejalashtirish, vaqtni boshqarish va o'z-o'zini nazorat qilish madaniyati rivojlangan bo'lishi zarur. Shunday ekan, zamonaviy oliy ta'lim muassasalari oldida turgan muhim vazifalardan biri – talabalarda mustaqil o'rganish, axborotni tanlash va undan samarali foydalanish, o'z bilimlarini tahlil qilish va baholash ko'nikmalarini shakllantirishdir. Bu jarayon orqali nafaqat ularning bilim darajasi, balki ijodiy va tanqidiy tafakkuri, o'zini anglash va o'z ustida ishlash qobiliyatlari ham shakllanadi. Shu sababli, ushbu maqolada talabalar mustaqil ta'lim olish faoliyatini faollashtirishning zamonaviy yondashuvlari, pedagogik sharoitlari, samarali metodlari va uni ta'minlashda o'qituvchining o'rni haqida fikr yuritiladi[13].

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, mustaqil ishlarni bajarishdan maqsad ilmiy dunyoqarashni shakllantirish ijodiy fikrlashini oshirishdan va talabalarda kreativlikni rivojlantirishdan iborat. Demak, ilmiy dunyoqarashni shakllantirish kishidan ko'p mehnat, malaka mustaqil fikrlashni talab qiladigan murakkab, sarmashaqqat faoliyat sohasidir. Xulosa o'rnida, talabani psixologik, pedagogik, metodik adabiyotlar, dissertatsiya tadqiqotlarini tahlil qilishi, uning bilim darajasini sinash natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, mustaqil ishlarni tashkil qilish uchun quyidagi vazifalarni oldinga qo'yish talab etiladi:

1. Mustaqil ishlarda talabalarga qiziqish va unga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish.
2. Talabalar mustaqil ta'lim faoliyati bo'yicha ko'nikma va mahoratga ega bo'lishlariga erishish.
3. Talabalar o'zlarining mustaqil ishlarini kamchiliklarni bartaraf etishda o'z vaqtida yordam ko'rsatish.
4. Talabalar mustaqil ishini tashkil qilish uchun zaruriy uslubiy materiallarni ishlab chiqish.

Mustaqil ta'lim talabalarni samarali kasbiy mahoratini rivojlantirish darajasini oshiradi va bo'lajak mutaxassisning shaxsiy xususiyatlari sifatida mustaqilligini shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston respublikasi oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi oliy ta'limni rivojlantirish tadqiqotlari markazi. Mustaqil ta'limni tashkil etish va baholash mezonlari. Metodik qo'llanma. – Toshkent, "Yetakchi nashriyoti" 2024. 31-b.
2. Солостина Т.А. Обеспечение качества образования студентов средствами самостоятельной работы. – Журнал «Науки об образовании» 2019. – С. 29-31.
3. Соколова Е.Ю. Самостоятельная работа в процессе подготовки информационно-библиотечных кадров в вузах культуры, автореферат. – Москва, 1998. – С. 28-31.
4. Власова И.М. Организация внеаудиторной самостоятельной работы студентов колледжа с использованием дистанционных технологий: на примере учебной дисциплины «Информатика», автореферат. – Москва, 2006. – С. 32-35.
5. Вербицкий А.А. Активное обучение: контекстуальные подходы. Педагогика. – Москва 1991. – С. 89-91.
6. Беспалко В.П. Компоненты обучения и дидактические системы. Педагогика. – Москва. 1989. – С. 49-51.
7. Qo'chqarov M.U. Talabalarda mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantirish nazariyasi va texnologiyasi, avtoreferat//Nukus. 2019. 21-b.

8. Qo'ysinov O.A. Kasb ta'limi yo'nalishi bakalavr o'qituvchilarni tayyorlashda mustaqil ta'limning ilmiymetodik asoslari, avtoreferat//Toshkent. 2008.18-b.
9. Qulmamatov S.I. Mustaqil ta'limni tashkil etishda komputer texnologiyalaridan foydalanish metodikasi (Informatika va axborot texnologiyalari fani misolida), dissertatsiya//Guliston. 2008. 54b
10. Закиров Д.У. Кластерная методика обучения по развитию экологического воспитания в общеобразовательных школах. Academic research in educational sciences, 2 (CSPI conference 1), 2021. – С. 72-78.
11. Закиров Д. У. Экологик таълимда мантикий фикрлаш ва мустақил таълимдан унумли фойдаланишни ривожлантириш усуллари. Биология ва экология электрон журналы, 2020. 4(2).108-b.
12. Xayitova Sh.D. Talabalar mustaqil ta'lim olishini faollashtirish bugungi davr talabi // Inter education and global study jurnal Vol 3 2025, 15-24-b.
13. S.I.Tursunova Talabalarda mustaqil ta'lim jarayonida ishlash ko'nikmalarini shakllantirish // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences jurnal 3(3), March, 2023, 1158-1162-b.

RAQAMLI SAN'AT: TALABALARDA KREATIV FIKRLASHNI YUKSALTIRISHDA ZAMONAVIY RAQAMLI DASTURIY VOSITALARNING O'RNI

Ishonkulov Sherali Sharifovich

Buxoro davlat universiteti, o'qituvchi

ishankulov.gm@gmail.com

ORCID 0000-0002-3482-1179,

UDK 378.147:004.9:7.01

Annotatsiya. Mazkur maqolada oliy ta'lim tizimida tasviriy san'at yo'nalishi talabalarining kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda zamonaviy axborot texnologiyalari va mobil ilovalarning o'rni chuqur yoritilgan. Shuningdek, professional darajadagi Procreate dasturining keng qamrovli badiiy imkoniyatlari, uning ko'p qatlamli ishlov berish funksiyalari, turli xil cho'tkalar va teksturalar kutubxonasi hamda Amaziograph ilovasining simmetrik dizayn va kompozitsion yechimlar yaratishdagi yuqori samaradorligi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida raqamli rassomlik (Digital Art) ko'nikmalarini bosqichma-bosqich shakllantirish, grafik planshetlar yordamida an'anaviy tasviriy san'at elementlarini zamonaviy raqamli formatga o'tkazish va bu orqali talabalarining kasbiy kompetensiyasini hamda raqobatbardoshligini oshirish masalalari ilmiy-nazariy asoslangan. Maqolada raqamli texnologiyalarning pedagogik imkoniyatlari, talabalar ijodiy faoliyatiga ta'siri va ularning badiiy mahoratini rivojlantirishdagi ahamiyati eksperimental natijalar asosida ko'rsatilgan. Tadqiqot yakunida raqamli dasturiy vositalarni o'quv jarayoniga samarali integratsiya qilish, dasturiy ta'minotlarni tanlash mezonlari va ulardan foydalanish metodikasi bo'yicha amaliy-tatbiqiy tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: tasviriy san'at, raqamli rassomlik, procreate, amaziograph, kreativlik, grafik planshet, kasbiy kompetensiya, raqamli ta'lim.

DIGITAL ART: THE ROLE OF MODERN DIGITAL SOFTWARE IN ENHANCING CREATIVE THINKING IN STUDENTS

Abstract. This article deeply explores the role of modern tablet technologies and mobile applications in improving the creative thinking skills of students of the fine arts department in the higher education system. In particular, the study scientifically analyzes the extensive artistic capabilities of the professional-level Procreate program, its multi-layer processing functions, a library of various brushes and textures, and the high efficiency of the Amaziograph application in creating symmetrical design and compositional solutions. The issues of the gradual formation of digital art skills in higher educational institutions of Uzbekistan, the transfer of traditional fine art elements to a modern digital format using graphic tablets, and thereby increasing the professional competence and competitiveness of students are scientifically and theoretically based. The article shows the pedagogical capabilities of digital technologies, their impact on students' creative activity, and their importance in developing their artistic skills based on experimental results. At the end of the study, practical recommendations are presented on the effective integration of digital software tools into the educational process, criteria for selecting software, and methods for using them.

Keywords: fine arts, digital painting, procreate, amaziograph, creativity, graphic tablet, professional competence, digital education.

Kirish. Bugungi kunda jahon ta'lim tizimiga raqamli texnologiyalar barcha sohalar kabi tasviriy san'at yo'nalishiga ham shiddat bilan kirib bormoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi hamda oliy ta'lim tizimini

rivojlantirish konsepsiyasida belgilangan vazifalar bo'lajak mutaxassislardan nafaqat an'anaviy mahoratni, balki zamonaviy raqamli kompetensiyalarni ham talab etmoqda. Xususan, tasviriy san'at yo'nalishi talabalari uchun raqamli formatda ijod qilish nafaqat yangi uslub, balki zamonaviy mehnat bozorida raqobatbardosh bo'lishning muhim shartidir.

Zamonaviy ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanish har bir fan sohasi kabi tasviriy san'at ta'limida ham muhim ahamiyatga ega. Raqamli grafik dasturlar, jumladan, Procreate va Amaziograph, talabalarga an'anaviy badiiy ko'nikmalarni zamonaviy raqamli muhitda amalga oshirish imkonini beradi. Bunday dasturlar pedagogikada innovatsion usullar bo'lib, ular talabalarning ijodiy faolligini oshirish, vizual fikrlashni rivojlantirish va kasbiy kompetentligini shakllantirishda samarali vosita sifatida xizmat qiladi (McClelland, 2020; Loftus, 2019).

Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy tasviriy san'at ta'limi transformatsiya jarayonini boshdan kechirmoqda, biroq bugungi kunda an'anaviy o'qitish metodlari va jadal rivojlanayotgan texnologik talablar o'rtasidagi nomutanosiblik sohadagi asosiy muammolardan biri bo'lib qolmoqda. An'anaviy ta'lim tizimida talabalarning faqat klassik asbob-uskunalar (qog'oz, mo'yqalam) bilan cheklanib qolishi, ularning zamonaviy dizayn, illyustratsiya va multiplikatsiya kabi yuqori texnologik sohalarda o'z o'rnini topishini qiyinlashtirmoqda.

Ushbu muammoni bartaraf etishda ta'lim tizimini raqamlashtirish zaruriyati ko'plab xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar tomonidan e'tirof etilgan. Jumladan, rossiyalik olim E.V. Tkachenko bo'lajak rassom-pedagoglar tayyorlashda axborot texnologiyalari ijodiy jarayonni cheklamay, aksincha, yangi vizual shakllarni izlashga xizmat qilishini va san'atkorning "texnik cheklovlari"ni bartaraf etishini ta'kidlaydi.

O'zbekistonlik olimlar S.F. Abdirasilov va N.S. Sayidaxmedovlar multimedia vositalari talabalarda vizual xotira va fazoviy tasavvurni rivojlantirishda beqiyos ahamiyatga ega ekanligini isbotlaganlar. Biroq mahalliy tadqiqotlarda Procreate va Amaziograph kabi zamonaviy mobil ilovalarning talabalar kreativligiga ta'siri va ularning amaliy dars jarayonlariga integratsiyasi hali yetarlicha chuqur tahlil qilinmagan.

G'arb tadqiqotchilari J. Faure va N. Arvidsson raqamli planshetlar va stylus yordamida ishlash jarayonidagi "erkinlik hissiyoti" (creative freedom) fenomenini ilmiy asoslab berganlar. Ularning fikricha, raqamli muhitdagi xatoni bekor qilish (undo) funksiyasi talabaning ijodiy jasoratini oshirib, nostandart uslublarni qo'rqmasdan sinab ko'rishiga zamin yaratadi.

Shu nuqtayi nazardan, talabalarda kreativ fikrlashni yuksaltirishda faqat nazariy bilimlar bilan cheklanmasdan, ularga Procreate (rangtasvir va illustratsiya uchun) hamda Amaziograph (murakkab simmetriya va ornamentika uchun) kabi professional vositalarni o'rgatish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu nafaqat talabalarning ijodiy salohiyatini oshiradi, balki ularning zamonaviy mehnat bozoridagi kasbiy kompetensiyalarini ham shakllantiradi.

Shunday qilib, hozirgi kunda muammo shundan iboratki, bir tomondan mehnat bozori (dizayn studiyalari, IT-kompaniyalari) raqamli ko'nikmalarga ega kadrlarni talab qilmoqda, ikkinchi tomondan esa ta'lim jarayonida hali ham an'anaviy metodlar ustunlik qilmoqda. Ushbu maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirishga, ya'ni zamonaviy ilovalar yordamida talabalarning kreativ kompetensiyasini shakllantirishga yo'naltirilgan.

Mazkur tadqiqotning maqsadi tasviriy san'at darslarida raqamli vositalarni qo'llash orqali talabalarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish metodikasini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot davomida Procreate dasturining qatlamlar bilan ishlash va tekstura yaratish imkoniyatlari hamda Amaziograph ilovasining milliy ornamentika va amaliy bezak san'ati darslaridagi samaradorligi tahlil qilinadi.

Oliy ta'lim muassasalarining tasviriy san'at va muhandislik grafikasi yo'nalishi talabalari tadqiqot obyekti sifatida, ularning raqamli vositalar yordamida ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish jarayoni esa tadqiqot predmeti sifatida belgilandi.

Tadqiqot jarayoni Buxoro davlat universiteti San'atshunoslik va Pedagogika fakulteti "Tasviriy va amaliy san'at" kafedراسi talabalari ishtirokida olib borildi. Tadqiqotni tashkil etishda quyidagi metodlardan foydalanildi:

1. Tajriba-sinov guruhlarini shakllantirish: talabalar ikki guruhga ajratildi:

- **Nazorat guruhi:** mashg'ulotlar faqat an'anaviy usulda (qog'oz, mo'yqalam, qalam) olib borildi.

- **Tajriba guruhi:** mashg'ulotlar an'anaviy usul va raqamli vositalar (Grafik planshet, Procreate, Amaziograph) bilan tashkil etildi.

2. Dasturiy vositalarni qo'llash metodikasi: Tajriba guruhida mashg'ulot jarayoni quyidagi bosqichlarda o'tkazildi:

Tayyorgarlik bosqichi: Talabalarga grafik planshetlarning ishlash prinsipi va Procreate interfeysi o'rgatildi.

Amaliy bosqich (Kompozitsiya): Talabalar Procreate'dagi "Assistant" funksiyasi va qatlamlar (layers) yordamida manzara kompozitsiyasini tezkor qurishni o'rgandilar.

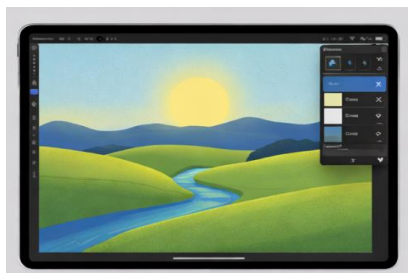
Mashg'ulot davomida talabalar quyidagi 4 ta bosqichni izchillik bilan bajaradilar:

I bosqich: Eskiz qilish. Talabalar '6B Pencil' mo'yqalami yordamida kompozitsion asosni shakllantiradilar: bunda ufq chizig'i, tog' tizmalari va tasvirning dinamikasini belgilovchi asosiy relyef shakllari chizib olinadi. Ushbu bosqichda asosiy e'tibor nafaqat kompozitsiya markaziga, balki chiziqli perspektiva qonuniyatlari asosida fazoviy chuqurlikni (planlarni) to'g'ri taqsimlashga qaratiladi.

1-rasm. Eskiz qilish.

II bosqich: Asosiy ranglar ustida ishlash. Mazkur bosqichda eskiz qatlami ostida yangi qatlamlar ochilib, "Flat brush" mo'yqalami yordamida osmon va tog' tizmalarining asosiy ranglari kiritiladi. Ushbu jarayonda ranglar nisbati va havo perspektivasi qonuniyatlariga tayanib, obyektlarning fazoviy joylashuvi (yaqin-uzoqlik darajasi) aniq belgilab olinadi.

2-rasm. Asosiy ranglar ustida ishlash.

III bosqich: Soya-yorug'lik va detallar ustida ishlash. Yangi qatlam ochilib, "Clipping Mask" funksiyasi yordamida daraxtlarning barglari, suv yuzasidagi aksi va tog' tizmalarining murakkab relyefi shakllantiriladi. Ushbu jarayonda tasvirga tabiiy tekstura berish maqsadida Procreate dasturining "Organic" yoki "Elements" guruhidagi maxsus mo'yqamlaridan foydalaniladi.

3-rasm. Soya-yorug'lik va detallar ustida ishlash

Yakuniy bosqich: Ishni yakunlash. "Gaussian Blur" yoki "Bloom" effektlari orqali havo perspektivasi yaratiladi. Quyosh nurlarining yorqinligi hamda chuqur soyalar

qatlamlarning “Overlay” yoki “Add” aralashtirish rejimlaridan foydalangan holda yanada kuchaytiriladi. Mazkur jarayon tasvirning barcha elementlarini yagona rang muhitiga keltirish, detallarni umumlashtirish bilan yakunlanadi.

4-rasm. “Gaussian Blur” yoki “Bloom” effektlari orqali havo perspektivasi yaratish.

Talabalarda kreativ fikrlashni yuksaltirishda zamonaviy raqamli dasturiy vositalarning oʻrni Procreate va anʼanaviy rangtasvir metodlarini solishtirish orqali aniqlanadi. Procreate dasturi materiallar sarfini kamaytirishi, xatolarni tezkor tahrirlash, qatlamlar va vizual effektlar orqali ijodiy tajribani kengaytirish hamda asarlarni sifatni yoʻqotmasdan saqlash imkoniyatlari bilan talabalarning mustaqil va kreativ fikrlashini rivojlantiradi. Anʼanaviy rangtasvir esa rangni his etish, badiiy sezgi va texnik mahoratni shakllantirishda muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi. Mazkur metodlarning qoʻllanilishi taʼlim jarayonining samaradorligini oshirib, talabalarni zamonaviy va anʼanaviy sanʼatni integratsiyalashga qodir ijodkor mutaxassis sifatida tayyorlashga xizmat qiladi.

1-jadval.

Raqamli grafik dastur “Procreate” va anʼanaviy rangtasvir, boʻyoq bilan ishlash metodlarini solishtiruvchi jadval.

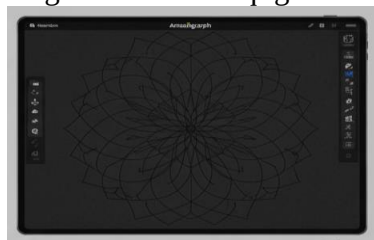
Mezonlar	Anʼanaviy rangtasvir	Procreate
Materiallar sarfi	Boʻyoq, qogʻoz, moʻyqalam doimiy xarajat	Faqat bir marta iPad va Apple Pencil
Xatolar ustida ishlash	Oʻchirish qiyin, baʼzan ishni qaytadan boshlash kerak	“Undo” funksiyasi va qatlamlar orqali istalgancha tahrirlash
Tasvir chuqurligi	Fizik aralashtirish orqali erishiladi	Blending modes va effektlar orqali tezroq natija beradi
Saqlash va eksport	Ramkalash va jismoniy joy talab qiladi	Istalgan formatda (PNG, PDF, PSD) va sifatni yoʻqotmay saqlash

Badiiy bezak va naqqoshlik mashgʻulotlarida Amaziograph ilovasining simmetriya vositalaridan foydalanildi. Bu talabalarga bir vaqtning oʻzida oʻnlab murakkab naqsh elementlarini aniq chizish imkonini berdi.

Amaziograph dasturi amaliy sanʼat darslarida, ayniqsa milliy naqshlar, garih va islmiy bezaklarni oʻrgatishda kreativ vosita hisoblanadi. Quyida ushbu dastur yordamida talabalar uchun dars mashgʻuloti ishlanmasini tahlil qilamiz.

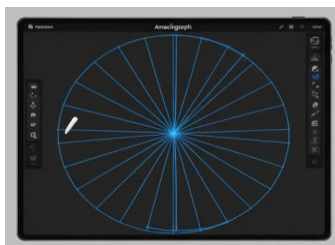
Mashgʻulot quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

I. Simmetriya toʻrini tanlash. Talabalar boʻlajak kompozitsiya xarakteridan kelib chiqib, tegishli simmetriya rejimini (masalan, aylanma naqshlar uchun “Rotation”) tanlaydilar. Ushbu jarayonda naqsh elementlarining takrorlanishi (segmentlar soni, masalan, 8, 12 yoki 24 ta oʻq) belgilanadi, bu esa tasvirning matematik aniqligini taʼminlaydi.

5-rasm. Simmetriya toʻrini tanlash

II. Markaziy nuqtani belgilash va eskiz. Naqshning asosi – markazdan boshlanadi. Talabalar yupqa chiziqlar bilan kompozitsiyaning xomaki eskizini chizadilar. Amaziograph bir vaqtning oʻzida barcha qismlarni chizib bergani uchun simmetriya buzilmaydi.

6-rasm. Markaziy nuqtani belgilash va eskiz

III. Islimiy va g'irih elementlarini kiritish. Markaziy nuqtadan chetga qarab murakkab islamiy barglar, g'unchalar va geometrik g'irih shakllari kiritiladi. Mazkur bosqichda ish samaradorligini oshirish uchun qatlamlar (layers) funksiyasidan foydalaniladi; bu chiziqli konturlar va rangli maydonlarni alohida boshqarish hamda elementlarni tahrirlash imkonini beradi. (7 rasm)

7-rasm. Islimiy va g'irih elementlari kiritilgan grafik.

IV. Rang berish va ishni yakunlash. Tayyor grafik chizgiga ranglar berish orqali badiiy yaxlitlik hosil qilinadi. Talabalar ranglarning o'zaro mutanosibligiga, ya'ni kontrast (qarama-qarshi ranglar) yoki iliq va sovuq ranglar nisbatlariga tayangan holda ishni yakunlaydilar. Yakunda naqshning ranglari milliy uslub yoki zamonaviy dizayn talablari asosida boyitiladi.

8-rasm. Tayyor garafik.

Raqamli grafik dastur “Amaziograph” va an'anaviy naqqoshlik metodlarini solishtirish natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli metod vaqt sarfini keskin kamaytiradi, simmetriya aniqligini matematik darajada ta'minlaydi hamda ish jarayonida xatolarni oson tahrirlash imkonini beradi. An'anaviy naqqoshlik esa ko'proq vaqt talab qilishi va xatolik ehtimoli yuqori bo'lishiga qaramay, qo'l mehnati orqali badiiy sezgi va milliy an'analarni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Mazkur metodlarning qo'llanilishi talabalarda kreativ fikrlashni rivojlantirish, amaliy ko'nikmalarni mustahkamlash va ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

2-jadval.

Raqamli grafik dastur “Amaziograph” va an'anaviy naqqoshlik bilan ishlash metodlarini solishtiruvchi jadval

Mezon	An'anaviy usul (Qog'ozda)	Amaziograph usuli
Vaqt sarfi	2-3 soat	15-20 daqiqa
Simmetriya aniqligi	Qo'lda xatolik ehtimoli yuqori	100% matematik aniqlik
Tahrirlash imkoniyati	O'chirish qiyin, iz qoladi	Istalgan bosqichda qaytish (Undo)

Natijalar va muhokama. O'tkazilgan pedagogik tajriba-sinov ishlari natijasida raqamli vositalarning talabalar ijodiy faoliyatiga ijobiy ta'siri aniqlandi. Tajriba guruhi va nazorat guruhi talabalarining ish samaradorligi quyidagi jadvalda aks ettirilgan:

3-jadval.

An'anaviy va raqamli o'qitish usullarining samaradorlik ko'rsatkichlari (100 ballik tizimda)

Baholash mezonlari	Nazorat guruhi (An'anaviy)	Tajriba guruhi (Procreate/Amaziograph)	O'sish ko'rsatkichi
Kompozitsiya qurish tezligi	65	92	+27%
Ranglar mutanosibligi	70	88	+18%
Kreativlik va originallik	62	85	+23%
Naqsh va simmetriya aniqligi	58	96	+38%

Natijalarning tahlili:

1-jadval natijalaridan ko'rinib turibdiki, tajriba guruhida o'sish ko'rsatkichlari barcha mezonlar bo'yicha ijobiy dinamikani ko'rsatdi. Ayniqsa, Amaziograph dasturidan foydalanish natijasida "Naqsh va simmetriya aniqligi" mezoni bo'yicha eng yuqori natija – 40.4% o'sish qayd etildi. Procreate dasturining "undo" va "layers" funksiyalari esa talabalarning kreativlik darajasini 23.6% ga oshirishga xizmat qildi. Bu raqamli vositalarning nafaqat texnik jarayonni, balki talabalarning intellektual-ijodiy salohiyatini ham yuksaltirishini ilmiy jihatdan isbotlaydi".

Grafik planshetlar yordamida bajarilgan ishlar sifat jihatidan an'anaviy ishlardan qolishmadi, biroq ularni tahrirlash ba turli formatlarda (JPEG, PNG, PSD) saqlash imkoniyati talabalarning kasbiy kompetensiyasini (zamonaviy bozor talablariga moslashuvchanligini) sezilarli darajada oshirdi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, tasviriy san'at ta'limiga raqamli vositalarni olib kirish an'anaviy san'atdan voz kechish degani emas, balki uni boyitish demakdir. Procreate va Amaziograph kabi dasturlar talabani texnik ishlariga ketadigan vaqtini tejab, asosiy e'tiborni ijodiy g'oyaga qaratishga xizmat qiladi. Bu esa oliy ta'lim muassasalarida "Raqamli tasviriy san'at" fanini alohida modul sifatida o'qitish zarurligini isbotlaydi.

Xulosa va takliflar: O'tkazilgan nazariy tahlillar, pedagogik kuzatuvlar va amaliy tajriba-sinov ishlari natijalarini umumlashtirish orqali talabalarda kreativ fikrlashni rivojlantirishda zamonaviy raqamli dasturiy vositalarning ahamiyati aniqlangan. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, tasviriy san'at ta'limi jarayoniga **Procreate** va **Amaziograph** kabi yuqori texnologik grafik dasturlarni integratsiya qilish an'anaviy ta'lim shakllaridan raqamli ekotizimga o'tishni ta'minlaydi. Bu nafaqat talabalarning texnik ko'nikmalarini, balki zamonaviy mehnat bozorida raqobatbardosh raqamli kompetensiyasini shakllantiradi. Natijada talaba nafaqat rassom, balki zamonaviy dizayn va muhandislik tushunchalariga ega mutaxassis sifatida tayyorlanadi.

Raqamli dasturlarning "Undo" va cheksiz tahrirlash funksiyalari talabalarda an'anaviy usullarda kuzatiladigan psixologik to'siqlarni – masalan, "oq qog'ozdan qo'rqish" yoki xato qilish xavfini – bartaraf etadi. Tajriba-sinov guruhlarida o'tkazilgan diagnostika natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli vositalardan foydalanish talabalarning kreativ fikrlash koeffitsientini o'rtacha 23–25% ga oshiradi. Bu ko'rsatkich talabalarning variativ yechimlar ustida ishlash tezligi va vizual eksperimentlarga moyilligiga bog'liq.

Shuningdek, **Amaziograph** dasturining matematik algoritmlarga asoslangan ishlash prinsipi amaliy bezak san'ati darslarida didaktik samaradorlikni yangi bosqichga olib chiqadi. Murakkab simmetrik kompozitsiyalar va g'irih naqshlarini yaratishda vaqt sarfining optimallasuvi (60–70% gacha) talabaga asosiy e'tiborni texnik ijro dan ko'ra konseptual g'oyaga qaratish imkonini beradi. Bu esa nazariya va amaliyotning organik integratsiyasini ta'minlaydi.

Tadqiqot natijalari asosida oliy ta'lim tizimi uchun quyidagi strategik takliflar ilgari suriladi:

1. **O'quv rejalarni modernizatsiya qilish:** Tasviriy san'at va dizayn yo'nalishlarida "Raqamli tasviriy san'at" va "Kompyuter grafikasi" modullarini zamonaviy planshet texnologiyalari (iPad, Wacom) asosida qayta ko'rib chiqish.

2. **Moddiy-texnik bazani shakllantirish:** Ta'lim muassasalarida maxsus raqamli studiyalar tashkil etish va talabalarni professional grafik planshetlar bilan ishlashga yo'naltirish.

3. **Metodik ta'minot:** Raqamli tasviriy san'at vositalaridan foydalanish bo'yicha milliy o'quv qo'llanmalar va darsliklar majmuasini yaratish.

Zamonaviy raqamli dasturiy vositalarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish talabalarda kreativ fikrlashni sezilarli darajada rivojlantiradi, amaliy va nazariy bilimlarni uyg'unlashtirishga yordam beradi hamda ularni zamonaviy dizayn va raqamli tasviriy san'at sohasida raqobatbardosh mutaxassis sifatida tayyorlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrdagi "Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-sonli Farmoni.
2. Abdiraslov S.F. Tasviriy san'at o'qitish metodikasi. – Toshkent: Ilim-Ziyo, 2012. – 245 b.
3. Azimov S.S. Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish. Monografiya // – Toshkent, 2020. – 178 b.
4. Jain, A. "The Art of Digital Painting: Using Procreate on iPad". – New York: Creative Arts Press, 2021. – 312 p.
5. Smith, J. Digital Tools in Art Education: Creativity and Technology // Journal of Art and Design Education, 2022. – Vol. 41, No. 2. – P. 145-162.
6. Ziyodullayev A.R. Tasviriy san'atda axborot texnologiyalaridan foydalanishning afzalliklari // O'zMU xabarları, 2023. – №3. – 78-84-b.
7. Ishankulov S. "The Artist Develops the Moving Personality of the Work by Knowing the Laws of Composition." Spanish Journal of Innovation and Integrity, 2024. – Vol. 4. — P. 107-110.
8. UNESCO. "Digital Creativity in Education." — Paris: UNESCO Publishing, 2023. – 156 p.
9. McClelland, J. "Digital Art and Design Using Tablets". – London: Bloomsbury Publishing, 2020. – 224 p.
10. Loftus, J. "Teaching Art and Design with Digital Technologies". – New York: Routledge, 2019. – 198 p.
11. Abdusattorova, N.A. Tasviriy san'at ta'limida raqamli texnologiyalarni qo'llash metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2022. – 134 b.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND PUBLIC SERVICES: PROSPECTS OF DIGITALIZATION IN UZBEKISTAN

Ibotova Sharifa Aminovna

Assistant, Department of Software and
Technical Support of Computer Systems,
Faculty of Digital Technologies and Artificial Intelligence,
Karshi State Technical University
sharifaibotova19911827@gmail.com
ORCID 0009-0005-8904-2497 004.04

Boboqulov Bobir Alisherovich

Karshi State Technical University
Faculty of Digital Technologies and Artificial Intelligence
4th year student of Software Engineering
boboqulovbobur7777@gmail.com
UDK 004.8:35(575.1)

Abstract. This article highlights the role and prospects of artificial intelligence technologies in transforming government services in Uzbekistan. It analyzes the digitization processes underway in the country, e-government systems, and their integration with AI. The study examines opportunities to enhance the efficiency, transparency, and accessibility of government services to the public. It also identifies issues related to data quality, human capital, the legal and regulatory framework, and information security. The article substantiates the strategic importance of AI-based solutions in improving public administration, enhancing the quality of decision-making, and accelerating national development. The results serve to formulate scientific and practical recommendations for researchers, practitioners, and policymakers, and are of significant importance for shaping future strategies.

Keywords: Artificial intelligence, digitalization, public services, e-government, public administration, Uzbekistan, innovation, digital transformation, information and communication

technologies, open data, transparency, efficiency, public sector modernization, digital economy, decision-making systems, artificial intelligence-based solutions.

SUN'IY INTELLEKT VA JAMOAT XIZMATLARI: O'ZBEKISTONDA RAQAMLASHTIRISH ISTIQBOLLARI

Annotatsiya. Ushbu maqola O'zbekistonda sun'iy intellekt texnologiyalarining davlat xizmatlarini transformatsiya qilishdagi roli va istiqbollarini yoritadi. Unda mamlakatda olib borilayotgan raqamlashtirish jarayonlari, elektron hukumat tizimlari va ularning AI bilan integratsiyalashuvi tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida davlat xizmatlarining samaradorligi, oshkoraligi va aholiga qulayligini oshirish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ma'lumotlar sifati, kadrlar salohiyati, huquqiy-me'yoriy baza va axborot xavfsizligi bilan bog'liq muammolar aniqlanadi. Maqolada sun'iy intellektga asoslangan yechimlarning davlat boshqaruvini takomillashtirish, qarorlar qabul qilish sifatini oshirish hamda milliy rivojlanishni jadallashtirishdagi strategik ahamiyati asoslab beriladi. Natijalar tadqiqotchilar, amaliyotchilar va siyosat ishlab chiquvchilar uchun ilmiy hamda amaliy tavsiyalar shakllantirishga xizmat qiladi, kelgusidagi strategiyalarni belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Sun'iy intellekt, raqamlashtirish, davlat xizmatlari, elektron hukumat, davlat boshqaruvi, O'zbekiston, innovatsiya, raqamli transformatsiya, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, ochiq ma'lumotlar, oshkoralik, samaradorlik, davlat sektorini modernizatsiya qilish, raqamli iqtisodiyot, qarorlar qabul qilish tizimlari, sun'iy intellektga asoslangan yechimlar.

Introduction In the 21st century, Artificial Intelligence (AI) has emerged as one of the most influential technologies shaping global socio-economic development. Many countries are integrating AI into public administration to improve service delivery, strengthen transparency, and modernize government operations.

Research Methodology. Uzbekistan, which is actively implementing digital reforms, considers AI an essential component of its national development strategy. Over the past few years, the government has introduced several initiatives aimed at expanding the use of modern technologies, including the creation of digital platforms, electronic databases, and smart systems in various sectors.

The digitalization of public services is crucial for enhancing the efficiency and responsiveness of the state. AI technologies—such as machine learning, data analytics, and intelligent automation—can significantly contribute to these reforms. This article explores the prospects of using AI in Uzbekistan's public sector, the benefits it may bring, and the challenges that must be addressed for successful implementation.

The Role of AI in Modernizing Public Administration AI technologies enable governments to process large volumes of data, automate routine tasks, and make faster and more accurate decisions.

In Uzbekistan, digital government initiatives such as “my.gov.uz” and “Unified National Database” have already laid the foundation for integrating more advanced AI-based systems. With the help of automated tools, public institutions can reduce bureaucracy, shorten service delivery time, and improve overall quality of governance.

Improving Efficiency and Service Quality One of the most significant advantages of AI is its ability to enhance efficiency. Machine-learning algorithms allow public institutions to analyze documents, detect errors, and manage requests more quickly. For example, AI-based systems can support healthcare administration by analyzing patient data, predicting disease trends, and improving medical decision-making.

Similarly, in sectors such as taxation, social protection, and education, AI can help streamline processes and ensure more accurate results. Automated verification and data processing reduce human errors and increase reliability, ultimately raising public satisfaction with government services.

Increasing Transparency and Reducing Corruption AI plays an important role in strengthening transparency. Through advanced data analytics, AI systems can detect suspicious activities, irregularities in public procurement, or patterns that indicate corruption. These tools assist the government in creating a transparent environment where fraudulent practices are more easily identified and prevented.

For Uzbekistan, where governance reforms are a national priority, AI can significantly support the fight against corruption by ensuring objectivity and fairness in administrative

procedures.

Enhancing Accessibility for Citizens Digitalization supported by AI increases access to public services, particularly for individuals living in remote or rural areas. Virtual assistants, smart chatbots, and automated government portals allow citizens to receive necessary information and services without physically visiting government offices.

This improvement is especially beneficial for people with disabilities, the elderly, and those with limited access to transportation. AI-powered tools help build an inclusive society where public services are available to all citizens regardless of their location.

Challenges in Implementing AI in Uzbekistan

1. Despite the promising advantages, several challenges remain. These include:
2. Data security and privacy issues. Effective AI systems require high-quality and well-protected data.
3. Lack of digital infrastructure in some regions. Not all areas have stable internet connectivity.
4. Shortage of qualified specialists. AI development requires skilled programmers, data scientists, and analysts.
5. Legal and ethical concerns. AI systems must operate within a clear legal framework to ensure transparency and accountability.
6. Uzbekistan needs to address these issues through investments in education, infrastructure development, and legislative reforms.

Results and Discussions. Key Directions for the Application of Artificial Intelligence in the Public Sector Today, artificial intelligence technologies are being effectively used in various areas of the public sector. In particular, the opportunities for automated processing of public inquiries, optimizing document circulation, conducting analytical monitoring in tax and customs systems, and providing personalized services through forecasting in the healthcare and education sectors are expanding.

Citizens submit their requests in textual form, and the system automatically classifies them into relevant sectors such as healthcare, education, and taxation. This automated categorization enables faster processing of inquiries, reduces manual workload, and improves the overall efficiency of public service delivery.

```
# Simple AI-based request classification program
def classify_request(text):
    text = text.lower()
    if "hospital" in text or "doctor" in text or "health" in text:
        return "Healthcare"
    elif "school" in text or "university" in text or "student" in text:
        return "Education"
    elif "tax" in text or "fine" in text:
        return "Taxation"
    elif "pension" in text or "social" in text:
        return "Social Protection"
    else:
        return "Other"
# Testing
requests = [
    "The hospital queue is very long",
    "I need information about university tuition",
    "How can I pay my tax fine?",
    "I have a request regarding pension"
]
for r in requests:
    print(r, "->", classify_request(r))
```

Program Execution Results:

The hospital queue is very long -> Healthcare

I need information about university tuition -> Education

How can I pay my tax fine? -> Taxation

I have a request regarding pension -> Social Protection.

In Uzbekistan, AI-based chatbots are being used to provide advice on government services, manage citizen traffic through electronic queue systems, and analyze large volumes of statistical data. This helps reduce the workload of government agencies and improve the quality of service.

Additionally, artificial intelligence is enabling the identification of corruption risks, the monitoring of budget spending, and the evaluation of social program effectiveness. These technologies serve as an important tool for strengthening transparency and accountability.

Advantages of Implementing Artificial Intelligence The use of artificial intelligence in public administration provides a number of positive results. First, decision-making processes are accelerated and become more accurate. Second, errors related to the human factor are reduced, administrative costs are cut, and the quality of service delivery improves.

Furthermore, artificial intelligence enables the anticipation of citizen needs, the identification of problem areas, and the rational allocation of resources. As a result, mutual trust between the state and society is strengthened.

Current Problems and Constraints At the same time, there are a number of challenges in implementing artificial intelligence in government administration. In particular, the main obstacles include a lack of qualified personnel, issues with data quality and security, as well as the incomplete development of the legal and regulatory framework.

Furthermore, risks such as algorithmic bias, personal data protection, and over-reliance on technology must also be taken into account. Therefore, it is essential to strictly adhere to ethical standards and transparency principles when using artificial intelligence.

Integration of Artificial Intelligence and Open Data Open data plays a crucial role in enhancing the efficiency of artificial intelligence in government administration. The statistical and social information provided through open data platforms serves as the foundation for training AI algorithms. In Uzbekistan, data from various ministries and agencies is published through the open data portal (data.gov.uz). Effective use of these resources expands capabilities for forecasting, monitoring, and analytical decision-making.

The integration of artificial intelligence and open data strengthens the evidence-based approach to public policy development and helps to identify social problems in advance.

Human Capital Development and Scientific Potential The successful implementation of artificial intelligence is directly linked to human capital. Therefore, special attention is being paid in Uzbekistan to training specialists in the fields of information technology, data analysis, and artificial intelligence. Relevant educational programs are being introduced in higher education institutions, and practical skills are being developed through IT parks and innovation centers.

Furthermore, enhancing the digital literacy of public servants is a key factor for the effective use of AI-based systems.

International Experience and Cooperation World experience shows that international cooperation is of great importance in implementing artificial intelligence in government administration. Exchanging experiences with leading countries, implementing joint projects, and collaborating with global technology companies allows Uzbekistan to more quickly adopt advanced solutions.

Furthermore, adhering to international standards and recommendations helps ensure safety, ethical norms, and transparency in the use of artificial intelligence.

Future Prospects In the future, there are plans to widely implement AI-based smart cities, predictive analytics systems, automated social services, and personalized government services in Uzbekistan. This will further simplify citizens' interaction with the government and take administrative processes to a new level. The phased implementation of artificial intelligence will contribute to the development of the country's digital economy and increase its global competitiveness.

Artificial Intelligence and the Digital Economy The implementation of artificial

intelligence in the public sector is not limited to just increasing administrative efficiency. It also simultaneously stimulates the development of the digital economy. Digital platforms and analytical systems based on AI technologies serve to optimize business processes, increase production efficiency, and support innovative startups.

For example, in Uzbekistan, e-commerce platforms, logistics, and financial services across various sectors are managed using AI algorithms. This enables the country to increase its economic competitiveness and accelerate its integration into the international market.

Artificial Intelligence and Social Sectors

1. The role of artificial intelligence in society is not limited to just the economy and government administration. In social sectors such as healthcare, education, transportation, and ecology, AI creates the following opportunities:

2. Healthcare: early disease detection and prediction, efficient allocation of medical resources, and management of patient history through electronic medical records.

3. Education: personalized learning programs, automation of lessons on online platforms, and analysis of student learning efficiency.

4. Transportation: reducing congestion through smart road and urban systems, and increasing the efficiency of public transportation.

5. Environment and Ecology: AI-assisted waste recycling, air monitoring, and the wise use of natural resources.

Future Prospects

In the future, artificial intelligence is expected to develop in the following areas: Creating smart cities and digital infrastructure, Anticipating social problems using predictive analysis systems, Widespread implementation of automated and personalized government services, Developing economic and social policies in an evidence-based manner using artificial intelligence, This will contribute to the development of Uzbekistan's digital economy and increase its global competitiveness.

Conclusion. Artificial Intelligence offers vast opportunities for transforming public services in Uzbekistan. By improving efficiency, ensuring greater transparency, and expanding access to essential services, AI can significantly strengthen public administration. While challenges related to infrastructure, data protection, and human resources still exist, the country's ongoing digitalization reforms indicate strong potential for future progress.

If Uzbekistan continues to invest in advanced technologies and develop a supportive regulatory environment, AI will become a key driver of national development and help shape a modern, citizen-focused government. The successful integration of AI into public services will not only enhance the quality of governance but also contribute to the overall prosperity and competitiveness of the country.

References used

1. Ganiev, Bekzod. Murodjon ugli. Harnessing Digital Transformation for Strategic Implementation. International Journal of Artificial Intelligence. 2025. onlayn nashr Tashkent Global. Betlar 1290–1299.
2. Marr, Bernard va Ward, Matt. *Artificial Intelligence in Practice: How 50 Successful Companies Used AI and Machine Learning to Solve Problems*, Chichester, West Sussex, UK: Wiley va Sons, 2019. — 352 bet.
3. OECD. (Organisation for Economic Co-operation and Development). *Artificial Intelligence in Society*. — Paris, France: OECD Publishing, 2019. 152 bet European Commission. *Ethics Guidelines for Trustworthy AI*, 2019.
4. European Commission (High-Level Expert Group on AI). *Ethics Guidelines for Trustworthy AI*. Brussels, Belgium: European Commission, 2019. 41 bet.
5. Russell, Stuart; Norvig, Peter. *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. Harlow, Buyuk Britaniya: Pearson Education Limited, 2021. 1132 bet.
6. Kaplan, Jerry. *Artificial Intelligence: What Everyone Needs to Know*. New York, AQSh: Oxford University Press, 2016. 280 bet.
7. Dwivedi, Yogesh K.; et al. Artificial Intelligence (AI): Multidisciplinary Perspectives on Emerging Challenges, Opportunities, and Agenda for Research. International Journal of Information Management. 2021. №57. 101994-betlar.

8. Wirtz, Bernd W.; Weyerer, Jan C.; Geyer, Carolin. Artificial Intelligence and the Public Sector—Applications and Challenges. *International Journal of Public Administration*. 2019. №42(7). 596–615-betlar.

9. Zuiderwijk, Anneke; et al. Implications of Big Data and Artificial Intelligence for Public Governance. *Government Information Quarterly*. 2021. №38(3). 101577-betlar.

10. Sun, Tao; Medaglia, Rony. *Mapping the Challenges of Artificial Intelligence in the Public Sector*. *Government Information Quarterly*. 2019. №36(2). 368–383-betlar.

TALABALARDA KOGNITIV FAOLIYATGA NISBATAN POZITIV KAYFIYATNI HOSIL QILISH METODIKASI

(Maktabgacha ta'lim yo'nalishi misolida)

Raxmatova Dilfuza Jo'ra qizi

Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti

raxmatovadilfuza2222@gmail.com

ORCID 0009-0001-6873-9325

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalarining kognitiv faoliyatini rivojlantirishda ijobiy emotsional holat va pozitiv kayfiyatning pedagogik-psixologik o'rni atroflicha tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi bo'lajak pedagoglarda intellektual mehnatga nisbatan rag'bat uyg'otish hamda o'quv jarayonidagi kognitiv to'siqlarni samarali bartaraf etish metodikasini ishlab chiqishdan iborat. Maqolada "Muvaffaqiyatli dars" dizayni, kognitiv rolli modellashirish va emotsional langar kabi innovatsion metodlarning nazariy hamda amaliy asoslari yoritilgan. O'tkazilgan tajriba-sinov ishlari natijasida ijobiy kayfiyat talabalarining diqqat barqarorligini oshirishi, mantiqiy xotirani mustahkamlashi va kreativ fikrlash doirasini kengaytirishi ilmiy jihatdan isbotlangan. Maqola yakunida maktabgacha ta'lim tizimi uchun yuqori motivatsiyali mutaxassislar tayyorlash bo'yicha amaliy tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: kognitiv faoliyat, pozitiv kayfiyat, maktabgacha ta'lim, talaba, pedagogik texnologiya, motivatsiya, intellektual salohiyat.

METHODOLOGY FOR CREATING A POSITIVE MOOD IN RELATION TO COGNITIVE ACTIVITY IN STUDENTS

(In the example of preschool education)

Abstract. This scientific article provides a comprehensive analysis of the pedagogical and psychological role of positive emotional states and a positive mood in developing the cognitive activity of preschool education students. The primary objective of the research is to develop a methodology for stimulating intellectual labor in future educators and effectively overcoming cognitive barriers within the educational process. The article highlights the theoretical and practical foundations of innovative methods such as "Successful Lesson" design, cognitive role modeling, and emotional anchoring. Through experimental research, it has been scientifically proven that a positive mood enhances students' attention stability, strengthens logical memory, and expands the scope of creative thinking. The article concludes with practical recommendations for training highly motivated specialists for the preschool education system by fostering sustainable cognitive engagement and a professional mindset.

Keywords: cognitive activity, positive mood, preschool education, student, pedagogical technology, motivation, intellectual potential.

Kirish. Zamonaviy oliy ta'lim tizimida mutaxassis tayyorlash sifati nafaqat ularning bilim darajasi, balki intellektual mehnatga bo'lgan munosabati bilan ham belgilanadi. Maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalari kelajakda yosh avlodning ilk dunyoqarashini shakllantiruvchi pedagoglar bo'lgani sababli, ularda kognitiv (bilish) faoliyatga nisbatan barqaror ijobiy munosabatni shakllantirish dolzarb vazifadir.

Kognitiv faoliyat faqatgina axborotni qabul qilish emas, balki uni qayta ishlash, mantiqiy xulosalar chiqarish va ijodiy yondashish jarayonidir. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, inson emotsional holati (kayfiyati) uning diqqat konsentratsiyasi va xotira samaradorligiga bevosita ta'sir qiladi. Pozitiv kayfiyat talabada "men buni uddalayman" degan ishonchni uyg'otadi va kognitiv yuklamalarni yengillatadi.

Zamonaviy pedagogik psixologiyada talabalarining kognitiv faoliyati faqatgina intellektual operatsiyalar yig'indisi emas, balki murakkab emotsional-irodaviy jarayon sifatida talqin etilmoqda. Ayniqsa, Maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalari uchun kognitiv faollik kasbiy kompetensiyaning asosi hisoblanadi. Zero, bo'lajak tarbiyachi o'zida "umrbod ta'lim

olish” (lifelong learning) ko‘nikmasini shakllantirmas ekan, u maktabgacha yoshdagi bolalarda bilimga bo‘lgan ilk qiziqishni uyg‘ota olmaydi.[1, 128-b]

Pozitiv kayfiyat kognitiv jarayonlarning “katalizatori” vazifasini o‘taydi. Neyropsixologik nuqtayi nazardan, ijobiy emotsiyalar miyada dopamin va serotonin gormonlarining ajralishiga sabab bo‘lib, bu prefrontal qobiqning (fikrlash, rejalashtirish va qaror qabul qilish markazi) samaradorligini oshiradi. Aksincha, o‘quv jarayonidagi doimiy stress va monotonlik “kognitiv tormozlanish”ga olib keladi.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, oliy ta‘limda talabalarning bilish faoliyatini boshqarishda faqatgina “bilim berish” emas, balki “bilim olishga nisbatan ijobiy munosabatni loyihalash” masalasi birinchi o‘ringa chiqmoqda. Biz taklif etayotgan metodika talabaning ichki qarshiligini kamaytirish va kognitiv moslashuvchanligini oshirishga yo‘naltirilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida maktabgacha ta‘lim yo‘nalishi 2-3 kurs talabalari ishtirokida pedagogik eksperiment o‘tkaziladi. Metodologik asos sifatida quyidagi usullardan foydalanish tavsiya etiladi:

1. “Kognitiv qiziqish” testi: Talabalarning darsga bo‘lgan munosabatini aniqlash.

2. Refleksiv tahlil: Talabalarning o‘z bilim olish jarayonini baholashi.

3. Interaktiv o‘yinlar metodikasi: Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashga moslashtirilgan kognitiv o‘yinlarni talabalar auditoriyasida qo‘llash.

Eksperiment guruhi uchun darslar “Pozitiv o‘qitish” (Positive Education) tamoyillari asosida tashkil etiladi. Bunda darsning kirish qismida emotsional “muzni eritish” (ice-breaking) va muvaffaqiyatli vaziyat (situation of success) yaratish texnikalaridan foydalanish tavsiya etiladi.

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida “Gumanistik pedagogika” va “Pozitiv psixologiya” tamoyillari olinishi ham mumkin. Maktabgacha ta‘lim talabalari bilan ishlashda kognitiv faollikni oshirish uchun quyidagi innovatsion metodlar majmuasi ishlab chiqiladi va amaliyotga tatbiq etiladi:

1. “Muvaffaqiyatli dars” dizayni (Scenario of Success)

Ushbu metod darsning dastlabki 5-7 daqiqasida qo‘llaniladi. Maqsad – talabaning o‘ziga bo‘lgan ishonchini “uyg‘otish”.

Amalga oshirish: Talabalarga o‘tgan mavzu bo‘yicha juda murakkab bo‘lmagan, lekin mantiqiy yechimga ega bo‘lgan “blis-savollar” beriladi. To‘g‘ri javoblar uchun darhol rag‘batlantiruvchi (verbal va vizual) belgilar qo‘llaniladi. Bu talabaning kognitiv maydonini pozitiv energiyaga to‘ldiradi.

2. “Kognitiv rolli modelashtirish” metodi

Maktabgacha ta‘lim talabalari uchun kognitiv faoliyatni o‘yin bilan bog‘lash muhim ahamiyatga ega.

Amalga oshirish: Talabalar kichik guruhlariga bo‘linib, nazariy mavzuni (masalan, “Bolalarda nutq o‘stirish”) bolalar tushunchasiga moslab “ertak-dars” shakliga o‘tkazishadi. Bu jarayonda talaba ham o‘rganuvchi, ham o‘rgatuvchi rolida bo‘ladi. Bilimni boshqa bировga (hatto xayoliy bolaga) tushuntirish jarayoni kognitiv qayta ishlashning eng yuqori darajasini ta‘minlaydi.

3. “Emotsional langar” (Emotional Anchoring) texnikasi

Ushbu metod xotirani mustahkamlash uchun ishlatiladi.

Amalga oshirish: Yangi, murakkab termin yoki nazariya o‘rganilayotganda, u ma‘lum bir ijobiy voqea, musiqa yoki kulgili assotsiatsiya bilan bog‘lanadi. Masalan, Piazhening kognitiv rivojlanish bosqichlarini o‘rganishda har bir bosqichga mos quvnoq vizual timsollar (piktogrammalar) yaratiladi. Pozitiv hissiyot bilan bog‘langan ma‘lumot uzoq muddatli xotirada tezroq muhrlanadi.

4. Refleksiv kundalik va Kognitiv monitoring

Talabalarda o‘z o‘rganish jarayonini kuzatish ko‘nikmasini shakllantirish.

Amalga oshirish: Har bir dars yakunida talabalar “Bugun men uchun eng qiziqarli kashfiyot nima bo‘ldi?” va “Qaysi vazifa meni ijobiy ma‘noda hayratda qoldirdi?” kabi savollarga qisqa javob yozishadi. Bu usul talabaning e‘tiborini qiyinchiliklardan muvaffaqiyatlarga va yangi bilimlarga qaratishga yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili. Kognitiv faoliyat va unga hamroh bo'luvchi emotsional holatlar muammosi pedagogika va psixologiya fanlarining chorrahasida uzoq vaqtdan beri o'rganib kelinmoqda. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, talabalarda ijobiy kayfiyatni shakllantirish shunchaki estetik omil emas, balki kognitiv samaradorlikning fundamental asosi hisoblanadi.

1. *Xorijiy olimlarning yondashuvlari:* Pozitiv psixologiya asoschisi Martin Seligman o'zining "Pozitiv ta'lim" (Positive Education) konsepsiyasida ta'kidlashicha, o'quv jarayonida baxt va mamnuniyat hissi intellektual salohiyatni ochishga xizmat qiladi. [9, 293-b]

Shuningdek, B. Fredricksonning "Kengaytirish va qurish" (Broaden-and-Build) nazariyasiga ko'ra, ijobiy emotsiyalar insonning ongli fikrlash doirasini kengaytiradi, bu esa yangi bilimlarni o'zlashtirishda moslashuvchanlikni ta'minlaydi. [10, 1367-b]

2. *Mahalliy professor-olimlarning tadqiqotlari:* O'zbekiston pedagogika maktabida kognitiv faollik masalasi milliy mentalitet va talaba shaxsi xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tahlil qilingan.

E. G'oziyev o'zining yosh davrlari psixologiyasiga oid ishlarida talabalik davrini kognitiv imkoniyatlarning eng yuqori cho'qqisi (akmeologik davr) deb baholaydi. Uning fikricha, talabaning bilish faoliyati uning o'quv motivatsiyasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu jarayonda emotsional intellekt asosiy rol ni o'ynaydi. [1, 128b]

Sh. Sharipov ijodiy faoliyatni rivojlantirishda kognitiv mustaqillik masalasini ko'taradi. Olimning tadqiqotlarida bo'lajak mutaxassisning bilimlarni passiv qabul qiluvchidan aktiv yaratuvchiga aylanishi uchun dars muhitining o'rni beqiyos ekanligi isbotlangan. [2, 45-b]

R. Safarova maktabgacha ta'lim mazmunini modernizatsiya qilish jarayonida bo'lajak tarbiyachilarning kommunikativ va kognitiv madaniyatini shakllantirish zarurligini uqtiradi. Uning yondashuviga ko'ra, pozitiv kayfiyat – bu pedagogik muloqotning asosi bo'lib, u talabalarda kasbiy identifikatsiyani kuchaytiradi. [3, 72]

3. *Maktabgacha ta'lim yo'nalishidagi maxsus yondashuvlar:* Maktabgacha ta'lim talabalari uchun kognitiv faoliyat o'ziga xos "ko'zgusimon" xarakterga ega. M. Inomova va E. Yuzlikayeva kabi professorlarning ishlarida ko'rsatilishicha, talaba dars jarayonida qanday metodikani va emotsional uslubni ko'rsa, kelajakda bog'cha tarbiyalanuvchilari bilan ham aynan shu modelda ishlaydi. Shu bois, adabiyotlarda talabalarda "pozitiv pedagogik reflex"ni shakllantirish metodikasi dolzarb yo'nalish sifatida qayd etiladi.

Xulosa. Adabiyotlar tahlili shuni tasdiqlaydiki, kognitiv faoliyatda pozitiv kayfiyatni hosil qilish – bu faqatgina talabaning darsdagi kayfiyati emas, balki uning kelajakdagi professional barqarorligini ta'minlovchi mexanizmdir.

Tahlil va natijalar qismi. Maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalari bilan o'tkazilgan tajriba-sinov ishlari kognitiv faoliyatda pozitiv kayfiyatning hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini tasdiqladi. Tadqiqot natijalari quyidagi yo'nalishlar bo'yicha umumlashtirildi:

1. *Kognitiv to'siqlarning bartaraf etilishi.* Dastlabki kuzatuvlarda talabalarda murakkab nazariy mavzularga nisbatan "akademik xavotir" va kognitiv tormozlanish holatlari kuzatilgan edi. Pozitiv metodikalar qo'llanilgandan so'ng, talabalarining o'quv topshiriqlariga yondashuvda tub burilish yasaldi. Xususan, talabalar tushunarsiz tushunchalar haqida savol berishdan cho'chimay qoldilar, bu esa auditoriyada "erkin fikrlash muhiti" shakllanganidan dalolat beradi. Pozitiv emotsional muhit kognitiv dissonance (bilimlardagi qarama-qarshilik) holatlarini yumshatib, yangi axborotni qabul qilish tezligini oshirdi.

2. *Bilish jarayonlarining sifat ko'rsatkichlari:* Tadqiqot natijasida talabalarining diqqat barqarorligi sezilarli darajada yaxshilandi. Pozitiv kayfiyat talabalarda "qiziqish markazi"ni faollashtirganligi sababli, ular ma'ruza davomida diqqatni uzoq vaqt bir nuqtaga jamlash imkoniga ega bo'ldilar. Shuningdek, mantiqiy xotira ko'rsatkichlari ham ijobiy tomonga o'zgardi: talabalar ma'lumotlarni shunchaki yodlash (mexanik xotira) o'rniga, ularni ijobiy assotsiatsiyalar orqali tizimlashtirishni (mantiqiy-emotsional xotira) afzal ko'ra boshladilar.

3. *Kasbiy-kreativ faollikning oshishi:* Maktabgacha ta'lim talabalari uchun eng muhim natijalardan biri – bu olingan nazariy bilimlarni amaliy o'yin shakliga o'tkazish qobiliyatining rivojlanishidir. Pozitiv kayfiyatda ishlagan talabalar dars ishlanmalarini yaratishda kreativlik ko'rsatdilar. Ular ta'limiy o'yinlarni loyihalashda nafaqat metodik qoidalarga, balki

bolalarning emotsional holatini boshqarish elementlariga ham alohida e'tibor qaratishni boshladilar. Bu esa ularning professional tayyorgarlik darajasi sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilganini ko'rsatdi.

4. *Mustaqil ta'limga bo'lgan munosabat:* Eksperiment yakunida talabalarning mustaqil ta'lim topshiriqlariga munosabati ham o'rganildi. Pozitiv metodika asosida tahsil olgan talabalar mustaqil ishlarni "majburiyat" sifatida emas, balki "o'zini namoyon qilish imkoniyati" sifatida qabul qila boshladilar. Ularning o'quv-izlanish faoliyatidagi faolligi va darsdan tashqari adabiyotlar bilan ishlashga bo'lgan rag'batini nazorat guruhiga qaraganda ancha yuqori ekanligi qayd etildi.

Xulosa. Maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalarida kognitiv faoliyatga nisbatan pozitiv kayfiyatni shakllantirish – bu shunchaki darsni qiziqarli o'tish emas, balki tizimli pedagogik jarayondir.

Xulosalar shuni ko'rsatadiki:

1. Emotsional muhit: Darsdagi ijobiy muhit bilimlarni o'zlashtirish tezligini oshiradi.

2. Muvaffaqiyat hissi: Talaba har bir darsda kichik bo'lsa-da muvaffaqiyatga erishganini his qilishi shart.

3. Kasbiy bog'liqlik: Har bir kognitiv vazifa kelajakdagi bog'cha tarbiyachisi faoliyati bilan bog'lanishi kerak.

Ushbu metodikani oliy ta'lim muassasalari o'quv jarayoniga joriy etish yuqori malakali va kreativ fikrlovchi kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. G'oziyev E.G. Psixologiya (Yosh davrlari psixologiyasi). – T.: O'qituvchi, 2004. –158 b
2. Sharipov Sh.S. Talabalar ijodiy faoliyatini uzviylikini ta'minlash metodikasi. – T.: Fan, 2012. - 148 b
3. Safarova R.G. va boshqalar. Pedagogik texnologiyalar. – T.: Fan va texnologiya, 2008. -160 b
4. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik. – T.: Sano-standart, 2017. -432 b
5. Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – T.: Fan va texnologiyalar, 2006. -260 b
6. Kayumova N.M. Maktabgacha pedagogika. – T.: TDPU, 2013. -182 b
7. Yuzlikayeva E.R. Pedagogik diagnostika va monitoring. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2015. - 132 b
8. Inomova M.O. Pedagogik mahorat. – T.: TDPU, 2005. -164 b
9. Seligman, M. E. P. (2009). Positive Education. Oxford Review of Education. –P. 293-311
10. Fredrickson, B. L. (2004). The broaden-and-build theory of positive emotions. –P. 1367-1377

SHAXS IRODAVIY FAZILATLARINI RIVOJLANTIRISH – PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Suyunov Odiljon Orif o'g'li

Qarshi davlat universiteti

Jismoniy tarbiya va sport kafedrasida o'qituvchisi

odiljonsuyunov174@gmail.com

ORCID 0009-0003-6559-2924

UDK 371.1.152.32 (021)

Annotatsiya. ushbu maqolada globallashtirish davrida bo'lajak o'qituvchilarining irodaviy sifatlarini rivojlantirish pedagogik muammo ekanligi yoritilgan. Shuningdek, maqolada bugungi davr yoshlarida axborotlarning salbiy ta'siri natijasida mustaqillik, tirishqoqlik, o'z-o'ziga ishonch, o'z-o'zini boshqarish, sabr, chidamlilik, dadillik kabi sifatning yetarli darajada rivojlanmayotganligi haqida ham atroflicha fikr yuritilgan. Maqolada psixolog va pedagog olimlarning irodaviy sifatlar va ularning shaxs ijtimoiy hayotidagi o'rni va ahamiyati haqidagi fikr va qarashlari tahlili keltirib o'tilgan. Muallifning ta'kidlashicha, shaxs o'z faoliyati jarayonida irodaviy harakatlarni amalga oshirar ekan, bunda uning faoliyatida quyidagilar namoyon bo'ladi: o'z oldiga maqsad qo'yish va unga intilish; maqsadga erishish yo'llarini izlab topish; imkoniyatlarni mustahkamlab borish; maqbul yo'lni tanlay olish; fikr va g'oyalarni qabul qilish; qarorni amalga oshirish.

Kalit so'zlar: глобаллашув, axborot, mustaqillik, tirishqoqlik, o'z-o'ziga ishonch, o'z-o'zini boshqarish, sabr, chidamlilik, dadillik.

DEVELOPMENT OF PERSONAL WILL-MAKING QUALITIES – AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

Abstract. This article highlights the pedagogical problem of developing the volitional qualities of future teachers in the era of globalization. The article also examines in detail the insufficient development of such qualities in modern youth as independence, persistence, self-confidence, self-control, patience, endurance, courage as a result of the negative impact of information. The article analyzes the views and opinions of psychologists and educational scientists about volitional qualities, their role and significance in the social life of an individual. The author notes that when a person performs volitional actions in the process of his activity, the following are manifested in his activity: setting a goal and striving for it; finding ways to achieve the goal; strengthening opportunities; the ability to choose the best path; acceptance of thoughts and ideas; implementation of the decision made.

Keywords: : globalization, information, independence, persistence, self-confidence, self-control, patience, fortitude, courage.

Kirish. Globalizatsiya jarayonlarining shiddatli rivoji shaxs ma'naviyatining turli jihatiga o'z ta'siri o'tkazishi bilan birga, uning axloqiy fazilatlarini, jumladan, irodaviy sifatlarining susayishi, ijtimoiy qadriyatlar tizimining o'zgarishiga sabab bo'lmoqda. Shuningdek, yoshlarning axborotlarga beriluvchanligi va tobeligi natijasida ham o'z-o'ziga bo'lgan ishonchi, mustaqilligi, tashabbuskorligi, chidamliligi pasayib bormoqda. Oxirgi yillarda ushbu muammo butun dunyo aholini tashvishga solayotgan va yechimini ko'tayotgan dolzarb muammolaridan biri sifatida tilga olinib, jahon ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Zero, buyuk bobokalonlarimiz ta'kidlaganlaridek, jaholatni faqatgina ma'rifat bilan yengish mumkin.

Adabiyotlar tahlili. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoevning 2017-yil 15-iyundagi "Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi" mavzusidagi anjumanda so'zlagan nutqida yoshlar tarbiyasini ota-bobolarmizdan qolgan omonat deb tilga oladilar: "Agar farzandlarimizga to'g'ri tarbiya bermasak, har kuni, har daqiqada uning yurish-turishi, kayfiyatidan ogoh bo'lib turmasak, ularni ilmu hunarga o'rgatmasak, munosib ish topib bermasak, bu omonatni boy berib qo'yishimiz hech gap emas", – degan edi [1;21-b.].

Darhaqiqat, Prezidentimiz ta'kidlab o'tganlaridek, yoshlar tarbiyasi kechiktirib bo'lmaydigan va har qachongidan ko'ra dolzarb muammodir. Ayniqsa, axborotlashgan jamiyatda yoshlarning irodasini chiniqtirish, qiyinchiliklar oldida esankirab qolmaslik va o'z fikrini dadil himoya qilish, sabrli va matonatli bo'lish, tashabbuskorlikka o'rgatish pedagogik jarayon oldidagi asosiy vazifalardan biridir.

Fan-texnika va axborot texnologiyalarining jadallik bilan rivojlanishi sababli insoniyat uchun imkoniyatlar ko'lami yanada kengaydi. Ammo bu imkoniyatlardan samarali foydalanish o'rniga ulardan shunchaki vaqtini o'tkazish, virtual olamda maqsadsiz sayr qilish, o'z-o'zini ovuntirish, shov-shuvlardan xabardor bo'lish, virtual do'st izlash kabi besamar ishlarga qimmatli vaqtlarini sarflayotgan yoshlar ko'p uchramoqda. Afsuski, bu salbiy holat yoshlarda irodasizlik, sabrsizlik, qo'rqqulik kabi illatlarning paydo bo'lishiga olib kelmoqda.

Psixolog olimlardan M.G. Davletshin, S.M. To'ychiyevlar irodaning psixologik xususiyatlarini ochib berar ekanlar, uni shaxs tomonidan amalga oshiriladigan ongli xatti-harakat ekanligini va u faoliyat bilan bog'liq holda rivojlanib borishini tushuntirib beradilar: "Iroda – bu qiyinchiliklarini yengish, qo'yilgan maqsadlarga erishishiga yo'naltirilgan, oldindan o'ylangan, ongli xatti-harakatni amalga oshirilishidagi harakatda namoyon bo'ladigan inson faolligidir. Irodaviy jarayonlar xatti-harakat, faoliyat bilan bog'liqdir" [2; 149].

S. L. Rubinshteyn fikricha, irodaning belgisi kuch sarf qilish asosida shaxsning qaror qabul qilishi va shu qarorni tatbiq etishidir [7; 211]. Darhaqiqat, iroda shaxsdan ma'lum darajada kuch va harakatni amalga oshirishni va o'z qarorini tatbiq etishni talab etadi.

Y.P. Ilinning yondashuvida irodaviy sifatning paydo bo'lishi haqida so'z yuritiladi: "Irodaviy qarorlar asosan raqobat va turli xil qiziqishlar asosida rivojlanadi. Iroda – irodaviy harakatni amalga oshirmasdan vujudga kelmaydi" [4; 280]. Shuningdek, Ilin irodaning asosiy psixologik vazifasi sifatida shaxsda biron bir faoliyatga nisbatan motivatsiyani kuchaytirishni va harakatlarni ongli ravishda tartibga solishdir.

L.C. Vigotskiy irodani o'z-o'zini cheklash asosida hosil bo'ladigan ongli xatti-harakat, deb tushuntiradi: "... iroda quyidagilarni nazarda tutadi: o'z-o'zini cheklash, yanada mazmunli va muhim maqsadlarga ongli ravishda harakat qilish, ushbu vaziyatda yuzaga keladigan xohish va istaklarni bostirish qobiliyatidir" [3; 536].

R.S Nemov irodani shaxsning ongli xatti-harakati deb tushuntiradi, ya'ni: "...iroda insonning ongli ravishda o'z oldiga tobora murakkab vazifalarni qo'yishi va uzoq vaqt davomida maqsad sari ixtiyoriy harakatlarni amalga oshirishidir" [6; 686]. Darhaqiqat, iroda shaxsning xatti-harakati va amaliy faoliyatida birdaniga namoyon bo'lmaydi. Balki uning belgilari sekin-asta shaxs faoliyatida shakllanib boradi. Bu borada Nemovning iroda haqidagi fikr-mulohazasi o'rinli hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida quyidagilar belgilab olindi:

integrativ yondashuv va turli faoliyatlar asosida bo'lajak o'qituvchilarining emotsional irodaviy sifatlarni rivojlantirish muammosiga doir yondashuvlar, g'oyalar va qarashlarni tahlil qilish;

bo'lajak o'qituvchilarining emotsional irodaviy sifatlarni rivojlantirish modeli va uning tarkibiy tuzilmasini ishlab chiqish;

shaxs emotsional irodaviy sifatlarni rivojlantirish nazariyasiga tayangan holda, jarayon tamoyillari, shakl va usullarini takomillashtirish;

bo'lajak o'qituvchilarning emotsional irodaviy sifatlarni rivojlantirishga doir metodikani tajriba-sinov ishlari davomida sinovdan o'tkazish va uning samaradorligini oshirishga doir ilmiy va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Natijalar va muhokama. Iroda – shaxsning psixik holati bo'lib, tashqi yoki ichki to'siqlarni yengish bilan bog'liq harakatlarni bajarish jarayonidir. Shuningdek, iroda shaxsning o'z faoliyati va psixik jarayonlarini o'zi boshqarishda namoyon bo'ladigan alohida qobiliyatidir.

Shaxsning irodaviy fazilatlari faoliyat jarayonida namoyon bo'ladi va har bir faoliyat turida shaxsning irodaviy sifatlarga ega bo'lishi talab etiladi. Bunda shaxs o'z faoliyati jarayonida irodaviy harakatlarni amalga oshirar ekan, o'z xohishi va istaklariga qarshi tura oladi. Va natijada faoliyatning qaysi turi bo'lishidan qat'iy nazar shaxs oldiga qo'ygan maqsadiga erishadi.

Shaxs o'z faoliyati jarayonida irodaviy harakatlarni amalga oshirar ekan, bunda uning faoliyatida quyidagilar namoyon bo'ladi:

- o'z oldiga maqsad qo'yish va unga intilish;
- maqsadga erishish yo'llarini izlab topish;
- imkoniyatlarni mustahkamlab borish;
- maqbul yo'lni tanlay olish;
- fikr va g'oyalarni qabul qilish;
- qarorni amalga oshirish.

Shaxsning irodaviy sifatlarga quyidagilar kiradi: *o'z-o'zini boshqarish, dadillik, qat'iyatlilik, chidamlilik, mustaqillik, sabrlilik, tirishqoqlik, tashabbuskorlik, matonatilik va intizomlilik.*

Quyida ushbu sifatlarga batafsil to'xtalib o'tamiz:

O'z-o'zini boshqarish – shaxsning o'z xatti-harakatlari, faoliyati, nutqi va boshqa faoliyat turlarini maqsad asosida boshqarishi, o'z oldiga qat'iy maqsad qo'yishi va intilishi, o'z taqdirini o'zi belgilashi, o'z xatti-harakatlarini nazorat qilishidir. Shaxs o'z-o'zini boshqarish jarayonida hayotiy vaziyatlarni o'zi yechishga, o'z taqdirini o'zi belgilashga, o'z oldiga yangi maqsadlar qo'yishga unutiladi.

Shaxs o'zini o'zi boshqarish jarayonida o'zining ichki va tashqi imkoniyatlarini mustaqil ravishda tartibga soladi, bu uning harakatlari, his-tuyg'ulari, fikrlari va xatti-harakatlarini boshqarishni, shuningdek, atrof-muhitga faol moslashishni o'z ichiga oladi. Bir so'z bilan aytganda, shaxsning o'z-o'zini boshqarishi uning irodasi bilan chambarchas bog'liq.

Dadillik – shaxsning jismoniy va ruhiy o'ziga ishonishi asosidagi xatti-harakati, fikr-mulohazalari, qo'rqqanligi va qo'rquvni yengish qobiliyatidir. Dadil kishi o'zidagi qo'rquvni

yenga oladi, ular o'z maqsadiga erishish uchun o'zida kuch topa oladilar. Ijtimoiy munosabatlar, xavf-xatar oldida qat'iyatlilik, qo'rquvga qarshi turish va aniq maqsad uchun asosli tavakkal qilish qobiliyati.

Shunday qilib, dadillik shaxsning ichki qo'rquvni yengishi va maqsadga erishish uchun tavakkal qilish qobiliyati, shuningdek, qiyin vaziyatlarda jasorat ko'rsatishga tayyorligidir. Dadillik hayotning turli sohalarida shaxsdan mustaqil fikrlash va mustaqil qaror qabul qilishni talab etadi. Bunday shaxslar hatto stressli vaziyatlarda ham tez va ishonchli qaror qabul qila oladilar va qaror qabul qilishda javobgarlikni o'z zimmalariga oladilar. Ularning bu qobiliyati boshqalarda unga bo'lgan ishonchni yuksaltiradi. Dadillik shaxsdan o'z-o'zini boshqarish, vahimaga berilmaslik, his-tuyg'ularga berilmaslikni talab etadi.

Chidamlilik – shaxsning ruhiy va jismoniy qiyinchiliklarning tugashini sabr-toqat bilan kutishi, ularga chidam bilan munosabatda bo'lish. Chidamlilik shaxsning ma'naviy-ruhiy holati, turli sharoitlarga sabr bilan moslasha olishidir. Sabrli shaxslar har qanday jamoada o'z qadr-qimmatiga va obru-e'tiborga loyiq bo'ladi, ular ruhiy va jismoniy qiyinchiliklarni matonat bilan yengib o'tadilar. Bunday insonlar og'riqqa, ob-havoning noqulay sharoitiga moslashadilar. Chidamlilik insonning individual salohiyati, ehtiyojlari asosida vujudga keladi. Shunday qilib, chidamlilik shaxsning sabr-bardoshi, matonati va tashqi ta'sirlarga nisbatan o'zgarmas fazilati, xatti-harakatidir.

Shaxsdagi ruhiy chidamlilik hissiyotlarni jilovlay olish, boshqalarni diqqat bilan tinglash, psixologik yuklamalarga bardoshli bo'lishni anglatdi. [https://psixiatr.uz/stressga_chidamlilik/]. Bunday insonlarni ijtimoiy hayotimizda juda ko'p uchratamiz va ularning boshqalar bilan munosabatda o'z yondashuviga ega ekanligini ko'ramiz.

Sabrlilik – shaxs irodaviy fazilatlarining asosi hisoblanadi. Sabr so'zi tilimizga arabcha so'zdan kirib kelgan, u “achchiq”, “chidam”, “bardosh” degan ma'nolarni anglatadi. Sabr shaxsning ruhiy va intellektual yetukligidan dalolat beradi. Bunday shaxslar ijtimoiy hayotda xotirjam, qanoatli, aql bilan ish tutadigan kishilar hisoblanadi.

O'z-o'zini anglash – shaxsning o'ziga xos aqliy va jismoniy xususiyatlaridan biri bo'lib, u shaxsning tashqi dunyo va o'zi haqida bilimga egaligi, o'zi haqidagi tasavvurlari yig'indisi hisoblanadi.

Shaxsning o'z-o'zini anglashi natijasida har bir inson o'z faoliyatini muvaffaqiyatli tashkil eta oladi, kishilar bilan faol munosabatga kirishadi, ijtimoiy faol bo'lishga intiladi. Psixologik tadqiqotlarga ko'ra insonlar butun hayoti davomida “men kimman” va “men qanday insonman” degan savollarga javob izlaydilar. Bu uning o'z-o'zini anglashga bo'lgan intilishidan dalolat beradi.

Shaxs o'z-o'zini anglash jarayonida o'z xarakteri, kuchli va zaif tomonlari, qadriyatlar tizimi, istaklari, odatlari va boshqalarni anglay boshlaydi.

Shaxsning o'z-o'zini anglashi bir necha darajalarda namoyon bo'ladi:

1. Biologik nuqtayi nazardan o'z-o'zini anglash. Bu o'zini biologik tabiiy organizm sifatida idrok etishdir.

2. Shaxsning o'z-o'zini ijtimoiy mavjudot sifatida anglashi. Bunga shaxsning jamiyat normalari, xulq-atvor me'yorlari va jamoaga moslashuvchanligi, boshqalar bilan o'zaro munosabatga kirishuvchanligi va boshqalar kiradi.

3. Shaxsning individual va shaxsiy fazilatlarini. Bu darajada shaxsning xarakteri, fazilatlarini, qobiliyati, qiziqishi, irodasi, intilishlari, qadriyatlari kabilarni anglashi kiradi.

Xulosa. Shunday qilib, inson o'z-o'zini anglashi, boshqarishi, sabrliligi, tirishqoqligi, dadilligi, maqsad sari intilishi jarayonida o'zining shaxsiy fazilatlarini takomillashtirib boradi. Shuningdek, shaxsda irodaviy fazilatlarining yetarli darajada rivojlanmasligi uning o'z-o'ziga bo'lgan ishonchining pasayishiga, mustaqilligi va tashabbuskorligining namoyon etishda shaxsiy ko'nikmalarining yetarli darajada shakllanmasligiga olib keladi. Bu esa o'z navbatida zamonaviy ta'lim tizimi oldiga alohida vazifalarni yuklamogda. Zero, jamiyatimiz taraqqiyoti uchun ham mustaqil, irodali yoshlar zarur ekanligini aslo unutmasligimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoev Sh.. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. –T.: O‘zbekiston, 2017, – 488 b.
2. Davletshin M.G., To‘ychieva S.M. Umumiy psixologiya. O‘quv qo‘llanma. Nizomiy nomidagi pedagogika universiteti.–Toshkent, 2002 –149 b.
3. Выготский Л. С. Педагогическая психология/ Под ред. В.В. Давыдова. – Москва: Педагогика-Пресс, 1996. – 536 с.
4. Илин Е. П. Психология воли. – СПб.: Питер, 2001. – 280 с.
5. Мещерякова Б.Г., Зинченко В.П. Большой психологический словарь. – Москва: 2003 – 672 с.
6. Немов Р. С. Психология. – Москва: Владос, 2001. – 686 с.
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии в 2 т. – СПб: Питер, 2001. – Т. 2. – Воля – С. 211.
8. Turdimurodov D.Y. Possibilities of physical education means in the formation of volitional qualities in schoolchildren. Journal of innovations in pedagogy and psychology. Vol. 4, Issue 7, 2021, pp. Vol. 4, Issue 7, 2021, pp.74-80
9. Ботирова Ф. Шахсинг иродавий сифатлари ва уларни таркиб топтиришни ташхислаш. – Урганч. 2009, – Б.129
10. Цилов В.Р. Об условиях влияющих на становление характера. // Вопросы психологии. 2001. №5. – С.128-135.

TALABALARNING MA'LUMOTLAR BAZASI BO'YICHA BILIMLARINI RIVOJLANTIRISHDA TIZIMLI YONDASHUV

Qodirov Bobur

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti dotsenti, p.f.f.d (PhD)

bqodirovv@icloud.com

ORCID 0009-0003-1914-5410

UDK 004.65:378.147

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarining ma'lumotlar bazasi bo'yicha bilimlarini yanada yuksaltirish uchun tizimli yondashuvlar ilmiy tadqiqot sifatida o'rganilgan. Unga qadar fanlar doirasida bir qancha ilmiy tadqiqot ishlari o'rganib chiqildi va tahlil qilindi. Ular asosida ma'lumotlarni tahlil qilishga qaratilgan fan – “Ma'lumotlar bazasi” fani obyekt sifatida olindi. Ilmiy tadqiqot ma'lumotlar bazasi fanini o'qitish doirasida olib borilgan hamda “Axborot texnologiyalari” kafedrasining professor-o'qituvchilari tomonidan so'rovnoma o'tkazish ko'rinishidagi ilmiy natijalar bilan mustahkamlangan. So'rovnomaning o'tkazishda integrativ yondashuvdan foydalanildi va uning mezonlari aniq tartibda ko'rsatib o'tildi. So'rovnoma natijalarining aniqligini oshirish uchun diagrammalardan foydalanildi. Ilmiy tadqiqotning yechimlari barcha oliy ta'lim muassasalaridagi texnika ta'lim yo'nalishlarining talabalarining ma'lumotlarni tahlil qilishga oid fanlarni ijobiy tarzda o'zlashtirishlariga turtki bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: ma'lumotlar bazasi, ma'lumotlarni tahlil qilish, axborot tizimlari, pedagogik yondashuvlar, ta'lim platformasi, integrativ yondashuv, zamonaviy ta'lim, raqamli texnologiyalar.

SYSTEMATIC APPROACHES TO DEVELOPING STUDENTS' KNOWLEDGE OF DATABASES

Abstract. This article examines systematic approaches as a scientific study aimed at further enhancing students' knowledge of databases. Prior to the study, a number of scientific research works within related disciplines were reviewed and analyzed. Based on this analysis, the discipline focused on data analysis, namely the “Database Systems” course, was selected as the object of the research. The study was conducted within the framework of teaching the Database Systems course and was supported by empirical results obtained through a questionnaire survey administered by faculty members of the Department of Information Technologies. An integrative approach was applied in conducting the survey, and its criteria were clearly and systematically defined. To increase the accuracy and clarity of the survey results, diagrams were used for data visualization. The findings of the study may encourage students of technical specializations in higher education institutions to positively master disciplines related to data analysis.

Keywords: databases, data analysis, information systems, pedagogical approaches, educational platform, integrative approach, modern education, digital technologies.

Kirish. Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning tezkorlik bilan rivojlanishi axborotlarni yig'ish, saqlash, qayta ishlash hamda uzatish jarayonlarida ma'lumotlar bazalarining ahamiyatini keskin oshirmoqda. Zamonaviy axborot tizimlari, elektron ta'lim platformalari, boshqaruv va tahlil tizimlarining samarali ishlashi bevosita ma'lumotlar bazasi texnologiyalariga oid bilim va ko'nikmalarning puxta shakllanganligiga bog'liq. Shu sababli

oliy ta'lim muassasalarida talabalarning ma'lumotlar bazasi bo'yicha bilimlarini rivojlantirish dolzarb pedagogik muammolardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, ma'lumotlar bazasiga oid bilimlar ko'pincha fragmentar, ya'ni alohida mavzular kesimida o'rgatiladi va ularning o'zaro mantiqiy bog'liqligi yetarli darajada ta'minlanmaydi. Bu esa talabalarda bilimlarning barqarorligi hamda ularning amaliyotda qo'llash samaradorligining pasayishiga olib keladi. Mazkur holat ta'lim jarayonida an'anaviy yondashuvlar bilan bir qatorda, bilimlarni yaxlit tizim sifatida shakllantirishga yo'naltirilgan zamonaviy pedagogik yondashuvlarni joriy etishni talab etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ma'lumki, har bir fanlarni o'qitishda alohida metod va texnologiyalardan foydalaniladi. Ayniqsa axborot texnologiyalari mansub fanlarni o'qitishda zamonaviy texnologiyalarni qo'llash maqsadga muvofiqdir [1]. Talabalarning fanlar yuzasidan mustaqil ishlarni qay tarzda tashkil etishlari doimgidek muammo markazida qolmoqda. Uning yechimlarini qayta ko'rib chiqishda fan nuqtayi nazaridan foydalanib tavsiyalar ishlab chiqilmoqda [2]. Hattoki maktablardagi fanlarni o'qitishda uyg'unlashtirilgan STEAM metodlari fanlarga nisbatan emas, balki mavzularga yo'naltirilgan holatda olib borilishi kerak [3]. Texnika universitetlarida umumkasbiy fanlarni o'qitish bo'yicha ko'plab ilmiy izlanish olib borilmoqda. Shuningdek, fanlarni zamonaviy texnologiyalar orqali o'qitishda elektron ta'lim, aralash ta'lim, sun'iy intellekt va mobil texnologiyalardan keng foydalanish yo'lga qo'yilmoqda [4]. Toshkent davlat texnika universitetining muhandislik ta'limida heutigogiya yondashuvi hamda "Sanoat 4.0" texnologiyalarini integratsiya qilish orqali muayyan ta'limiy natijalarga erishilgan [5].

Talabalarning fanlardan egallagan bilimlarini amaliyotda qo'llash samaradorligini oshirish maqsadida kontekstli o'qitish metodlari ham izchil rivojlanib bormoqda [6]. Ma'lumotlar oqimlari ko'payib borayotgan bir vaqtda, zamonaviy axborot texnologiyalarni qo'llash orqali uni osonlashtirishga erishilmoqda. Barcha texnika universitetlarda ma'lumotlarni qayta ishlashni osonlashtirish maqsadida raqobatbardosh kadrlarni yetishtirib chiqarish dolzarb masalaga aylanmoqda. Ushbu sohani qamrab olish uchun axborot texnologiyalari yo'nalishlarining bakalavriat bosqichlarida ma'lumotlar bazasi fani rejaga kiritilgan [7]. O'zbekiston Respublikasidagi barcha Oliy ta'lim muassasalarida bugungi kunda kredit modul tizimi joriy etilgan. Hemis ta'lim platformasi esa davlat tomonidan yagona tizim sifatida tavsiya etilgan. Ma'lumotlar bazasi fanini zamon talablariga o'qitish uchun turli xil omillar o'rganilib, innovatsion yondashuvlardan foydalanish kundan-kunga rivojlantirilib kelinmoqda [8]. Talabalarning egallagan bilimlarini rag'batlantirish uchun esa iloji boricha testlash tizimidan voz kechish va ulardagi mavjud bilimlarni faqatgina tinglash kerakligi haqida fikrlar ham yangramoqda [9].

Universitetlar hozirgi sharoitda Respublika bozorlarida, balki jahon bozorlaridagi muammolarni yechishga mo'ljallangan bo'lishi lozim. Uning uchun iqtisodiyoti o'sib borayotgan yo'nalishlarni, biznes klasterlari va institutlarini rivojlantirish maqsadlari aniqlashtirilishi zarur [10]. Talabalar esa yuqoridagi real holatlarda qatnashadilar va mavjud muammolarni yechish orqali o'z byudjetini qisman bo'lsa ham to'ldiradilar. Oliy ta'lim muassasasini tugatgandan so'ng esa mutaxassis sifatida yirikroq ko'lamli ishlarni bajarishi va jamoaviy harakatlanishga moslashadilar.

Ma'lumotlarni tahlil qilishda sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llash va muammolarga yechim topish an'anaviy yo'nalishga aylanmoqda [11]. Ayniqsa, Oliy ta'lim muassasalaridagi o'quv dasturlarni sun'iy intellekt texnologiyalari bilan integratsiya qilib yaratish jarayonlari tashkil etilmoqda. Bu orqali talabalarning bilimini optimallashtirish va ma'lumotlar oqimini sifatli ko'rinishga aylantirish maqsad qilib olingan. Misol sifatida ko'plab nashr etilgan adabiyotlarning kitobxon dunyo qarashiga mosligini ta'minlash juda ham mushkul ish hisoblanadi. O'quv dasturlardagi bu kabi zamonaviy texnologiyalarning qo'llanilishi virtual muhitlardan foydalanib bo'lsa ham, asosiy muammoga yechim topish uchun ishlarini osonlashtiradi.

Natijalar va muhokama. Yuqoridagi ilmiy tadqiqotlariga tayanadigan bo'lsak, turli xil fanlarni o'qitish uchun turlicha yondashuvlar mavjud. Ma'lumotlarni tahlil qilish sohasi (Data Science) da ilmiy izlanishlar olib borish maqsadida texnika ta'lim yo'nalishlarida

Ma'lumotlar bazasi fani o'qitilmoqda. Fanni o'qitishda turli xil zamonaviy yondashuvlar qo'llanilmoqda: metodlar, o'qitish texnologiyalari va boshqalar. Ma'lumotlar bazasi fani asosan 2 kursda o'tilishi rejalashtirilgan. Shu sababli ham fanlarning qamrovi katta ahamiyat kasb etadi. Ya'ni talaba fanni o'rganishdan oldin zarur bo'lgan kompetensiyalarni egallashi talab etiladi. Bu esa o'z navbatida integrativ yondashuvni keltirib chiqaradi. Integrativ yondashuvni fan doirasida qo'llash ma'lumotlarni tahlil qilishga harakat qilgan har bir foydalanuvchiga aslida unga bo'lgan ehtiyojdir.

Integrativ yondashuvdan foydalanishni ommalashtirish maqsadida Axborot texnologiyalari va menejment universitetining "Axborot texnologiyalari" kafedrası professor-o'qituvchilari o'rtasida so'rovnoma tashkil etildi. Chunki mazkur fan axborot texnologiyalarida faoliyat yuritayotgan barcha yo'nalishlarda o'tiladi.

1-jadval.

Ma'lumotlar bazasi fanini o'qitishda Integrativ yondashuv

N ^o	Fan nomlari
1	Dasturlash
2	Axborot tizimlari
3	Sun'iy intellekt va ma'lumotlarni tahlil qilish
4	Elektron ta'lim platformalari

So'rovnomaning dastlabki ko'rinishi 2-jadvalda akslantirildi va fanlarning integratsiyasi muhimligi ko'rsatkichlari 1 dan 5 gacha raqamlar bilan belgilandi.

2-jadval.

Ma'lumot bazasi fanini o'qitishda integrativ yondashuvdan foydalanish

Fan nomi	1	2	3	4	5
Dasturlash					
Axborot tizimlari					
Sun'iy intellekt va ma'lumotlarni tahlil qilish					
Elektron ta'lim platformalari					

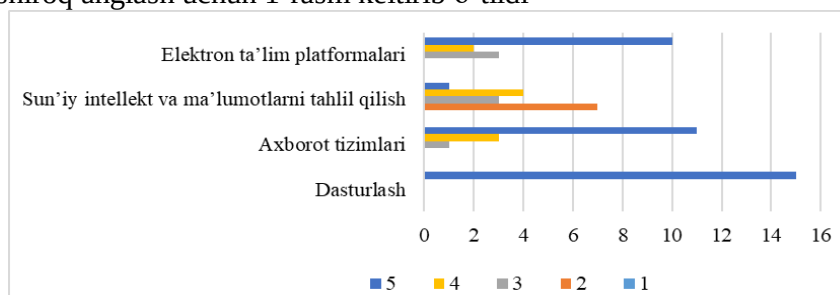
2-jadval asosida tuzilgan so'rovnomada 15ta professor-o'qituvchi ishtirok etdi. Uning natijalari 3-jadvalda keltirib o'tildi

3-jadval.

Integrativ yondashuvdan foydalanish to'g'risidagi so'rovnoma natijalari

Fan nomi	1	2	3	4	5
Dasturlash					15
Axborot tizimlari			1	3	11
Sun'iy intellekt va ma'lumotlarni tahlil qilish		7	3	4	1
Elektron ta'lim platformalari			3	2	10

So'rovnoma natijalariga ko'ra ma'lumotlar bazasi fanini o'qitishda integrativ yondashuvdan foydalanish ijobiy fikrlarga olib keldi. Eng katta va quyi natijalar "Dasturlash" va "Sun'iy intellekt va ma'lumotlarni tahlil qilish" fanlarida qayd etilgan. Ma'lumotlar bazasi fani o'z-o'zidan dasturlash fanlariga bog'liqligi va obyektga yo'naltirilgan muammolarni hal qilishda zarur ekanligini tushunish mumkin. "Sun'iy intellekt va ma'lumotlarni tahlil qilish" fanlaridagi salbiy fikrlar esa talabalar tomonidan bajariladigan topshiriqlarni turli xil sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanib bajarish holatlari bilan izohlandi. Bu esa talabalarning bilim saviyasini pasaytirishga sababchi bo'lgan eng asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. 3-jadval natijalarini yaxshiroq anglash uchun 1-rasm keltirib o'tildi

1-rasm. Integrativ yondashuvning tarkibiy ko'rsatkichlari diagrammasi

Integrativ yondashuvdan foydalanishda o'quv-me'yoriy hujjatlar professor-o'qituvchilar tomonidan mavzularning uyg'unligini oshirish uchun harakat strategiyasi ishlab chiqiladi.

Xulosa. Demak ma'lumotlar bazasi fanidan dars mashg'ulotlarini olib boruvchi professor-o'qituvchilar integrativ yondashuvlardan foydalanish orqali talabalarni qiziqтира olishi va ta'limdan kutilayotgan natijalarga erishishlari mumkin bo'ladi. Chunki endigina ma'lumotlarni tahlil qilishga otlangan talabalar jamoasini ma'lumotlar bazasi fanini ijobiy ma'noda o'zlashtirishi, fanlardagi bilimlarni hayotiy falsafa bilan oddiyroq anglash va inson tasavvuridagi natijalarni reallashtirish bilan bog'liqdir. Ma'lumotlar bazasi fanini o'rganishda yuqorida keltirilgan fanlarni o'zlashtirish zarur hisoblanib, talabalar tomonidan muammoli masalalarni tahlil qilish qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nasrullayeva F.A. Amaliy fanlarni o'qitishda zamonaviy yondashuvlar: muammo va yechimlar. International scientific and practical conference. Zenodo. 2025. – 162 b.
2. Botirova Z.N. Pedagogical and psychological foundations of the organization of educational and cognitive activities of students on the basis of a contextual approach in higher educational institutions. Экономика и социум. 2024. №8 (123). - 62-67 p.
3. Yuldoshev J.T., G'aniyeva D.N. Fanlarni o'qitishda STEAM ta'lim yondashuvi asosida mavzularning integratsiyasi. New renaissance international scientific journal. 2025. – 1131 b.
4. Baxriddinova N.M. Oliy ta'lim muassasalarida umumkasbiy fanlarni o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari. –Buxoro. Inter education & global study. 2025. № 3 (2), - 239-247 b.
5. Rakhmonov I.U., Temirova R.Sh., Ganiev Sh.R. A heutagogical approach to industry 4.0 technologies in engineering education at Tashkent state technical university. Наука и образование сегодня. 2024. № 4 (81), -11-15 p.
6. Yasynska E.Ts. Introducing context learning in the process of training students of higher educational institutions. Colloquium-journal. 2022. №18 (141), - 40-43 p.
7. Kadyrov B. K. Perspectives of problems in the study of database science in the Credit-Module System and their solutions. International Journal of Formal Education. 2022. № 2(1), -16-22 p.
8. Kadyrov B.K. Problems and solutions in teaching the database in higher education (on the example of technical education). Current research journal of philological sciences. 2022. № 3(07),-35–41 p.
9. Saidov J., Irsaliyev F., Elmurodova G., Rustamova M. Talabalarining ma'lumotlar bazasini yaratish bo'yicha bilimlarini baholash mezonlari. Central asian journal of multidisciplinary research and management studies. Zenodo. 2024. № 1(2), - 131–134 b.
10. Васильева О.И., Алексеева Ю.А., Редько С.Г. The project-based approach in organizing cooperation between business institutions and technical universities in digitalization conditions. Социология науки и технологий. 2022, №13 (2), - 135-149 p.
11. Bakhtiyar B., Parvana M. The role of artificial intelligence in engineering studies: a comparative perspective from global universities and azerbaijan technical university. Reliability: Theory & Applications. 2025. №7(83), 475-481.

SHAXSGA YO'NALTIRILGAN TA'LIM SHAROITIDA EMOTSIONAL-IRODAVIY TARBIYA: OILA VA MTT INTEGRATSIYASI MASALALARI

Quldosheva Shahlo Ibragim qizi

Qarshi davlat universiteti doktoranti

ibragimqizishahlo@gmail.com

ORCID 0009-0009-5880-4961

UDK 373.21:37.018.1

Annotatsiya. Ushbu maqolada Yangi O'zbekiston ta'lim tizimini isloh qilish jarayonida maktabgacha ta'lim tashkilotlarining tayyorlov guruhlarida tarbiyalanuvchilarning emotsional-irodaviy sifatlarini (sabr-toqat, qat'iyatlilik, mustaqillik) shakllantirishda oila va ta'lim muassasasi integratsiyasining dolzarb pedagogik-psixologik jihatlarini tadqiq etilgan. Tadqiqotning empirik bazasi sifatida respublikamizning Surxondaryo, Qashqadaryo va Samarqand viloyatlarida istiqomat qiluvchi 80 nafar otalarni ishtirokida Google Forms platformasi orqali o'tkazilgan sotsiologik so'rovnoma natijalari olingan va qiyosiy tahlil qilingan.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, respondentlarda farzand tarbiyasiga oid nazariy bilimlar va real amaliy harakatlar o'rtasida jiddiy kognitiv nomutanosiblik mavjud bo'lib, bu ilm-fanda "ijtimoiy kutilma effekti" (social desirability bias) sifatida baholanadi. Xususan, so'rovnomada qatnashganlarning 87,5 foizi bolada irodaviy sifatlarini shakllantirish muhimligini nazariy jihatdan to'liq qo'llab-quvvatlashda, amaliyotda shoshilinch vaziyatlarda bolaning mustaqil kiyinishi va o'z-o'ziga xizmat qilishiga imkoniyat bermaslik holatlari (55%) ustunlik qilishi dalillangan.

Shuningdek, oila va bog'cha hamkorligiga to'sqinlik qiluvchi asosiy omil sifatida ota-onalardagi metodik savodsizlik emas, balki kunlik ish faoliyatidan orttirilgan jismoniy va ruhiy toliqish (73,8%) ekanligi aniqlanib, bu muammoni hal etish uchun tarbiyani maxsus mashg'ulot tarzida emas, balki kundalik maishiy faoliyatlar integratsiyasi orqali tashkil etish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Maktabgacha ta'lim, tayyorlov guruhi, oila va bog'cha hamkorligi, emotsional-irodaviy sifatlar, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, ijtimoiy kutilma effekti, mustaqillik va sabr, faoliyatlar integratsiyasi sotsiologik so'rovnoma.

EMOTIONAL-VOLUNTARY EDUCATION IN A PERSONALIZED EDUCATIONAL ENVIRONMENT: ISSUES OF FAMILY AND PRESCHOOL INTEGRATION

Abstract. This article explores the urgent pedagogical and psychological aspects of integrating family and educational institutions in developing the emotional-volitional qualities (patience, persistence, and independence) of children in preparatory groups of preschool organizations during the reform of New Uzbekistan's education system. The empirical basis of the study comprises results from a comparative analysis of a sociological survey conducted via the Google Forms platform among 80 parents residing in the Surkhandarya, Kashkadarya, and Samarkand regions of the republic.

The analysis revealed a significant cognitive dissonance between respondents' theoretical knowledge of child-rearing and their actual practical actions, which is scientifically characterized as the "social desirability bias". Specifically, while 87.5% of participants theoretically support the importance of developing volitional qualities in children, the evidence shows that in practice, during rushed situations, a tendency to deny children opportunities for independent dressing and self-service (55%) prevails.

Furthermore, the study identified that the primary barrier to family-kindergarten cooperation is not methodological illiteracy among parents, but rather physical and mental exhaustion (73.8%) resulting from daily work activities. To address this issue, scientific and practical proposals have been developed to organize upbringing not as a specialized set of exercises, but through the integration of daily household activities.

Keywords: preschool education, preparatory group, family and kindergarten cooperation, emotional-volitional qualities, student-centered education, social desirability bias, independence and patience, integration of activities.

Kirish. Mavzuning dolzarbligi: Zamonaviy globallashuv jarayonida inson kapitalini rivojlantirishning poydevori maktabgacha ta'lim bosqichida qo'yilmoqda. Yangi O'zbekistonning ta'lim strategiyasida ustuvor vazifa sifatida belgilangan shaxsga yo'naltirilgan ta'lim (person-oriented education) yondashuvi bolani nafaqat maktab ta'limiga intellektual tayyorlashni, balki unda emotsional-irodaviy sifatlar – sabr-toqat, qat'iyatlilik, o'z xulqini boshqarish va mustaqillikni shakllantirishni talab etadi.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, bugungi axborotlashgan jamiyatda ota-onalarning ijtimoiy bandligi ortishi fonida oila va maktabgacha ta'lim tashkiloti (MTT) o'rtasidagi hamkorlik ko'pincha rasmiyatchilik kasb etmoqda. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida ota-onalar ta'lim jarayonining teng huquqli ishtirokchisi sifatida e'tirof etilgan bo'lib [1, 18-modda], bu norma "Ilk qadam" davlat o'quv dasturida ham alohida tamoyil sifatida belgilab qo'yilgan [2, 12-bet]. Biroq amaliyotda ota-onalarning pedagogik qarashlari (nazariy bilimlari) va real vaziyatdagi xulq-atvorlari o'rtasida jiddiy nomutanosiblik kuzatilmogda.

Tadqiqotning maqsadi – tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilarida emotsional-irodaviy sifatarni shakllantirishda oila va MTT integratsiyasining real holatini diagnostika qilish hamda ota-onalardagi "ideal pedagogik tasavvur" va "real amaliy harakat" o'rtasidagi ziddiyatni bartaraf etish mexanizmlarini ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Mavzuning o'rganilganlik darajasi tahlili shuni ko'rsatadiki, shaxsning irodaviy sifatlarini shakllantirish va oila-bog'cha hamkorligi masalalari jahon va mahalliy pedagogika fanida keng qamrovli tadqiq etilgan. Biz ushbu manbalarni tadqiqot maqsadidan kelib chiqib, uch yo'nalishda tizimlashtirdik.

Emotsional-irodaviy soha rivojlanishining psixologik asoslari Klassik psixologiyada L.S. Vigotskiy o'zining "Madaniy-tarixiy nazariya"sida irodani insonning o'z xulq-atvorini ongli boshqarishi sifatida ta'riflab, u faqat kattalar bilan hamkorlikdagi faoliyat jarayonida "tashqi buyruqdan ichki o'z-o'zini boshqarishga o'tish" orqali shakllanishini asoslagan [3, 145-bet]. Faoliyat nazariyasi asoschisi A.N. Leontyev esa maktabgacha yoshdagi bolada iroda motivlar kurashi va iyerarxiyasi natijasida paydo bo'lishini ta'kidlaydi [4, 182-bet]. G'arb

olimlaridan V.Frankl insonning ma'no izlashga bo'lgan intilishida qadriyatlar tizimi va irodaviy tanlov erkinligi muhimligini ko'rsatib o'tgan [5, 94-bet]. Zamonaviy tadqiqotlarda D. Goleman o'z his-tuyg'ularini jilovlash (self-regulation) irodaning poydevori ekanligini isbotlagan [6, 45-bet].

Oila va ta'lim muassasasi hamkorligining xalqaro modellari Amerikalik sotsiolog Joze Epshteyn (Joyce Epstein) oila va maktab hamkorligining 6 ta modelini (parenting, communicating, volunteering, learning at home, decision making, collaborating with community) ishlab chiqqan bo'lib, unda "Uyda ta'lim berish" modeli bizning tadqiqotimiz uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi [7, 342-bet]. Diana Baumrind ota-onalik uslublarini (parenting styles) tadqiq qilib, faqat "demokratik uslub"gina bolada mustaqillik va ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirishini dalillagan bo'lsa [8, 62-bet], Karen Mapp "Ikki tomonlama salohiyatni oshirish" (Dual Capacity-Building Framework) nazariyasida pedagog va ota-onaning teng sherikligini ilgari suradi [9, 28-bet].

O'zbekistonda mavzuning o'rganilishi va aniqlangan ilmiy bo'shliq Mahalliy olimlardan O. Musurmonova oila pedagogikasining nazariy asoslarini yaratishda milliy qadriyatlar (sabr, qanoat, kattalarga hurmat)ning irodaviy tarbiyadagi o'rnini alohida ta'kidlaydi [10, 112-bet]. F. Qodirova maktabgacha ta'limda variativ yondashuv va shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarini joriy etishda ota-onalar kompetensiyasini oshirish zarurligini ilmiy asoslagan [11, 76-bet]. M. Inomova hamkorlik jarayonida ma'naviy tarbiyaning ustuvorligiga e'tibor qaratgan bo'lsa [12, 88-bet], P. Yusupova maktabgacha yoshdagi bolalarni ijtimoiy hayotga tayyorlashda oilaviy muhitning ta'sirini o'rgangan [13, 54-bet].

Biroq yuqoridagi fundamental tadqiqotlarda ota-onalarning so'rovnomalardagi "ideal javoblari" va real hayotdagi xulq-atvori o'rtasidagi farq masalasi empirik jihatdan yetarlicha ochib berilmagan. Muallifning avvalgi tadqiqotlarida raqamli diagnostika vositalari orqali olingan natijalarning validlik darajasi tahlil qilinib, respondentlarda "ijtimoiy kutilma effekti" (social desirability bias) – ya'ni o'zini jamiyatda qabul qilingan me'yorlarga moslab ko'rsatishga urinish holatlari mavjudligi aniqlangan edi [14, 25-bet]. Mazkur maqola aynan shu ilmiy xulosaning mantiqiy davomi sifatida, 80 nafar ota-ona misolida nazariya va amaliyot o'rtasidagi ziddiyatni chuqur tahlil qilishga bag'ishlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida empirik sotsiologik so'rovnoma (survey), qiyosiy tahlil va pedagogik kuzatuv metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning empirik bazasi sifatida respublikamizning Surxondaryo, Qashqadaryo va Samarqand viloyatlarida istiqomat qiluvchi, farzandi maktabgacha ta'lim tashkilotining tayyorlov guruhiga qatnaydigan 80 nafar ota-ona (respondent) tanlab olindi.

Ma'lumotlar yig'ish jarayoni Google Forms raqamli platformasi orqali amalga oshirildi. So'rovnoma savollari "Ilk qadam" davlat o'quv dasturining "Ijtimoiy-hissiy rivojlanish" sohasi kompetensiyalariga [2, 18-bet] hamda D. Baumrindning ota-onalik uslublarini aniqlash metodikasiga [8, 65-bet] asoslangan holda tuzildi. Tadqiqot validligini ta'minlash maqsadida savollar shunday shakllantirildiki, unda bir xil mazmundagi savol ikki xil (biri nazariy qarashni, ikkinchisi real vaziyatdagi xulq-atvorni aniqlashga qaratilgan) ko'rinishda berildi. Bu usul muallifning avvalgi tadqiqotlarida sinovdan o'tgan bo'lib, respondentlardagi "ijtimoiy kutilma effekti" (social desirability bias) darajasini o'lchash imkonini berdi [14, 26-bet].

Natijalar va muhokama. Olingan natijalar tahlili shuni ko'rsatdiki, zamonaviy ota-onalarda farzand tarbiyasiga oid axborotlashganlik darajasi yuqori bo'lsa-da, bu bilimlar har doim ham amaliy ko'nikmaga aylanmagan. Biz buni "Kognitiv nomutanosiblik" (bilim va harakat ziddiyati) sifatida baholadik va natijalarni quyidagi jadvalda umumlashtirdik (1-jadval).

1-jadval. Ota-onalarning emotsional-irodaviy tarbiyaga oid nazariy qarashlari va real amaliyotining qiyosiy tahlili (n=80)

Tahlil mezonlari	Nazariy yondashuv (Ideal "Men")	Real amaliyot (Real "Men")	Nomutanosiblik (Gap)
Qiyinchilikka	87,5% – "Sabr bilan"	10% – "Vaqtini tejash"	+77,5%

munosabat (<i>"Bola topshiriqni bajara olmasa..."</i>)	yo'nalish beraman va mustaqil bajarishini kutaman".	uchun o'zim bajarib qo'ya qolaman".	(Nazariyada sabrli, amalda esa shoshqaloq)
Mustaqillik berish (<i>"Kiyinish va yuvinish jarayoni"</i>)	45% – "To'liq mustaqil bajarishiga imkon beraman".	55% – "Shoshilganda o'zim kiyintiraman" (25%) yoki "Hali yosh deb hisoblayman" (30%).	-10% (Amaliyotda mustaqillik cheklanmoqda)
Sabrni shakllantirish (<i>"Navbat kutish, istaklarni kechiktirish"</i>)	67,5% – "Kutishni o'rgataman".	22,5% – "Bola xohlagan narsasini darhol qilib berishga harakat qilaman".	45% farq

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, ota-onalarning 87,5 foizi nazariy jihatdan bolaga sabr qilish va unga yo'nalish berish kerakligini to'g'ri anglaydi. Biroq real hayotiy vaziyatlarda (masalan, ertalab bog'chaga shoshilayotganda) respondentlarning 55 foizi bolaning sekin harakat qilishiga toqat qilolmay, uning o'rniga harakatni o'zlari bajarishadi. Bu holat L.S. Vigotskiy ta'kidlagan "yaqin rivojlanish zonasi"ning buzilishiga olib keladi [3, 148-bet], chunki bola qiyinchilikni o'zi yengmas ekan, unda iroda shakllanmaydi.

Hamkorlikdagi to'siqlar tahlili.

Tadqiqotimizning yana bir muhim jihati – oila va bog'cha hamkorligiga to'sqinlik qiluvchi omillarni aniqlash edi. So'rovnomaga natijalariga ko'ra:

- 73,8% respondent – "Ishdan charchab kelish va uy ishlari"ni asosiy to'siq sifatida ko'rsatgan;
- 18,8% respondent – "Bolani qiziqtira olmaslik"dan shikoyat qilgan;
- Faqat 7,5% respondentgina metodik bilim yetishmasligini tan olgan.

Bu raqamlar muallifning avvalgi tadqiqotlarida ilgari surilgan *"raqamli davr ota-onalarining asosiy muammosi axborot yo'qligida emas, balki vaqt va energiya yetishmasligidadir"* degan xulosani tasdiqlaydi [14, 28-bet]. Demak, MTT pedagoglari ota-onalar bilan ishlashda ularga murakkab metodikalarni emas, balki integratsiyalashgan yondashuvni – ya'ni bola tarbiyasini alohida vaqt ajratmasdan, kundalik uy yumushlari (ovqat pishirish, uyni yig'ishtirish) jarayoniga singdirish texnologiyalarini o'rgatishi maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, respondentlarning 85 foizi *"Uyda qanday shug'ullanish kerak?"* mavzusidagi master-klasslarda qatnashish istagini bildirganligi, ularda o'zgarishga bo'lgan ichki motivatsiya yuqoriligidan dalolat beradi

Xulosa va takliflar. O'tkazilgan tadqiqot va 80 nafar ota-ona ishtirokidagi empirik tahlillar natijasida quyidagi ilmiy xulosalar shakllantirildi:

1. Kognitiv nomutanosiblik tasdig'i: Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, zamonaviy ota-onalarda emotsional-irodaviy tarbiya bo'yicha nazariy bilimlar yetarli darajada shakllangan (87,5% ijobiy ko'rsatkich), biroq real hayotiy vaziyatlarda bu bilimlar qo'llanilmayapti. Respondentlarning 55 foizi shoshilinch vaziyatlarda bolaning mustaqilligini cheklash orqali "yaqin rivojlanish zonasi"ni buzmoqda. Bu holat muallifning avvalgi tadqiqotlarida [14, 29-bet] aniqlangan "ijtimoiy kutilma effekti" (ota-onalarning o'zini jamiyatga yaxshi ko'rsatishga urinishi) nafaqat so'rovnomalarda, balki amaliy tarbiya jarayonida ham mavjudligini isbotladi.

2. To'siqlar transformatsiyasi: Oila va bog'cha hamkorligiga to'sqinlik qiluvchi asosiy omil – an'anaviy tushunchadagi "metodik savodsizlik" emas (bu faqat 7,5%), balki "vaqt va energiya yetishmasligi" (73,8%) ekanligi ma'lum bo'ldi. Demak, ota-onalarga qo'yiladigan pedagogik talablar ularning real imkoniyatlari va ruhiy holatiga moslashtirilishi zarur.

Yuqoridagi xulosalardan kelib chiqib, quyidagi pedagogik takliflar ilgari suriladi:

1. Integratsiyalashgan mikro-ta'lim (Micro-learning): Ota-onalar uchun uzoq vaqt talab qiladigan majlislar o'rniga, tarbiyani kundalik maishiy faoliyatga (ovqat pishirish, kiyim

taxlash) singdirish texnologiyalarini o'rgatish. Masalan: *“Kiyimni ranglar bo'yicha ajratish orqali – tartib va sabrni o'rgatish”*.

2. Raqamli korreksiya: Telegram guruhları orqali yuboriladigan tavsiyalar nazariy emas, balki qisqa va amaliy “keys”lar (vaziyatli topshiriqlar) ko'rinishida bo'lishi lozim. Bu ota-onadagi “nazariy bilimlarni” “amaliy ko'nikma”ga aylantirishga yordam beradi.

3. Psixologik qo'llab-quvvatlash: So'rovnoma 73,8% ota-ona charchoqni bahona qilganini inobatga olib, MTTda ota-onalar uchun “Stressni boshqarish” (Anti-stress) treninglarini tashkil etish, toki ular o'z emotsiyalarini boshqara olsalar, boladagi irodani ham shakllantira oladilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni (O'RQ-637). – Toshkent: Adolat, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun “Ilk qadam” davlat o'quv dasturi. – Toshkent, 2018.
3. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – Москва: Педагогика-Пресс, 1999. – 536 с.
4. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва: Политиздат, 1975. – 304 с.
5. Frankl V. Man's Search for Meaning. – Boston: Beacon Press, 2006. – 184 p.
6. Goleman D. Emotional Intelligence. – New York: Bantam Books, 1995. – 352 p.
7. Epstein J.L. School, Family, and Community Partnerships: Your Handbook for Action. – Westview Press, 2018. – 430 p.
8. Baumrind D. Current patterns of parental authority // Developmental Psychology Monographs. – 1971. – Vol. 4 (1). – P. 1-103.
9. Mapp K.L., Kuttner P.J. Partners in Education: A Dual Capacity-Building Framework for Family-School Partnerships. – Austin: SEDL, 2013. – 128 p.
10. Musurmonova O. Oila pedagogikasi: Darslik. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2020. – 416 b.
11. Qodirova F.R., Toshpo'latova Sh.A. Maktabgacha pedagogika: Darslik. – Toshkent: Tafakkur, 2019. – 668 b.
12. Inomova M. Oilada bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda milliy qadriyatlardan foydalanish. – Toshkent: TDPU, 1999. – 156 b.
13. Yusupova P. Maktabgacha tarbiya pedagogikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1993. – 264 b.

YOSHLAR MA'NAVIYATINI SHAKLLANTIRISHDA DINIY QADRIYATLARNING DOLZARBLIGI

Fayzullayeva Xurshida

Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi

xurshidafayzullayeva@mail.ru

ORCID 0009-0005-9923-4943

UDK 371(075)

Annotatsiya. Ushbu maqolada Islom dini va turmush madaniyati, Islom dinining aqidaviy yo'nalishlari va maktablari, “Qur'oni karim” va Hadisi shariflarning inson ongi va tafakkurining yangilanishidagi o'rni, ma'naviy hamda axloqiy kamolotidagi ahamiyati, dunyoviy bilimlar va diniy e'tiqod birligiga erishishning ahamiyati, Yangi O'zbekistonda dunyoviy va diniy ta'lim-tarbiyaga munosabat, diniy ta'limning yo'nalishlari, texnologiya rivojlangan davrda diniy e'tiqodni tarbiyalash va diniy matnlarni o'qishda hushyorlikni oshirishning zarurati bilan bog'liq bilimlar tahlil qilinib o'rganiladi. Ta'lim-tarbiya bilan diniy e'tiqod uyg'unligini ta'minlashning zarurati, yoshlar ongida ma'naviy barqarorlikni shakllantirish yo'llari va ularning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni ilmiy asoslangan. Maqolada dinning mazmun-mohiyati, dunyoning diniy manzarasi, diniy va falsafiy qarashlarning o'zaro bog'liqligi ilmiy-nazariy bilimlar asosida yoritiladi.

Kalit so'zlar: Yoshlar, ma'naviyat, diniy qadriyatlar, dolzarb, Qur'oni karim, Hadis, ta'lim-tarbiya, hushyorlik, axloq, kamolot, bilim, falsafiy qarash, taraqqiyot.

THE IMPORTANCE OF RELIGIOUS VALUES IN FORMING THE SPIRITUALITY OF YOUTH

Abstract. This article analyzes and studies knowledge related to the religion of Islam and the culture of life, the doctrinal directions and schools of Islam, the role of the "Holy Quran" and Hadith in the renewal of human consciousness and thinking, their importance in spiritual and moral perfection, the importance of achieving unity between secular knowledge and religious belief, the attitude towards secular and religious education in New Uzbekistan, the directions of religious education, the need to educate

religious belief in the era of technological development and increase vigilance in reading religious texts. The need to ensure the harmony of education and religious beliefs, ways to form spiritual stability in the minds of young people, and their role in the development of society are scientifically based. The article covers the essence of religion, the religious picture of the world, and the interrelationship of religious and philosophical views on the basis of scientific and theoretical knowledge.

Keywords: Youth, spirituality, religious values, current affairs, the Holy Quran, Hadith, education, vigilance, morality, maturity, knowledge, philosophical outlook, development.

Kirish. Ijtimoiy-ma'naviy hayot, milliy va demokratik taraqqiyotning uyg'unligi, millat va mamlakatning yuksalib, dunyoga yuz tutish jarayoni yosh avlodning ma'naviy qiyofasi, tafakkur tarzi, milliy, diniy, umuminsoniy qadriyatlarni o'zlashtirishdagi ko'nikma va bilimlariga chambarchas bog'liq. Zero, dinni xolis, ilmiy tadqiq etish, uni yaxlit ijtimoiy fenomen sifatida o'rganish uning bugungi holati va din bilan bog'liq masalalarni tizimli tahlil qilish va istiqbolini belgilash imkonini beradi. Dinshunoslik fanini o'rganishga kirishishda sohaga oid asosiy tushunchalar bilan yaqindan tanishish, uning dolzarb muammolaridan boxabar bo'lish dinni o'rganishda to'g'ri yondashuvning shakllanishiga asos bo'ladi.

Markaziy Osiyo hududida VIII asrdan boshlab Islom dini mahalliy xalqlarning asosiy e'tiqodi bo'lib qoldi. Shu sababli ham uning shaxs, oila, jamiyat hayotida tutgan o'rni, o'lka madaniyati va ma'naviyatini yuksaltirishga qo'shgan hissasi haqida yoshlarni xolis, ilmiy asosdagi ma'lumotlar bilan qurollantirish ularda g'oyaviy immunitetning mustahkam bo'lishiga yordam beradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida millatlararo totuvlikni mustahkamlash, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish borasidagi ishlarga alohida e'tibor qaratdilar[1.4]: "Mamlakatimizda "Jaholatga qarshi – ma'rifat" degan ezgu g'oya asosida islom dinining insonparvarlik mohiyatini, tinchlik va do'stlik kabi olijanob maqsadlarga xizmat qilishini targ'ib etish kun tartibimizdagi doimiy masalalardan biri bo'lib qoladi. 2020-yilda hadis ilmining sultoni Imom Buxoriy, kalom ilmi asoschisi Abu Mansur Moturidiy va uning davomchisi Abu Muin Nasafiy hayoti, ilmiy merosiga bag'ishlangan hamda diniy bag'rikenglik mavzularida xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyalar va boshqa tadbirlar tashkil etiladi. Imom Buxoriy bobomizning Samarqanddagi yodgorlik majmuasini bu mo'tabar zotning musulmon dunyosidagi ulug' maqomiga mos ravishda mutlaqo yangi loyiha asosida qayta barpo etish ishlarini ham boshlaymiz. Shuningdek, buyuk alloma Bahovuddin Naqshband bobomizning 700 yillik tavallud ayyomini yuqori saviyada o'tkazishimiz kerak". Mamlakatimizdagi ko'pkonfessiyalilik sharoitida turli millat, elat va din vakillari orasidagi totuvlikni ta'minlash, jahonda tinchlik va barqarorlikni mustahkamlash ishiga munosib hissa qo'shish har bir fuqaroning, ayniqsa, oliy ma'lumotli ziyolining muqaddas burchidir. Respublikamiz Prezidenti Sh.Mirziyoev tomonidan ta'kidlanganidek, «Jamiyatimizda diniy konfessiyalar o'rtasida hamjihatlik va fuqarolar totuvligini mustahkamlashni biz bundan buyon ham eng dolzarb va ezgu vazifamiz deb bilamiz»[2]. Dunyo miqyosida millatlararo va konfessiyalararo hamkorlik, hamjihatlikni mustahkamlash ko'p jihatdan jamiyat hayotiga bag'rikenglik tamoyillarining samarali joriy etilishiga bog'liq. Jahondagi murakkab va ziddiyatli kechayotgan jarayonlar turli din vakillari o'rtasida o'zaro hurmat, hamkorlik va hamjihatlik ruhidagi aloqalarni mustahkamlash tarixiy zaruriyat ekanini ko'rsatmoqda. Shuning uchun ham mamlakatimizda qabul qilingan «2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi»ning beshinchi bandida «xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash hamda chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy tashqi siyosat» mamlakatimizda asosiy vazifalardan biri sifatida belgilandi. Respublikamiz Prezidenti tomonidan 2017-yil 19-sentyabr kuni BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida bag'rikenglik va o'zaro hurmatni qaror toptirish, diniy erkinlikni ta'minlash, e'tiqod qiluvchilarning huquqini himoya qilish, ularning kamsitilishiga yo'l qo'ymaslikka ko'maklashishga qaratilgan «Ma'rifat va diniy bag'rikenglik» deb nomlangan maxsus rezolyusiyasini qabul qilish taklifi ilgari surilishi[3] ham turli konfessiyalar o'rtasidagi hamjihatlikka davlatimizda xalqaro ahamiyatga ega masala sifatida qaralayotganining yorqin ifodasidir. O'zbekistonda davlat va din masalalarini bilish

jamiyatimizning har bir ilg'or fuqarosining burchidir. Davlat va din o'zaro munosabatlarini tartibga solish bo'yicha respublikamizda mustaqillik yillarida amalga oshirilgan ishlar hatto butun jahon miqyosida ham e'tiborga loyiq. Maqolada diniy bilimlarga oid taqdim etilgan ma'lumotlar kelgusida Vatan taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shish niyatida bo'lgan yoshlarimizning amaliy faoliyatida dasturul amal bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada analiz va sintez, umumlashtirish, qiyosiy tahlil, obyektivlik, tizimlilik kabi ilmiy bilish usullaridan foydalanilgan. O'zbek xalqi uzoq yillik tarixiy taraqqiyot davrida ulkan madaniy meros egasiga aylandi. Bu madaniy meroslar orasida ijtimoiy hayotni tartibga solishda islom dinida Qur'oni karimdan keyin asosiy manba sifatida turuvchi hadislar ajralib turadi. Har bir suveren davlat o'zining betakror tarixi va madaniyatiga egadir. Bu tarix, bu madaniyatning haqiqiy ijodkori, yaratuvchisi haqli ravishda shu mamlakat xalqi xisoblanadi. Shuningdek, har qanday millatning ravnaqi, umumbashariyat tarixida tutgan o'mi, mavqei va shuhrati bevosita o'z farzandlarining aqliy va jismoniy yetukligiga bog'liq bo'lib, unda yoshlarga ta'lim-tarbiya berishda xalq og'zaki ijodining, hadisnavis allomalarimiz qoldirgan boy meroslarning o'zni kattadir.

Natijalar va muhokama. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev Oliy Majlisga murojaatnomasida Buyuk Imom Buxoriy hazratlarining "Al-Jome' as-Sahih" asarini yodga olib "Barcha ezgu amallar niyatga bog'liq, har bir kishiga faqat niyat qilgan narsasi beriladi" degan hadis bilan boshlanishida albatta juda chuqur ma'no borligini alohida ta'kidladilar. Fuqarolik jamiyatini rivojlantirish, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish sohalarida ro'y bergan tub o'zgarishlar o'quvchilarning ma'naviy madaniyatini shakllantirishni va islohatlarda faol ishtirok etishini talab qiladi. Jamiyatining ijtimoiy, iqtisodiy hamda madaniy jihatdan tezkor sur'atdagi rivoji tabiat va jamiyat munosabatlarining uyg'unligini ta'minlashni taqozo qilmoqda. Shuning uchun ham o'quvchilar ongida umiminsoniy va milliy madaniyatning yangicha mazmuni, uning ma'naviy-axloqiy tamoyillari, ijtimoiy hayotga mas'uliyatli yondashuv, jamiyatimizni ma'naviy boyitishga oid tushunchalarni shakllantirish muammosining ijobiy echimini topish ruhidagi tarbiyasi muhim ijtimoiy-pedagogik kafolatdan biri sanaladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 16-apreldagi "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonining ijrosini ta'minlash maqsadida Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 1 noyabrda "Hadis ilmi maktabi faoliyatini tashkil etish va qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilingani hadis ilmini o'rganish zaruratini ko'rsatadi.

Islom (arab. – bo'ysunish, itoat etish, o'zini Alloh irodasiga topshirish) — jahonda keng tarqalgan uch dindand (buddizm va xristianlik bilan bir qatorda) biri. Islom diniga e'tiqod qiluvchilar arabcha "muslim" ("sadoqatli"; ko'pligi "muslimun") deb ataladi. "Muslim", "muslimun" so'zining boshqa xalqlar orasida o'zgacha talaffuz etish (masalan, forslarda – musulmon, o'zbeklarda – musulmon, qirg'iz va qozoqlarda – musulmon, Ukraina va Rossiyada – basurman) natijasida bu dinga e'tiqod qiluvchilar turli nom bilan ataladi. Lekin bularning ichida hozir musulmon iborasi keng tarqalgan. Jahonda qariyb 1,2 mlrd. kishi Islomga e'tiqod qiladi. Musulmonlarning 2/3 qismidan ko'prog'i Osiyoda yashaydi va bu qit'a aholisining 20% idan ortiqrog'ini tashkil etadi. Qariyb 30% musulmonlar Afrikaga to'g'ri keladi (qit'a aholisining deyarli yarmi). Musulmonlarning soni jihatdan eng yirik davlatlar – Indoneziya, Hindiston, Pokiston va Bangladesh; musulmonlarning anchasi Markaziy Osiyo mamlakatlari, Xitoy, Tailand, Efiopiya, Tanzaniya, Kiprda, Yevropaning ayrim mamlakatlari (Bosniya va Gersegovina, Albaniya, Buyuk Britaniya, GFR, Fransiya va boshqa), Shimoliy va Janubiy Amerika qit'asi mamlakatlari (AQSH, Kanada, Argentina, Braziliya, Gayana, Surinam, Trinidad va Tobago)da, Avstraliyada, Fiji orollarida yashaydi.

Islom 7-asrda Hijoz (G'arbiy Arabiston)da paydo bo'ldi. Uning asoschisi Muhammad Sallollohu alayhi vassallamdir. Islom dinining paydo bo'lishi xususida Islom manbalariga asoslangan diniy an'anada u ilohiy hodisa, insonlarni to'g'ri yo'lga solish uchun Alloh tomonidan yuborilgan oxirgi ta'limot deb uqtiliradi. Islom talqinida dastlab yahudiy va xristianlar ham aynan musulmonlar e'tiqod qilgan xudoga ishonganlar. Shu xudo, ya'ni Alloh

odamlarga payg‘ambar-elchilar yuborgan. Ammo insonlar payg‘ambarlar ta‘limotini buzganlar. Shuning uchun Alloh insonlarga oxirgi rasul etib Muhammadni tanladi, unga o‘zining kalomi – Qur‘on nozil qildi. Muhammad oldin o‘z hamshaharlarini, so‘ng barcha arablarni ko‘plab qabila xudolariga sig‘inishdan voz kechish va yagona xudo – Allohga e‘tiqod qilish, solih hayot kechirish, u dunyoda jannatga tushish uchun bu dunyoda ezgu ishlar qilishga da‘vat etdi. Qur‘onga ko‘ra, arablar va yahudiylarning umumiy bobokaloni Ibrohim (a.s) Allohga birinchi bo‘lib imon keltirgan. Demak, Islom batamom yangi e‘tiqod emas, balki Ibrohim (a.s) ga nozil bo‘lgan dinidir.

Prezident Shavkat Mirziyoyev: “Globallashib borayotgan va ma‘rifiy sohada turli tahdidlar kuchayib borayotgan bugungi dunyoda ma‘naviy hayotimizdagi o‘zgarishlar dinamikasining tadrijiy rivojlanish darajasi, unga xos umumiy qonuniyatlarning amalga oshishi va bu bilan bog‘liq o‘ziga xos milliy xususiyatlarga alohida ahamiyat qaratishimiz darkor”[4], – deb ta‘kidlaydi. Bu sohadagi ishlarimizning pirovard maqsadi – iymon-e‘tiqodi butun, irodasi baquvvat, erkin fuqaro ma‘naviyatini shakllantirishdir. Ya‘ni, mustaqil dunyoqarashga ega, ajdodlarimizning bebaho merosi va zamonaviy tafakkurga tayanib yashaydigan barkamol shaxs – komil insonni tarbiyalashdan iborat.

O‘zbekiston kabi ko‘p millatli va dinli jamiyatda Islomning tinchlikni targ‘ib qilishdagi roli katta ahamiyatga ega. Islom dini insonlarning o‘zaro hurmatini, farqlarga nisbatan bag‘rikenglikni va bir-biriga hurmat bilan qarashni ta‘minlaydi. Shuningdek, dinlararo hamkorlik, Islomning tinchlikparvar va rahm-shafqatga asoslangan ta‘limotlariga asoslanadi.

Islom dini o‘z mohiyatida tinchlik va ezgulikni eng yuksak qadriyat sifatida qadrlaydi. Qur‘on va Hadislardagi ta‘limotlarga amal qilish orqali, insonlar o‘rtasida adolat, mehr-oqibat va rahm-shafqatni o‘rnatish mumkin. Islom, nafaqat individual tinchlik, balki jamiyatda umumiy barqarorlik va farovonlikka erishish uchun ham eng yaxshi yo‘lni ko‘rsatadi. Tinchlik va ezgulikni asrab-avaylash, Islomning eng katta maqsadlaridan biridir.

Xulosa va takliflar. Jamiyatimizda milliy va diniy qadriyatlar uyg‘unligiga erishish, diniy bag‘rikenglik hamda millatlararo totuvlikni ta‘minlash, diniy ekstremistik va terroristik buzg‘unchi g‘oyalarga qarshi yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirish, ular qalbida obodlik, bunyodkorlik kabi ulug‘vor tuyg‘ularni uyg‘otish davr talabiga aylanmoqda. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 2017- yil 15-iyunda “Ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi” mavzusidagi so‘zlagan nutqida ta‘kidlaganidek, “Bugungi kunda ijtimoiyma‘naviy muhitni va aholi turmush sharoitini yaxshilash, yoshlarni turli diniy ekstremistik oqimlar ta‘siridan asrash masalasi barchamiz uchun eng asosiy masala bo‘lib turibdi”[5.475]. Dunyoda yuz berayotgan globallashuv jarayonlari, turli axborot xurujlari va mafkuraviy tahdidlar bizni hamisha ogoh bo‘lishga undamoqda. Ana shunday shiddatli bir davrda mamlakatimizda ijtimoiy-diniy muhitni sog‘lomlashtirish, ma‘naviy-ma‘rifiy ishlarni jadallashtirish, ajdodlarimiz merosini o‘rganish va tadqiq etish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biriga aylandi. Yosh avlod nafaqat bizning kelajagimiz, balki hozirgi dolzarb muammolarni hal etishda ilg‘or g‘oyalar bilan ishtirok etuvchidir.

“Tarixga teran nazar solsak, bizlarning yetti ajdodlarimiz kim ekanini ko‘ramiz. Ne-ne buyuk daholar, mutafakkiru allomalar aynan shu siz va biz yashayotgan muqaddas Vatanda yashab o‘tganlar. Xuddi ular singari ularning zurriyotlari ham hali dunyo tamadduniga o‘z hissalarini qo‘shishiga hech kim shubha qilmaydi. Chunki yoshlarimiz tomirida ajdodlarimizning qonlari oqib turibdi”[6.74-75]. Shu bilan birga dunyo tamadduniga ulkan hissa qo‘shgan allomalarimizning ilmda komillik sari yetmoqlarida islom dinining ta‘sirini ham alohida ta‘kidlash zarur. Imom Buxoriy, imom Termiziy, imom Dorimiy, imom Moturidiy Abu Mu‘in Nasafiy kabi allomalar bilan bir qatorda al –Xorazmiy, Abu Rayhon

Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulugʻbek, Alisher Navoiy, Bobur Mirzo, al-Fargʻoniy, Mahmud Zamaxshariy, al-Farobiy kabi oʻz ilmi va tafakkuri bilan dunyoni lol qoldirgan allomalarimizning yetukligi zahirida islom dini turganligi barchamizga maʼlum.

Yosh avlodning taʼlim va tarbiyasi toʻgʻrisida gʻamxoʻrlik qilish nafaqat hukumatimizning yoki maktablarning vazifasi, balki har bir ota-onaning ham muqaddas burchlaridan hisoblanadi. Albatta, farzandlarimizni komil inson qilib, ilmiy qilib tarbiyalashimiz kerak. Farzandlarimizning ilmiy saviyalari, kasbu hunarlari bilan bir qatorda axloqiy fazilatlar ham oʻsib borishi zarur. Shu jumladan, yoshlarimizning taʼlim-tarbiyasini asriy va azaliy sharqona qadriyatlarimiz va mamlakatimizning milliy mafkurasi bilan uygʻunlashtirishimiz, aynan mana shu oʻrinda yoshlarga diniy-axloqiy bilimlarni taʼlim berish bugunning kechiktirib boʻlmaz dolzarb vazifalaridan biridir.

Xulosa qilib aytganda Yangi Oʻzbekistonda olib borilgan islohotlar, keng imkoniyat va yaratilgan sharoitlar natijasida jamiyatning turli sohalarida jumladan, iqtisodiyot, fan, taʼlim, madaniyat, sanʼat, sport va boshqa qator sohalarda erishilgan yutuqlar, egallagan marralar asosida boshqa davlatlarga oʻrnak boʻladigan darajaga erishildi. Davlatimiz mustaqilligi eʼlon qilingandan boshlab yurtimizda barcha sohalar qatori maʼnaviy-maʼrifiy, madaniy va diniy sahalar ham yuksak eʼtibor qaratildi. Dinga boʻlgan munosabat ijobiy tomoniga oʻzgardi, sobiq sovet tizimining ateistik hujumkorlik siyosatiga barham berilib, vijdon erkinligi qonun asosida kafolatlandi. Xalqimizga masjid, madrasa va ziyoratgohlar qaytarildi. Shu bilan birga turli din vakillarining huquq va erkinliklari taʼminlandi. Ushbu jarayonda bugungi oʻzbek jamiyatining mutlaq koʻpchiligi insonning maʼnaviy dunyoqarashini shakllantirib, axloqini tarbiyalashdagi dinning yuksak axloqini, inson ruhiyatida insoniy fazilatlarini yaratuvchanligini qoʻllab - quvvatlamogʻda. Milliy va diniy qadriyatlarni anglatish yoshlarning maʼnaviy dunyoqarashini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yoʻlimizni qatʼiyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga koʻtaramiz. T. 1. - Toshkent: Oʻzbekiston. 2017. – B. 8-41.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. - Toshkent: Oʻzbekiston. 2017. – B. 20-39.
3. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik Oʻzbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. - Toshkent: Oʻzbekiston. 2017. – B. 10-38.
4. Mirziyoyev Sh.M. Niyati ulugʻ xalqning ishi ham ulugʻ, hayoti yorugʻ va kelajagi farovon. Toshkent: Oʻzbekiston. – B. 15-20.
5. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026 yillarga moʻljallangan Yangi Oʻzbekistonning taraqqiyot strategiyasi toʻgʻrisida” PF-60-son Farmoni.
6. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “Oʻzbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish boʻyicha Harakatlar strategiyasi” PF-4947-sonli Farmoni // “Xalq soʻzi”, 2017-yil 8-fevral soni.
7. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yoʻlimizni qatʼiyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga koʻtaramiz. 1 jild. – T.: Oʻzbekiston, 2017. – B. 28.
8. Mirziyoyev Sh.M. Yangi Oʻzbekiston strategiyasi. – Toshkent: “Oʻzbekiston” nashriyoti, 2021. – B. 464.
9. Fayzullayeva X.Q. Yoshlar maʼnaviyatini shakllantirishda diniy qadriyatlarning dolzarbligi. – Qarshi: “Big makro world” nashriyoti, 2025. – B. 7-38.
10. U. Alimov “Yoshlar – kelajagimiz”, –Toshkent, 2008, – B. 74-75.
11. Raxmonova M. X. Dinshunoslik / Oʻquv qoʻllanma/ – Qarshi: “Qarshi davlat universiteti” nashriyoti, 2024. – B. 276.
12. Isoqjonov R. Qiyosiy dinshunoslik. Oʻquv qoʻllanma. – T.: OOO «Complex print», 2020. – B.198.
13. Raximjanov D., Ernazarov O. Dinshunoslikka kirish. Oʻquv qoʻllanma. – T.: Oʻzbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2018. – B. 304.
14. Muratov D., Alimova M., Karimov J. Dinshunoslik, darslik. – Toshkent, «Navroʻz» nashriyoti, 2019. – B. 264.
15. www.uz.uz

**TA'LIM MUHITI SHAROITIDA BO'LAJAK PEDAGOGLARDA LOYIHAVIY
KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK MODEL VA
SHART-SHAROITLARI****Qobilova Nilufar Xudoyshekurovna**

QDTU dotsenti

nilufar.kobilova90@mail.ru

ORCID 0009-0003-5968-1501

UDK 378.091.12:005.8

Annotatsiya. Maqolada ta'lim tizimining uzluksiz modernizatsiyalashuvi, elektron o'qitish texnologiyalarining keng joriy etilishi hamda ochiq interaktiv va multimedaviy ta'lim resurslaridan foydalanish sharoitida bo'lajak pedagoglarni tayyorlash jarayoniga qo'yilayotgan yangi talablar tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi oliy ta'lim muassasasi ta'lim muhitida bo'lajak pedagoglarning loyihaviy kompetentligini shakllantirish zaruratini ilmiy asoslash va ushbu jarayonning muhim pedagogik jihatlarini aniqlashdan iborat.

Maqolada bo'lajak pedagoglarning kasbiy faoliyatida loyihaviy yo'nalish bilan bog'liq funksiyalar o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini modellashtirish, prognozlash va loyihalash, shuningdek, shaxsiy kasbiy rivojlanish trayektoriyasini rejalashtirishning ahamiyati yoritib beriladi. Ta'lim siyosatiga oid normativ-huquqiy hujjatlar talablari asosida loyihaviy kompetentlik zamonaviy pedagog kasbiy tayyorgarligining muhim tarkibiy qismi sifatida talqin etiladi.

Maqolada bo'lajak pedagoglarning loyihaviy kompetentligini samarali shakllantirish uchun oliy ta'lim muhitining tarkibiy komponentlari va resurslarini kompleks tahlil qilish hamda ushbu jarayonga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar majmuini aniqlash zarurligi asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari pedagog kadrlarni tayyorlash tizimini takomillashtirishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: pedagog, loyihaviy kompetentlik, pedagogik kongruentlik, ta'lim muhiti, oliy ta'lim, raqamli ta'lim texnologiyalari, pedagogik shart-sharoitlar, reflektiv faoliyat, fanlararo integratsiya.

**PEDAGOGICAL MODEL AND CONDITIONS FOR FORMING PROJECT-BASED
COMPETENCE IN FUTURE TEACHERS WITHIN THE EDUCATIONAL
ENVIRONMENT**

Annotation. The article analyzes new requirements for the training of future teachers in the context of continuous modernization of the education system, widespread implementation of e-learning technologies, and the use of open interactive and multimedia educational resources. The purpose of the research is to scientifically substantiate the necessity of forming project-based competence of future teachers in the educational environment of a higher education institution and to identify the important pedagogical aspects of this process.

The article highlights the importance of functions related to project-based orientation in the professional activities of future teachers, including modeling, forecasting, and designing students' educational-cognitive activities, as well as planning a personal professional development trajectory. Based on the requirements of regulatory legal documents on educational policy, project-based competence is interpreted as an essential component of modern pedagogical professional training.

The article substantiates the need for a comprehensive analysis of the structural components and resources of the higher education environment, as well as the identification of a set of pedagogical conditions serving this process, for the effective formation of project-based competence of future teachers. The research results have practical significance for improving the system of teacher training.

Keywords: teacher, project-based competence, pedagogical congruence, educational environment, higher education, digital educational technologies, pedagogical conditions, reflective activity, interdisciplinary integration.

Kirish. Mamlakatimizda hozirgi kunda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar bo'lajak o'qituvchilardan nafaqat chuqur kasbiy bilim va malakalarni, balki yuqori darajadagi shaxsiy-psixologik tayyorgarlikni ham talab etmoqda. Ayniqsa, o'qituvchining shaxsiy fazilatlarini, ichki holati va tashqi xulq-atvori o'rtasidagi uyg'unlikni ifodalovchi kongruentlik qobiliyati pedagogik faoliyat samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu bois, bo'lajak o'qituvchilarda kongruentlik qobiliyatini shakllantirish va rivojlantirish masalasi zamonaviy pedagogikaning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy jamiyat sharoitida ta'lim tizimi oldida turgan ustuvor vazifalardan biri bo'lajak pedagoglarning kasbiy qobiliyatlari hamda pedagogik kompetensiyalarini zamon talablariga mos, hatto undan yuqori darajada shakllantirishdan iboratdir. Ushbu jarayonda qobiliyatlarning kongruentligi, ya'ni pedagog shaxsining shaxsiy,

kasbiy, kommunikativ, innovatsion va ijodiy qobiliyatlarining o'zaro uyg'un hamda mutanosib rivojlanishi muhim metodologik va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Ilmiy adabiyotlarda kongruentlik tushunchasi shaxsning ichki kechinmalari, qadriyatlari va real xatti-harakatlari o'rtasidagi moslik sifatida talqin qilinadi. Pedagogik kontekstda esa kongruentlik o'qituvchining o'z fikri, his-tuyg'ulari va pedagogik ta'sir vositalarini tabiiy, samimiy va izchil tarzda namoyon eta olish qobiliyatida ifodalanadi. Bunday xususiyatga ega bo'lgan o'qituvchi ta'lim jarayonida o'quvchilar bilan ishonchli muloqot o'rnatadi, ijobiy psixologik muhit yaratadi va tarbiyaviy ta'sir samaradorligini oshiradi.

Pedagogik kongruentlik masalasi tarixiy-pedagogik tafakkur rivojida muhim o'rin egallab kelgan bo'lib, uning ildizlari qadimgi Sharq va G'arb ta'lim-tarbiya tizimlariga borib taqaladi. Miloddan avvalgi VII–VI asrlarda O'rta Osiyoda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi hamda ijtimoiy hayotdagi ijobiy o'zgarishlar madaniy va ta'limiy aloqalarning faollashuviga zamin yaratgan. Turk va fors xalqlari o'rtasida shakllangan madaniy hamda pedagogik munosabatlar natijasida yosh avlodni mustaqil hayotga tayyorlashga qaratilgan, mahalliy urf-odat va an'analarga mos, o'ziga xos ta'lim-tarbiya usullari yuzaga kelgan. Ushbu jarayonda ustoz shaxsining ichki yetukligi va tashqi pedagogik faoliyati o'rtasidagi uyg'unlik muhim tarbiyaviy omil sifatida namoyon bo'lgan.

Sharq mutafakkirlari pedagog shaxsining axloqiy va ma'naviy barkamolligini ta'lim samaradorligining asosiy sharti sifatida baholaganlar. Xususan, Abu Nasr Forobiy ta'lim jarayonida ustozning ma'naviy yetukligi va aqliy salohiyatini yetakchi omil sifatida ko'rsatgan. Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sino o'z asarlarida bilim berish jarayoni shaxsiy namuna, axloqiy poklik va ilmiy izchillik bilan uyg'unlashgandagina yuqori natija berishini ta'kidlaganlar. Unsuru-l-Maoliy Kaykovus, Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy ijodida esa ustoz-shogird munosabatlarida samimiylilik, ma'naviy mas'uliyat va shaxsiy yetakchilik pedagogik yetuklik mezonini sifatida talqin etilgan. Ushbu qarashlar pedagogik kongruentlikning dastlabki nazariy asoslarini tashkil etadi.

G'arb pedagogik tafakkurida ham o'qituvchi shaxsining ichki fazilatlarini va kasbiy faoliyati uyg'unligi masalasiga alohida e'tibor qaratilgan. John Locke, Johann Heinrich Pestalozzi hamda Adolf Diesterweg o'qituvchining shaxsiy namunasi, axloqiy pozitsiyasi va ta'lim uslubi o'quvchilarning intellektual hamda ma'naviy rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatishini asoslab berganlar. Ularning yondashuvida pedagogik kongruentlik ta'lim-tarbiya jarayonining ichki mantiqiy yaxlitligini ta'minlovchi omil sifatida talqin qilinadi.

Rus pedagogik maktabi vakillari, xususan Konstantin Ushinsky, ushbu g'oyalarni yanada rivojlantirib, ustoz shaxsi va uning kasbiy mahoratini ta'lim jarayonining hal qiluvchi omili sifatida ko'rsatgan. Uning fikricha, hech qanday qonun, metodika yoki o'quv dasturi o'qituvchining shaxsiy mahorati va ichki e'tiqodi o'rnini bosa olmaydi. Ushbu qarash pedagogik kongruentlikning ijtimoiy va amaliy ahamiyatini ochib beradi. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda ham mazkur masala dolzarbligicha qolmoqda. Pedagog olim Viktor Slavenin pedagogik mahorat nazariy bilimlar va amaliy faoliyat uyg'unligida shakllanishini ta'kidlaydi. Uning yondashuviga ko'ra, pedagogik jarayon falsafa, pedagogika va psixologiya fanlari sintezi asosida tashkil etilgandagina maqsadga yo'naltirilgan va samarali bo'ladi. Bu esa kongruentlikni o'qituvchining kasbiy kompetensiyasining ajralmas tarkibiy qismi sifatida talqin etish imkonini beradi. Pedagogik faoliyatni falsafiy-psixologik tamoyillar asosida tashkil etish o'qituvchi shaxsida kongruentlik, ya'ni ichki holat bilan tashqi xulq-atvor, qiymatlar bilan amaliy faoliyat, his-tuyg'ular bilan muloqot madaniyatining uyg'unligini shakllantiradi. Kongruentlik fasilitator o'qituvchining markaziy xususiyati sifatida uning kasbiy kamoloti, shaxsiy barqarorligi va dialogga asoslangan o'zaro hamkorlik qobiliyatini ta'minlaydi. Shaxsiy-professional rivojlanish jarayonida kongruentlikning namoyon bo'lishi pedagogda quyidagi jihatlarni shakllantiradi:

1. Kongruentlik va pedagogning shaxsiy salohiyati. Shaxsiy salohiyat o'qituvchining ichki resurslari, qiymatlari, aqliy, emotsional va irodaviy imkoniyatlari uyg'unligidan iborat. Kongruentlik ushbu salohiyatni to'laqonli namoyon etib, pedagog faoliyatini yuqori kasbiy darajaga ko'taradi; muloqotda samarali, madaniy va barqaror munosabatni ta'minlaydi;

pedagogning o'zini anglash, o'zini qabul qilish va o'zini boshqarish qobiliyatini mustahkamlaydi.

Kongruentlikka ega pedagog o'z ichki his-tuyg'ulari, e'tiqodlari va harakatlari o'rtasida ziddiyat paydo qilmaydi, ularni muvofiqlashtirgan holda amal qiladi.

2. Kongruentlik va fasilitatorlik faoliyati. Fasilitator o'qituvchining asosiy vazifasi bolaning shaxsiy rivojlanishi, mustaqilligi va ijodiy salohiyatini ochishga ko'maklashishdir. Kongruentlik ushbu vazifaning negizi bo'lib, dialogga tayyorlik, empatiya, tolerantlik, faol eshitish, mehr-oqibatli muomala kabi fasilitatorlik kompetensiyalarini rivojlantiradi. Kongruent o'qituvchi bolaga nisbatan haqqoniy, samimiy, barqaror munosabatni namoyon etadi; uning fikrini, savollarini, individual ehtiyojlarini qabul qiladi.

3. Bolaning ijodiy rivojlanishiga ta'siri. Kongruentlikka ega pedagog bolaning mustaqil fikrlash, qaror qabul qilish, mas'uliyatni anglash, savol berishga ehtiyoj, yangicha g'oyalar yaratish kabi ijodiy ko'nikmalarining shakllanishiga zamin yaratadi. Bunday pedagog bolaning mustaqilligini qo'llab-quvvatlaydi, kutilmagan savollardan qo'rqmaydi, ortiqcha cheklovlar o'rnatmaslikka harakat qiladi, muloqotda "hech bo'lmaganda bir marta — ha" tamoyilini qo'llaydi, vaziyatga mos ravishda muvozanatli va yengil qadam tashlaydi. Bu jarayonda o'qituvchi o'zini ham ijodkor sifatida namoyon qiladi va bolalarga ijodiy muhit yaratadi.

4. Kongruentlikning ichki psixologik mexanizmi. Kongruentlikka intilish pedagogda doimiy ichki refleksiya va o'z-o'zini takomillashtirish xohishini yuzaga keltiradi. Bu jarayon quyidagi o'zgarishlarda namoyon bo'ladi o'zini yangi nuqtai nazardan ko'ra olish, o'z his-tuyg'ularini anglash va qabul qilish, o'z-o'ziga ishonch va emotsional barqarorlikni oshirish, maqsadlarni real belgilash, xulqni ongli boshqarish, zararli odatlardan voz kechish, boshqalarni qabul qilish va tushunish qobiliyatining o'sishi, shaxsiy sifatlarni ijobiy tomonga rivojlantirish. Bu holatlar o'qituvchining ichki va tashqi dunyosining birlashishi kongruentlik meyoriga erishilganini anglatadi.

5. Kongruent o'qituvchi – pedagogik ideal sifatida. Kongruentlikka ega o'qituvchi fasilitator quyidagi sifatlarning uyg'un namoyondir, ya'ni ma'naviy yetuklik, mehr-oqibat va insonparvarlik, ijodkorlik va yaratuvchanlik, ichki barqarorlik va psixologik sog'lomlik. U o'zini doimiy takomillashtirishga intiladi. Psixologiyadagi mashhur fikrga ko'ra, "ijodkorlik har bir insonda mavjud, ammo uni namoyon etishga ichki va tashqi to'siqlar xalal beradi". Kongruent o'qituvchi ushbu to'siqlarni yengib, bolalardagi ijodiy salohiyatni ochishga yordam beradi.

Mazkur sharoitda pedagog kasbining raqobatbardosh vakillariga ehtiyoj keskin ortib, ular nafaqat kasbiy bilimlarga, balki innovatsion loyihalarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish imkonini beruvchi kompleks kompetensiyalarga ega bo'lishlari zarur. Ushbu tendensiya bo'lajak pedagoglarda kasbiy faoliyatning loyihaviy yo'nalishiga oid funksiyalarni rivojlantirishni taqozo etadi. Xususan, o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini modellashtirish, prognozlash va loyihalash bilan bir qatorda, pedagogning o'z kasbiy rivojlanish trayektoriyasini ongli ravishda rejalashtira olishi muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagogika fanida mazkur qobiliyatlar majmui professional-pedagogik faoliyatda loyihaviy tipdagi vazifalarni samarali hal etish vositalari sifatida qaraladi. Mazkur masalaning dolzarbligi davlat darajasida qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar bilan ham tasdiqlanadi. Ta'lim sohasiga oid konseptual hujjatlar bo'lajak pedagoglarda "tizimli va tanqidiy fikrlash", "loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirish", "asosiy va qo'shimcha ta'lim dasturlarini loyihalash" kabi kompetensiyalarni shakllantirish zarurligini belgilab beradi. Bu esa oliy ta'lim muhitida bo'lajak pedagoglarning loyihaviy kompetentligini izchil va maqsadga yo'naltirilgan holda rivojlantirish ehtiyojini yanada kuchaytiradi.

Shu bilan birga, amaldagi pedagogik tayyorgarlik amaliyotida oliy ta'lim muassasasi ta'lim muhiti salohiyatining bo'lajak pedagoglarda loyihaviy kompetentligini shakllantirishdagi imkoniyatlari yetarli darajada hisobga olinmayotgani kuzatiladi. Oliy ta'limda o'qitish tajribasi ko'rsatishicha, ko'plab pedagoglar ta'lim muhitining resurslaridan tizimli foydalanmaydi hamda uning imkoniyatlari to'g'risida yaxlit tasavvurga ega

emas. Ko'pincha loyihaviy kompetensiyalar talabalarda faqat alohida fanlar doirasida, kelajakdagi pedagogik faoliyat kontekstidan uzilgan holda rivojlantiriladi. Ushbu jarayonning fragmentarligi va tizimsizligi bo'lajak pedagoglarda loyihaviy ko'nikmalar tanqisligiga olib keladi, bu esa ta'lim jarayonining sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatib, real va virtual ta'lim makonida pedagogik faoliyat samaradorligini pasaytiradi. Yuqoridagilar oliy ta'lim muassasasi ta'lim muhitining tarkibiy komponentlari va resurslarini loyihaviy kompetentlikni shakllantirish nuqtayi nazaridan kompleks tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi. Ayniqsa, ko'p madaniyatli ijtimoiy makonda faoliyat yurituvchi pedagoglarni tayyorlash masalasi dolzarb bo'lgan hududlarda bu muammo yanada keskinlashadi. Ta'lim siyosati tomonidan qo'yilayotgan talablar bilan oliy ta'lim muhitining real imkoniyatlari o'rtasidagi nomutanosiblik ushbu yo'nalishda ilmiy asoslangan pedagogik yechimlarni ishlab chiqishni talab etadi. Shu munosabat bilan, bo'lajak pedagoglarda loyihaviy kompetentligini samarali shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar majmuini aniqlash va ilmiy jihatdan asoslash mazkur tadqiqotning muhim vazifalaridan biri sifatida belgilanadi. (1-rasm)

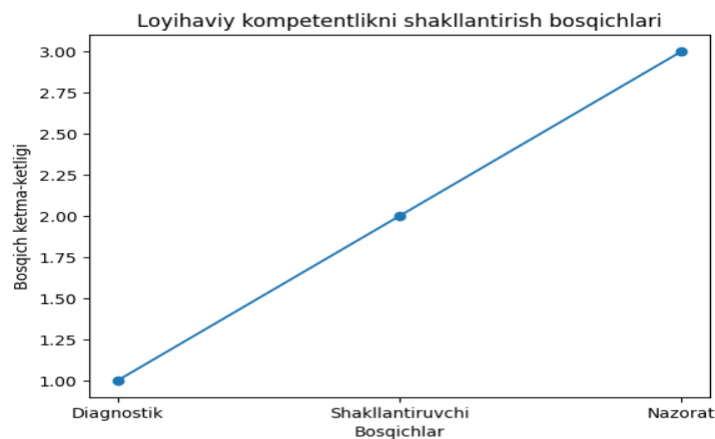

1-rasm. Oliy ta'lim muhitida bo'lajak pedagoglarning loyihaviy kompetentligini shakllantirish modeli.

Natijalar va muhokama: Mazkur bobda bo'lajak pedagoglarning loyihaviy kompetentligini shakllantirishga qaratilgan pedagogik shart-sharoitlar majmuining samaradorligi empirik tadqiqot natijalari asosida asoslab beriladi. Tajriba-sinov ishlari oliy ta'lim muassasasi ta'lim muhitida amalga oshirilib, tadqiqot kvazi-eksperimental dizayn asosida tashkil etildi. Tajriba-sinov ishlarida pedagogika yo'nalishida tahsil olayotgan 2–4-bosqich talabalari ishtirok etdi. Umumiy tanlanma hajmi 60 nafar bo'lib, ular tajriba guruhi (30 nafar) va **nazorat guruhi** (30 nafar) ga ajratildi. Guruhlar talabalarining yoshi, o'qish bosqichi va umumiy akademik tayyorgarlik darajasi bo'yicha tenglashtirildi.

Tajriba-sinov ishlari quyidagi bosqichlarda amalga oshirildi:

1. **Diagnostic bosqich (pretest)** – bo'lajak pedagoglarning loyihaviy kompetentligining dastlabki darajasini aniqlash;
2. **Shakllantiruvchi bosqich** – ishlab chiqilgan pedagogik shart-sharoitlar majmuini tajriba guruhida joriy etish;
3. **Nazorat bosqichi (posttest)** – loyihaviy kompetentlikdagi o'zgarishlarni aniqlash va tahlil qilish.

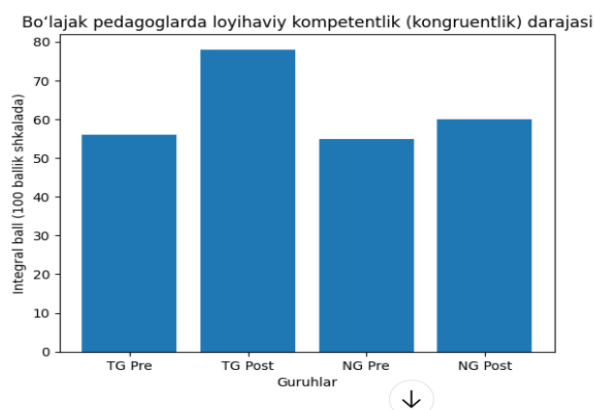
2-rasm. Loyihaviy kompetentlikni shakllantirish bosqichlari.

2-rasmda bo'lajak pedagoglarning loyihaviy kompetentligini shakllantirish jarayonining ketma-ket bosqichlari – diagnostik, shakllantiruvchi va nazorat bosqichlari ko'rsatilgan. Mazkur bosqichlar o'zaro mantiqiy izchillikda amalga oshirilishi pedagogik ta'sirning samaradorligini ta'minlaydi. Bo'lajak pedagoglarning loyihaviy kompetentligini baholash **kongruentlik yondashuvi** asosida amalga oshirildi. Kompetentlik quyidagi to'rt asosiy komponent bo'yicha operatsionallashtirildi:

- **Refleksiv-komponent** (o'z-o'zini tahlil qilish, kasbiy "Men-konsepsiya"ning aniqligi);
- **Kommunikativ-komponent** (empatiya, muloqotdagi ochiqlik, pedagogik vaziyatlarga mos javob);
- **Kasbiy-axloqiy komponent** (kasbiy qadriyatlar, mas'uliyat, etik me'yorlarga rioya);
- **Innovatsion-ijodiy komponent** (ijodkorlik, moslashuvchanlik, loyiha yechimlarini ishlab chiqish).

Diagnostika quyidagi vositalar yordamida olib borildi:

- mualliflik "**Loyihaviy kompetentlik va kongruentlik**" so'rovnomasi;
- **mikrodarslar va pedagogik vaziyatlar bo'yicha kuzatuv varaqasi;**
- **yarim strukturali intervyu;**
- **reflektiv kundaliklar.**

3-rasm. Bo'lajak pedagoglarda loyihaviy kompetentlik darajasi.

Natijalar 100 ballik integral shkalada baholanib, past, o'rtacha va yuqori darajalar ajratildi. Pretest bosqichida olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, tajriba va nazorat guruhlarida bo'lajak pedagoglarning loyihaviy kompetentligining umumiy darajasi deyarli bir xil bo'lib, o'rtacha daraja ustunlik qildi. Tajriba guruhida integral ko'rsatkich 56 ball, nazorat guruhida esa 55 ballni tashkil etdi. Ayniqsa, refleksiv va innovatsion-ijodiy komponentlar bo'yicha past ko'rsatkichlar aniqlandi. Bu holat bo'lajak pedagoglarning kasbiy faoliyatni ongli loyihalash, pedagogik vaziyatlarni prognozlash va reflektiv tahlil qilish ko'nikmalarining yetarli darajada shakllanmaganligini ko'rsatadi.

Shakllantiruvchi bosqichda tajriba guruhida bo'lajak pedagoglarning loyihaviy kompetentligini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik shart-sharoitlar majmui joriy etildi. Ushbu majmua quyidagilarni o'z ichiga oldi:

- loyihaviy faoliyatni fanlararo integratsiya asosida tashkil etish;
- reflektiv mashg'ulotlar va portfel texnologiyasini qo'llash;
- mikrodarslar va video-tahlil asosida feedback berish;
- raqamli va multimediamiy ta'lim resurslaridan tizimli foydalanish;
- pedagogik vaziyatlarni modellashtirish va "case-study" metodlaridan foydalanish.

Nazorat guruhida esa ta'lim jarayoni an'anaviy shaklda olib borildi. Posttest bosqichida olingan natijalar tajriba guruhida loyihaviy kompetentlik darajasining sezilarli oshganligini ko'rsatdi. Tajriba guruhida integral ko'rsatkich 78 ballga yetdi, ya'ni dastlabki natijaga nisbatan 22 balllik ijobiy o'sish qayd etildi. Nazorat guruhida esa bu ko'rsatkich 60 ballni tashkil etib, o'sish nisbatan past bo'ldi. Diagrammalar asosida olib borilgan tahlil tajriba guruhida barcha komponentlar bo'yicha ijobiy dinamikani ko'rsatdi. Ayniqsa, reflektiv va kommunikativ komponentlar bo'yicha yuqori o'sish qayd etildi. Bu holat shakllantiruvchi bosqichda qo'llanilgan reflektiv va interaktiv metodlarning samaradorligini tasdiqlaydi.

4-rasm.Loyihaviy kompetentlikning tarkibiy komponentlari.

Statistik tahlil (Student t-testi) natijalari tajriba guruhida pretest va posttest ko'rsatkichlari o'rtasidagi farq statistik jihatdan ahamiyatli ($p < 0,05$) ekanligini ko'rsatdi. Nazorat guruhida esa bunday ahamiyatli farq aniqlanmadi. Tajriba-sinov natijalari shuni ko'rsatadiki, bo'lajak pedagoglarning loyihaviy kompetentligini kongruent yondashuv asosida shakllantirish ularning kasbiy tayyorgarligi sifatini sezilarli darajada oshiradi. Oliy ta'lim muassasasi ta'lim muhitining pedagogik resurslaridan tizimli va maqsadga yo'naltirilgan foydalanish pedagog kadrlarni tayyorlash samaradorligini ta'minlaydi.

Xulosa. Tadqiqot jarayonida ta'lim tizimining uzluksiz modernizatsiyalashuvi, raqamli va interaktiv ta'lim texnologiyalarining keng joriy etilishi pedagog kadrlarni tayyorlashga nisbatan yangi talablarni shakllantirayotgani asoslab berildi. Ilmiy tahlillar natijasida loyihaviy kompetentlik pedagogik kongruentlik yondashuvi asosida shaxsiy-reflektiv, kommunikativ, kasbiy-axloqiy hamda innovatsion-ijodiy komponentlarning o'zaro uyg'un rivojlanishi sifatida talqin qilindi. Oliy ta'lim muhitining akademik, raqamli, pedagogik va ijtimoiy resurslari bo'lajak pedagoglarning loyihaviy faoliyatini samarali tashkil etishning muhim omillari ekanligi aniqlashtirildi. Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan pedagogik shart-sharoitlar majmuasi asosida tashkil etilgan tajriba-sinov ishlari bo'lajak pedagoglarning loyihaviy kompetentligini sezilarli darajada oshirish imkonini berishini ko'rsatdi. Tajriba guruhi natijalari nazorat guruhiga nisbatan yuqori ijobiy dinamikani namoyon etib, reflektiv va kommunikativ komponentlar bo'yicha eng katta o'sish qayd etildi. Statistik tahlil natijalari ushbu o'zgarishlarning ishonchiligidini tasdiqladi. Natijalari oliy pedagogik ta'lim tizimida bo'lajak pedagoglarning loyihaviy kompetentligini shakllantirish jarayonini takomillashtirish, ta'lim muhitining pedagogik imkoniyatlaridan tizimli foydalanish hamda loyihaviy tipdagi professional vazifalarni samarali hal eta oladigan raqobatbardosh pedagog kadrlarni tayyorlashga xizmat qiladi. Olingan xulosalar va ishlab chiqilgan tavsiyalar pedagogika nazariyasi va amaliyotini rivojlantirishga munosib hissa bo'lib, kelgusidagi ilmiy tadqiqotlar uchun metodologik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Роджерс К. Становление человека: взгляд на психотерапию. – М.: Институт общегуманитарных исследований, 2018. – 241 с.
2. Роджерс Н. Путь к целостности: человеко-центрированная терапия на основе экспрессивных искусств // Вопросы психологии. – 1995. – №1. – С. 132–139.
3. Osgood C., Tannenbaum P. The Principle of Congruity in the Prediction of Attitude Change // Psychological Review. – 1955. – Vol. 62. – P. 42–55.
4. Голуб Г.Б., Чуракова О.В. Метод проектов как технология формирования ключевых компетентностей обучающихся. – Самара: Изд-во «Профи», 2003. – 236 с.
5. Филимонюк Л.А. Формирование проектной культуры педагога в процессе профессиональной подготовки: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. – Ставрополь, 2008. – 425 с.
6. Полат Э.С. Метод проектов на уроках иностранного языка. – М.: Академия, 2000. – 272 с.
7. Пакхомова Н.Ю. Метод проектов в образовательном процессе. – М.: АРКТИ, 2015. – 204 с.
8. Безрукова В.С. Педагогика: учебное пособие. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2013. – 381 с.
9. Троянская С.Л. Педагогическая коммуникация: методология, теория и практика. – Изhevsk: УдГУ, 2011. – 148 с.
10. Кузмина Ю.В. Интуитивное чувство числа: проблем измерения и контроль визуальных свойств // Теоретическая и экспериментальная психология. – 2018. – №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/intuitivnoe-chuvstvo-chisla-problemy-izmereniya-i-kontrol-vizualnyh-svoystv>.
11. Карякин Ю.В. Конгруэнтность как характеристика учебного процесса // Современные наукоемкие технологии. – 2007. – №3. – С. 36–37.
12. Сластенин В.А. Педагогика: учебное пособие для студентов вузов. – М.: Академия, 2017. – 512 с.
13. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1988. – 416 с.
14. Коменский Я.А. Великая дидактика. – М.: Педагогика, 1982. – 336 с.
15. Goleman D. Emotional Intelligence. – New York: Bantam Books, 2006. – 352 p.
16. Deci E., Ryan R. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. – New York: Plenum Press, 1985. – 371 p.
17. Maslow A. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1970. – 369 p.
18. Badiyev S.R. Yeni təlim texnologiyalarından mühazirə mətnləri. – Bakı: Dərəcəyəz “M”, 2009. – 190 s.
19. OECD. The Definition and Selection of Key Competencies (DeSeCo). – Paris: OECD Publishing, 2005.
20. Validation of nonverbal rating scales of semantic differential. URL: https://www.researchgate.net/publication/396315516_Validation_of_nonverbal_rating_scales_of_semantic_differential

YENGİL ATLETİKADA UZUNLUKKA SAKRAŞ TEXNIKASINING BOSQICHMA-BOSQICH SHAKLLANISH MODELİ**Husan Xalliyev**

Qarshi davlat universiteti magistranti

husan999929@gmail.com

ORCID 0009-0008-5421-9929

UDK 796.422.1:796.012.2

Annotatsiya. Ushbu maqolada yosh yengil atletikachilarda uzunlikka sakrash texnikasini bosqichma-bosqich shakllantirishning ilmiy-pedagogik modeli tadqiq etiladi. Tadqiqotning dolzarbligi yugurib kelish tezligini deysinish fazasiga yo‘qotishlarsiz o‘tkazish va havoda muvozanatni saqlashdagi biomexanik muammolarni bartaraf etish zaruriyati bilan belgilanadi. Maqolada harakatlar koordinatsiyasini optimallashtirishga qaratilgan uch bosqichli o‘quv metodikasi taklif etilgan bo‘lib, u deysinish mexanikasi, gorizontall tezlik integratsiyasi va uchish trayektoriyasini boshqarishni qamrab oladi. Pedagogik eksperiment natijalari shuni ko‘rsatdiki, taklif etilgan model asosida shug‘ullangan tajriba guruhi sportchilarida deysinish burchagi 21-22 darajagacha yaxshilangan va yakuniy sakrash masofasi nazorat guruhiga nisbatan 10-12 foizga yuqori samaradorlikni qayd etgan. Video-tahlil va kinematik o‘lchovlar yordamida harakatlarning "tejamkorligi" va texnik xatolarning 70 foizga kamayishi isbotlangan. Tadqiqot xulosalari o‘smir sportchilarning individual morfofiziologik imkoniyatlarini maksimal yuzaga chiqarish bo‘yicha amaliy uslubiy tavsiyalarni taqdim etadi. Ushbu model yengil atletika bo‘yicha o‘quv-mashg‘ulot jarayonini ilmiy asosda tashkil etish va sport natijalarini barqarorlashtirishda poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: yengil atletika, uzunlikka sakrash, deysinish fazasi, biomexanik tahlil, bosqichli model, kinematik zanjir, harakat koordinatsiyasi, video-tahlil, o‘quv metodikasi.

TITLE OF THE ARTICLE A STEP-BY-STEP FORMATION MODEL OF LONG JUMP TECHNIQUE IN ATHLETICS

Abstract. This article examines a scientific and pedagogical model for the phased formation of long jump technique in junior athletes. The relevance of the research is determined by the necessity to address biomechanical challenges in transferring horizontal approach velocity into the takeoff phase and maintaining aerial balance without significant losses. The paper proposes a three-stage instructional methodology aimed at optimizing motor coordination, covering takeoff mechanics, horizontal velocity integration, and flight trajectory control. Results from the pedagogical experiment demonstrated that athletes in the experimental group, trained under the proposed model, improved their takeoff angle to 21-22 degrees and achieved a final jump distance 10-12% higher than the control group. Using video analysis and kinematic measurements, it was proven that motor "efficiency" increased while technical errors decreased by 70%. The research conclusions provide practical methodological recommendations for maximizing the individual morpho-physiological potential of adolescent athletes. This model serves as a foundation for organizing track and field training processes on a scientific basis and stabilizing athletic performance.

Keywords. Athletics, long jump, takeoff phase, biomechanical analysis, phased model, kinematic chain, motor coordination, video analysis, instructional methodology.

Kirish. Yengil atletikaning dinamik turlaridan biri hisoblangan uzunlikka sakrashda sport natijasining samaradorligi ko'p jihatdan harakatlar zanjirining o'zaro biomexanik uyg'unligiga, ya'ni yugurib kelish tezligining deysinish fazasiga qanchalik to'g'ri uzatilishiga bog'liq bo'lib qolmoqda. Zamonaviy sport amaliyotida kuzatilayotgan asosiy muammolardan biri shundaki, ko'pincha mashg'ulot jarayonida asosiy e'tibor sportchining umumiy jismoniy sifatlarini rivojlantirishga qaratilib, texnik harakatlarning nozik detallashtirilgan bosqichlari, xususan, havoda muvozanatni saqlash va qo'nish oldi tayyorgarlik elementlari e'tibordan chetda qolmoqda. Bu esa istiqbolli yosh sportchilarning mahorat pog'onalarida "to'xtab qolishiga" yoki jismoniy imkoniyatlaridan to'liq foydalana olmasligiga olib keladi. Mazkur tadqiqot doirasida biz sakrash texnikasini shunchaki mexanik harakatlar yig'indisi emas, balki har bir fazasi o'zaro mantiqiy bog'langan yaxlit model sifatida ko'rib chiqishni maqsad qildik. Ishlab chiqilgan bosqichma-bosqich shakllanish modeli sportchining asab-mushak tizimini murakkab koordinatsion harakatlarga asta-sekin moslashtirishga va deysinish burchagi kabi kritik ko'rsatkichlarni ongli ravishda nazorat qilishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv nafaqat texnik xatolarning oldini olish, balki sportchining individual morfologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda eng maqbul sakrash trayektoriyasini shakllantirish imkonini beradi, bu esa o'z navbatida mashg'ulotlar metodikasini ilmiy asosda yangilashni taqozo etadi.

Adabiyotlar tahlili. Yengil atletikada uzunlikka sakrash texnikasini takomillashtirish masalasi o'tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab sport biomexanikasi va pedagogikasining markaziy mavzularidan biri bo'lib kelmoqda. Xususan, V.M. Zatsiorskiy va N.G. Ozolin kabi klassik tadqiqotchilar o'z ishlarida sakrash samaradorligini ta'minlovchi asosiy omil sifatida yugurib kelish tezligi va deysinish kuchi o'rtasidagi "portlovchi" muvozanatni ko'rsatib o'tishgan. Ularning nazariyasiga ko'ra, gorizontal tezlikni vertikal kuchga aylantirish jarayoni sportchidan yuksak darajadagi maxsus jismoniy tayyorgarlikni talab etadi.

Zamonaviy xorijiy tadqiqotlarda, jumladan, J. Hay va A. Murphy ishlarida asosiy e'tibor sakrashning so'nggi fazalaridagi qadamlar ritmiga qaratilgan. Mualliflar yugurib kelishning oxirgi uch qadami davomida og'irlik markazining o'zgarishi deysinish burchagini belgilovchi hal qiluvchi faktor ekanligini matematik modellar orqali isbotlashgan. Biroq, ushbu tadqiqotlarning aksariyati yuqori malakali sportchilarga yo'naltirilgan bo'lib, yosh sportchilarda texnik harakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirishning didaktik izchilligi masalasi hamon ochiq qolmoqda.

Mahalliy olimlardan G. Qosimov va uning izdoshlari o'z izlanishlarida O'zbekiston iqlimiy sharoiti va yosh sportchilarning morfofiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda mashg'ulot yuklamalarini taqsimlash metodikasini taklif etganlar. Shunga qaramay, amaliyotda hali ham texnikani o'rgatishda "qismlarga bo'lib o'rgatish" va "butun holicha takrorlash" uslublari o'rtasidagi optimal nisbat borasida yagona yondashuv shakllanmagan. Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, uzunlikka sakrash texnikasini bosqichli model asosida, har bir harakat elementini pedagogik nazorat ostida shakllantirish bo'yicha metodik

tavsiyalarni yanada chuqurlashtirish zarurati mavjud. Aynan mana shu bo'shliq bizning tadqiqotimizning yo'nalishini belgilab berdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida tizimli yondashuv va pedagogik eksperiment uslubi tanlab olindi, bunda asosiy e'tibor uzunlikka sakrash texnikasini uch bosqichli model yordamida shakllantirishga qaratildi. Tajriba jarayonida 14-16 yoshli sportchilar ishtirokida nazorat va tajriba guruhlar shakllantirilib, mashg'ulotlar jarayoniga harakatlar trayektoriyasini tuzatuvchi maxsus mashqlar majmuasi tatbiq etildi. Metodologiyaning o'ziga xosligi shundaki, har bir harakat elementi biomexanik tahlil (video-tahlil) yordamida o'rganilib, yugurib kelish tezligi va depsinish kuchi o'rtasidagi korrelyatsiya matematik-statistik usullar yordamida baholandi. Shuningdek, sportchilarning texnik xatolarini aniqlashda ekspert baholash va antropometrik o'lchovlar uyg'unligidan foydalanildi, bu esa olingan ma'lumotlarning ishonchligini va o'quv modelining amaliy samaradorligini ob'ektiv ravishda tasdiqlash imkonini berdi. Tadqiqot davomida qo'llanilgan barcha metodlar sport fiziologiyasi va pedagogikasi tamoyillariga to'liq mos kelib, o'quv jarayonini individuallashtirishga xizmat qildi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqotning dastlabki bosqichida nazorat va tajriba guruhlariga birlashtirilgan sportchilarning texnik tayyorgarlik darajasi qiyosiy tahlil qilinganda, har ikki guruhda ham ko'rsatkichlar deyarli bir xil va o'rtacha darajada ekanligi ma'lum bo'ldi. Xususan, yosh atletlarning yugurib kelish tezligi va depsinish kuchi o'rtasidagi nomutanosiblik asosiy muammo sifatida ko'zga tashlandi: ko'plab sportchilar maksimal tezlikka erishgan bo'lsalar-da, depsinish nuqtasida ushbu dinamikani saqlab qola olmay, vertikal yo'nalishga o'tishda sezilarli darajada sekinlashuvga yo'l qo'yдилar. Dastlabki o'lchovlar shuni ko'rsatdiki, ishtirokchilarning o'rtacha sakrash masofasi 5.15 metrni, depsinish burchagi esa 17-18 darajani tashkil etdi, bu esa ushbu yosh toifasi uchun texnik imkoniyatlarning hali to'liq yuzaga chiqmaganidan dalolat beradi. Mazkur holat ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanganidek, texnikaning poydevori noto'g'ri qo'yilishi bilan bog'liq bo'lib, bu borada taniqli mutaxassis N.G.Ozolin shunday yozadi: "Texnikadagi har qanday kamchilik sportchining jismoniy imkoniyatlarini samarali sarflashga to'sqinlik qiluvchi "to'siq" vazifasini o'taydi, shuning uchun dastlabki tayyorgarlikda harakat elementlarining aniq modelini yaratish hal qiluvchi ahamiyatga ega"[1.412]. Ushbu fikr bizning dastlabki kuzatishlarimizni tasdiqlaydi, ya'ni sportchilardagi mavjud texnik xatolar – xususan, depsinish fazasidagi qat'i'yatsizlik va gavdaning havoda noto'g'ri holati – tizimli va bosqichli o'quv modelining naqadar zarurligini ko'rsatib berdi. Shunday qilib, boshlang'ich ko'rsatkichlarning tahlili bizga keyingi bosqichlarda asosiy e'tiborni qaysi texnik elementlarni tuzatishga qaratish lozimligini aniq belgilab olish imkonini berdi.

Ishlab chiqilgan bosqichma-bosqich shakllantirish modelini amaliyotga joriy etish jarayoni o'quv-mashg'ulot tizimini tubdan yangilashni taqozo etdi. Tajriba guruhida mashg'ulotlar shunchaki umumiy sakrash mashqlaridan iborat bo'lmay, balki har bir harakat elementi alohida-alohida avtomatlashtirilgan holda yaxlitlikka keltirildi. Dastlabki bosqichda asosiy e'tibor depsinish mexanikasini to'g'ri shakllantirishga qaratildi; bunda sportchilar depsinish oyoqlarini yerga qo'yish burchagi va tananing vertikal holatini saqlash bo'yicha maxsus "tayyorlov" mashqlarini bajardilar. Ikkinchi bosqichga o'tilgach, yugurib kelish tezligini depsinish kuchi bilan integratsiya qilish ustida ishlandi, bu esa sportchidan o'z tezligini nazorat qila olish va "uchish" fazasiga silliq o'tish mahoratini talab qildi. Ushbu o'quv jarayonining dinamikasi shuni ko'rsatdiki, sportchilar texnikani qismlarga bo'lib o'rganish orqali o'z xatolarini ongli ravishda tushunib yetishdi. Ushbu metodologik yondashuvning ahamiyati haqida mashhur sport mutaxassisi L.P.Matveyev shunday degan: "Murakkab texnik harakatlarni o'zlashtirishda bosqichma-bosqichlik tamoyili nafaqat ko'nikmalarni mustahkamlaydi, balki sportchining asab-mushak tizimini kutilmagan yuklamalarga oldindan tayyorlaydi"[2.215].

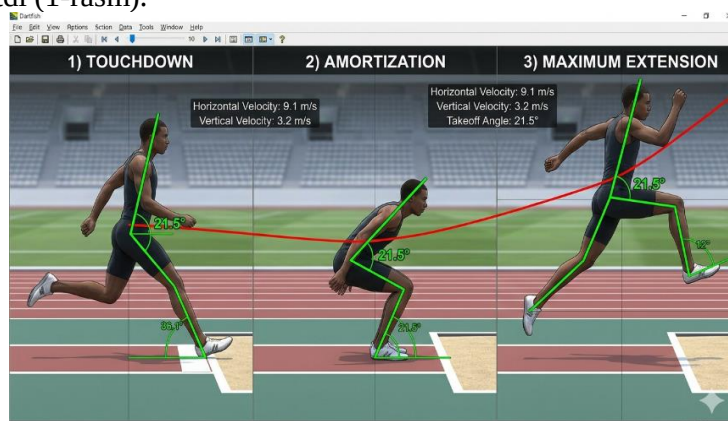
Tadqiqotimizning ushbu qismida kuzatilgan ijobiy siljishlar, ayniqsa tajriba guruhidagi atletlarning harakatlaridagi aniqlik va ishonchlilik, tanlangan modelning an'anaviy usullardan ko'ra samaraliroq ekanligini amalda isbotladi. Har bir bosqich yakunida o'tkazilgan oraliq

nazorat natijalari sportchilarning texnik "poydevori" mustahkamlanib borayotganini va bu keyingi natijalar o'sishi uchun asosiy omil bo'lishini ko'rsatdi.

Uzunlikka sakrash texnikasini bosqichma-bosqich shakllantirish modelining samaradorlik ko'rsatkichlari

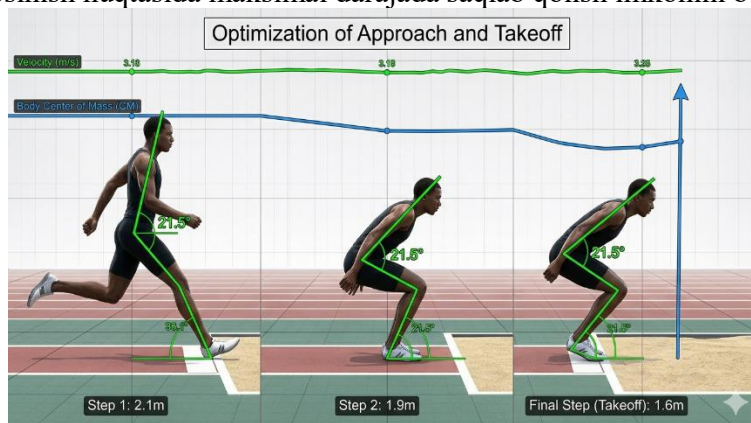
Tahlil qilinadigan bosqichlar va parametrlar	Nazorat guruhi (An'anaviy usul)	Tajriba guruhi (Yangi model)	O'sish ko'rsatkichi (%)
1-bosqich: Depsinish mexanikasi (gradusda)	17.5 daraja	21.2 daraja	+21%
2-bosqich: Yugurib kelish tezligi (m/s)	8.3 m/s	8.9 m/s	+7.2%
3-bosqich: Havoda gavda holati (ball)	3.2 ball	4.7 ball	+46%
Texnik xatolar soni (o'rtacha)	5-6 ta	1-2 ta	-70%
Yakuniy sakrash masofasi (metr)	5.25 m	5.78 m	+10%
O'zlashtirish darajasi (ekspert bahosi)	62%	88%	+26%

Sakrash texnikasining sifat ko'rsatkichlari maxsus video-tahlil va biomekanik o'lchovlar yordamida chuqur o'rganilganda, tajriba guruhidagi sportchilarda yugurib kelishning so'nggi uch qadami davomida gorizontaal tezlikni vertikal kuchga aylantirish samaradorligi nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yuqori bo'lganligi aniqlandi. Xususan, depsinish burchagining 18 darajadan 21-22 darajagacha ko'tarilishi va tayanch oyog'ining yerga tegish vaqti (amortizatsiya fazasi) qisqarishi hisobiga "portlovchi" kuchning samaradorligi ortdi (1-rasm).

1-rasm. Depsinish fazasining video-tahlili asosidagi biomekanik ko'rsatkichlari.

Ushbu jarayonda tana og'irlik markazining trayektoriyasi barqarorlashib, havoda muvozanatni saqlash imkoniyati kengaydi, bu esa bevosita sakrash masofasining o'sishiga xizmat qildi. Yugurib kelishning so'nggi qadamlarida kinematik zanjirning to'g'ri shakllanishi sportchiga o'z tezligini depsinish nuqtasida maksimal darajada saqlab qolish imkonini berdi (2-rasm).

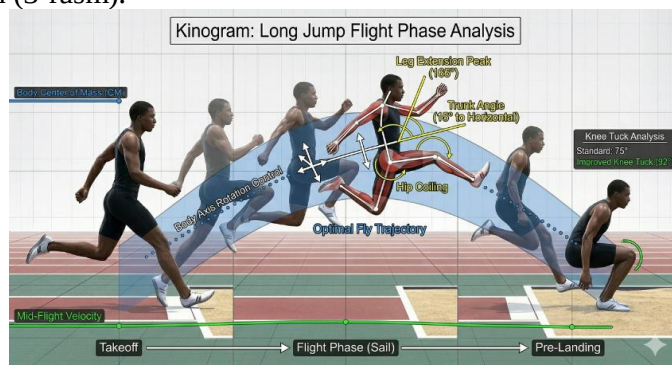
2-rasm. Yugurib kelishning so'nggi uch qadamida kinematik zanjirning transformatsiyasi.

Ushbu biomexanik o'zgarishlarning ahamiyati haqida mashhur sport biomexanigi J.Hay shunday degan: "Uzunlikka sakrashda muvaffaqiyat – bu tezlikning yo'qolishi va deysinish kuchi o'rtasidagi eng maqbul kelishuvni topish san'atidir; har bir daraja va har bir millisekund yakuniy natijani belgilovchi hal qiluvchi faktor hisoblanadi"[3.384]. Amalga oshirilgan tahlillar shuni tasdiqladiki, bosqichma-bosqich o'rgatish uslubi sportchining harakat apparatini dinamik yuklamalarga moslashtirib, harakatlar amplitudasini kengaytirishga va texnik ijroning barqarorligini ta'minlashga xizmat qilgan. Bu esa, o'z navbatida, o'smir sportchilarning jismoniy imkoniyatlarini maksimal darajadagi texnik natijaga aylantirish imkonini berdi.

O'tkazilgan pedagogik tajriba yakunida olingan ko'rsatkichlar shuni ko'rsatdiki, bosqichma-bosqich shakllantirish modeli qo'llanilgan tajriba guruhida o'sish sur'atlari nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yuqori bo'ldi. Xususan, nazorat guruhida sakrash masofasi o'rtacha 5.25 metrni tashkil etib, o'sish koeffitsienti atigi 2-3 foiz atrofida bo'lgan bo'lsa, tajriba guruhida bu ko'rsatkich 5.78 metrga yetdi va sof o'sish 10-12 foizni tashkil etdi. Olingan ma'lumotlarning ishonchliligi Styudentning t-kriteryasi yordamida tekshirilganda, guruhlar o'rtasidagi farq statistik jihatdan ahamiyatli ekanligi ($p < 0.05$) tasdiqlandi. Bu esa qo'llanilgan metodikaning tasodifiy emas, balki tizimli ravishda texnik mahoratni oshirishga xizmat qilganidan dalolat beradi. Mazkur jarayonning ilmiy asosi haqida professor V.M. Zatsiorskiy shunday degan: "Sportda natijaning barqaror o'sishi faqatgina miqdoriy yuklamalar hisobiga emas, balki harakat sifatini boshqaruvchi texnik modellarning to'g'ri tanlanishi va ularning statistik ishonchliligi bilan belgilanadi"[4.82].

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhidagi sportchilarda nafaqat masofa, balki harakatning "tejamkorligi" ham ortgan. Ya'ni, ular kamroq energiya sarflab, maksimal biomexanik foyda olishga erishdilar. Nazorat guruhida esa texnik xatolar (masalan, deysinishda oyoqni tormozlovchi holatda qo'yish) saqlanib qolganligi sababli, jismoniy kuchning bir qismi havoga sarflandi. Shunday qilib, statistik ma'lumotlar biz taklif etayotgan bosqichli modelning o'smir yoshdagi yengil atletikachilar uchun naqadar samarali ekanligini raqamlar tili bilan isbotlab berdi.

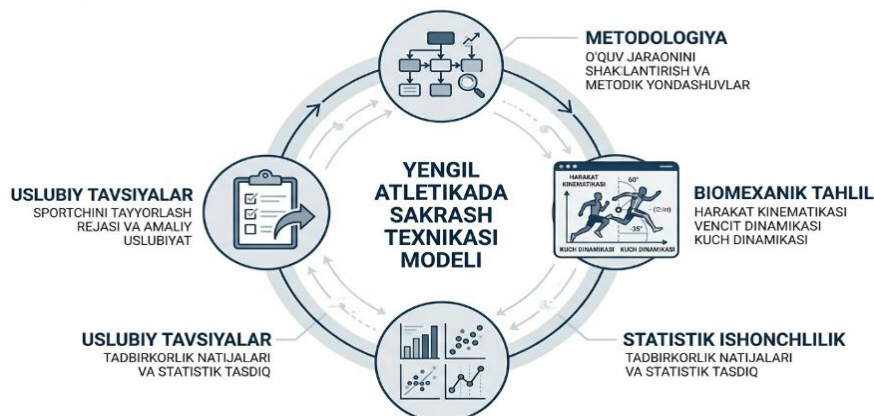
Tadqiqot davomida aniqlangan eng muhim jihatlardan biri – bosqichli shakllanish modelining sportchilardagi tipik texnik xatolarni bartaraf etishdagi yuqori samaradorligidir. Dastlabki kuzatuvlarda tajriba guruhi sportchilarining 70 foizida deysinishdan so'ng gavda muvozanatini yo'qotish va oyoqlarni qo'nishga vaqtidan vaqtli tayyorlash kabi kamchiliklar kuzatilgan edi. Biroq, maxsus ishlab chiqilgan model asosida o'tkazilgan mashg'ulotlar natijasida ushbu ko'rsatkich 15 foizgacha kamaydi. Ayniqsa, "uchish" fazasida havoda muvozanatni saqlash va oyoqlarni maksimal darajada oldinga chiqarish ko'nikmasi sezilarli darajada barqarorlashdi. Kinematik tahlillar shuni ko'rsatdiki, bosqichli model asosida shug'ullanganlarda "yelkan" (sail) uslubidagi harakatlar amplitudasi nazorat guruhiga nisbatan 25-30 foizga ortgan (3-rasm).

3-rasm. "Uchish" va qo'nish oldi fazalarida tana holatini kinematik tahlil qilish.

Ushbu vizual tahlil sportchining havoda o'z tanasini boshqarish qobiliyati qanchalik o'sganini va qo'nish jarayonida har bir santimetr uchun kurashish ko'nikmasi shakllanganini isbotlaydi. Bu borada taniqli sport mutaxassisi J.Gonsales shunday deb ta'kidlaydi: "Texnik mukammallik – bu xatolarning yo'qligi emas, balki harakatning eng qiyin pallasida ham tananing muvozanat va dinamikani saqlab qola olish qobiliyatidir"[5.114]. Bizning tadqiqotimizda ushbu barqarorlikka erishilgani shuni ko'rsatdiki, texnikani qismlarga bo'lib

o'rganish va keyinchalik ularni yaxlit kinematik zanjirga birlashtirish, yosh sportchilarda harakat ongliligini oshiradi. Natijada, sportchilar nafaqat uzoqroqqa sakrashni, balki har bir harakat segmentini biomexanik jihatdan to'g'ri bajarishni o'rgandilar, bu esa shikastlanishlar xavfini ham sezilarli darajada kamaytirishga xizmat qildi.

Tadqiqot natijalari asosida shakllantirilgan bosqichli model nafaqat qisqa muddatli ko'rsatkichlarni yaxshilash, balki sportchining uzoq yillik mahorat o'sishi uchun mustahkam poydevor yaratish imkonini beradi. Statistik tahlillar va biomexanik o'zgarishlar dinamikasi shuni ko'rsatadiki, agar ushbu metodika muntazam ravishda qo'llanilsa, yosh sportchilarning natijalari keyingi ikki yil ichida yana 15-20 foizga o'sishi prognoz qilinmoqda. Bu, ayniqsa, harakat koordinatsiyasi va asab-mushak tizimining moslashuvchanligi yuqori bo'lgan o'smirlik davrida juda muhimdir. Mazkur jarayonning istiqbollari haqida tajribali mutaxassis A.P.Bondarchuk shunday yozadi: "Sportda muvaffaqiyat – bu tasodifiy natija emas, balki to'g'ri tanlangan o'quv modelining vaqt o'tishi bilan beradigan qonuniyatli samaradorligidir; bugungi to'g'ri qo'yilgan texnika ertangi chempionlikning kafolatidir"[6.156]. Amaliyotchi murabbiylar uchun ishlab chiqilgan tavsiyalarimizga ko'ra, mashg'ulotlar jarayonida quyidagi jihatlar alohida e'tibor qaratish lozim: birinchidan, yugurib kelish tezligini oshirish bilan birga, depsinish nuqtasidagi barqarorlikni saqlash mashqlariga haftalik yuklamaning kamida 30 foizini ajratish; ikkinchidan, video-tahlil vositalaridan foydalanib, sportchiga o'z harakatlaridagi kamchiliklarni vizual tarzda ko'rsatib borish. Shuningdek, depsinish burchagini optimallashtirish uchun maxsus sakrash to'siqlari va mo'ljallardan foydalanish tavsiya etiladi. Ushbu uslubiy yondashuv yosh yengil atletikachilarning texnik tayyorgarligini yangi bosqichga ko'tarish bilan birga, ularning xalqaro standartlar darajasidagi raqobatbardoshligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Uzunlikka sakrash texnikasini takomillashtirish bo'yicha istiqbolli ko'rsatkichlar va uslubiy paket

**Tadqiqot natijalari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan tavsiyalar*

Yo'nalishlar	Tavsiya etilgan metodik yondashuv	Kutilayotgan natija (Prognoz)	Amalga oshirish muddati
Tezlik-kuch tayyorgarligi	Yugurib kelishning so'nggi 5-6 metrida qadamlar ritmini tezlashtirish mashqlari.	Gorizontal tezlikni depsinishga o'tkazish koeffitsientini 15% ga oshirish.	3-6 oy
Texnik nazorat	Dartfish yoki shunga o'xshash video-analiz dasturlari yordamida har haftalik tahlil.	Texnik xatolarning ongli ravishda 80% gacha kamayishi.	Doimiy
Biomexanik optimallashtirish	Depsinish burchagini 21-23 daraja oralig'ida barqarorlashtirish.	Sakrash masofasining o'rtacha 40-60 sm ga o'sishi.	6-12 oy
Psixofiziologik tayyorgarlik	Mo'ljalga aniq kelish (foul xavfini kamaytirish) uchun vizuallashtirish mashqlari.	Depsinish taxtasiga aniq kelish koeffitsientini 90% ga yetkazish.	4 oy

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yengil atletikada uzunlikka sakrash texnikasini bosqichma-bosqich shakllantirish modeli yosh sportchilarning texnik mahoratini oshirishda an'anaviy usullarga nisbatan yuqori samaradorlikka ega. Ishlab chiqilgan uch bosqichli metodika sportchilarda harakat ongliligini shakllantirish, depsinish burchagini optimallashtirish va "uchish" fazasida tana muvozanatini saqlash ko'nikmalarini barqarorlashtirish imkonini berdi. Statistik tahlillar tajriba guruhidagi o'sish sur'atlari (10-12%) nazorat guruhidan sezilarli darajada ustun ekanligini tasdiqladi. Ushbu modelning o'quv-mashg'ulot jarayoniga tatbiq etilishi nafaqat sport natijalarini yaxshilaydi, balki kelajakda yuqori malakali sportchilarni tayyorlashning ilmiy-metodik asosini boyitishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Озолин Н.Г. Настольная книга тренера: Наука побеждать. – Москва: Астрель-АСТ, 2011. – С. 412.
2. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. – Москва: Физкультура и спорт, 2008. – С. 215.
3. Hay J.G. The Biomechanics of Sports Techniques. 4th Edition. – New Jersey: Prentice-Hall, 1993. – P. 384.
4. Зациорский В.М. Физические качества спортсмена: основы теории и методики воспитания. – Москва: Советский спорт, 2009. – С. 82.
5. Gonzalez J., & Watkins J. Technical Analysis of Jumping Events in Athletics. – London: Routledge, 2021. – P. 114.
6. Бондарчук А.П. Управление тренировочным процессом спортсменов высоких разрядов. – Киев: Олимпийская литература, 2007. – С. 156.
7. Qosimov G. Yengil atletika nazariyasi va uslubi. – Toshkent: ITA-PRESS, 2022. – 354 b.
8. Platonov V.N. The system of preparing athletes in Olympic sports. – Kyiv: Olympic Literature, 2015. – P. 210.
9. Верхошанский Ю.В. Основы специальной физической подготовки спортсменов. – Москва: Советский спорт, 2013. – С. 194. (Sakrashdagi "portlovchi" kuchni tushuntirish uchun).
10. McGinnis P. Biomechanics of Sport and Exercise. – Champaign: Human Kinetics, 2020. – P. 288.

**JAMIYAT XAVFSIZLIGI VA BARQARORLIGINI TA'MINLASHNING
IJTIMOIY SIYOSIY TAHLILI****Haydarov Alisher Usmon o'g'li**

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti dotsenti

alisher.haydarov.1990@mail.ru

ORCID 0009-0005-2809-1594

UDK 355.4(2)7

Annotatsiya. Maqolada jamiyat xavfsizligi va barqarorligiga ta'sir ko'rsatuvchi xavf-xatar va tahdidlar, ularning ko'rinishlari, turlari tadqiq qilingan, shuningdek, olimlarning ilmiy tadqiqot izlanishlari, yuridik adabiyotlar hamda qonun hujjatlari, xususan, chet davlatlarning qonunchiligi tahlili asosida jamoat xavfsizligiga tahdidlar kelib chiqishiga ko'ra tasniflangan. Mintaqada va jahonda hozirgi zamonaviy dunyoda harbiy, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy vaziyat, hodisa va jarayonlarning dinamikasi hamda favqulodda vaziyatlarda jamoat xavfsizligini ta'minlash sohasidagi davlat hokimiyati organlari faoliyatining umumiy nazariy masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Amalga oshirilgan tahlillar asosida jamiyat xavfsizligiga tahdidlarning tasniflash, siyosiy qarash va yondoshuvlar orqali jamiyat xavfsizligini ta'minlash sohasini takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan. Muallif tomonidan shaxsning hayotiy muhim manfaatlari jamiyatning hayotiy muhim manfaatlari sanalgan millatlararo, konfessiyalararo va fuqaroviy totuvlikni ta'minlash kabi masalalar bilan uzviy holda izohlangan.

Kalit so'zlar: Milliy xavfsizlik konsepsiyasi, jamiyat xavfsizligi, jamoat xavfsizligi, jamoat tartibi, xavf-hatar, tabiiy xavfsizlik, antropogen xavfsizlik, iqtisodiy xavfsizlik, ijtimoiy xavfsizlik.

**SOCIO-POLITICAL ANALYSIS OF ENSURING SOCIETY SECURITY AND
STABILITY**

Abstract. The article examines the dangers and threats affecting the security and stability of society, their manifestations and types, and classifies threats to public security based on the analysis of scientific research, legal literature and legislation, in particular the legislation of foreign countries. The dynamics of the military, socio-political and economic situation, events and processes in the modern world in the region and the world. This article pays special attention to the general theoretical issues of the activities of state authorities in the field of ensuring public security in emergency situations. Based on the analysis carried out, proposals were developed to improve the field of ensuring public security through the classification of threats to public security, political views and approaches. The author explains the vital interests of the individual in an integral way with issues such as ensuring interethnic, interfaith and civil harmony, which are considered vital interests of society.

Key words: National security concept, community security, public safety, public order, risk, natural security, anthropogenic security, economic security, social security.

Kirish. Hozirgi zamonaviy dunyoda harbiy, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy vaziyat hodisa va jarayonlarning dinamikasi va beqarorligi bilan ajralib turadi. Ayrim mamlakatlarda ro'y berayotgan tashqi va ichki siyosiy jarayonlar shuni ko'rsatmoqdaki, zamonaviy sharoitda konstitutsiyaviy tuzum barqarorligini, hududiy yaxlitlikni, davlat hokimiyati institutlarini saqlash, jamiyat xavfsizligi va huquq-tartibotni, fuqarolar tinchligini, milliy totuvlikni ta'minlash, ekstremizm va terrorizmning paydo bo'lishiga yordam beruvchi sabab va shart-sharoitlarni bartaraf etish, ijtimoiy, millatlararo va diniy nizolarni oldini olish davlatning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Mamlakatimizda 2017–2021-yillar davomida “O'zbekistonni rivojlantirishning besh ustuvor yo'nalishlariga asoslangan Harakatlar strategiyasi”[1] asosida islohotlarning barcha yo'nalishlarida keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi. Ushbu yillar davomida barcha sohalardagi qonunchilik asoslari takomillashtirildi. Turli sohalarga doir to'rt yuzga yaqin qonun va uch mingdan ortiq qonunosti hujjatlari qabul qilindi. 2022-yil 28-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli farmoni bilan “2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi”[2] qabul qilinib, islohotlarning yettita yo'nalishiga qaratilgan 100 ta maqsad belgilandi. Mamlakatimizda 2023-yil Yangilangan Konstitutsiya xalqimiz muhokamasidan o'tib tasdiqlandi. 2023-yil 9-iyul kuni prezidentlik saylovlari barcha saylov qonunchiligi talablari asosida o'tib, xalqimizning yana bir karra demokratik, huquqiy islohotlarga hayrihohligini tasdiqladi.

2023-yil 11-sentabr kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidentining №158-son Farmoni[3] bilan xalqimizning erkin va farovon, qudratli Yangi O'zbekistonni barpo etish

bo'yicha xohish-irodasini ro'yobga chiqarish, har bir fuqaroga o'z salohiyatini rivojlantirish uchun barcha imkoniyatlarni yaratish, sog'lom, bilimli va ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalash, global ishlab chiqarishning muhim bo'g'iniga aylangan kuchli iqtisodiyotni shakllantirish, adolat, qonun ustuvorligi, xavfsizlik va barqarorlikni kafolatli ta'minlash maqsadida Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasini amalga oshirish jarayonida orttirilgan tajriba va jamoatchilik muhokamasi natijalari asosida ishlab chiqilgan "O'zbekiston – 2030" strategiyasi tasdiqlandi.

Zamonaviy bosqichda umumiy xavfsizlikni ta'minlash va muvozanatga erishish manfaatlari nuqtayi nazaridan, yangi mustaqil davlatlarning xavfsizligi va barqaror rivojlanish muammolari asosiy masala hisoblanadi.

Jamiyat xavfsizligi – bu jamiyatning ma'naviy va moddiy boyliklari, qadriyatlarini saqlanishini, muhofaza qilinishini ta'minlovchi shart-sharoitlar majmuidir. Jamiyat xavfsizligi jamoat tashkilotlari, huquqiy meyorlar hamda tegishli shart-sharoitlarning shakllanishini kafolatlovchi taraqqiy topgan ijtimoiy ongning taqozo etadi. Xavfsizlik subyektlari uchligida – inson, jamiyat va davlat hamda ularning manfaatlari tizimida jamiyat xavfsizligi milliy xavfsizlikning nisbatan subyektiv, individual va kollektiv elementi (ijtimoiy guruhlar xavfsizligi) sifatida namoyon bo'ladi.

Barqarorlik – turg'unlik, mustahkamlik, o'zgarmaslik holati bo'lib davlat siyosatining barqarorligi holatini nazarda tutadi. Barqarorlik ijtimoiy, ma'naviy jamiyatda hukm surayotgan tinch-totuvlik, birdamlikni asrab-avaylash va mustahkamlashga asoslangan tinch shart-sharoitning mavjudligi; ijtimoiy qatlamlar, guruh va siyosiy partiyalar o'rtasidagi hamjihatlik hamda davlat, jamoat tashkilotlari, fuqarolar o'rtasidagi mustahkam hamkorlik qaror topganini anglatadigan tushuncha hisoblanadi[4].

Ta'kidlash joizki, xavfsizlikni ta'minlash huquqiy kategoriya sifatida davlatning xavfsizlikka tahdidlarning oldini olish, aniqlash, shuningdek, zararsizlantirish bo'yicha faoliyatining muayyan sohalarini qamrab oladi. Milliy qonunchilikda nafaqat "jamoat xavfsizligi" tushunchasi, balki jamoat xavfsizligiga tahdid tushunchasi va turlari ham mustahkamlanmagan. Bu nafaqat mahalliy olimlar va amaliyotchilar o'rtasida, balki xorijiy manbalarda ham ushbu masalalar bo'yicha bir xil qarashlar mavjud emasligida ifodalanadi.

Xavfsizlikka tahdidlarni tushunish va uning meyoriy mustahkamlanishiga kelsak, "O'zbekiston Respublikasining Mudofaa doktrinasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq, harbiy sohada milliy xavfsizlikka tahdid tushunchasi – O'zbekiston Respublikasiga qarshi harbiy kuch ishlatishning real imkoniyati bilan tavsiflangan omillar deb izohlangan[5].

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining Milliy xavfsizlik konsepsiyasida[6] shaxs, jamiyat va davlatning hayotiy muhim manfaatlari, xavfsizlikka tahdidlar to'g'risida so'z yuritilgan. Ya'ni hayotiy muhim milliy manfaatlarning tashqi va ichki tahdidlardan kafolatli himoyalanganlik holati O'zbekiston Respublikasi milliy xavfsizligining mazmunini tashkil etib, uning barqaror rivojlanishi shartidir.

Hayotiy muhim milliy manfaatlar millatning madaniy-tarixiy birlik tariqasida o'zligini saqlab qolish, milliy qadriyatlarni, ijtimoiy va davlat institutlarini himoya qilish, suverenitetni hamda shaxs, jamiyat va davlatning barqaror rivojlanishini ta'minlash borasida anglatilgan ehtiyojlaridir.

Shaxsning hayotiy muhim manfaatlari quyidagilardan iborat:

inson huquqlari va erkinliklariga rioya etish, uning sha'ni va qadr-qimmatini hurmatlash;

shaxsiy va mulkiy xavfsizlikni ta'minlash; shaxsning ma'naviy va intellektual kamol topishini hamda o'zligini namoyon etishini ta'minlash;

insonning kuch-g'ayrati va qobiliyatini mumkin qadar ko'proq oshirish uchun rag'batlantiruvchi samarali bozor mexanizmlarini vujudga keltirish;

hayotiy ehtiyoj minimumini va inson farovonligi oshishini ta'minlash;

inson hayoti va faoliyati uchun, odamlar sog'ligini muhofaza qilish uchun maqbul ekologik shart-sharoitni ta'minlash.

Jamiyatning hayotiy muhim manfaatlari quyidagilardan iborat:

millatlararo, konfessiyalararo va fuqaroviy totuvlikni ta'minlash;
milliy an'analar hamda millat tabiati va xususiyatlariga monand demokratik institutlarni va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirish;
aholining siyosiy-huquqiy madaniyatini shakllantirish, siyosiy va ijtimoiy faolligini kuchaytirish;
davlat ustidan jamiyat nazoratining samarali mexanizmlarini bunyod etish, jamoat birlashmalari va hukumatga qarashli bo'lmagan tashkilotlar, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari, mustaqil ommaviy axborot vositalari faoliyati uchun sharoit yaratish;
ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini barpo etish hamda haqiqiy mulkdorlarning keng qatlamini shakllantirish;
millatning ma'naviy tiklanishini va milliy o'zlikni anglashning o'sib borishini ta'minlash;
jamiyatning ma'naviy-axloqiy, madaniy va boshqa demokratik qadriyatlarini himoya qilish;
jamiyatning intellektual, ma'rifiy va madaniy salohiyatini rivojlantirish;
jamiyatning asosi sifatida oilani har taraflama qo'llab-quvvatlash, barqaror ekologik vaziyat yaratish, aholining sog'lignini ta'minlash, jismonan kamol topgan sog'lom avlodni shakllantirish.

Konsepsiyada, Milliy xavfsizlikka tahdid deganda hayotiy muhim milliy manfaatlarga putur yetkazishi mumkin bo'lgan omillar va shart-sharoitlar tushunilishi belgilangan, shuningdek Milliy xavfsizlikka tahdid sifatida siyosiy sohadagi, ijtimoiy sohadagi, iqtisodiy, harbiy sohadagi, ilmiy-texnika, texnologiya va axborot sohalaridagi, ekologik sohadagi ichki va tashqi tahdidlar sanab o'tilgan.

Yuqorida aytilganlarning mohiyati bizga jamiyat xavfsizligini ta'minlash subyektlarining amaliy faoliyatida jamoat xavfsizligiga tahdidlar tasniflash muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlashga asos bo'ladi[7].

Bizningcha bu:

birinchidan, tahdidlarni batafsil o'rganish imkonini beradi,

ikkinchidan, uning mazmunini tushuninish imkonini beradi,

uchinchidan, ularning salbiy oqibatlarini bartaraf etish sohasidagi chora-tadbirlarni (tashkiliy, moliyaviy, moddiy-texnik va boshqalar) amalga oshirishni takomillashtirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada Jamiyat xavfsizligi va barqarorligiga ta'sir etuvchi tahdid va xavflarning siyosiy tahlillarini o'rganish va tadqiq etishda ilmiy bilishning analiz va sintez, retrospektiv tahlil, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, dialektik usul, sinergetik usullaridan foydalanilgan. Ushbu metodologiya asosida mavzuga oid ma'lumotlar chuqur tahlil qilinib, ularning mamlakat taraqqiyoti, davlat boshqaruvi va adolat tamoyillarini shakllantirishdagi o'rni oydinlashtirildi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Avvalo, xavfsizlikka tahdid tushunchasiga aniqlik kiritish lozim.

V.V.Pyatiletovning fikricha, "tahdid" toifasining nazariy va amaliy ahamiyatiga qaramay, na mahalliy, na xorijiy ilmiy adabiyotlarda bu tushunchaga yagona yondashuv ishlab chiqilmagan[8].

V.L.Manilovning fikricha, tahdid - bu hayotiy manfaatlar va xavfsizlikka bevosita zarar yetkazuvchi xavf hisoblanadi[9].

V.I.Yarochkin va Y.V.Buzanovlar "tahdid" tushunchasi "xavf" tushunchasi bilan bog'liqligini ta'kidlab, tahdid imkoniyatlarning haqiqatga o'tish bosqichidagi ba'zi subyektlarning boshqalarga zarar yetkazishga tayyorligini bildirgan niyat yoki namoyish hisoblanadi, deya ta'rif keltirilgan[10].

Y.V.Volkov esa tor ma'noda ta'rif bergan bo'lib, u tahdidni "xavfning eng aniq va bevosita shaklini vujudga keltiruvchi shartlar va omillar majmui" deb hisoblaydi[11].

Biz yuqoridagi olimlarning fikrlariga qo'shilgan holda quyidagicha ta'rif keltirishni joiz hisoblaymiz, "*jamoat xavfsizligiga taxdid*" – bu jamiyatning hayotiy muhim manfaatlariga xavf tug'dirishi mumkin bo'lgan har qanday voqea, hodisa, jarayon, shart-

sharoitlar va boshqa holatlarning majmui.

A.M.Voronovning fikricha, jamoat xavfsizligiga tahdidlarning paydo bo'lishi, birinchidan, aholining turli guruhlari o'rtasida yuzaga keladigan qarama-qarshiliklarning mavjudligi bilan bevosita yoki bilvosita bog'liq;

ikkinchidan, jamoat xavfsizligini ta'minlashni kafolatlovchi ijtimoiy va davlat-huquqiy institutlar faoliyati samaradorligi bilan bog'liq, uchinchidan, o'rnatilgan yoki paydo bo'lgan huquqiy vositalar bilan himoya qilinishi lozim bo'lgan ularga ijobiy yoki salbiy xususiyat berishga qodir bo'lgan ijtimoiy munosabatlarning tuzilishi bilan bog'liq[12].

V.N. Konin, jamiyat xavfsizligiga eng muhim tahdid sifatida quyidagilarni keltirib o'tgan:

jamiyatning ijtimoiy tabaqalanishiga olib keladigan iqtisodiy beqarorlik;
millatlararo va diniy nizolar;
jinoyatchilikning, shu jumladan, uyushgan jinoyatchilikning o'sishi, zo'ravonlik va shafqatsizlikning kuchayishi; davlat organlaridagi korrupsiya;
xulq-atvor, axloq va axloq normalariga, jamiyatning befarqligi kuchayganligi;
siyosiy ekstremizm va terrorizm;
aholining davlat va munitsipal hokimiyat organlariga ishonchining yo'qligi;
davlatning qonunga xilof harakatlardan himoya qila olmasligiga ishonish;
huquqni muhofaza qilish organlarining tarqoqligi tufayli ularning samarasizligi;
huquqiy, moliyaviy, ijtimoiy va resurslar bilan ta'minlash muammolarining mavjudligi;

ishlab chiqarish vositalari, texnologik jihozlar, transport vositalarining amortizatsiyasi;
SSSR davrida ishlab chiqarilgan, tizimlar holatini nazorat qilish darajasining pasayishi, xavfsizlik, rangli metallarning ommaviy o'g'irlanishi (elektr uzatish liniyalari, aloqa, murakkab texnologik uskunalarni demontaj qilish) sabab bo'ladi;

baxtsiz hodisalar, falokatlar, ekologik ofatlar, yo'l transport hodisalarining o'sishi; giyohvandlikning o'sishi va boshqalar[13].

R.A. Juravlev jamiyat xavfsizligiga quyidagi tahdidlarni belgilaydi:
terrorizm; ekstremizmning har xil turlari; ekologik falokat tahdidi; texnogen va tabiiy ofatlar xavfi;

shuningdek, giyohvandlik, spirtli ichimliklarni suiiste'mol qilish, uyushgan va transmilliy jinoyat, noqonuniy migratsiya, korrupsiya va boshqalar[14].

Shuni ta'kidlash joizki, favqulodda vaziyatlarda jamoat xavfsizligini ta'minlash sohasidagi davlat hokimiyati organlari faoliyatining umumiy nazariy masalalari A.B. Agapov, A.V. Basov, D.N. Bahrax, A.V.Gryaznov, V.B. Rushaylo, S.D. Xazanov va boshqalarning ishlarida o'rganilgan.

Biroq jamiyat xavfsizligiga tahdidlarning xususiyatlari bilan bog'liq masalalar maxsus o'rganilmagan. O'rganilgan ilmiy tadqiqot ishlarda bu masalalar keng va kompleks yondashuvsiz qisman yoxud ma'muriy-huquqiy masalalar doirasida o'rganib chiqilgan, bu esa ushbu masalani kengroq ilmiy tahlil qilishni taqazo qiladi.

Jamoat xavfsizligiga tahdidlar juda xilma-xil bo'lib, jamiyatning deyarli barcha sohalarida yuzaga keladi. Ammo shuni ta'kidlash joizki, huquq fanidagi bahsli masalalardan biri – bu jamoat xavfsizligiga tahdidlarning to'liq ro'yxatini shakllantirishdir[15].

Ushbu masala bo'yicha fikr yuritar ekanmiz, avvalo, bunday tahdidlar ro'yxatini yaratish mumkinmi degan savol paydo bo'ladi.

D.N. Bahrax, S.D. Xazanov favqulodda holat joriy etish uchun tahdidlar ro'yxatini shakllantirishda shu savolni o'rta tashlashganini alohida ta'kidlash lozim[16].

Shuningdek, xalqaro amaliyotda jamoat xavfsizligini ta'minlashga tahdid soladigan hodisalar ro'yxatiga nisbatan yagona yondashuv mavjud emas. Olimlar va amaliyotchilar doimiy ravishda ushbu tahdidlar ro'yxatini ishlab chiqish ustida bahs olib borishmoqda.

Olimlarning ilmiy tadqiqot ishlari jamoat xavfsizligi sohasidagi huquqni muhofaza qilish faoliyati va amaldagi qonunchilik tahlili jamoat xavfsizligiga tahdidlarning quyidagi guruhlari aniqlashga imkon beradi.

Natijalar va muhokamalar. *Birinchidan, siyosiy sohadagi jamiyat xavfsizligiga*

tahdidlar:

davlat va jamiyat hayotining turli sohalarida davlat siyosatini amalga oshirish bo'yicha davlat hokimiyati organlari faoliyatidagi kamchiliklar;

hukumat amaldorlari, xususan, huquqni muhofaza qilish organlari o'rtasida korrupsiya darajasining oshishi;

huquqni muhofaza qiluvchi organlarning jamoat tartibini muhofaza qilish, jinoyatchilikka qarshi kurashish, inson va fuqaroning huquq va erkinliklarini qonunga xilof ravishda cheklash bo'yicha chora-tadbirlarning amalga oshirilishini samarali ta'minlay olmaganligi;

jamoat xavfsizligiga ta'sir qiluvchi xavf-xatarlarga tezkorlik bilan javob qaytara olmasligi;

jamoat tashkilotlarining (shu jumladan, diniy tashkilotlarning) noqonuniy faoliyati va boshqalar.

Ikkinchidan, iqtisodiy sohada jamiyat xavfsizligiga tahdidlar: iqtisodiy sohada davlat tomonidan tartibga solish va nazorat qilish tizimining zaiflashishi;

muvozanatsiz iqtisodiy siyosat va buning oqibatida aholining ijtimoiy turmush darajasining pasayishi;

iqtisodiy sohada munosabatlarni huquqiy tartibga solishning beqarorligi, buning natijasida iqtisodiyotni kriminalashtirish ko'lamining oshishiga olib kelishi;

sanoatning yetakchi tarmoqlari, agrosanoat majmuasi, aholi hayotini ta'minlash tizimlarida asosiy ishlab chiqarish fondlarining og'ir ahvoli sababli aholi hisobidan ushbu obyektlarni saqlash xarajatlarining oshishi;

aholini eng zarur tovarlar bilan ta'minlash, uning sifati ustidan nazoratni amalga oshirish sohasida monopoliyaga qarshi siyosatning samarasizligi va boshqalar.

Uchinchidan, ijtimoiy sohada jamoat xavfsizligiga tahdidlar: hayotning barcha sohalarida shaxsning qonuniy huquq va manfaatlarining buzilishi, inson huquq va erkinliklarini ishonchli va samarali amalga oshirilishi va himoya qilinishini ta'minlashda davlatning nochorligi; sog'liqni saqlash va aholini ijtimoiy himoya qilish tizimi samaradorligining pastligi; giyohvandlik, alkogolizm, "ijtimoiy kasalliklar"ning keng tarqalishi; kam ta'minlanganlar uchun sifatli ta'lim olish imkoniyatlarining qisqartirilishi; jamiyatning axloqiy va ma'naviy tanazzulining ko'rinishlari; bolalar va o'smirlarning qarovsizligi, uysizlik, tilanchilik, ekstremizm, terrorizm, separatizm ko'rinishlarining ko'payishi va boshqalar.

To'rtinchidan, texnogen sohada jamiyat xavfsizligiga tahdidlar: ko'p sonli texnogen favqulodda vaziyatlarning yuzaga kelishi, texnologik jarayon davomida ko'p miqdorda eskirgan va nosoz uskunalaridan foydalanish, ishlab chiqarish uskunalarini o'z vaqtida ta'mirlamaslik va modernizatsiya qilmaslik, ishlab chiqarish jarayonida texnologik standartlar va me'yorlarga rioya qilmaslik;

texnogen xususiyatli favqulodda vaziyatlarning yuzaga kelishi, aholining o'limi va shikastlanishi natijasida xavfli yuklarni saqlash va tashish qoidalarini buzish, shuningdek, bunday vaziyat oqibatlarini bartaraf etish uchun katta miqdordagi moliyaviy mablag'lardan foydalanish;

ishlab chiqarish va turar joy binolarini qurishda loyiha hujjatlarini va qo'yilgan qurilish standarti talablarini buzish va boshqalar.

Beshinchidan, ekologik (atrof-muhit) sohasidagi jamiyat xavfsizligiga tahdidlar: O'zbekiston Respublikasi hududida sezilarli antropogen buzilish va texnogen tirbandlik, texnogen va tabiiy favqulodda vaziyatlar xavfining oshishi;

Orol dengizining qurishi bilan bog'liq ekologik halokatning salbiy oqibatlari; tabiiy xom ashyodan noratsional foydalanish; suv havzalarining ekologik holatining yomonlashishi, transchegaraviy ifloslanish muammosining kuchayishi va suv sifatining pasayishi;

texnogen holatning kuchayishi suv omborlari kaskadining gidrotexnik inshootlari; Rossiya Federatsiyasiga ekologik jihatdan xavfli texnologiyalar, moddalar, materiallar va transgen o'simliklar, odamlar, hayvonlar, o'simliklar va organizmlar uchun xavfli patogenlarni nazoratsiz olib kirilishi, genetik modifikatsiyalangan o'simliklar, organizmlar,

moddalar va olingan mahsulotlardan asossiz foydalanish;

texnogen, shu jumladan yadroviy va biologik terrorizm xavfi; zaharli va ekologik xavfli chiqindilarni utilizatsiya qilish bo'yicha komplekslarning eskirganligi va boshqalar.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, jamoat xavfsizligiga ta'sir ko'rsatuvchi tahdidlar va xavf-hatarlarni tasniflash, guruhlariga ajratish kelgusida ularni oldini olish, ularga qarshi kurashish mexanizmlarini ishlab chiqish va takomillashtirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga tahdid tushunchasiga ta'rif ishlab chiqishda quyidagicha yondashdik, *"jamoat xavfsizligiga tahdid"* – bu jamiyatning hayotiy muhim manfaatlariga xavf tug'dirishi mumkin bo'lgan har qanday voqea, hodisa, jarayon, shart-sharoitlar va boshqa holatlarning majmui degan xulosaga kelishimiz mumkin.

✓ Fikrimizcha, jamiyat xavfsizligi va jamoat xavfsizligiga tahdidlarni tasniflashda ilmiy tadqiqot ishlari, jamoat xavfsizligi sohasidagi huquqni muhofaza qilish faoliyati va amaldagi qonunchilik hujjatlarini tahlili tasniflash maqsadga muvofiq bo'ladi.

✓ Shu sababli, yuqoridagi olimlar, tadqiqotchilar, yuridik adabiyotlar va amaldagi qonunchilik tahlili O'zbekiston Respublikasi jamoat xavfsizligiga nisbatan tahdid va xavf-xatarlarni aniqlash va baholash uchun yagona konseptual asosni yaratish va takomillashtirish vazifasini qo'yishni taklif etamiz.

✓ Mazkur vazifani yechimi sifatida hozirgi zamonda yuzaga kelayotgan tahdidlarni hisobga olgan holda O'zbekiston Respublikasining Milliy xavfsizlik konsepsiyasining yangi tahririni qabul qilishni taklif etamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони. // Халқ сўзи, 2017 йил 8 февраль. № 28 (6722)-сон. – Б. 1-4.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги ПФ-60-сонли, // Янги Ўзбекистон, 2022 йил 1 февраль. №-544. – Б. 1-3.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги “Ўзбекистон-2030” стратегиясини тасдиqlаш тўғрисида”ги фармони. №-158-сон. <https://lex.uz/docs/6600413> (мурожаат санаси 07.12.2025 йил);
4. Ҳайдаров А.У. Янги Ўзбекистонда жамоат хавфсизлигини таъминлаш соҳасидаги ислохотларнинг таҳлили // Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети Жамоат хавфсизлиги илмий амалий журнали, Махсус сон. – Тошкент, 2023 йил, – Б.131-134. (Мустақилликнинг 32 йиллиги).
5. Ўзбекистон Республикасининг Мудофаа доктринаси тўғрисидаги Қонуни // <http://www.lex.uz>. // Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси (мурожаат санаси 07.12.2025 йил);
6. “Ўзбекистон Республикасининг Миллий хавфсизлик концепциясини тасдиqlаш тўғрисида”ги қонуни (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 11-12-сон, 295-модда) // <http://www.lex.uz>. // Ўзбекистон Республикаси қонунчилик маълумотлари миллий базаси (мурожаат санаси 21.02.2024 йил).
7. Басова Й.Й. К вопросу о системе общественной безопасности // Сборник материалов научно-практической конференции «Проблемы обеспечения законности, правопорядка и общественной безопасности в современных условиях». – Симферополь: АРИАЛ, 2016. – С. 224-230.
8. Пятилетов В.В. «Безопасность», «угроза безопасности», «чрезвычайная ситуация»: некоторые проблемы соотношения понятий // Вестник Самарского государственного аэрокосмического университета, 2009. № 1. – С. 203.
9. Манилов В.Л., Угрозы национальной безопасности России // Военная мысль. 1996. № 1. – С. 28.
10. Ярочкин В.И., Бузанова Й.В. Теория безопасности. – Москва, 2005. – С. 30.
11. Волков Й.В. Геополитика и ее влияние на обеспечение безопасности в современном мире. - Дис. д-ра полит. наук. – Москва, 2001. – С. 128.
12. Воронов А.М. Система обеспечения общественной безопасности: проблемы оптимизации // <https://cyberleninka.ru/>. – С. 38.
13. Конин В.Н., Общественная безопасность как социально-правовое явление // Административное право и процесс, 2012. № 4. – С. 43.

QarDU XABARLARI

Ilmiy-nazariy, uslubiy jurnal

Qarshi davlat universiteti kichik bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: 180003, Qarshi shahri, Ko'chabog' ko'chasi, 17.

Indeks: 4071

Terishga 2026-yil 25.03.da berildi.

Bosishga 2026-yil 30.03. da ruxsat etildi.

2026-yil 02.04.da bosildi.

Ofset qog'ozi. Qog'oz bichimi 60x84, 1/8.

Times New Roman garniturası. Nashriyot hisob tabog'i 22,35.

Buyurtma raqami: № 35.

Adadi 50 nusxa. Erkin narxda.